राजधर्म

अत्र पर्वणि ह्याविज्ञेया अध्यायानां शतत्रयं । विंशद्वै च तथाध्याया नववैवततो धनाः
श्लोकानां तु सहस्राणि कीर्तितानि तपोधनाः षोडशा पंचवै वशतान्यानुः पंचविंशति सप्त च

श्रीगणेशाय नमः ॥ जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनंदनो व्यासः ॥ यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ॥१॥ वैशंपायन उवाच ॥ कृतोदकास्ते सुहृदां सर्वेषां पाण्डुनंदनाः ॥ विदुरो धृतराष्ट्रश्च सर्वाश्च भरतस्त्रियः ॥ तत्र ते सुमहात्मानो न्यवसन् पाण्डुनंदनाः ॥ शौचं निवर्तयिष्यन्तो मासमेकं बहिः पुरात् ॥ कृतोदकं तु राजानं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ अभिजग्मुर्महात्मानः सिद्धा ब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ द्वैपायनो नारदश्च देवलश्च महानृषिः ॥ देवस्थानश्च कण्वश्च तेषां शिष्याश्च सत्तमाः ॥ अन्ये च वेदविद्वांसः कृतप्रज्ञा द्विजातयः ॥ गृहस्थाः स्नातकाः सन्तो ददृशुः कुरुसत्तमं ॥ अभिगम्य महात्मानः पूजिताश्च यथाविधि ॥ आसनेषु महार्हेषु विविशुस्ते महर्षयः

नामः
ना साु
सउ
॥१॥

श्रीमाला
ओआ
॥२॥

2

धूईमि पुरस्कृदनम्॥ स्वानकाबाद्दितीकृ लमिनः प्रतिगतं हमिह॥ द्रौपदी हनपुत्रैयं कृपस्मा तस्यांध
वा॥ अस्माप्रियपरिरोपुस्तो मूप८पी उपनीवमं॥ इदमन्त्वमगर्वपनंवि दृपासि नोनद॥ नेयसंवन
सोंनाद्दि कुंस्पा दुःखेनपोजितः॥ यश्चनागापुनवलो लोके प्रति गजेन सो॥ हिहृदयंगतिर्डोमानह्
सी रामाव नानद॥ आश्वपोध्वार्तनाप्ता सांमामीनी स्थापना कमनः॥ प्रमेधीतिापसंनमोसे
म्रीस्मा केनरोनयो॥ सीमास्म शिवनपोध्वीवकृमी वाक्षुनादि कामः॥ न्कूडोप्यन्तःस्तुतः कुयाम्रा
नाह्मा कमसौ विलः॥ श्रीपकर्मतिनंकुंनीकपपाभ्या लस्पर्जिमर॥ पुमंसर्वगुरगोपेन नव कीर्तिन
लेपुना॥ मंजूषा पोसमा धापगंना स्रोतसं पा न॥ पं स्नगुनं लोकोपं नाहुपं वाम्प भावना॥
सउये ष्टपुत्रः कुपावे श्रीनास्मा केवमारुजः॥ प्रजानतामपा भानानाऽपत्रु श्वेनपातितः॥ न
म्मेदहतिसानारि स्तूजमाशिमिन लः॥ नीहि नं वेदपार्थोपि भ्वानं श्वेनवाहनः॥ नाह्म ॥२॥

संगगेपुने

प

र्थयः॥ प्रतिगृह्य तनावृस्ज्जौ नन्दजो जसहंयोगतदा॥ पर्युपास्य पव्या प्राप्य चनिवार्य युधिष्ठिरम्॥ तुल्ये
मागीमध्यीतौने शोकमग्नाकुलचेतसः॥ व्याख्यास्यन्तो मार्कंडेयं विप्राः स्नानसहस्रशः॥ तावद्
त्वयवीकाले धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं॥ संप्राप्य मुनिभिः सार्द्धं कृष्णद्वैपायनादिभिः॥ भगवान्वासुदे
र्वे स्यप्रसादान्मामेव स्मरेव॥ जितेन्द्रियवृत्तिः कृष्णा धर्मराज युधिष्ठिर॥ दृष्ट्वा मुकुन्दं सुसंगम
पादस्माद्वो कलापकमनाहूम॥ तत्र धर्मनतश्चापि कहितमौदासि पांडव॥ कश्चिद् द्वितीयस्तासिंहः
प्रीत्यासि सुहृदां तप॥ कश्चिच्छिद्रपसि मेप्राप्य नत्वा शोकः प्रबाध्यते॥ युधिष्ठिर उवाच॥ विजि
तेयं मही कृष्ण त्वत्कृते वाहुबलाश्रयात्॥ ब्राह्मणानां प्रसादेन भीमार्जुनबलेन च॥ इदं तु मे
महद्दुःखं वर्त्तते हृदि नित्यदा॥ कृत्वा ज्ञातिक्षयमिमं महान्तं लोभकारितं॥ सौभद्रं द्रौपदेयांश्च
घातयित्वा सुतान्प्रियान्॥ जयोप्ययं जयाकारो भगवन्प्रतिभाति मे॥ किंतु वक्ष्यामि वार्ष्णेय

श्रीरामः
रा॰उ॰
॥३॥

3

वसु स्मार्फि लनलपा देहस्थोपपदेन्नपान्॥ सोऽपि जानह लोकीन्यायान्म्यास्मुहोदनः॥ सर्वेषापि [illegible] लो भवेवप पार्या
स्तस्य वाधिसो॥ भवस्रूनो मोहेष्वासस्य पर्वे मासे लिपानि नः॥ [illegible] वशानि संपरेता स्वसोदपं द्विजोत्तमा॥ पूर्व
जन्मान्तं कर्णि पापापवलान्म्रुनो मेन मेदुघाती श्रेष्ठ देवेष्वान [illegible] निनः॥ कलौ तु ने सहोदोहि जपेय
मपि वासेवम॥ समापोलिश्वमानस्य पार्तेना कुदुगोत्नमिः॥ [illegible] हस्तो [illegible] कौ खः करौ रुष्णा प्रसा
[illegible] प दुत्तस्य गिनोनू स्ताः शठोग्निकटुकोदेपाः॥ समापोजरेतो पूनेतु पौषवनाने तेषि रुः॥ तद
न्यपतिमे मोक्षपादो तस्यामि नीदप हं॥ कुमारि सह शोणा हो करं स्यो निमतिरमो॥ सार्वदेहेतु मवि
तुल्य यापासा स्वदेवारि॥ कानग लोष्विगं जाति कर्पविदपि विनापत॥ केषांतस्य मव्यामेप्प्रि वीवकं मन्नलत
कपं वस्तो म्वानामे नन्वेवकु मिहाहि॥ श्रेष्ठ [illegible] मन्व्वत नो नः॥ वविवप्पानपंप मवानित
वीवि [illegible] व कानू [illegible] व्रिनप्पा॥ वर्मनानी नमयमे लोक सानतं स मः॥१॥ इति श्रीमद्रामायणे ॥३॥
शांतिपर्वणि [illegible] जपर्णा वे [illegible] डवाव॥ सप [illegible] पुनि ना मदावरना पवनः॥ कप [illegible] ल

मीमेनपमौस्तपस्मान्वेदस्तुव्रुतः॥ गमा। किलष्पानस्यस्काय [illegible] नि नस्तुतम्॥ व्रुष्णाकंआअू
कामाये पंवडुवोममे पपथ॥ पपपानेःकृतःकामस्तेनंवपिम हानन्॥ स्नहि पस्वादि दं मानर्दर
वो वंदि नि नः सुनम्॥ नीहि [illegible] मा म्पहंलपकुं न पंदुपी थलंनसे [illegible] तापमान [illegible] संव कृतामूलंवी
मेमवत्पणपुत्र [illegible] मेनसंपिंहि पदि कुपा [illegible] नव॥ भी तोनरोरेवेन काहा दि निमेमं स्वतेजनः॥
मो हंनि [illegible] पसपनेविउ पंसहेके [illegible] वस [illegible] जासे वमे पुत्रे [illegible] पस्वादि निवसो [illegible] नमवो
वंनि लष्पापुनः [illegible] जलवदासम्॥ व [illegible] पम नपदेहि कामंपु [illegible] [illegible] नम्॥ सो [illegible]
[illegible] पीमान वेपमोनः कृतोउलिः॥ मा मान पीहवन [illegible] न हमिष्मानि ने सुतान॥ पंवेव
हि सुताप [illegible] मवि [illegible] निलव [illegible] यम॥ साउर्मावा हनेके [illegible] ल केणां वाहनेज [illegible]॥ नपुस्त
[illegible] मीम पोमामापुजमपमा [illegible] वी॥ [illegible] त्यानि कुधी पापेषां [illegible] नि विकी पसि॥ ए

श्रीमाल:
पाठे

॥५॥

5

स्मरतो विंद्या प्रणव वद्वशिनः धूमः॥ दन्तिघोषाक पत्नीतो मन्त्रो विं प्रान्त कर्णं वेस॥ इन्दु केशं ग गन र
मे स्वस्तिप् स्वव॥ जेमा भस्म हस्ता माने मर्हे द्रुपर्द नं पुनि॥ हेतु नाम पुषाम स्य शिन सो भिय रा ॥ द्व
मार्जा तो स्त्री तिग्मो नवे रमा ऽपग छ्रत॥ यामलं प्रीति अंगा हस्प वत्रा मां मा दि सर्वक॥ सुख्यं मां स्व
श्रीतिं मां श्वा मवम् ॥ रम॥ मत्र कर्म स्त्रवलनो मर्हे द्रुस्व गंसं मिमे॥ गं धर्वे यान से यं स्मार्ते यं स्व
गम्॥ समस्त घ्न लक कमो ऽगुसेक्त वधा विवि॥ त्रिपरवा मवत्रः स्मर्ष द्वि वदा नव वस्त नाम॥ स्व
गुते विव न्या स्व मोकि के॥ इकः स्वतु ध्वतुः पाहिः पवित्र क्रोम स्वर्पजः॥ दोषि होगम स हे न व
यादे नः॥ अघामा स्नानः पार्थ होम धेनु परं क्षुपा स्व द्रसानक नं महोधा ला नाय न्वे द्रस न॥ केलेः ग
रेवे॥ स्पदि न्यध्रधी हव॥ भ्रनु पि पर्वस्मनव स्वनु नेमा हमानवे॥ मयान नप्रसा द्वेक पुप्वेनि
नेस्नेद्रा प्रती क्रुतो वो वानि मे हीजल्कव॥ उनावा नव याहं स्तं प क्र संप्राम प्रतिज्ञ मिमे॥ पेनपि स्तर्कहं
पदर्थ प्रष्टसी मस्म॥ पु प्यान लेतेन पाप वक सोम र्दविप्रति॥ तावदेने र्ष गमन मे प्र ते ते ते विवेगत॥ मी

[illegible]

श्रीराम:
राज
॥५॥

5

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

श्रीरामः

राज ॥९॥

र्णो ह्यस्त्रलोभादिह त्वया॥ तस्मादेतद्धि ते मूढ ब्रह्मास्त्रं प्रतिभास्यति॥ अन्यत्र वधकालात्ते सदृशेन स
मेयुषि॥ अब्राह्मणे न हि ब्रह्म ध्रुवं तिष्ठेत्कदाचन॥ गच्छेदानीं न ते स्थानमनृतस्येह विद्यते॥ न त्व
या सदृशो युद्धे भविता क्षत्रियो भुवि॥ एवमुक्तः स रामेण न्यायेनोपजगाम सः॥ दुर्योधनमुपा
गम्य कृतास्त्रोस्मीति चाब्रवीत्॥ ॥शांतिपर्वणि राजधर्मे॥३॥ नारद उवाच॥ कर्णस्तु समवा
प्यैवमस्त्रं भार्गवनंदनात्॥ दुर्योधनेन सहितो मुमुदे भरतर्षभ॥ ततः कदाचिद्राजानः समाजग्मुः
स्वयंवरे॥ कलिंगविषये राजन्राज्ञश्चित्रांगदस्य च॥ श्रीमद्राजपुरं नाम नगरं तत्र भारत॥
राजानः शतशस्तत्र कन्यार्थं समुपागताः॥ श्रुत्वा दुर्योधनस्तत्र समेतान्सर्वपार्थिवान्॥ र
थेन कांचनांगेन कर्णेन सहितो ययौ॥ ततः स्वयंवरे तस्मिन्संप्रवृत्ते महोत्सवे॥ समापेतुर्नृ
पतयः कन्यार्थे नृपसत्तम॥ शिशुपालो जरासंधो भीष्मको वक्र एव च॥ कपोतरोमा नीलश्च ॥९॥
वासुदेवः १ रुक्मी च दृढविक्रमः॥ शृगालश्च महाराज स्त्रीराज्याधिपतिश्च यः॥ अशोकः शतधन्वा च भो

साब्रवीत्तदा सा संप्राप्तं संस्थोत्तमं महाभुजः॥ पुनर्देवयुगे तात नत्वा गोस्तु पवनपाद्य इव स्रोतहं मनोः सुरविनीः
मार्जितपहगदलाम॥ महर्षे गमि शापेन कृमि मूको ऽपरो मुनिः॥ चाब्रवीदिसंतोऽक्रोदितां समवसूर्वाचिता
गतः॥ मूकः पश्चात्त्वया दत्तः पापोनिर्गच्छति पत्स्यसे॥ शापस्यांते मे वेद्रसान्निध्यं तत्र यान्तु कृतार्थी
ताः गर्जवाक्यमाद्विजिपात्मब्रवीत्कृतः॥ सोऽहमेतां गतिं प्राप्तो पपात कुरंगस्तदा॥ तपसा सोऽसत्रा
गम्य विमुक्तः पापयोनितः॥ एवमुक्ता तमस्तु पपदो नाकं महासुनंद॥ मागः कर्णवृक्षकोऽवचि
पिदं वचनमब्रवीत्॥ अतिकुः स्वामिदं मूढ जानु प्राप्तलग्नः तत्र हेन॥ तानि पस्ये वने वैर्यको
वान्सोपमुच्यतां॥ तमुवाच ततः कोऽसि शापमीतः प्रसादं परं॥ ब्रह्मन् सर्वं मे जानेसृतं सांवे
द्विजागिवं॥ नाक्षेपः कर्णो इति मो मुदन्ति जनाः मुनि॥ प्रस्तावे कृतमे वक्तव्यं तत् तु वसमोऽर्थव॥
पितामहं तस्य देहतो वेदविद्यापदं प्रभुः॥ मनोभावं इव इत्युक्ते मदागतं वेगिके॥ तमुवाच मुदु
सेवाच्छसनोपः प्रोक्तवान्हितं॥ मुनीभिः पाविना वेपमानं तं कृतांजलिः॥ पश्चात्सि चापदी

जा १

७ ॥

राजधर्मे ॥ ७ ॥ ना नदद्भवादः श्रावितंतु तत नेकर्षं पत्युना नीरसमागतः ॥ श्री हृष्य हृत्वे नाशेडलगा संशोम
हिर्षितः ॥ तपोः समसब पुरं दिव्यास्य विदुषां दिपोः ॥ पृथ्वितानाग्रहत्यतोय प्रोग्लप्तमनिवर्तितो ॥ दी
गना सोनावि धनुषो मङ्गल देवङ्गा महे ज तो ॥ कार्मिः सर्वतो मुमा वधिवनान्वितो ॥ वाहुकेटके पुढे
कन्न स्पकर्षप्यपुष्पाः ॥ विभेद सं विदेह स्वैनन्य यारहसमिन ॥ सादिका वंधर्मेनस्त दृष्ट्वा
स पुनि नाम नः ॥ पीनो स्त्रीत्व वी त्वक एं नैनस्ति स्वयमानतः ॥ श्रीमाद्दोस कर्णीपमालिनो ब्रग
नीमृष ॥ संगेषु तनस्यार्दू लनाजा सीमस्लप जाडिन ॥ पानयासासननस्ताव कर्णः पनवेसार्दलः ॥
दुर्योधन स्वानुमतेन नवाधिविद्विनंतनधा ॥ एवं हस्यप्रतापेन प्राप्तिताः सोऽसवनन्दितो ॥ नंदिता पं
सुनेद्र नामि निसिनेव सर्कुंडलो ॥ सा दृष्टस्य सहजे पादो कुंड सेप्ससाथिनि ॥ सहजं कवचं त्वा पिम
रामोदेव मापणा ॥ त्विमु कः कुंडलाभ्यां व सह सहजेन कवचेन कर्णः ॥ नित्तो विजयेनाजो वासुदेव ॥ ८ ॥
स्वपस्यपानः ॥ श्रीसत्यं सर्वाभिक्षापेकनाम स्वपुमहान्मनः ॥ कुंत्याय वनदानेन मापयावतान्कृतो ॥
भीष्माव मानानां तस्त्वपापान्नयानाम संकीर्तनात् ॥ काशी तेजो वधावा पितान्सुत्वेन प्रयेन वा ॥

स ३

जोवीनस्वमामनः॥ एतेषान्येवबहवो दक्षिणांदिशमाश्रिताः॥ म्लेछास्वार्यास्वका ज्ञानः प्राचोदीच्यारव
नारताः॥ विषेयमंगसाकन्पाश्रूचीवर्षवकाश्रिताः॥ ततः संस्पायमानेषु नाहोनाम्रसुमानतः॥
चलपकामद्भार्दमानेस्रोसाकन्पावेनवार्पिनीः॥ दुर्योधनस्तु कौरव्यो नर्मदापतनं वनम्॥ प्रन्यवे
वस्तां कन्यामस्तकं पमत्रोपिपातः॥ तमन्वपासवपीरस्वक्रो बृद्धगोष्ठांगुलिनवातः॥ कर्णः सन्मे
मतोसेय्यः परवतः पुनुपर्वणः॥ ततो विमर्दः सुमहानन्तातानासी सुदुस्सहः॥ सन्नसंतांतनुजाति
गणूनपोऽपताराणि॥ तेभ्य वावेतसंनुर्याः कर्णदुर्योधनानुभौ॥ हननविशितिंसुवंतोमेधाः पर्वता
पोरिव॥ कर्णस्तोलाभोपततामेके केन सुबुरागव॥ शिनोसिससहिनस्त्रासिपातपामासमूलतेः॥
ततोवि धनुषः कांश्चिन्कांश्चिदुपनकार्मुकान्॥ कांश्चिदुदहतोवाणोनुवपयरकेगढोलापा
नाध्वावादाकुलीकृ पकर्णः प्रहनतौवनः॥ हमस्तु तां स्वभूपिध्वलवंजिऊ तेनाविपातः॥ तेरव
पंवाहजोतोस्वानपाणि पाहीतिवाद्निनः॥ प्रपेपुस्तेयरानि त्वानाजातोसम्नमानसाः॥ दुर्योधन
स्तुकर्णेन पांन्सामानोऽवपातदा॥ हिच्छः कन्यामुपादायजगामनागसाह्वयम्॥ स्वमतिपर्वणि

८

श्रीराम

भा॰ शां॰ रा॰

८

ववाच तां धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः ॥ भवत्या गूढमंत्रत्वात्पीडितोस्मीत्युवाच ताम् ॥ शशाप च महातेजाः सर्वलोकेषु
योषितः ॥ न गुह्यं धारयिष्यंतीत्येवं दुःखसमन्वितः ॥ स राजा पुत्रपौत्राणां संबंधिसुहृदां तथा ॥ स्मरन्नुद्वि
ग्नहृदयो बभूवोद्विग्नमानसः ॥ ततः शोकपरीतात्मा सधूम इव पावकः ॥ निर्वेदमगमद्धीमान्राजा संतापपी
डितः ॥ ६ ॥ शांतिपर्वणि राजधर्मे ॥ ६ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ युधिष्ठिरस्तु धर्मात्मा शोकव्याकुलचेतनः ॥ शुशो
च दुःखसंतप्तः स्मृत्वा कर्णं महारथम् ॥ आविष्टो दुःखशोकाभ्यां निश्वसंश्च पुनः पुनः ॥ दृष्ट्वार्जुनमु
वाचेदं वचनं शोककर्षितः ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ यद्भैक्षमाचरिष्याम वृष्ण्यंधकपुरे वयम् ॥ ज्ञा
तीन्निःपुरुषान्कृत्वा नेमां प्राप्स्याम दुर्गतिम् ॥ अमित्रा नः समृद्धार्था वृत्तार्थाः कुरवः कृताः ॥ आ
त्मानमात्मना हत्वा किं धर्मफलमाप्नुमः ॥ धिगस्तु क्षात्रमाचारं धिगस्तु बलपौरुषम् ॥ धिगस्त्व
मर्षं येनेमामापदं गमिता वयम् ॥ साधु क्षमा दमः शौचं वैराग्यं चाप्यमत्सरम् ॥ अहिंसा सत्यवचनं नित्यं
हि वनवासिनाम् ॥ वयं तु लोभान्मोहाच्च दंभं मानं च संश्रिताः ॥ इमामवस्थामापन्ना राज्यलेशबुभु
त्सा ॥

श्रीः

८

सुङ्गसदेवनाजस्यपमस्य वसुन्स्यव॥ कुबेरद्रोण घोसे वकुसमवकसात्म नः॥ [illegible] कोटे वै
स्वास्तिकादिव्यात्नादापद्युम्निगोडीव [illegible] नी॥ हनोवैकर्तलिः कलौदिवाकनसमपु तिः॥ एवं सहः
स्तवभावातावहुभिश्वापि देवांविताः॥ तेरणव्यः सनगव्याह्नो पुनेनतिष्ठतेगताः॥ ॥ वांतिपतिनाज
धर्मे॥ ५॥ वैशं॥ एतावद्वुक्तादेवर्षिर्विनमामसकाननंदः॥ युधिष्ठिर उवाच॥ जर्षिदिव्यो रोकपरि
पुनः॥ तं दीनमनसं वीक्ष्य लोकोपहतमानुनम॥ विश्वव [illegible] तमथा नागंपर्पुसुनपतंत [illegible]॥ कु
तीरोकपरीतांगीदुःखेन पहावेननाः॥ अब्रवीन्मधुनाभाषा कालेवचनमर्थवत्॥ युधिष्ठि
रमहावाहो मे नेशोचितुमर्हसि॥ [illegible] क मम [illegible] नाजश त्युधृवनसमस्॥ याविनःसनपापू
र्वैश्वानल्वे [illegible] नवे॥ [illegible] जयदेवनपिन्त्रावर्ग [illegible] पदावैर्तिनकोमेनसुहृदो
[illegible] तपादिवाकनेपीलेः स्वप्राप्ते [illegible] नवैनमहकद्रौनुनहेवास्तेहका
नस्ये॥ पुनाप्रतमनुलेनं वेगं [illegible] कानेवषा॥ [illegible] तस्येवेनस्वयुदाके नतः॥ प्र
तीपकागीपुत्रा [illegible] मपा॥ [illegible] नाजसु मात्रावाष्पाकुलेनेद्रपः॥ ज्वा

श्रीमत्प:
पत्र
॥१२॥

गान्नरूमा॥ न्यनवदायव॥ पितृभ्यो दैवतान्यस्य गतावेवस्वतत्तदायम्॥ यदेषामंबपितरो जातो कामममयविद्॥
संज्ञातासत्यनूपरा तेदेवनिहतान्यपाः॥ संयुक्ताः कामन्युभ्यो क्रोधामर्षसमन्विताः॥ नतेजन्मफ
लंके विद्वे स्मोने जानुकाहिंबिन्॥ पंचासानां कुरूणांव हतानएवाहि महताः॥ नवेत्सर्वान्‌युधु
भा भूमौ कान्त्र पपश्याम: स्वकर्मभिः॥ तपमेवास्पलोकस्पाविनाशे कारसो स्मृताः॥ हतनाद्ध
स्पवनेसरा निकृत्याप्रतिपत्स्यति॥ सदेवनिकृतिपरो हैदुष्ट मायोपजीवनः॥ मिथ्याचीर्णिस्व
सततमस्मास्वनपकारिषु॥ नसकामावपंतेव न वास्माभिर्नोर्जितम्॥ नतैर्भुक्तमियमव
निर्लोनाद्यो गीतवादितम्॥ नास्मास्वसंभिनोतस्यमेवशुनवती स्तुतम्॥ जनलोनिपना भातिलम्॥ मि चविकारगमः॥ ॥१२॥
भूस्ते दृषलसंतमः सुखंस्तृहि नविंदति॥ नाद्दिसस्मानुतां दृष्ट्वा दिवलोहनिराः कृशः॥ तनमाछसम्
पतेः सोवलेनानिवेदितः॥ नाप्रिनापुनगृहित्वा दनुमेनेनचेष्टितं॥ भवनवे दोषापितंजनेगेपांविदुमंत
या॥ मूलंराष्ट्रान्पंनाजाघषेवानत वाग्मनः॥ कोनिपश्यात्युविदुवंपुत्रकाम वशानुगं॥ प्रीतिमावहसोदी

त्तपा॥ त्रैलोक्यस्यापि नाज्ये न नासम्यान्कश्चित्प्रहर्षयेत्॥ वां भवान्निहत्ता न्द्रच्छ्रुः पिस्यां विजयेषि
णाः॥ तेवयं पृथिवीं हत्तो न वध्या न्यपि विसमान्॥ संपन्निस्य जीवामो हीनाद्यहि तवां भवाः॥ श्री
भिषंग्रधमनानां पश्रूनां वैशुन भिव॥ श्री भिषंवैवनो हीछमा भिषस्याविप्र जैनिताः॥ नपृथि
व्यासकलया न हि नरापस्यया श्रीभिः॥ नगवाश्वेन नसर्वेरातेस्या न्याय इमे हत्ताः॥ संयुक्तोः कामसमन्यु
भ्यांशोकामर्षसमन्विताः॥ स्वपुपानैः समातुसगता वैवस्वतद्वपम्॥ बहुकल्याणाभिषुत इहतेपितनः सु
तान्॥ तपसा व्रतवर्ये यासंयमे न नातितत्तपा॥ उपवासैस्तपेज्याभिर्वृत्तको तुकमंगलैः॥ तमंतेमा
तनेगर्भस्तन्मासान्दशाविभ्रीत॥ यदि स्वक्षिप्रजायंते जाता जीवंति वायदि॥ संभाविता जातव
त्ता विधमुपैदिनः सुरवम्॥ इहनामुत्र नैवेति कृपणाः फलहेतुकाः॥ तासामपसमानेभो
नितहः केवलौ फलैः॥ यद्यासन्निहताः पुत्राः पुत्रानाम्ल छकुंडलाः॥ श्रीमुत्ता पार्थिवा नृत्ता

दुर्वासस्तः
मार्जो
॥१०॥

वैरं२

६१

मुंगस्वामिनिस्तुतिः॥सपनि ग्रमुसल्प कृनसंन अंतथैवव॥जनिषामि विनिर्मु क्तेदिशोको निर्मलः क्षे
विन॥प्रसादित्वं विभिप्राप्तुगी से स्यांमि ह नकेट कां॥नमस्ता येत्नि नाहे तास्मो मे मोकु तु स स्तु म॥ हनाव
उत्मावचन धर्म नाजे पुष्टि स्थि मः॥अमुपानम स्तः पार्फः क तीपान प्रत्यमा पते॥इति वो निर्वाणीन
अन्यमेमी वे ष॥ मपा जुल मु वाव दम स्विदिश मि इ व दमी॥ अमिनोनतन वा स्व दृष्ठ वाद पना
कमः॥दर्शनैर्जिना॥मान मु ममु मपना कमः॥ स्पपमा नो म हा ते जोः दृष्टि री शेहि स्नि व॥
म्रर्भु लडवाव॥ कोडः स्वम हो कु [illegible] म हो वै [illegible] मनु मम म॥ प कृ वा मानुष कर्म स्वडे पाः सि
पमु लमाम॥ ह स्वा थ न रम हो लक्षो स्वच्छै मे णो प पा दि नम॥ हता मिनः कपं सर्व त्यज्ञे पावु सि
लाध्रु वार॥ श्री वसुधि कु मो नो ज्ये दी धस्य वस्पवा पुनः॥ कि म र्ष वि म हो पा ना न वे धीः को धम्
र्भेद्धिकः॥ पा सौ जि जी विष्टे सं कर्म णा वे स के न विर॥ सम्पा नं ना न बु भू थे न हन स्व सिनकिं वनः॥ ॥१०॥
सर्व लो के षु वि रमा नो न प व पपु स हि तः॥ कपा ली न्त प पा पि ष्ट [illegible] समा हि त पजी वा न॥ सं मे

यमेव कर्म
नादो नुषकावि
गमेत्सुरा जीवि
नमिष्ठन

५५
10

तान स्नानपित्वा सहोदकान ॥ इन्द्रो वज्रहस्तो रोग क॰ ग्नौ प्रक्षिप्य सलुपो वनः ॥ अमलं ब्रह्म देवसंगतः पापतुष्टिः स

देवहि ॥ कोहि वैष्णुक ॰ ॰ नः हस्तपापुपा॰ हस्तहं जेनै ॥ प घाती ३ क्रमान सवस्त पुषु सुवृं लिसं नद्वो ॥

श्री लतोहिनपदे शंपहि नच्छाः शगन्धवनीः सस्नाः ॥ प्र दसंतो दिशः सर्वो ना स्था ना इन्द्रवनेजस्ना ॥ तोस्मा केवेन

पुत्तु बो ३ मीतिः प्रजहं गतनः ॥ ३ पौ धनकृते स्नेन सह लेनो विनिपा निरमण ॥ अव व्या नीव पैकृमालो

के प्रानाः स्नवा सनारे ॥ कु न स्ना स्नानेकनलं ३ पीतिं पापका निरवस्य ॥ ओ जामा वैश्वनं कृत्या वयन

नाच्छो प घो वनि ॥ हना ः हस्ता ः कृ नपापतु पया सो विना शितः ॥ हस्तो को विगतो मनस्तु ः शो को मनुं

श्व पत्यपुम ॥ वतं जप कृते पापं कः ज्ञानो पगते ॥ स्नाप ने नोपना पेनदाने जन पसो पिव ॥ निवृ सा

नीर्धं जमनो वुनि स्नतिजपेनच ॥ ना ज वी श्व तु नः पापं नः ॥ नं क तुमिनि सुनि ॥ ना गवानजंनसमनो

नाप्नो नीनि स्तुनि ॥ धर्मा ॥ या प्र धर्मा कृ तमनि वैसल संपघ नेन द ॥ स धर्म जप नि र्हो मुनि ज्ञीनस्य

निवृतः ॥ वननो नि स्पक ः स वं जि निष्पा निपनं नपु ॥ नी कृ ललनो धर्मः हव्य ः श्रा मुनि ति सुनिः ॥ पनिय

हवना नेप्रम सम निसूदन ॥ नर्जा निस्न षु पा पो हि पनिस्य हस्त नीपस्तन ॥ जन्म दया निति संस्था

[illegible] स वर्धते नृपः॥ धर्मेणार्थं कामेन तथा धर्मः फलो विविधं निःश्रितम्॥ धर्मेण जीवितं धर्मे
गच्छेत् सम्यग्गतः॥ धर्मः कामस्य हेतुश्च श्रुतिः प्रोक्तः सुखं दमः॥ कर्मादेशान्निषिद्धानि प्रवर्तते
न्यायेन॥ पुत्रान् कुर्याद्धर्मं वर्जितं यथा दुर्गः प्रवर्तते॥ नाधर्मं सात्म्यं पञ्चो नैको नयनः पुनः पोतम्॥
गोष्ठलो धर्मं कुर्याति यथावदनुतिष्ठति॥ धनानि धर्मः स्ववंशे [illegible] भिनदीपया॥ कर्म
ष्ठवः कण्ठजः कृष्णः कृशानवः॥ सर्वेनाजनकृष्णो नाम [illegible] कृष्णः कृतः॥ सर्वे स्व
स्वपापं पापं पचप देवासुर [illegible] पथा॥ ताजनकिमन्यज्ञानीनांवधादर्शितेदनाः॥ नवेत्के
तं जनमन्यस्य कथं तद्वस्तु ध्यानयेत्॥ एतावानेव वेदे वेदज्ञानस्य वयः कविभिः कृतः॥ सर्वेऽन्य
यथीमिन्यं दवितं [illegible] विशेषिता॥ सर्वे या धनपा हार्यं पञ्च [illegible] पिजनानां॥ इहान्देवेनवा
दे 3. तालि [illegible] विद्यामि सर्वं कः॥ द्रोहादिकिमन्यज्ञानीनां [illegible] तेनदेवताः॥ इति देवाः प्रवसि ॥१२॥
ता वेदवी [illegible] सर्वं राः॥ [illegible] पने [illegible] पप्नेन प्रजनेन प्राजयेनिव॥ कुलं [illegible] दवत [illegible]
[illegible] नेत्यनः॥ नपरयामी नोपः [illegible] धनेनकिंविकृ [illegible] यमः॥ एवमेव हि [illegible] जानेजयन्ति

जयाजमसईत्यो लोकोऽयं किं बुधिख्याति ॥ सर्वोनेला न्सनुत्स जयहनेस्वस्तिनाकिं वनः ॥ कस्मादाकं ससेभैं
स्येवृतैं प्राकृतवद्भिमो ॥ चक्षिन नाजकुलेजातेनाह त्या कृत्स्नांयस्तु च्याम ॥ धर्मोथीवस्विसोऽहि त्योव
मनोच्छा त्यानिच्छुसे ॥ यदीमा तिहर्षीघोल विमार्थव्य निसाधवः ॥ भवमाचित्रही नामिप्रांसत्वामे
वाक त्विषे ॥ आकिंवन्यम नाशास्यं दनिवेजनु यो प्रवीत ॥ निन्यानप्ये स्य सचले चिग लये यलता मिह ॥ स्त्र
श्वसत्यमयी मोऽहि विघते वेदतद्वान ॥ पवित्रं धर्म मिन्यात्ह धेनाद्येपप्रवर्तते ॥ धर्मं सिहनतेनस्व
चलं हवनिपस्य पः ॥ कृपमा गो व्यमे नाजस्वपे कस्य दामे महि ॥ व्यमि एस्त प्रपसर्वनि दानिद्रुपार्व
तः स्थितं ॥ दानि दुःख पोषकं योके कसंशो किनु महेति ॥ पातिनः शो यते राजन्लिई नरवापिशोभ
ने ॥ विशेजं ना विग च्छापि पतितस्यापुनस्यता ॥ अर्थेभ्योऽहि विवृद्धेभ्यः संभृतेभ्यस्ततस्ततः ॥ कि
यासर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः ॥ अर्थाद्धर्मश्च कामश्च स्वर्गश्चैव नराधिप ॥ प्राणयात्रा हि लोक
स्य विनार्थं न सिध्यति ॥ अर्थेन हि विहीनस्य पुरुषस्याल्पमेधसः ॥ व्युच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कु
सरितो यथा ॥ यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ॥ यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः

पृ॰ ३

श्रीरामः
बा०
॥१२॥

कालानुपस्यग्रस॥ कृतःपरिक्रमाताभ्यत्रर्मे धीर अदा ध्रुवः॥ क्वीन वा ना मयस्तहः सुत्विषा त्वा स्वस दस्मः॥
तपसा क्षिप्ति दृष्टे नरश्री ममुपक्रो सपयं॥ मतः करण्सुत्वो जित्वरत्व न्नुवाव वा स्तिर्दः॥ कुक्षिानाम
न स्वपयुत रदानास्मजपदि लाम॥ अजिघ्रुत पेक्षलान नं याजनु मु स्मोनेक देवीनु धाम॥ नानानुपान्स्वने
परप नव नमस्की पान ब मो के सः॥ वा लेत्र स्थ जनस्ता पि दर्श ने कुल वासि नः॥ सुपिदे रा वनिच्यामि किं
पुनः मामवासिनो॥ एकोन वीजो वि मध्य नरपक्षापक्षे नवन पने॥ पिन न देवो स्व वन्ये न वा जिनद्रिस्व
नर्पपन॥ एव मान रूप न्मात्त्वा मा मनु मनु मनुमानं विधि॥ सेवमीनः प्रणी त्रिय्यं दृश्या स समानन म॥ नु
घवेकोहमेकाहमेके कस्मिन वनस्पतौ॥ व नन मे स्यमुलमुंडी दापप्रियोक लेवनं॥ पो कुपिः समीने
असलःथत्वा गा न प्रतिष्यपः॥ नु लास जनिकेतोवा त्व ने सर्वतृप्ति पाप्रिमः॥ नशो व न्त्पन्न ह्रष्ये स्वनुल्य
स्निपाकस स्तुतिः॥ मिनाशी र्लि नमो म त्वाज्ञि त्वोनिःपानि गहः॥ भ्रोनामामः प्रसन्ना मोजडो धव ॥१२॥
ध्वान॥ प्रजाः सर्वाः स्वधर्मस्थाः समः प्राणान्तः पाति॥ नवाप्य बहस्तकोविन्तकु वनम्र कुंदकवि



12

पृथिवी निमग्ना ॥ जितो मया वेगुरुलेपु ग्रारूवपितु चैतै ॥ मा जर्ष पो जितस्त्वर्गो धर्मो देवो निर्गुणो ॥
पश्यैव पूर्वं गुरु दृष्टे: संदेह्यापो निःश्शोदया ॥ एवं ना उक्तं ना दृष्टं तदा पार्वती प्रतिलिखिता ॥ ज्ञानीमिसं
दि लीपस्य न गृह्यतदपसाय ॥ वंवनीय सन्मा ध्यानुः पृथिवी सा विपिछिन्ना ॥ सर्वो दुष्यमपाप
संप्राप्त सर्वदति रोः ॥ सर्वेन्द्र पञ्चसेना जन प्राप्त ना जाकि विघं ॥ पेखो ना जाखुने वेन पज
तेद्रि लिखिता ॥ उपेपन स्नाव [illegible] पु ना: सर्वे भवंति ते ॥ विश्वरूपो महादेवः सर्वमेध्वे मह
मवे ॥ जुहाव सर्वभूतानि तत्पैवात्मा नेमा नमा ॥ एवं ते पंभूतिपधो नो सो नमनुश्रुस्तुमः ॥
महारुद्राय नमः पेष्याम्मा नाजनकोपाय गमः ॥ इति श्री [illegible] ॥
मुहूर्तं तावदेका [illegible] नः एको यांन ना कालि ॥ ध्यायपिप्पामि तेस्तु त्वां तो [illegible] ॥ सा पुनम्पलासा वासंते
जं सजानुत्वं [illegible] तेपुनः ॥ जद्धे पं ते गसिष्या मिति [illegible] ॥ सेम्प रवे का [illegible] ना गम्यः
पेपा: को लीजित [illegible] ॥ नप वाने [illegible] प [illegible] पिमेरस्तु ॥ हित्वा [illegible] रवा वासं
तप्य मा नो [illegible] नमः ॥ [illegible] तमिवा [illegible] ॥ [illegible] गिंपया कां यमुना

श्रीकाम: वाउ:

॥१३॥

वागुणाः ॥ तंवदेकस्यविनिर्दिष्टं तसंधर्मो मानविश्रुतः ॥ वीतस्मा गश्रवणलेवं तुदंद्रो स्या द्विमालसीम ॥ तद्वस्या
पलमहापापमत्ता नादृश्यक्रामिनः ॥ कुत्सलकुत्सलान्वेवं कृत्वा कर्माणि मानवः ॥ कार्यकामकसंश्लिष्टं
स्वरूतं तामिजेस्मिन्भुपुत्रो मेषजा मेदं नीके प्राणके लेववम ॥ प्रातिगृह्ण जितमापं कत्तुः कर्मफलं हि
तत् ॥ एवं संसारचक्रेस्मिन् भ्रामितैर्नपवकंवत ॥ समेति भूतग्रामो यं तेन्यादेशकां मैत्रान् ॥ जन्मकृत
सुजना प्याप्पिवेदनाभिनमिश्रुतम् ॥ स्वपाल्पिममश्रवगर्षु संसारात्प्रजाः सुरं ॥ दिवः पतत्सुदेवेषु स्या
नेम्पश्रवमहर्षिषु ॥ कोदितामभवेनोर्घ्वीमवेकामस्मान्यविता ॥ कृत्वाहि विविधं कुर्मनस्माद्विविधमद
राम ॥ दार्थिवेरूपातिः स्व: सै: कस्य ऐनव तुभ्यते ॥ तस्मात्स्वज्ञामृतामिदं विनोक्तोपत्तुपस्थितं ॥ तन्वाप्य
प्रार्थये पेस्यात्मम्यपं कार्यत्वतं भुवम् ॥ एतयासततं [illegible] प्रावनलेवं प्रकारनया ॥ जन्मकृत सुजनाप्याप्पिवे
दनाभिनमिश्रुतं ॥ देहंसंस्थाव्यपिद्या भिमिर्मपंतार्गमास्थितः ॥ ७ ॥ तंतामिपर्वरित्नानयुगे ॥ भीम
उवाच ॥ श्रोतुमिच्छाम्यहं राजेन्द्र केसाविपरिवृतः ॥ स्मनुवाकहत्युदि मैत्रानुवापदर्शिनी ॥ श्रोत
स्यकृतविनस्सानाजयमानस्तूपतः ॥ विनाकोधा नरा [illegible] गोकिफलं भवता ॥ सेमानुकंपाकाउ

॥१३॥

रः॥ प्रसन्नवदनो नित्यं सर्वेंद्रियसुसंयतः॥ अपृच्छन्कस्यचिन्मार्गं व्रजन्येनैव केनचित्॥ न देशं न दिशं
कांचिद्गंतुमिच्छन्विशेषतः॥ गमने निरपेक्षश्च पश्चादनवलोकयन्॥ ऋजुः प्रणिहितो गच्छन्त्रसस्था
वरवर्जकः॥ स्वभावस्तु प्रयात्यग्रे प्रभवंत्यशनान्यपि॥ द्वंद्वानि च विरुद्धानि तानि सर्वाण्यचिंतयन्॥ कटुवा
स्वादु वा भोज्यं पूर्वभावेन जातुचित्॥ अन्येष्वपि चरन्लाभमलाभे सप्त पूरयन्॥ विधूमे न्यस्तमुसले व्यंगारे भुक्त
वज्जने॥ अतीतपात्रसंचारे काले विगतभिक्षुके॥ एककालं चरन्भैक्ष्यं गृहे द्वे चैव पंच वा॥ स्पृहापा
शान्विमुच्याहं चरिष्यामि महीमिमां॥ भूतानि सर्वाणि लोकेषु समदर्शी महात्मपाः॥ न जिजीविषुवत्किंचिन्न
मुमूर्षुवदाचरन्॥ जीवितं मरणं चैव नाभिनंदन्न च द्विषन्॥ वास्यैकं तक्षतो बाहुं चंदनेनैकमु
क्षतः॥ नाकल्याणं न कल्याणं चिंतयन्नुभयोस्तयोः॥ याः काश्चिज्जीवता शक्याः कर्तुमभ्युदयक्रियाः॥
सर्वास्ताः समभित्यज्य निमेषादिव्यवस्थितः॥ तेषु नित्यमसक्तश्च त्यक्तसर्वेंद्रियक्रियः॥ सुपरित्यक्तसं
कल्पः सुनिर्णिक्तात्मकल्मषः॥ विमुक्तः सर्वसंगेभ्यो व्यतीतः सर्वबं
धनेभ्यः त्येत १

श्रीरामः

मार्जु

जुर्जिताः पश्यतनोरीदृशम्॥ आपत्कालेऽपि संन्यासः कर्तव्यः इति शिष्यते॥ जनकादिपरीतेन कर्तुभिर्यं शोभेन च॥ मन्त्यादि

॥१५॥ इत्युक्त्वा प्रश्नास्या गतेन पश्यितव्यश्चाने॥ वर्णव्यापि कर्म वेदं मन्येन तेस्तु स्वदर्शिभिः॥ कथं नाम्ना सम्प्रत्यन्नात्तथो जानास्त

दास्य पादान्तदेवनिर्धार्यापेक्षुः राज्ञा वा सत्ताल्पसमृद्धे॥ द्विपालिहीनेऽग्रभुमेन्नेक्षितेऽपि नकोऽपि नाम॥ वेदवा

दभिवादाने स्वस्यात्मारपरिवाक्तनम्॥ ह संतुष्टे नमास्याप्रतिष्ठता॥ कालमात्मना॥ वर्ण सूक्त नमोऽस्य याप

वाल्मिकन्तु जन्तुञ्जीवितुं॥ शं कर्मपुरुनतन्द्येषु सुरवमे केन जीवितुम्॥ अविभक्ताः पुनर्योगान्देवषीतानिर्यो

त्तथा॥ नवेन भागः स्वर्गजितो नवनागान्पतिताः॥ अथ केन प्रकारेण पुरापमार्थं निरूपिताः॥

पदि सत्यासनाः सिद्धा वाजन कश्चिद्वा भुपानरः॥ पर्वतायवनु नाखेवदा सा प्रसिद्धिर्नवापुषः॥ प

णामालेवमनोऽयो तमः कन्यनाविपन्नते॥ एतेन निर्मलेनात्मा सत्यं मे निर्गुणं दृश्यते॥ य

पनिगमनं नखवसतनो वा पुनर्मोक्षिताः॥ यथैव दानसंयोगे पुनाम्यपातिकिर्मता॥ तेरकाः॥१६॥

कृष्ण यत्स्वकर्माणि सिद्धिमागुपुः॥ एका मालेवमन्तयो नाम्नः कायवनाविपन्ने॥ यथैव



14

रापमन्न दोसं न विद्यते ॥ सांख्यमावर्ततो मार्गं जपिवं ध्वोस्त्व दंत मे ॥ यदीमंभवतो बुद्धिं वि विघ्नो वयमीदृशी ॥ शास्त्रं
नैवशक्यहीष्यामो नवाद्विष्यामकं वन ॥ मैं लमेवावशिष्यामः शमी नस्याविमी सुगमः ॥ अंवेद दनुरंग पुरुषमं
विष्णु महीसितामर ॥ प्राणास्यान्नमिदं सर्वं जितिवैकवयो विदुः ॥ स्थावरं जंगमं चैव सर्वं प्राणास्य भोजनं ॥
आदिदानस्य वेनाऽयं से केविन्यमिपंथिनः ॥ हंसप्रतापाइति प्राज्ञाः दानधर्मविदो विदुः ॥ ते सद्ये वाह
नास्तामीनाऽयस्य पवि पंथिनः ॥ तान् हत्वा भुंक्ष्व धर्मेण पृथिवीं समहीमिमाम् ॥ यथा हि पुरुषः स्वां त्वाकू
पमप्राप्य वोदकम् ॥ यथा तु लभ्य महा तु स्नानपरः स्वतनोर्मधु ॥ अप्राप्यमि ध्वतं गच्छन् कर्मेदं नास्त्यपापनं
॥ यथान्नं चु श्वितो लब्ध्वा न भुंजीत यथेच्छया ॥ कामी वा कामिनीं लब्ध्वा कर्मेदं नात्यपोपमम् ॥ यथान्न
हां तमःध्वानमारणपाणुषो व्रजेत् ॥ अनिनाशो मि वर्तेत कर्मेदं नास्त्यपोपमम् ॥ यथाशक्तत्र तुनापितो
पुत्रुषःकुर्तु स्नानम ॥ आत्मानं धारये पापेरवा कर्मेदं नास्त्यपोपमम् ॥ वयमेवात्र गर्ह्यो हि येवयं मंदचेतसः ॥
त्वीनाजन्ततुमच्छामो उपेक्ष्य पमिममानतः ॥ वयं हि वाहुबलिनः कृतविद्या मनस्विनः ॥ क्लीवस्वा
को मिलामोपर्ये वा शक्तोपस्तपा ॥ अगती नर्दुर्गानान्स्मान्नरनष्टार्थानमश्लसिद्धये ॥ कर्त्यं वैवानुपस्पे

श्रीराम

सिमुताख॥ वानुष्यसे गौः प्रवको ल्हो हानो कांचनं वयम्॥ कर्द्दमो प्रवमो सं शो ग्राललमोद्विपदां वनः॥ मै
त्रो पंजानकर्माद्री स्त्रकस्य विधीयते॥ जीवतो वै पथ्याकां तं स्मृतानि पंनोमिके॥ कार्तां
क्रीतेदिका मस्य स्वर्गपंथा सेतु नमः॥ अकपत्रुतुः॥ कथं ते सर्वकर्माणि कृं वसिष्ठानि वक्ति ॥१५॥
ते॥ भामानं हृठवा शीति कथं सिद्धिमिहच्यते॥ सूत उवाच॥ मातार्ङ्मातो कानव भाद्रि
स्य स्थिताचकाः॥ सत्संसे सर्वभूतानि नदिंद कर्मसंस्कृतं॥ सिद्धिदे नमिदं पुरापनपनेद
स्वयोमहान॥ यथ दे कर्मणि दत्तो मनुष्याः कापथं गमाः॥ मूढानो मर्ज हीनातानि वानेव ॥१५॥
स्तु विघने॥ देव वै शांसु स्मवे शः पितृ वंशा हव शा श्वता॥ तंप स्वमू भवर्तते ततो ग्रां
पु वीनपथः॥ शांदोस्तु नेपो पुत्रं नदानीद विवो द्विजा॥ नस्मा तान सुवस्वानं नपाष्टि
नपउचने॥ हव वंशा न धूल वंशा नदि वंशा नष्ट वंशा स्व ता न॥ सो वि मेज्य गुनो स्वर्गति
तेदुष्कृतमनुष्यतो॥ देवो ... वै दुष्कृतं वृत्वा वि मूलिपनमांगमाः॥ तस्मात्स हस्युनुदे
कुदुष्कृतं तस्य द्विविजवः॥ नपः श्रेष्ठं पुजा नां वै नष्ट हेतन ... सहपः॥ कुतुवपिपितोजनपाभिः

स्वपक्षास्वैः स्वैः कर्मभिर्गोब्राह्मणं यम्॥ तस्मात्कर्मैव कर्तव्यं नास्ति सिद्धिरकर्मणः॥१०॥ इति श्रीम
हाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे भीमसेनवाक्यम्॥ अर्जुन उवाच॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम्॥
तापसैः सह संवादं शकुनस्य महात्मनः॥ केचिद्गृहान्परित्यज्य वनमभ्यगमन्द्विजाः॥ अजातश्मश्रवो
मंदाः कुले जाताः प्रवव्रजुः॥ धर्मोऽयमिति मन्वानाः समृद्धा ब्रह्मचारिणः॥ त्यक्त्वा भ्रातॄन्पितॄंश्चैव ता
निंद्रोऽन्वकृपायत॥ तानाबभाषे भगवान्पक्षी भूत्वा हिरण्मयः॥ सुदुष्करं मनुष्यैश्च यत्कृतं विघसाशि
भिः॥ पुण्यं च बत कर्मैषां प्रशस्तं चैव जीवितम्॥ संसिद्धास्ते गतिं मुख्यां प्राप्ता धर्मपरायणाः॥ ऋष
य ऊचुः॥ अहो बतायं शकुनिर्विघसाशान्प्रशंसति॥ अस्मान्नूनमयं शास्ति वयं हि विघसाशिनः॥
शकुनिरुवाच॥ नाहं युष्मान्प्रशंसामि पंकदिग्धान्रजस्वलान्॥ उच्छिष्टभोजिनो मंदानन्ये वै विघसाशि
नः॥ ऋषय ऊचुः॥ इदं श्रेयः परमिति वयमेवाभ्युपास्महे॥ शकुने ब्रूहि यच्छ्रेयो भृशं वै श्रद्दधामहे॥ शकुनि
रुवाच॥ यदि मां नाभिशंकध्वं विभज्यात्मानमात्मना॥ ततोऽहं संप्रवक्ष्यामि याथातथ्यं हितं वचः॥ ऋषय
ऊचुः॥ शृणुमस्ते वचस्तात पंथानो विदितास्तव॥ नियोगे चैव धर्मात्मन्स्थातुमिच्छाम शाधि नः॥ शकु

श्रीराम
नाज
॥१९॥

वेदव्यासविधानम्

रिद्धिमहामाजदेवाः कर्मकृत्सेविनः ॥ अनुष्ठितकालोऽस्तिकालोऽशालादाःधिनमहावले ॥ नैष्ठिक
कीर्तिकुर्यात्तिविप्रेदत्तपार्थिव ॥ वेदवादमविज्ञाःसस्नातविष्टिनष्टपनास्तिकान् ॥ न
रिवेदोक्तमुखउपविप्रःसर्वेषुकर्मसु ॥ देवपानेननाकस्यपर्वमाप्रोतिमानवः ॥ श्रोत्रिया
श्रमातिमान्सर्वोतिपातुर्वेदनिष्ठयाः ॥ ब्राह्मणाःश्रुतिसंपन्नास्तान्निबोधयतमा
न्विप ॥ विज्ञानिधर्मनिष्ठातिकाम्यमुख्येषु वा जैमनुजेन ॥ कृतात्मानुमहानाजस
वैत्यागीस्मनोजयः ॥ अनयेस्यसुरवादानतपोवांतप्रमितिःतः ॥ व्यालभागीमहा
माजसत्यागीनामसःप्रभो ॥ अनिकेतःपतिपतनधसम्यगास्तवानुतिः ॥ अयाचक
दाभोगीहोत्यागीपार्थतिस्तुकः ॥ कौधहर्षविनाशःपैशुन्यंवावशंपतेः ॥ विप्रावे
दानधीतेयःसत्यागीगुरुपूजकः ॥ ओदनंतस्तुजपातवानघ्नतानातुर्मनेविप्रः ॥

॥१९॥

अस्मतं दिव्यसौपदे स [illegible]

सर्वं प्रतिष्ठितं ॥ एतस्मिंस्तु तपो विप्रा दंडकालीन विमलं तपः ॥ तस्मात्तु तेन [illegible] तु लोकेषु तप
उच्यते ॥ पुनः सर्वं पदं चैव गच्छन्ति विप्र शाश्वतं ॥ सा पंप्रातर्विनिष्पी [illegible] कुर्वे पद्माविद्धि ॥ दृष्टा
निष्पिभो दे वे [illegible] षितः स्वेड नो पव ॥ च्यव [illegible] जिपे स्तति नानाहु वैद्यु सौशिनः ॥ तस्मात्स्वध
र्मं नास्ति पत्नुत्रासमवान्तिनः ॥ सो [illegible] गुरु [illegible] नेमये [illegible] नुपरस्त नाः ॥ श्रेदिवं प्राप्य [illegible] स्तव

के ५

गीसौवि [illegible] नाः ॥ वसे [illegible] न जनानु [illegible] न [illegible] विनः ॥ तत [illegible] सुतान
स धर्मा [illegible] सं [illegible] ॥ उत्स [illegible] कमनि गाई संत्सु समुपस्थितः ॥ तस्मात् [illegible] धर्म
धैर्य [illegible] ॥ पुत्रा [illegible] निवी [illegible] नो [illegible] ॥ ११ ॥ [illegible]
उत्पन्ने ॥ [illegible] ॥ [illegible] तस्य यचः स्तुत्वा तकु [illegible] ॥ ना [illegible] स्पस र्व
धर्मविदांवरः ॥ [illegible] ॥ [illegible] त [illegible]

गाले

[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] स्थिताः ॥ तस्मा

प्र॰ श्रीराम
गौ॰ ऊ॰
॥१७॥

ष्टुकिंस्विषम॥स्वा आपयज्ञा अव यो ज्ञानयज्ञा स्वयापने॥ श्रेयांश्चेमहायज्ञान सैव वितन्वते॥ इद
मत्यन्तम्हाना ज्ञविद्धि कपि तंमम॥ म पिनगमिरवायुश्च न मौन वा देवा कन॥ न तं म रिव वं इ स्व
लद्विरः कालपरवद॥ रक्तःसर्गश्च रूपं वनगं धोनत्सः कविरा॥ न वसंते प्रमाण गा॥ नियैः प्रमेयं प्रमा
ध्यानी॥ प्रत्यदाजनुमानं वउपमाने नेतमागमः॥ नापीपात्रेन दैवं नन्दं हृच्छा तो नैव संशयः॥ नैद्वे वि
ल्लितंज्ञ योगाज्ञन्ता धर्मो धर्म एव वा॥ निर्पक्ष स्वावेनस्थैव लदेवा नसमानुगाः॥ बलीन्तन विभाग
स्वल वदान्तानकामकृत॥ न घस्वभावेभ्यःनि श्चनघापस्य विवेष्टितं॥ तमोभूतमिदं सर्व मत
लोकं जगन्नृप॥ नसन्तादि घनाको पिमनसा योधिगच्छति॥ स्वैवानंपुनस्त्वासीदाद्
वैवस्वतेतनेः॥ ईश्वरश्चैवतना पुरुषो तमेदं गहनी कृतम्॥ मंत्राश्चावेतना नाजनन्तवदे हनियो ॥१७॥
ङ्गिनाः॥ तेवविश्वस्तज्ञोनाम न घपोमन्त्रदेवताः॥ वेतन्यमीश्वनोन्यप्यद्वलोके वितिनितिः॥

एकतरवनयो राजन् गृहस्थाश्रमएकः ॥ सर्वो ऽनेनुयोधर्मैः कामैर्धर्मं वर्णनात् ॥ अयं पंथा महर्षी
णामिति पंचलोकविद्योगमितः ॥ इति युधिष्ठिरो भावं सत्यायामीमन्तरं पं ॥ तपः प्रीते त्यजुगृहा हृतने ति विनू
वमः ॥ यथा कामं समीरोत धर्मं वैतं सकोलवः ॥ अपे तेषु पादेन कें एव ज्ञाति छे युगांः ॥ अग्नि
मानकृतं कर्मनेनफलवदुच्यते ॥ पंजपुरुकं महाराज सर्वमेव महाफलम् ॥ श्रमो दमस्तोपार्थे
पंसत्यं शौचं मध्याजवम् ॥ यज्ञोध्ययनं कर्मनिमममार्गो विधिः स्मृतः ॥ पितृदेवाहिं ध्विकोनस
मानं भोजयाम्यते ॥ अनैव हि महाराज त्रिवर्गः केवलं फलम् ॥ एतास्मिं वर्तमानस्य विधौ विप्रदिष्टे
वृते ॥ युधिष्ठिरः श्रद्धस्य हेनो छिन्निर्विघातेष्ठु विनः ॥ स्वर्गादेप्रजा राजन् प्रजापतिमकल्म
षः ॥ मावपदंपतीति यांता मापज्ञेविविध दक्षिणेः ॥ वीर्येधरसेवव दांरवपज्ञा पंवनधैवधीः ॥ पर्द
शैववनयाने यानपजा पीतिनरवी चिवाः ॥ गृहस्थाश्रमिन्तस्त हयज्ञकर्मविनोव कर्मणा राजा हेस्थमेवे
हवुष्ककंदुर्लभं तथा ॥ नसंप्रामाग्रहस्थाये पथुवान्यवलान्विताः ॥ नयज्ञैर्महाराज स्तस्वर्गेनानुके

श्रीः

18

२॥

पतिताः पतंत्यधः पूर्वं सर्वं त्रपवस्तु धात्यिपेः ॥ प्रजाता नीति कामैस्व स्त्रा। मैन रवा नैर्विभिः ॥ पदि
त्रभयेमा पं कंपते स्वर्गमास्थिताः ॥ नप्राप्तानं कं नाऽजम्वेछिताः पापकर्मभिः ॥ एवं मनःस
मास्थातं मार्गमाति ष्ट ते न्नप ॥ द्विजाते र्ब्रम्हसम्भूतस्य स्य हयंति दिवौकसः ॥ स्वनंतानितिवि
त्राणि संहृ नाति ... ननस्नानः ॥ न स्वयं नमिसे त्यज्य नास्ति नमामि तं व्यसि ॥ कुं [illegible] वना
से४ स्विनाभ्योगं न पस्यंत नाधिप ॥ नाज्ञस्य पाश्वमे येपु सर्वमेधे युवा पुनः ॥ येषां येऽके नैव स्ता
नत्वा सलैः नमिष्ट जिताः ॥ नैर्वेजं स्वमहीपाल कन्के देवपानि पि ॥ नाज्ञःमनादरो वि
ल ध्वस्तुभिः पतिपुलतास्य ॥ अश्वानरापः प्रजीनां पः सुनाजीके मितुध्यते ॥ नस्वा न्तगां स्व
दा सौश्च कनेत्र स्वस्व ले कृताः ॥ ज्ञामांजलपदाश्चैव [illegible] ना कि [illegible] ॥ अप्रदा ↓१९९॥
पादि जाति भोजमा स यथा विष्ट वेनसः ॥ व पंते याजकव यो भवि ष्याने ये यंपते ॥ अजना



18

इष्टा विरवसु अंपहें मिर्मिते: प्रशिनामहः॥ सुधि लेनसमा: पश्चा प्रसादादी रवन गही॥ वेनयमी स्वर्ग
सैनघे ने देवेन नेजगन॥ योगेनयथमविष्ठे जग कृ लिव से भुता॥ पमेस्वार्थ स्वकामसबु
लोमो दास्य संजये॥ प्रोत्साहः पनामेरस्य ई श्वने ननप दृछ पा॥ जहे अंगुनलीञ्चायमामत:
सुखदु:ख यो:॥ ईश्वं वप्रोनि तो गच्छे स्वर्ग गोश्व भमेवव॥ प्रध्वानेपुन्डु पंवे वंश्रामानंद
वंदेहि नो॥ मनसा विषपवे ववेन नेनप्रवा दिनः॥ सुखदुःखे नपुजपं नेके मे नरस्वप्रवो
धिनाः॥ वर्णी स्वमर्वि मा गाश्च ईश्वने नप्रवा नेनाः॥ सद्वासु नग वंवं मेने दंनिमितेजग
न॥ वंसान्येवमहानाज ईस्वन सुख्यवस्य पा॥ जीवंनि वमिये ने वनस्व नं श्राः कधंवन॥ जि
त्वाड़ित्या वभूतो निहत्वा सर्व मिदं जगत॥ पजमे कर्मणा देवोजस्तु पापेन लिप्यते॥ ईता
मेकानिसर्वी हि सर्वे षांग हमे धिनाम॥ देवानांवनमधीता वनेव पानिपर्नोजने॥ [illegible]

१ श्रीरामः
रा॰
॥१९॥

भवेन्न तु स्वसदनं प्रस्थास्य तम्॥ भक्तो मे तु भवेन्मत् पुनर्निर्मे मे ति वस्मा [illegible] यो धर्मैव तु
स्त्वं वसा सुहृदां तु [illegible] सुतः॥ [illegible] भवेन्मत् पुष्यताम्॥ प्रस्तम्य पूर्ततो राजसनो मम
स्त्वेषसमासितो॥ श्वेद्रूपमानो भूतानि यो नृपे नाम संशयम्॥ श्वो विमोगोस्य संतत्वस्यात
पत्नी यदि मानवान्॥ धिक्त्वा हरी च भूतानोनादि संपतिपद्यते॥ त्वया पि वत्स होयपातेः सत्त्वस्य
मयस्तापो॥ नष्ट धर्मी वेनच्छः स्पायेच्छयाहसा॥ राकेयाप यः॥ नस्मा देकोन मुस्लम
पूर्वैः पूर्वतमैश्च यः॥ पं यानि यो विनः संप्रिः सतिपे योविज्ञानता॥ त्वयं भुवे नमनुमात
यान्यैश्च कवर्तिभिः॥ यथा यथा हनः पंया सयानि सोनिधिवि बुनः॥ कुनेनेमा दिपुक्ता
मिगुलवं तिवमानन॥ पुत्रामिवर्तु स्वसे च वसुते पमर्वाति नृप॥ लब्धापि पद्धिवे॥१९॥
कुसुलोस हस्याघन जं गमा रा॥ नमुं केयो नृप सम्यक्निमिष्क जैनास्य जीविनं॥ न

मोहनरणपार्थव नाऽर्ह किंचिच्चुमां तिमः ॥ रुक्ष्मा मांमे वभो क्षात्रो नमस्तु तां ते कं दादव ॥ भीति
क्लावं महापुरो न कृत्नावं पिलत्वथा मम ॥ मीर्ण्य न भिसे गम्य प्रवृद्धि न्या विवेदया ॥ त्रि
न्तोऽन्यभि वं गं तो क्षिचिलपं मानुत्ते विनम्र ॥ मो कपानुभयो र्व्यो लं तनाले मवस्थितः ॥ वे
न वीहि स्व पलिं कि विक्रमनो प्रासंग कानके ॥ प नित्य ऽपम वेल्क गोनाहि त्वापाति तु थ्यति ॥
एतस्मिन्नर्त मानस्य विश्वो विप्रानिषा वितं ॥ प्राप्त क्षरम हता ऽजनो छिन्ति विघ्न कावि
तः ॥ निहा पशान्न क्षनसासाम त्रान रक्षे पथा देवपवना नि संरक्षे ॥ कः पार्थ क्षो वोन्ते र क्षो ५
तः स्वधर्मे पूर्वैः स्म ते पार्थि वधि श्रेष्ठ ज्ञुष्ठे ॥ सा त्रे धर्मे रूप ना क्रमे रज अन्यो महीमन्म ता ६
विधुः प्रदाप ॥ ना कं स्प पाष्ठे सि नमे दुर्गं तानक्रो विन वंत वता पापार्थ ॥ दोषी
पर्वति नाऽ धर्मे क्षि हदेवदवाव ॥ नवासं दु व्यग्नुत्व ऽपासिद्धमे वनिभानान ॥ सगी वेदुव
पुस्त अपण विधीम नुकास्ततः ॥ प्राप्य मीपा पुरवं वस्या तुलं दातुतं पात्तुनः ॥ प्रजा दानस्तु

श्रीरामः

॥२०॥

20



यतः पार्थिवं भुञ्जे नैलोक्ये कदाचन ॥ यथ पश्यमाना नित्यं नित्वैता न पश्यन्ति मंदधीः ॥ अंधे ता न मत्ताना
जं मत्तानिवमहात्म्यं पाताले गुप्पपन्नो न चा भेन मस्तानां दुःखमाशितः ॥ कथं वै निवने नाऽऽरपू
र्वमृगेणां पावक ॥ स्वातृमेनान्तुमन्निता नरशीन वानानं नया दिनानर ॥ वचंदुर्णो भूमं हताम
श्री स्वामनो दीनी ॥ संप्रार्त्तः सर्वकामानामाहवे विजिगेषिलः ॥ विनयो स्वन पान
क्षेत्रानि तानवमहागजान ॥ संमीर्वमनन्येर्भूमिंससाधिभिः नविंद्मः ॥ प्रजोमविवि
धैर्दानैः समस्कैर्नाम दक्षिणैः ॥ वतवाकृतं दुःखं भविष्यानि सुखापवः ॥ इत्येतानेव
पुस्नार्थं स्वयं धर्मात्मनां वना ॥ कथमनघातु नेर्वीनाविनिहसिमनार्सिनः ॥ तेज्ञौवप्रस्य ॥२०॥
वांभुंक्ते नश्रीको वनमप्यनुगो ॥ नश्रीवस्य गृहेपुत्रामत्स्याः पंकेरवासनो ॥ नातेदुः

श्रयवानसमोमाऽत्मवनेवत्येन श्रीवलय॥ इमेपुरुषमानाः यो नेह सर्वत्र वर्तते॥ ना[illegible]मंस्ता
नोस्वभावंपश्यमाना॥ ये तु पूर्वंविति तेभ्य तंमुखंते सहतो भया तेः॥ भवो[illegible]तामवोस्म तापितावं युभ
वान्गुरुः॥ दुःखप्रजापर्गास्वलस्ता त्मे दं तुमर्हसि॥ तथ्वंवापदि वा[illegible] त्वियपन्म येन त्वृभ
निनमम्॥ तस्मिंद्रपन्मिलीपालभत्यामनमस्तस्मम॥ १॥ राजनवर्द्धिमिमाजधर्मे॥ वैदं॥ यो वाह
निकोनेयेधर्मनाज्ञे युधिष्ठिरे॥ श्रान्तृणां वु बतं तो स्तात विविधानवेदमिस पार॥ महता भि
तसंपन्ना सीमन्या पालोवना॥ व्यम माधने नाज्ञे द्रौपदी पोचितावना॥ यो सीनमृधम
मा ज्ञां भ्रातृभिः परिवाचितम॥ सिंहपार्दूलसदृ[illegible]गो मिवपूजपर॥ यभिमा[illegible]नीत
तंविशवेशपुधिष्ठिरे॥ लालिनोसमेन्नाज्ञाधर्मज्ञा धर्मदर्शिनी॥ श्रान्त[illegible] विपुलस्रो
णी समापनमन्वगच्छत॥ मर्नागिमभि संप्रेक्ष्य तमोवचनमब्रवीत॥ द्रौपद्युवाच॥ इमेनेम्ना

हृष्टैर्नीर्दृष्टमानन्दितं न त्वया ॥ दृष्ट्वा येन महामेघोः शाकद्वीपो निविष्टकः ॥ मद्राश्वः पुनुर्वर्षे दृष्टं दूरेऽतेन
नन्दितं त्वया ॥ हीनाश्च सत्यानसद्वीपा कानाम जलपद्मालयाः ॥ [illegible] त्रस्तासामे [illegible] नन्दितं नात्व
या ॥ एतान्यप्रतिमानि त्वं कृत्वा किं नाकिनामनं ॥ नगीपसेमहानामुप्रपन्नोऽन्तोऽद्रि असिमिभिः ॥ कलमु
र्दृष्टिमानन्द दृष्टा प्रतिनन्दत्वमानन ॥ कपमानिवसेन मल्लानेन जानूर्ऊर्ताभिव ॥ [illegible] प्रतिमाः
सर्वे शत्रुसमाः पतनप ॥ एकैकोऽपि सुत्वा पैर्षामकस्मादिति मेमतिः ॥ किं पुनः सुष्याग्राः प
तपो मेनगर्भमाः ॥ समस्तानीद्धिपाली वक्रमी [illegible] ॥ [illegible] सर्वेशास
र्वदर्शिनी ॥ पुष्टि [illegible] नस्त्वा पावालि सुरवे वास्यापि नुन्नमे ॥ [illegible]
पमाकमात ॥ [illegible] ॥ [illegible] सर्वेन्द्रेय [illegible]
तुस्तानिराः ॥ [illegible] ॥२१॥

21

सर्वे येन मिमादं ॐ भूः मिमत्तनुमे ॥ तस्मै वसन्ते रुद्राणां नादे उस्वधर्माय नमः सुरवमे धेनि मानसं ॥
मि मताल वृंभूमेषु दानमन त्र्यपले तुपः ॥ मात्तस्यैष भूर्भुवः स्वा नमः सोमा असतानः प्रसमाद्युमि पिधं
श्वसनीवपमि णा सनम ॥ एषनः रुः पनो धर्मः सयमेवा पलापनम ॥ पत्नि नलमाव को धर्वत्तनी
सनेमयाम पे ॥ मिश्रहात्तुमहोया मौ लवे धर्मविधुव्याने ॥ नमभुतेनलदानेन न सो तेमेयेव ॥ न ४
पा ॥ नवे पंचविधि वीःन आलवसंकोदनेवी ॥ तन्त्र वलमकमि ना सोमं पावीर्पसमुपं ॥
हस्त श्वनपसे पनो क्षिप्रि येते वतुमनम ॥ ये चितर्डो कलकसी ध्यामरवत्या ता कुपेलन ॥
नत्र्य पामिहलावी ननस्माडु त्यधमु भनाम ॥ ॐ वृ ह्री पोमरा ॥ नाऊ ना नाऊनम पदे पुतः ॥ त्व
पशु तुषशाईं नंदे ते नासां द्रिता पुमो ॥ ॐ वृ ह्री पेन हाः हःः क्रौं वह्ही पेन नाविषं ॥ नवव
सामहा नेत्रो हुं तु नम द्वि न सर्वपा ॥ क्रौं वह्ही पेनमहाः हःः नाहह्री पानना विषप ॥ वृ वैतानुम

धर्मं विदुर्बुधाः॥ धर्मं सिंचन् यतो दण्डः स्वर्गं दण्डं यतो॥ कामं संनमतो दण्डः कामपि वा धर्ममनाधि
पः॥ दण्डं न स्यते धान्यं धनं दण्डो भिनत्ति॥ एवं विदुर्बुधाः [illegible] मावेपर [illegible] किं कं॥ ना
शे दण्डमपाप्य के पापाः पापेन कुर्वते॥ यत्र दण्डमपाप्य के यत्र लोके मपापाः [illegible]
देके पापाः पापेन कुर्वते॥ एवं [illegible] के लोके सर्वं दण्डप्रतिष्ठितं॥ दण्डसे [illegible] पादेके नरा
दंशिपत्र स्युः॥ [illegible] यदि दण्डो न पातयेत्॥ यस्माद्दण्डो [illegible]
दण्डपत्यपि॥ [illegible] तस्माद्दण्डं विदुर्बुधाः॥ [illegible]



[illegible] दण्डः [illegible] दण्डः [illegible] सर्वो दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः॥ ॥२२॥
[illegible] यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति पापहा॥
[illegible] प्रजास्तत्र न मुह्यन्ति नेता चेत्साधु पश्यति॥ [illegible]

नाधिप॥ बध्वा त्वां मातलि कैः सार्धं प्रगाम्य पुर्वसं ध्वनाम॥ कुन्ते मृठ एवं दैत्यः स्नेपो नाधिकच्छति॥
चूषे नं जन्मपो गे एवं वैश्यकर्मभिनेवव॥ मेषु जैन विविकि स्वः स्वा घंडन्मादेनगच्छति॥ सा तं सर्वा धं
मा लोके स्त्री रां भगवान् सन्तम॥ न जाविविमिच्छन्नाधे यो हि भिच्छानि जीवितुम॥ एते जांपतमालानां
नम्भेयवत् तेन तपा॥ त्वं तु सर्व भिंही त्यस्का कुन्ते स्वपमापद्य॥ पश्यास्तासे मनो नाजो यः पितृणां
नाउस सन्मे॥ मो धाता शवनीय श्च नपाताजन्वि नाउसे॥ प्रसाधिपत्य पितृ देवी प्रजा धर्मे
गपालयन॥ सपर्वन वमद्वीपां मानाजन विश्रुता मेव॥ प उस्य विविधे यै सै जुहदक्षिणं प्र
यच्छव॥ यता मिभो गानवा सां सिद्धि जाति भ्यो तपो सम॥ ॥ शांतिपर्वणि राजधर्मे॥ ॥१॥
वैशं॥ पाञ्जसेत्या वचः श्रुत्वा प्रतनेवो र्जुनो युधीर॥ अनुमान्य महाबाहुं ज्येष्ठं भ्रातरम
च्युतं॥ अर्जुन उवाच॥ दंडः शास्ति प्रजाः सर्वा दंड एवाभिरक्षति॥ दंडः सुप्तेषु जागर्ति दंड

गुणो व्यासस्य सम्यक् ॥ नानाविधमनुपः सर्वं स्वयम्भुर्वर्ण्यते सदा ॥ ब्रह्मास्त्रात्म मिदं सर्वं
जं ममंस्या वसेवं पुनः ॥ विधानं देववर्णितं तं मविष्णु ब्रह्मलीनं ॥ यम्म सत्यो विसर्जये तथा
म विसुम्भितं ॥ विनाशके हस्तो हि मंदावनम्पुपाहितंताः ॥ विनावश्यं न कुर्वन्ति तापस्ताः प्री
कपापमा मरणं दुद्के वहक प्राणाः प्रथिव्यां पर्वते पुरुष ॥ न कश्चित् नापि ता नहन्ति कि
म प्रज्ञाय पापजातं ॥ सूर्यस्यापो श्रीनिभूला नितं कं सम्याति कामविवि ॥ पदारंगं
गमकेनापि ये तोस्या स्कन्दे मध्य पर ॥ जमानात्तिकं न्यमुनयो विनीतकोध्वनवे
नाः ॥ वसे कुर्व्वन्धर्मी हतो ह्यपेनेप विनिमोहिताः ॥ सूर्यं विभवो मध्ये विहितं सा ददाति
तं जानपरंपर ॥ मनुष्यानां नयनप्रजो सोस्वर्गं प्राप्नुवन्ति व ॥ २३ ॥ नांत्रलीना ॥२३॥
प्रां सर्वीसिध्ये सुप मनाः ॥ कौ तेषु सर्वस्मृता सौ न मनेनाति संशयः ॥ २४ ॥ स्वेन

23

सुकः॥ दंउसे वभपाद्गते मनुष्यावस्त्रिलिखित माः॥ सभीतोपउअले ना जंमनामी नो ना तुमि
छतिः॥ नामीनः पुनुषः कथितसमपेस्यातुमिछतिः॥ नाछित्वापूनमनीसिनी हृत्वाकर्मदुक
मन॥ नाहत्वा पनस्य ग्रानीव प्राप्नु॥ निमहं ना छिपम॥ नाहुत्वी हिनत्तीहनवैतपुनं पूजाः॥ इ
डो वन्नववेते वमहेडुत्वा मपघात॥ पएवदेवाहं नाम सत्नामलोको पउअमे भरस्म॥ हंताषुद
ते पास्के दः शक्रो निर्वतुसो पमः॥ हंता का जेत्तअ वा पुर्न त्पुर्वेसवस्गो नविः॥ वस्त वो मगुतः
सोध्यावि स्वेदेवा श्वभाग मत॥ एनाम देवानमस्यंति प्रतापधुरुतातउअनाः॥ मधुलालोन धामाव
नधूवालेकथेवना॥ मध्यस्यात्सर्वभृतेषु दोना नसमपना मत्सा नपवउंते मानवाः केचित्
धपत्ताः करुवेकर्मसु॥ नहि पश्यामि जीवंतं लोको केचिदहिंसया॥ सत्वेः सत्वानि जीवं
ति दुर्बलैर्बलवत्तमाः॥ नकुलो मूखकानत्ति विडालो नकुलं तथा॥ विडालमत्ति श्वाराजन्

नंघालयेत॥नसं वत्सनसन्नाकिं निष्ठपुरकुलोमयाः॥ विप्रिवहृत्तिरलावीति यदिदंउल
ल्लसयेत॥ यमेपुनीसमे धर्मपयो कंवि धिमाश्रिताः॥ नविघाप्राप्नुयात्कश्चिद्यदिदं
उमपालयेत॥ नैवांधा[illegible]नकश्रीवर्णनाश्वाश्च ननगर्दभाः॥ पुत्राश्चहेतुपीनाविपदि

२४

दंउनपालयेत॥ नप्रेच्छाप्रवनकुर्युर्नचालनानुकर्हिचित॥ निघ्ने[illegible]मनी वर्णे

कुमा

पालिदंउनपालयेत॥ [illegible]उष्णिताः प्रजाः सर्वोप्रदंदउविदुर्बुधाः॥ दंडस्वर्गीमनुष्या

रूपदं

णां लोकोयंचप्रतिष्ठितः॥ नतेचकूटपापेवा देवनावापि स्वप्नते॥ पनदंउः प्रभुविहि
तश्चयतेनिर्तुवा[illegible]नः॥ रजीविप्रविवेश्ववेदंउरवेन्नोयनोभवेत॥ लोकेरक्ताकःपुनो
उरंयदिदंउनपालयेत॥ यदिदंधर्मतोवा[illegible]पयवर्तिताः॥ कार्पासजननरक्तोवैतंदंस्व
नोजागरयजस्ववै॥ प्रस्वेनधर्मरक्षीमंगारवनानिप्रविवालसः॥ संवत्सेनतः प्रियै॥ ॥ ॥ ॥

॥२४॥

मवेल्लोके विनश्येयुरिमाः प्रजाः ॥ २९ ॥ लोकास्य इव प्रोता दुर्बला बलवत्तरैः ॥ स एवं वेदं ब्रह्मणा
पूर्वमनु सृष्टः प्रजानां हितलाभाय नीतः ॥ यस्मात्तस्य परस्य ब्रह्मणस्य नीताः संतर्जिता दण्डभयात्
स्वकर्मणि ॥ अधुना सर्वे दंड्यान्ना प्राणा पतन्ति वत ॥ दंडश्चेन्न भवेल्लोके विनश्येयुरसाधु
नी ॥ ये पिशुना निर्लज्जा दानाम्लिकावेदनिंदकाः ॥ ते पिशुना गाए कस्यं ते दंडे नादण्डनीया
पिताम्ह सर्वे दंडजितो लोको दुर्लभो हि शुचिर्नरः ॥ दंडस्य हि भयात्सर्वो लोको भोगान्प्रयच्छति
वेदानि ॥ वानुवर्णोपभ्रंसहायसु चिकीर्षितं पापं यथा दंडो विधो न्यायविहितो धर्मो निवा
मित्रमितुमस्य ॥ यदि दंडो नृविभिपुवर्णोसिस्थापदानिवं ॥ स्व जुं प्रपूर्णन्मनुष्याश्च पश्य
यो नितस्यैवि विजयं ॥ न बलस्य प्रियश्रीपीत कः प्राणीनं दुहेत्तं ॥ नकन्यो वहनं गच्छेत्तपदि
दंडो न पालयेत ॥ विश्वलोपः प्रवर्तेत भिद्येन्सर्वसेतवः ॥ न मन्येत प्रजा नो पुर्यदि दंडो

गाणि नानि ता निष्पद्यते ॥ देहानुष्ठानानुरूपं ज्ञानं च प्रतिपद्यते ॥ एवं स मुमुक्षुः कुर्याज्जनाश्च तदर्शि
नः ॥ ७ ॥ इति शांतिपर्वणि राजधर्मे ॥ १५ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ अर्जुनस्य वचः श्रुत्वा भीमसेनो
ऽमर्षणः ॥ धैर्यमास्थाय तेजस्वी ज्येष्ठं भ्रातरमब्रवीत् ॥ भीमसेन उवाच ॥ राजन्विदित
धर्मोऽसि न तेऽस्त्यविदितं भुवि ॥ उपशिक्षाम ते वृत्तं सदैव न च शक्नुमः ॥ न वक्ष्यामि न वक्ष्या
मीत्येवं मे मनसि स्थितम् ॥ अतिदुःखात्तु वक्ष्यामि तन्निबोध जनाधिप ॥ भवतस्तु प्रमो
हेन सर्वं संशयितं कृतम् ॥ विक्लवत्वं च नः प्राप्तमबलत्वं तथैव च ॥ कथं हि राजा लोकस्य सर्व
शास्त्रविशारदः ॥ मोहमापद्यसे दैन्याद्यथा कापुरुषस्तथा ॥ अगतिश्च गतिश्चैव लो
कस्य विदिता तव ॥ आयत्यां च तदात्वे च न तेऽस्त्यविदितं प्रभो ॥ एवं गते महाराज राज्यं प्रति जना ॥२५॥
धिप ॥ हेतुमत्र प्रवक्ष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ॥ द्विविधो जायते व्याधिः शारीरो मानसस्तथा ॥
आयत्यां च तदात्वे च न मे ॥ २ ॥ एवं गते तात ॥ २ ॥

गमो नाम
मा॰ शां॰ रा॰ ३॰

९५

दीनैर्भुजानाश्वा न्नमुत्तमम्॥ अर्थे सर्वसमारंभाः समाद्येयत्ना न संशयः॥ सवदंडसमापन्नः पक्षदंडस्य गौरव

म्॥ लोकयात्रार्थमेवेह धर्मस्य प्रवचनं कृतम्॥ अहिंसा साधुहिंसेति श्रेयान् धर्मपरिग्रहः॥ नात्यंतं

गुणवत्किंचिन्नचाप्यत्यंतनिर्गुणम्॥ उभयं सर्वकार्येषु दृश्यते साध्वसाधु च॥ पशूनां वृषणांछित्वा

सिका:४ ततो भिंदंति नस्तकान्॥ वहंति बहवो भारान् बध्नंति दमयंति च॥ एवं पर्याकुले लोके वितथे जर्जरी

कृते॥ तैस्तैर्न्यायैर्महाराज पुराणं धर्ममाचर॥ यजेद्दद्यात्प्रजां रक्षेद्धर्मं स्वमनुपालय॥ अमि

त्रान्जहि कौंतेय मित्राणि परिपालय॥ मा च ते निघ्नतः शत्रून्मन्युर्भवतु पार्थिव॥ न

णहा भवति तत्र किल्विषं किंचिद्धंतुर्भवति भारत॥ आततायिनमायांतं हन्याद्वै ततायिनमागतम्॥ न

:पाठ:भ्रूण तेन भ्रूणहा स भवति मन्युस्तं मन्युमृच्छति॥ अवध्यः सर्वभूतानामंतरात्मा न संशयः॥ अवध्ये चात्मनि

सह॥२ कथं वध्यो भवति केनचित्॥ यथा हि पुरुषः शालां पुनः संप्रविशेन्नवाम्॥ एवं जीवः शरी

शो

वर्षाणां कीचकेन पदा वधम्॥ द्रोपद्या नाजडुन्मा क्षात्रकर्मं विस्मृतवानसि॥ बलवंतो वयं राजन्नदेवैरपि दुर्जयाः।
कर्मंच्युतत्वमापन्ना [illegible] निनादेन गतेस्मरं॥ यज्ञसेनद्रोणाभीष्माभ्यां युद्धमासीदरिंदम॥ मनसैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमु
पस्थितम्॥ यत्र नाभिमतैः कार्यं न भृत्यैर्नैव बंधुभिः॥ आत्मनैकेन योद्धव्यं तत्ते युद्धमुपस्थितम्॥ तस्मिन्नानि
२८ र्जित्ते युद्धे प्राणान्यदि विमोक्ष्यसे॥ अन्यं देहं समास्थाय ततस्तैरपि योत्स्यसे॥ तस्मादद्यैव गंतव्यं युक्तस्त्वमसक्तेन तवेम
पात्रमव्यक्तरूपस्य वासे मुक्त्वा स्वकर्मभिः॥ तस्मिन्नजिते युद्धे तु कामवस्थां गमिष्यसि॥ एतज्जित्वा महाराज
श्रीराम कृतकृत्यो भविष्यसि॥ एतां बुद्धिं [illegible] विनिश्चित्य भूतानामगतिं गतिम्॥ पितृपैतामहे वृत्ते शाधि रा
भा॰शां॰ राज्यं यथोचितम्॥ दिष्ट्या दुर्योधनः पापो निहतः सानुगो युधि॥ द्रोपद्याः केशपक्षस्य द्रोपद्याः पदवी
गताः॥ यजस्व वाजिमेधेन विधिवद्दक्षिणावता॥ वयं ते किंकराः पार्थ वासुदेवश्च वीर्यवान्॥ ॥ भा॰
शांतिपर्वणि राजधर्मे॥ ॥१६॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥असंतोषः प्रमादश्च मदो रागोऽप्रशांतता॥ बलं मोहो २६॥
भिमानश्चाप्युद्वेगश्चैव सर्वशः॥ एभिः पाप्मभिराविष्टो राज्यं त्वमभिकांक्षसि॥ निरामिषो विनिर्मुक्तः प्रशां

पंचस्यनंतयोऽजन्मनिर्द्वन्द्वो नोपलभ्यते॥ ज्ञानी नो जायते व्याधिभिर्नसो नोऽत्र संशयः॥ मनसो जाय
तेवापि ज्ञानी नइति निश्चयः॥ ज्ञानी नमा नसे दुःखेयो ऽतीते ह्यनुशोचति॥ दुःखेन लभ्यते दुःखं द्वावनर्थौ
प्रपद्यते॥ शीतोष्णे चैव वायुश्च त्रयः शारीरजा गुणाः॥ तेषां गुणानां साम्यं च यदाहुः स्वस्थलक्षणम्॥ तेषाम
न्यतमोत्सेके विधानमनुदिश्यते॥ उष्णेन बाध्यते शीतं शीतेनोष्णं प्रशाम्यति॥ सत्त्वं रजस्तम इति मानसाः स्यु
स्त्रयो गुणाः॥ तेषां गुणानां साम्यं यदाहुः स्वस्थलक्षणम्॥ तेषामन्यतमोत्सेके विधानमुपदिश्यते॥ हर्षेण बाध्यते शोको हर्षः
शोकेन बाध्यते॥ कश्चित्सुखे वर्तमानो दुःखस्य स्मर्तुमिच्छति॥ कश्चिद्दुःखे वर्तमानः सुखस्य स्मर्तुमिच्छति॥ सत्त्वं
नदुःखी दुःखस्य न सुखी च सुखस्य च॥ न दुःखी सुखजातस्य न सुखी दुःखजस्य च॥ स्मर्तुमर्हसि कोनव्यादिष्टं
तुफलवत्सनम्॥ अथवात्ते स्वभावोऽयं येन क्लिश्यसे न पार्थिव॥ दृष्ट्वा सभागतां कृष्णामेकवस्त्रां रजस्वलाम्॥ मिष
तां पांडुपुत्राणां न तस्य स्मर्तुमिच्छसि॥ प्रव्राजनं च नगराद् जिनैश्चाभिविवासनम्॥ महारण्यनिवासश्च न तस्य
स्मर्तुमिच्छसि॥ जटासुरात्परिक्लेशं चित्रसेनेन चाहवम्॥ सैंधवाच्चापि क्लेशं कथं विस्मृतवानसि। पुनरज्ञात

नमातिष्ठ इत्यवास्तत्र नाम्नयम् ॥ जिनाभिधानश्रो वंतिमो नहित्वं किमाभिषम् ॥ पभितस ज्याभिपंसर्वम्न चावादात्प्रमे दप
से ॥ पंथानेो पित्र्यान श्वदेवयानस्त्वविश्रुतौ ॥ इ जाना ॥ पित्र यानेन देवया नेनमो दिशः ॥ तपसा ब्रह्मनेयं
तास्वाध्यायेन म ह्रषयः ॥ बिभुव्यदेहो न वे मांतिम्न्स्रो नाविषयं गता ॥ श्रीभिषंवं भनं नौकि कौर्ने हो केत



याभिषम् ॥ ताम्यां विमुक्तः पापाभ्यां पदमाप्नोति तत्परम् ॥ अपि गाधाभिमां गीतां जनकेन वदं सुत ॥ नि
र्द्वंद्वना विमुक्तो नमो द्वंसमनुपश्यता ॥ अनंतं वत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किंचन ॥ मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दह्य

श्रीराम

ते किंचन ॥ वृत्तास्तसादमा उहस्य अभो म्या न्नूरोवसेजनाम् ॥ जगती स्थानि नाद्रिस्यो मंदबुद्धी

भा॰शां॰

नवेदते ॥ इस्यं पद्यप तियः पश्यन्सर्वभूतानि सर्वहितमान् ॥ अस्तीनानीत्तु विज्ञानात्संबोधाद्बुद्धितत्त्व
ते ॥ वस्तु बा चंविज्ञानानातिवक्रमानभिमा ॥ सवे ॥ ब्रह्मभावप्रह्रतानां वेदा नां भावितात्मनाम् ॥ पदा
भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ॥ ततएव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ तेजना ह्यंगतां प्रांतिना

तः सुसुखी भव॥ यत्र मामखिलो मूर्तिं शिष्यादेको महीपतिः॥ तस्मात्सुदुर्लभं कं वै किमिदं त्वं प्रशंससि॥ नानाहूतोपि तु शुश्रू
षये नमोस्तु ते भवितव्यमिति॥ अपूर्णा भूत एवान्न षष्ठो मा भुषापि न यत्कुपात्र॥ यथेन्द्रः प्रज्वलत्यग्निनत्वमिन्द्रः प्रशाम्यति॥ अ
न्याह्नन्यस्तथा वह्निसमर्पोदनमुत्थितम्॥ आत्मोदनकृतं मंदः करोति विध्वंसं वदु॥ जयोदनं पचेयं तिष्ठेत् श्रेयो नि
र्जितया जितम्॥ मानुषा न धनभोगा स्तु मेश्वर्यस्य प्रशंससि॥ अभोगिनो वराश्चापि यान्ति स्थानमनुत्तमम्॥
योगक्षेमस्त्वया न्यस्य धर्मोधर्मो व्यधिस्थितौ॥ मुच्यस्व मनुतो भावात् योगमेवाभिसेवय॥ एकोदनकृते
स्वार्थ्यो बहून्हत्वा नरो जिघांसति॥ तन्न न्याय्यमुपजीवतिं मंद उन्मत्तनामगाः॥ बुधमान्प्रीतिसंहत्य
सैन्यार्थं कुरुते यदि॥ नरस्तु भूमिं नाजानः परस्यमुत्तमं यथा॥ यता हीनेन रमकुदेवं तो न्यूपजनैकस्त
था॥ अमहीगोप्रमदो भव तेन यं नरकोजितः॥ परस्वमेवं सुधां हास्त्वाश्प्रशंससे दाखिलो न्यपः॥ तु
स्वार्थमकं त्वं नाम पश्यत्सुख तापजितमादिष्ट॥ संकल्प घुतिनं नाम भोनितशोजिननो भव॥ अशोकं स्या

२८

देवतातिथिभिश्चैव पत्नीभिश्चैव पार्थिव॥ सर्वैरेतैः परित्यक्तः परिव्रजसि निष्क्रियः॥ यस्त्वं त्रैविद्यवृद्धानां
ग्रामराणां सहस्रशः॥ भर्ता भूत्वावलोकस्यसे॥ अन्यैर्भीतभिक्षासि॥ श्रियं हित्वा यदीशं त्वं श्ववत्संप्र
तिवीक्ष्यसे॥ अपुत्रा जननी तेद्य कौशल्या चापतिस्तथा॥ अमी च धर्मकामास्त्वां क्षत्रियाः पर्युपा
सते॥ त्वद्धास्यमभिकांक्षंतः कृपणाः फलहेतुकाः॥ तांश्च त्वं विफलान्कुर्वन् कंनु लोकं गमिष्यसि॥ रा

श्रीराम

जन्संशयिते मोक्षे परतंत्रेषु देहिषु॥ नैव ते स्ति परो लोको नापरः पापकर्मणः॥ धर्मान्दारान्परित्य

मा॰भा॰ना॰

ज्य यस्त्वमिच्छसि जीवितुम्॥ स्रजो गंधानलंकारान्वासांसि विविधानि च॥ किमर्थमभिसंत्यज्य परि
व्रजसि निष्क्रियः॥ निपानं सर्वभूतानां भूत्वा त्वं पावनं महत्॥ आद्योवनिपतिर्भूत्वा सोप्यद्यान्यानु
पासते॥ खादंतं हस्तिनं चान्ये क्रव्यादा बहवोप्युत॥ बहवः कृमयश्चैव किं पुनस्त्वाममनर्थकम्॥ पशुमां
कुंडिकां भिक्षां न्निविष्ठं धर्मवत्तरंमेत॥ वासस्त्वापहनेष्वस्मिन्कथं तेमनःसंनभवेत्॥ यास्त्वयं सर्वेमु

विद्वांसो ऽन्येधसः॥ नाकृत्वा नातपसः सर्वं बुद्धौ प्रतिष्ठितम्॥ ॥शांतिपर्वणि राजधर्मे॥ ॥ ७॥ वैरं
पापनडवाव॥ ॥तूष्णींभूतं तु राजानं पुनर्नैवार्जुनो ऽब्रवीत्॥ संतप्तः शोकदुःखाभ्यां राजवाक्यपीडितः॥
कथयंति पुराहेत्तं भीतिहासमिमं जनाः॥ विदेहराजः संवादं भार्यया सह भारत॥ उत्सृज्य राज्यं मेदया.
पैंकृतबुद्धिं नरेश्वरम्॥ विदेहराजं महिषी दुःखिता यद्भाषत॥ धनान्यपत्यदारांश्च रत्नानि वि
विधानि च॥ पंथानं पापकं हित्वा जनकोमौढ्यमास्थितः॥ तं ददर्श प्रियं भार्या भिक्षुवृत्तिमकिंचनम्॥
धान्यमुष्टिमुपासीनं निरीहं वीतमत्सरम्॥ तमुवाच समागम्य भर्तारमकुतोभयम्॥ क्रुद्धा मनस्विनी
भार्या विविक्ते हेतुमद्वचः॥ कथं त्वं राज्यमुत्सृज्य धनधान्यसमाचितम्॥ कापालीं वृत्तिमास्थाय धा
न्यमुष्टिमुपाश्रितः॥ प्रतिज्ञा ते ऽन्यथा राजन्विचेष्टा वान्यथा तव॥ यद्राज्यं महदुत्सृज्य स्व
ल्पे तुष्यसि पार्थिव॥ नैतेनातिथयो राजन्देवर्षिपितरस्तथा॥ शक्यमद्य त्वया भर्तुं मोघस्ते ऽयं परिश्रमः॥

न्नवयावनात्॥ अनुसुयोर्थिस्त्यजन्ति तं पुत्रं विद्धि भिक्षुकम्॥ असौ रूः सारूवबद्धश्च निःसंगो मुक्त
वंधनः॥ समः शत्रौ च मित्रे च वसत्येव मुक्तो महीपते॥ परिव्रजंति हि नार्यो मुंडाः काषायवाससः॥
वित्तवंधुकृविभैः पाशैः संविन्यंतो हृष्यामिषम्॥ त्रयीं वनामवार्त्तां च सक्ता उत्तान्व्रजंति ये॥ तेपि
सपार्थ वासं च प्रति गच्छं मनुहृपः॥ अनिष्काषाये काषायमीहार्थमिति विद्धि तम्॥ धर्मध्वजा
नां मुंडानां वृत्त्यार्थमिति मे मतिः॥ काषायैर्न जिनैश्चीरैर्नग्नामुंडजटाधनाः॥ विभ्रन्
साधून्महाराज जयेल्लोकांजितेंद्रियः॥ अग्न्याधेयानि गुर्वर्थं क्रतून्सपशुदक्षिणान्॥
ददात्यहरहः पूर्वं को न धर्मरतिर्नरस्ततः॥ तत्ववेत्ता जनको राजा लोकोस्मिन्निति मे पते॥
सोप्यासन्मोहसंपन्नो मा मोहवशमन्वगाः॥ एवं धर्ममनुक्रांताः सदा दानतपःपराः॥
आनृशंस्यगुणोपेताः कामक्रोधविवर्जिताः॥ प्रजानां पालने युक्ता दानमुत्तमम्

29

श्रीराम

भा॰शां॰ना॰

श्री

॥२९॥

स्य

स्यजपध्यानपमुखैनतु गृहः॥ पदानेन समंसर्वा केनिदं मेवसीयते॥ धान्यवृद्धिर्महायैश्च तुष्टिर्नातीर्विवर्द्धय
ते॥ कानाहं तवकोमे त्वंकस्य तेमयानुग्रहः॥ मया धिष्ठिपथिवीनाजन्यमन्नेतेनुग्रहो भवेत्॥ मातादश
पनंपानं वासांस्यामनरा॥ निव॥ श्रियाविहनैनधनेस्य कामिनीनाकिंवनैः॥ सा गरिवसैः सम्भृता
नयो नरः सं स्यजासिकिं नुतत्॥ योत्वंतं प्रीतिग्गृहः॥ पाद्यस्त्वदद्या त्स्वदेवीहि॥ तयोस्त्वमंतर्नेवि
द्धि श्रेयांसत्वां कड्यते॥ स्वदेवयावमानेषु शाश्वद्धूमविवर्जितं॥ स्नेहदत्तिर्मणादत्तादत्वाग्नौ
विवद्हुतम्॥ जाततेद्यथा॥ जन्तुदके नप्रशाम्यति॥ स्वदेवयावमानेहितथाशाम्यतिवैद्विजः॥ सतांवेद

मूलं७

स्यन्नंवलोके ऽस्मिन्प्रत्यतिष्ठिता॥ अन्नदानामयाश्चाता कुतः स्युर्मानकादिराः॥ अन्नाद्गृहस्यालो
के ऽस्मिन्भिद्यवस्तुतत्रवत्॥ अन्नात्प्राणाः प्रभवन्ति अन्नदः प्राणदो भवेत्॥ गृहस्थेर्भाविनिर्गृहागृ
हस्थानेवसंश्रिताः॥ प्रभवं च प्रतिष्ठां च वदंतानिंदंत आसते॥ त्यागन्नभिक्षुकंविद्यान्नमोक्षा

त्वया ॥ ध्यानं जपनमेनुद्धिमीतिशांकिनुमर्हसि ॥ प्रबुद्धः शास्त्रविद्वत्त्वं न मूढः सेवितास्त्वया ॥ समासविस्तरविद्वां
नतेषां वेत्सि निश्चयम् ॥ तपस्त्यागो विधीनीति निश्चयस्तात मुक्तताम् ॥ पनस्यं श्रेष्ठ प्रधाने ध्यानैः श्रेयसी
मतिः ॥ प्रवृत्तवत्तन्मन्यासे पार्थिवन्ज्यायो हि सिद्धमनादिति ॥ तत्रतत्र वशेपि च च्याशिप्रपाने तत्प्रधानतः ॥ तपः स्वाध्या
यशीलाहि दृश्यंते धार्मिका जनाः ॥ अथ पस्तपसायुक्ता येषां लोकाः सनातनाः ॥ अजातश्रमसंबोधीना हूत

पान्यवनवासिनः ॥ अनारूपे वहवश्चैव स्वाध्याये न दिवं गताः ॥ उत्तरेण तु पंथानमार्यो विषयनिग्रहात् ॥
अबुद्धिजं तमस्त्यक्त्वा लोकांस्त्यागवतां गताः ॥ दक्षिणेन तु पंथानं यं भास्वंतं प्रपश्यसि ॥ तमाश्रुवंति नित्या

दिकर्मनिष्ठास्तनुष्ठिताः ॥ सुतेक्रियावतां लोकाः पश्मशानिमेजिरे ॥ अनिर्देश्या गतिः शांता यां प्रपश्यंति मोक्षिणः ॥


तस्माद्योगः प्रधानेष्टः स तु दुःखं प्रवेदितुम् ॥ अनुतस्त्वेप्नु शास्त्राणि कवयः समुपस्थिताः ॥ अपीह

स्यादपीहस्यात्सारात्सारतरं दिदृक्षया ॥ वेदवादानतिक्रम्य शास्त्राण्यारण्यकानि च ॥ विपाट्य कदलीस्कंधं सा

रं ददृशिरे न तत् ॥ अथैकांतव्युदासेन शरीरे पंचभौतिके ॥ इच्छाद्वेषसमायुक्तमात्मानं प्राहुरिंगितैः ॥



श्रुतिमतिपादकानिर

स्थिता ॥ इत्थं नो लोका न वाप्स्यामो गुरुद्रुहानुपाश्रिताः ॥ दैवतातिथिभृत्यानां निर्वपन्तो यथाविधि ॥ स्या

न्निष्ठमवाप्स्यामो ब्राह्मणाः सत्यवादिनः ॥ ॥ शांतिपर्वणि नाम अध्याय ॥ ॥ १८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ वेदाहं

तात शास्त्राणि अपराणि पराणि च ॥ उभयं वेदवचनं कुरु कर्म त्यजेति च ॥ आकुलानि च शास्त्राणि हेतुभिश्चि

त्रितानि च ॥ निश्चयश्चैव यस्तेषां वेदाहं तं यथाविधि ॥ त्वं तु केवलमस्त्रज्ञो वीरव्रतमनुष्ठितः ॥ शास्त्रार्थं

तत्त्वतो गंतुं न समर्थः कथंचन ॥ शास्त्रार्थतत्त्वदर्शी यो धर्मनिश्चयकोविदः ॥ तेनाप्येवं न वाच्योऽहं यदि ध

र्मं प्रपश्यति ॥ भ्रातृसौहृदमास्थाय यदुक्तं वचनं त्वया ॥ न्याय्ययुक्तं च कौंतेय प्रीतोऽहं तेन तेऽर्जुन ॥ महेश्वर

समे सत्त्वे बलशाली च पत्स्वयम् ॥ वासुदेवसमे चैव न भूतं न भविष्यति ॥ तद्धूतं यो धनुष्मत्सु सत्यपन

ममुब्रासे ॥ बलसिंहेन वायो च बलं यश्च जनार्दने ॥ तद्बलं भीमसेने च त्वयि वा अर्जुन विद्यते ॥ त्वत्समश्चि

त्रयोधी वृद्धनपाती च पांडव ॥ दिव्यास्त्रबलसंपन्नः को वान्यस्त्वत्समो नरः ॥ युद्धधर्मेषु सर्वेषु क्रि

याणां नैपुणेषु च ॥ न त्वया सदृशः कश्चित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ धर्मसूक्ष्मं तु वचनं वाक्यं तत्तु दुःखतरं



दुपतद् १

दिति॥ अत्रैतवरीथिष्ठाभितदेकाग्रमनाः॥ शृणु॥ अजातशत्रो धर्मेश॥ कृत्स्नां तु वसुधां जित्वा॥ तां जि
त्वा न वृथा राजन् परित्यक्तुमिहार्हसि॥ चतुःपादिह निःश्रेणी व्यवस्था पापप्रतिष्ठिता॥ तां क्रमेण
महाबाहो यथावज्जय पार्थिव॥ तस्मात् पार्थ महायज्ञैर्यजस्व बहुदक्षिणैः॥ स्वाध्याययज्ञा ऋषयो ज्ञान
31 यज्ञास्तथापरे॥ कर्मनिष्ठांस्तु बुध्येथास्तपोनिष्ठांश्च भारत॥ वैखानसानां कौन्तेय वचनं श्रूय
ते यथा॥ ईहते धनहेतोर्यस्तस्यानीहा गरीयसी॥ भूयान्दोषो हि वर्धेत यस्तद्धनमपाश्रयेत्॥ कृ
श्रीराम च्छ्रं च द्रव्यसंहारं कुर्वन्ति विविधान्नराः॥ तत्॥ श्रीत्मानं तृषितो बुद्ध्या भ्रूणहत्यां न बुध्यते॥ अनर्ह
भा.शां.अ. ते यद्ददाति न ददाति यदर्हते॥ अर्हानर्हापरिज्ञानाद्दानधर्मोऽपि दुष्करः॥ यज्ञाय सृष्टानि धना श्री
नि धात्रा यज्ञः सृष्टः पुरुषो रक्षिता च॥ तस्मात्सर्वं यज्ञ एवोपयोज्यं धनं ततोऽनन्तर एव कामः॥ ॥३१

अग्राह्यं चक्षुषा सत्वमनिर्देश्यं पर्वतांगिनाम् ॥ कर्महेतु पुनस्कानं भूतेषु पर्यवस्थितं ॥ कृष्णा ॥ गोवत्सं हृत्वामन
स्तः स्रौनिग्रह एव ॥ कर्मसंततिमुत्सृज्य स्यान्निरालंबनः सुखी ॥ श्रीमन्नेयं सूक्ष्मगम्यमार्गैस्त्रिद्विनिषेवितं ॥
कथमनर्थमनर्थाभ्यामर्जुन त्वं प्रशंससि ॥ पूर्वशास्त्रविदोप्येवं जनाः पश्यन्ति भारत ॥ क्रियासु निरता नि
त्यं दाने यज्ञे च कर्मणि ॥ भवन्ति सुदुरावर्ता हेतुमन्तोपि पंडिताः ॥ दृढपूर्वश्रुता मूढा नैतदस्तीति वादिनः ॥
अमृतस्यावमन्तारो वक्तारो जनसंसदि ॥ चरन्ति वसुधां कृत्स्नां वावदूका बहुश्रुताः ॥ यान्वयं न
विजानीमः कस्तान्ज्ञातुमिहार्हति ॥ एवं प्राज्ञाननु शान्त शाश्वतापि महतः शास्त्रविक्रमान् ॥ तपसा महदाप्नोति
ब्रह्म ७ बुद्ध्या वै विंदते महत् ॥ त्यागेन सुखमाप्नोति सदा कौंतेय तत्ववित् ॥ ॥ इति शान्तिपर्वणि राजधर्मे ॥
१८ ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ अस्मिन्वाक्यान्तरे वाक्यं देवस्थानुर्महातपाः ॥ अभिनीततरं वा
क्यमित्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ ॥ देवस्थान उवाच ॥ ॥ यद्वचः फाल्गुनेनोक्तं न ज्यायोऽस्ति धनात्

श्रीराम

भा·शां·ना·

नीवसर्वेशः॥ तदात्मज्ञोतिनात्मानमात्मन्येवप्रसीदति॥ नबिभेतियदाचायंयदाचास्मान्नबिभ्यति॥ काम
द्वेषौवजयातितदात्मानंप्रपश्यति॥ यदासौसर्वभूतानांनद्रुह्यतिनतुष्यति॥ कर्मणामनसावाचा
ब्रह्मसंपद्यतेतदा॥ एवंकौंतेयभूतानितत्तंधर्मेनपातय॥ तदातदाप्रशंसंतितस्माद्धर्मस्वभा
वत॥ अन्येशमंप्रशंसंतिव्यायाममपरेजनाः॥ नैकंनचापरंकेचिदुभयंचतथापरे॥ यज्ञमे
केप्रशंसंतिसंन्यासमपरेजनाः॥ नै [illegible] नेनचपरंकेचिदुभयंचतथापरे॥ दानमेकेप्रशंसंति
केचिद्वैवप्रतिग्रहम्॥ केचित्सर्वंपरित्यज्यतूष्णींध्यायंतआसते॥ राज्यमेकेप्रशंसंतिसर्वेषांप
रिपालनम्॥ हत्वाछित्वाचभित्वाचकेचिदेकांतशीलिनः॥ एतत्सर्वंसमालोक्यबुधानाम

श्रीः

॥३२॥

मेषनिश्चयः॥ अद्रोहेणैवभूतानांयोधर्मःससतांमतः॥ अद्रोहःसत्यवचनंसंविभागो
दयादमः॥ प्रजननंस्वेषुदारेषुमार्दवंह्रीरचापलम्॥ एवंधर्मंप्रधानेष्टंमनुःस्वायंभुवोब्र

यज्ञैरिंद्रो विविधैरन्नवद्भिर्देवान्सर्वान्स्वपाद्भूरितेजाः॥ तेनेंद्रो द्यां प्राप्य विभ्राजते ऽसौ तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोप
योज्यम्॥ महादेवः सर्वयज्ञे महात्मा हुत्वात्मानं देवदेवो बभूव॥ विश्वान्लोकान्व्याप्य विष्टभ्य कीर्त्या
विराजते द्युतिमान्कृत्तिवासाः॥ आविक्षितः पार्थिवो ऽसौ मरुत्तः ऋद्ध्या शक्रं यो ऽजयद्देवराजम्॥
यज्ञे यस्य श्रीः स्वयं संनिविष्टा यस्मिन्भांडं कांचनं सर्वमासीत्॥ हरिश्चंद्रः पार्थिवेंद्रः श्रुतस्ते
यज्ञैरिष्ट्वा पुण्यभाग्वीतशोकः॥ ऋद्ध्या शक्रं यो ऽजयन्मानुषः संस्तस्माद्यज्ञे सर्वमेवोपयो
ज्यम्॥ ॥ शांतिपर्वणि राजधर्मे॥ ॥२०॥ देवस्थान उवाच॥ ॥ अत्रैवोदाहरंतीममिति
हासं पुरातनम्॥ इंद्रेणैवं समये पृष्टो यदुवाच बृहस्पतिः॥ संतोषो वै स्वर्गतमः संतो
षः परमं सुखम्॥ तुष्टेर्न किंचित्परतः सा सम्यक्प्रतितिष्ठति॥ यदा संहरते कामान्कूर्मो ऽंगा

निर्विस्मितमनसं ज्येष्ठमिदं भ्रातरमच्युतम्॥ क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ प्राप्य त्वं ज्येष्ठदुर्लभम्॥ जित्वारी
न्नरश्रेष्ठ तप्यते किं भवान्नरर्षभ॥ क्षत्रियाणां महाराज संग्रामे निधनं मतम्॥ विशिष्टं बहुभिर्यज्ञैः
क्षत्रधर्ममनुस्मर॥ ब्राह्मणानां तपस्त्यागः प्रेत्य धर्मविधिः स्मृतः॥ क्षत्रियाणां हि निधनं संग्रा
मे विहितं प्रभो॥ क्षत्रधर्मो महारौद्रः शस्त्रनित्य इति स्मृतः॥ वधश्च भरतश्रेष्ठ काले शस्त्रेण सं
युगे॥ ब्राह्मणस्यापि चेद्राजन् क्षत्रधर्मेण वर्तनम्॥ प्रशस्तं जीवितं लोके क्षत्रं हि ब्रह्मसंभि
तम्॥ न त्यागो न पुनर्यज्ञो न तपो मनुजेश्वर॥ क्षत्रियस्य विधीयेत न परस्वोपजीवनम्॥
स भवान्सर्वधर्मज्ञो धर्मात्मा भरतर्षभ॥ राजा मनीषी निपुणो लोके दृष्टपरापरः॥ त्यक्त्वा सं
तापजं शोकं दंशितो भव कर्मणि॥ क्षत्रियस्य विशेषेण हृदयं वज्रसंनिभम्॥ जित्वारीन्क्षत्र
धर्मेण प्राप्य राज्यमकण्टकम्॥ विजितात्मा मनुष्येन्द्र यज्ञदानपरो भव॥ इन्द्रो वै ब्रह्मणः पुत्रः

३३

श्रीराम

भा.शां.प.

उ.यु.ल.: २

श्रीः

॥३३॥

ब्राह्मणस्य कर्मणा स

वीत्॥ तस्मात्तत्प्रयत्नेन कौंतेय परिपालय॥ योहि नाज्येष्ठितःश्चवद्भूशीनुस्यात्प्रियाप्रियः। तात्रियो
पत्तशिष्टशीनाज्यशास्त्रार्थतत्त्ववित्॥ असाधुनिग्रहरतःसाधूनांप्रग्रहेरतः॥ धर्मेवर्त्मनिसं
स्थाप्यप्रजावर्तेतधर्मतः॥ पुत्रसंक्रामितश्रीश्चवनेवन्येनवर्तयेत्॥ विधिनाश्रवणेनैवकुर्यात्क
र्माण्यतंद्रितः॥ यएवंवर्ततेराजाराजधर्मविनिश्चितः॥ तस्यायंचपरश्चैवलोकःस्यात्सफलोदयः॥
मोक्षः५ निर्वाणंहिसुदुःप्रापंबहुविघ्नंचमेमतम्॥ एवंधर्ममनुक्रांताःसत्यदानतपःपराः॥ आनृशंस्य
गुणोपेताःकामक्रोधविवर्जिताः॥ प्रजानांपालनेयुक्तादानमुत्तममास्थिताः॥ गोब्राह्म
णार्थंयुध्यंतःप्राप्तागतिमनुत्तमाम्॥ एवंरुद्राःसवसवस्तथादित्याःपरंतप॥ साध्याराज
र्षिसंघाश्चधर्ममेतंसमाश्रिताः॥ अप्रमत्तास्ततःस्वर्गंप्राप्ताःपुण्यैःस्वकर्मभिः॥ ॥शांतिप
र्वणिराजधर्मे॥२१॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ ॥अस्मिन्वाक्यांतरेवाक्यंपुनरेवार्जुनोब्रवीत्॥

गृहस्थेनैव धार्यंते तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमी ॥ सोयं चतुर्णामित्येषामाश्रमाणां दुरासदः ॥ तं चैनस्त्वीविधिं पार्थ दुरवं दुर्वे
लैं द्विषैः ॥ वेदज्ञानं चैतत्स्वं तपः सुचरितं महत् ॥ पितृपैतामहं राज्यं ध्रुवमेवद्धुकुमर्हसि ॥ तपो यज्ञस्तथा विद्या
भैक्ष्यमिंद्रियसंयमः ॥ ध्यानमेकांतशीलित्वं तुष्टिर्दानं च शक्तितः ॥ ब्राह्मणानां महाराज चेष्टाः संसि
द्धिंकाः ॥ क्षत्रियाणां च वक्ष्यामि तवापि विदितं पुनः ॥ यज्ञो विद्या समुत्थानमसंतोषः श्रियं प्रति ॥ दंडधा
रणमुग्रत्वं प्रजानां परिपालनम् ॥ वेदज्ञानं तथा कृत्स्नं तपः सुचरितं तथा ॥ द्रविणोपार्जनं भूरि पात्रे
च प्रतिपादनम् ॥ एतानि राज्ञां कर्माणि सुकृतानि विशांपते ॥ दंडधारणमुग्रत्वं प्रजानां परिपालनम् ॥
धर्मतिपालनम् ॥ एतानि राज्ञां कर्माणि ॥ यस्मिन्स्तेये पदं दंडधारणमुग्रत्वं ते ॥ बलं हिंसा च
इमं लोकममुं चैव धारयंति जनाः श्रुतम् ॥ एषां ज्यायस्तुकौंतेय दंडधारणमुच्यते ॥ बले हि क्षत्रि
ये नित्यं बले दंडः समाहितः ॥ एताश्चेष्टाः क्षत्रियाणां राजन्संसिद्धिकारिकाः ॥ अपि गाथामिमां चा
पि बृहस्पतिरगायत ॥ भूमिरेतौ निगरति सर्पो बिलशयानिव ॥ राजानं चाविरोद्धारं ब्राह्मणं चा

34
प्रका ४
श्रीनाद
भारतो. ना.
६५

श्री
॥३५॥

त्रिपः कर्म ।। भवन्तस्तातीनां पापदृशीनां जवानन्तवती मेव ।। तद्वास्य कर्मिदूपं चरमासं विविशां
पते ।। तेन नरेन्द्र त्वमायेदे देवानामभिजितः श्रुतम् ।। सत्वं यज्ञैर्महाराज यजस्व बहुदक्षिणैः ।। यथैवं
द्रोमहेन्द्रः शिबायविगतज्वरः ।। मा त्वमेवंगते किंचित् क्षत्रियर्षभ शोचिथाः ।। गतास्ते क्षत्रधर्मेण
शस्त्रपूताः परां गतिम् ।। भवितव्यं तथा तच्च यद्वृत्तं भरतर्षभ ।। दिष्टं हि राजशार्दूल न शक्यमतिवर्तितुम् ।।
।। ।। शान्तिपर्वणि राजधर्मे ।। ।।२२।। ।।वैशंपायन उवाच ।। ।। एवमुक्तस्तु कौंतेयो गुडाकेशेन
पांडवः ।। नोवाच किंचित्कौरव्यस्ततो द्वैपायनोऽब्रवीत् ।। ।।व्यास उवाच ।। ।।बीभत्सोर्वचनं सम्य
क् सत्यमेतद्युधिष्ठिर ।। शास्त्रदृष्टः परो धर्मः स्मृतो गार्हस्थ्यमाश्रमः ।। स्वधर्मं चर धर्मज्ञ यथा
शास्त्रं यथाविधि ।। नहि गार्हस्थ्यमुत्सृज्य तवारण्यं विधीयते ।। गृहस्थं हि सदा देवाः पितरोऽतिथ
यस्तथा ।। भृत्याश्चैवोपजीवंति तान्भजस्व महीपते ।। वयांसि पशवश्चैव भूतानि च जनाधिप ।।

सुपश्चिस्यानिवायक॥ इतएवमुक्ते ताननिमयेतिप्रहस्यसन्निव॥ तमब्रवीत्तदा शंखस्ती वेनोपसमन्वि

तः॥ स्तेयं त्वया कृतमिदं फलान्यादत्तास्वयम्॥ गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्मक

पयस्व वै॥ अयत्नाद नमेवं मे कृतं पापं प्रविसत्तमः॥ स्तेनं मां त्वं विदित्वा वस्त्रमनिम

नुपालय॥ शीघ्रं धानयवौ नस्यम मदंडं नराधिप॥ इत्युक्तस्तस्य वचनं सुद्युम्नस्त

नराधिपम्॥ अभ्यगच्छन्महाभागो लिखितः संशितव्रतः॥ सुद्युम्नस्य च राजेन्द्रः

श्रुत्वा लिखितमागतम्॥ अभ्यगच्छत्सहामात्यः पद्भ्यामेव नरेश्वरः॥ तमब्रवीत्स

मागम्य स राजा ब्रह्मर्षिसत्तमः॥ किमागमनं महाभाग भगवन्कृतमेवतार॥ एवमुक्तः स

विप्रर्षिः सुद्युम्नमिदमब्रवीत्॥ प्रतिश्रुत्य करिष्यामि श्रुत्वा तत्कर्तुमर्हसि॥ अनिस्

ष्टानि गुरुणा फलानि मनुजर्षभ॥ भक्षितानि मया राजंस्तत्र मां शाधि माचिरम्॥ सुद्यु

35

श्री राम

ला.शा.वा.

॥३५॥

अदत्त

गुरुणा

छे

नामवातिनम्॥ सुद्युम्न उवाच॥ राजर्षिः क्षत्रियो दंडधारणात्॥ प्रायश्चित्तं न पश्यामि सिद्धिं दत्ताः प्र
चेतसो पश्य॥ युधिष्ठिर उवाच॥ ॥भगवन् कर्मणा केन सुद्युम्नो वसुधाधिपः॥ संसिद्धिं परमां
॥ व्यास उवाच॥ ॥ अत्रैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम्॥ शंखस्य
भ्रातुः लिखितस्य च॥ तयोरावसथावास्तां नमसा प्रपक्व॥ नित्यपुष्प
लिखितश्चास्तां भ्रातरौ शंखलिखितौ॥ ततः कदाचिद्धिलिखितः शंखस्याश्रममागमत्॥ यदृच्छया पा॥ शंखो
फलैरुपेतौ वाहुदा॥ ततः कदाचिल्लिखितः शंखस्य लिखितस्तदा॥ फलानि पातयामास
पिनिष्क्रांतो॥ सोपगम्या॥ भ्रातुः शंखस्य लिखितस्तदा॥ तस्मिन् भ्रमदायतो
सादयामास॥ न्यगत॥ उपादायापरीक्ष्य॥ मामासहितः॥ तस्मिन् खादयामास
दातुमनुष्य॥ शंखो भ्रातरमब्रवीत्॥ ॥शंख उवाच॥ ॥कुतः
वर्षाण्याश्रममागम्य॥ भवानभ्यनुज्ञातो॥ केनास्वादसि॥ सोऽब्रवीत्॥ तत्र
फलान्यवाप्तानि तेन त्वा केन खादसि॥ सोऽब्रवीदुपगम्यैव

वाहुदासरि
५५

पद्यानि २

३८

नश्चैवमा त्रेयमैमतन्क्षपाः॥ नसौयसः हृषीकेश नमहाबाहुरपि अतो॥ जगत्यस्मिन्महाभाग अतनात्पास
मेहितर॥ सर्वे पतितिकं लोकं त्वदं ३ः साक्षी न ज्यते॥ तस्य स्वविशेषेण नानाभेदं ३ विधीयते॥ [illegible] सर्वे देवा
विवेरवः श्रद्धोपपद्विजः॥ सर्वे कामेषु तेषां पापे हंतव्यानि विबोधरा॥ नाग मिर्वतदं ३ वैकृत्वा पापानि मानवाः॥
निर्मलाः स्वर्गमायांति सततः सुकृतिनो यथा॥ ३ कुतेनः कुले ब्राह्मणनागदं ३ पतते स्वाधे॥ तस्मात्तद्दवनं कृतो।
शंसस्व विधिवत्तस्य॥ [illegible] गाधापवर्गो पुरा पापमुदकार्थप्रवर्तने॥ प्रादुर्भूतौ ततस्तस्य कोपेन तज्जसंनिभौ॥ ततः
सविस्मितो भ्राता ईर्ष्यया मास तौ कन्ये॥ ततस्तमपृच्छं स्वसुत्तपसे देवतेन यः॥ प्रावतेन यपो [illegible] देव मम विधीयते॥
दर्शितं ३ वाद॥ किं नु नाहं त्वया पूतः पूर्वमेव महाद्युते॥ यस्मात्तपसो वीर्येण वीरं हृषीके [illegible] तम॥ शंसस्व॥ 
एवमेतन्मया पूर्वं नाहं दंडं न स्तव॥ स च पूतो न न पति स्वं त्वाधिपिनः भिस्सह॥ [illegible]॥ त नाम यो
रुवक्षे [illegible] यान्येते न कर्मणा॥ प्रावृत्तान्यपरमो विहितं [illegible] तेन कोपात् [illegible] यातोऽस्मा नोपविन्तनम्॥
३ दक्षाधे तपेताय

मैत्र उवाच॥ ॥श्रमातं चेन्मम शोना आसवनो दंडधारयो॥ अनुज्ञायामधिपतया हेतुः स्याद्ध
स्तराधिप॥ स भगवाननभ्यनुज्ञातः शुचिकर्म महाव्रतः॥ ब्रूहि कामनतोन्यां स्त्वं कानिष्य
मि हितवचः॥ ॥आपस्तम्ब उवाच॥ ॥संछिद्यमानो वृत्तर्षिः पार्थिवेन महात्मना। पुनास्ते
स वनयामास तस्माद्दंडहेते वनम्॥ ततः स्वप्यपि लीपालेः शिरिजित्तस्य महात्मनः॥
कनेश्वरं कृपयामास ४ तद्दंडो जगाम सः॥ संज्ञातनं शंखमांतरूपो ब्रवीदिदम्॥
४ तद्दंडस्य दुर्बुद्धे भगवन्दांतुमर्हसि॥ ॥शंख उवाच॥ ॥न कुप्यतव धर्मतः नव
दूषयसे मम॥ ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वंगनागमः॥ महांति पातकान्याहुः संयोगस्तै
स्तैश्च सह॥ सुनिर्मलं ब्रह्मकुलमस्मिन्न जगति नः श्रुतम्॥ धर्मस्तुत्वं [illegible] तस्
प्रायश्चित्त
न २
तस्मानो [illegible] कृतिः कृता॥ स गत्वा वा [illegible] तपि पस्य यथा विधि॥ देवान् [illegible]

यं यथा कुर्वन् कर्माणि न बध्यते ऽनघः॥ आददानस्य विजयं निग्रहं त्वप्रधृष्यं॥ समानं भक्तिकु

शलाः स्थापयंति तत्र नैश्वर्या॥ प्रत्यक्षं चानुमानं च उपमानं तथागमम्॥ अर्थापत्तिस्तथैतिह्यं

शयो निरोपस्तथा॥ आकांक्षा हेगितं चैव गीतिश्चेष्टा च भावना॥ प्रीतिश्चैवाहेतुस्त्वदृष्टांतो



पनयस्तथा॥ ऽक्षं निगमनं चैषां प्रमेयं तेप्रयोजनं॥ पृष्ठतानि साधनान्याहुर्वेदविगमिति

श्रीराम

भा॰शां॰न॰

हूयो॥ प्रत्यक्षमनुमानं च सर्वेषां योनिभिष्यते॥ प्रमाणाणां हीहि शंकोति दंडमाति विवत्त

राः॥ अप्रमाणाविभानीतो दंडो हन्यान्महीपतिर्न्यादिशत्कालमप्रतीरोधो दस्यून पर्यपत्तन्न

पः॥ राज्ञां बुद्धिमास्थाय युज्यते नैन साहसः॥ आदायवलिषङ्भागं योनाथं नाभिरक्ष

ति॥ प्रतिगृह्णाति तत्पापं चतुर्थांशेन भूमिपः॥ निबोध चपथा तिष्ठ-कर्माण्णचबध्यतेन्नघः॥ ॥३७॥

श्री
कृ

उत्तरधो जेयामहाराज मा स्म शोके मनः कृथाः॥ आतुरस्य हितं वाक्यं मत्तो गृह्णन्तु पसत्तम॥ दंड एवाहितो जें

द्रव्यमधर्मसमउत्तमम्॥ ॥२३॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥पुनरेव महर्षिस्तं कृष्णद्वैपायनोऽब्रवीत्॥

अजातशत्रुं कौंतेयमिदं वचनमर्थवत्॥ ॥व्यास उवाच॥ ॥अमरोपचसलातंतन्नाग्रोत्तरसांतेमनीष्वि

नोम्नमनोनयामहाराज यतनासन युधिष्ठिर॥ तानिमे भगतमेळपाजुवं तुमहानयाः॥ प

शाधिरथिवोपा धिपपातिनिवनाद्रुहः॥ अमरोपदुःखवसरो ननुमूलो सर्पाभिमिः॥ दुःख

स्पांतेमननव्याधुसुखान्पुनुभवंतुवे॥ अनेनयं वकानेवमारतिः सहमानन॥ अनुमूपततः पस्वात्त

स्यातासि विशांपते॥ आतिथीनां पितॄणां देवतानां च भारत॥ आनृण्यं गच्छकौंतेयततः सर्वकीर्ति

व्याधि॥ सर्वमेधाश्वमेधाभ्यां यजस्व कुरुनंदन॥ ततः परवान्महाराजगमिष्यसि यशां गतिम्॥ भ्रातृ

श्ववस्ता नसर्वातुभिः संयो ज्यवाद्यतिरोः॥ सेमं पृष्टः सद्भिः सिमितु लांपांडवेयपर्मावेघासि॥ विदन्सेतु

नजमायिघ्र यवनेकुउसत्तम॥ स्तगुच्छे

नमिति श्लोकः ३

तेनुसवेत्रयोक्रव्याहतेवबुद्धः पदंगताः॥ गुमाप्रुक्षेपिनैकास्मिन्नविरवसेतावेबदाराः॥ अनादि
तादुविनतातास्तेऽत्रौमानीलव्यो ऽम्पसूभकः॥ इनसापुज्यतेनाजाडुदीनद्योत्तवोयते॥ ये
३० नलभासा॥ हियंतेदेवनाम्याहत्वान्ट्याः॥ तस्कैष्वाधिस्ट्ज्यंतेसर्वत्तद्राजीकाल्विषम॥
सुमेमितसुनीति वसवतस्वोपपादिता॥ योनुपकर्ना॥ कृतेनारम्यधर्मोयुधिष्ठिर॥
श्रीनाम विपद्यंतेसमानेमाःसिभ्यंतेवापिदेवते॥ कृतेपुत्रकावेनुनेनःस्थपीतपार्थिवम॥ सुव
आश्रोःना तैशाद्रूलकेवस्त्रीपिव्यकथाभिनाम॥ पद्मसंपूर्वनाजेयहिमगमीवस्यपोउन॥ शस्त्रनहत्वाहलस्माजो
नाजं शूनस्य हिरुकमिसाः॥ अमलहपस्यसंग्रामेनिर्जितस्युधिष्ठिर॥ यत्कमवेनिग्रहोद्यानवा॥
पोगरवोऽस्यःपालनेनोनवानाम॥ हत्वाकमेशाजनानिसिपुद्ध॥ जिग्योमानादतेस्वर्गलो भोः
के॥ संत्यक्रानासमनेष्वातातापीमाह्नीष्ठिन्नः समनेनाम्यतान॥ अमलग्रीवःकमेशीला ॥३९॥

निग्रहाद्धर्मशास्त्राणामनुरुद्धन्नपेतनभीः ॥ कामक्रोधावनादृत्य पितेव समदर्शिनः ॥ धा
स्त्रजां बुद्धिमास्थाय नैनहासानुयुज्यते ॥ दैवेनाभ्याहतो राजा कर्मकाले महाद्युते ॥ न हा
धर्षणीयः कर्मेन नतत्राह नीतिक्रमात् ॥ तनसा बुद्धिपूर्वं वा निग्राह्या अपवर्जयेत् ॥ कोपः सानंद
धर्मनिय कर्मेन नतत्राह नीतिक्रमात् स्वार्थस्तेनको पीविद्वांसम्यक्प्रविच्छिन्ना ॥ गोमिनो धनि
धाद्रोढुं पुराप्तवको नप्रेशाधू नाश्वार्थस्तेनको पीविद्वांसम्यग्विच्छिन्ना
नश्वेवर्णाश्रमा स्याविशेषतः ॥ व्यवहारेषु धर्मेषु योक्तव्या स्वबहुश्रुताः ॥ समाः सर्वासामहीपालन्या
परास्त्रावलोकनाः ॥ वेदार्थतत्त्वविद्वांसः शास्त्रेषु श्रुताः ॥ मंत्रेषु व्यवहारेषु नियोक्तव्या
विजानता ॥ तर्कशास्त्रकृतबुद्धिर्धर्मशास्त्रकृतावपि ॥ दंडनीतिकृतश्रेयस्त्रैलोक्यमपि
धिसाधयेत् ॥ नियोज्याः वेदतत्त्वज्ञाः यज्ञकर्मसु पार्थिवा ॥ वेदज्ञायेव शास्त्रज्ञास्ते पिनाजस्तु
युक्ताः ॥ आन्वीक्षिकीं त्रयीं वार्त्तां दंडनीतिं च पार्थिवः ॥

त्वा संग्रामे न्यायेन पालयित्वा प्रजास्त्वं सोमपा भव। सोमपा भूत्वा तर्पयित्वा द्विजान्स्मान्॥ पुरुषादंडेभ्यान्नायित्वा प्रजानां पु

ष्टेस्ती सोनादत्त स्वर्गलोके॥ हतं पस्यरलाघुनी येमनुष्याः संतो विदूस स्वाहिरणपम्॥ स्वर्गं जित्वा वीन लोका नव

प्यासिद्धिं प्राप्तः पुरुषकीर्तिमहात्मा॥ ॥शांतिपर्वणि राजधर्मे॥ २४॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥ द्वैपायनवच

वः श्रुत्वा कुपितं वधनंजयम्॥ व्याससमानं स्यकौंतेयः प्रत्युवाच युधिष्ठिरः॥ न पार्थिवमिदं राज्यं न भोगाश्च पृथ

ग्विधाः॥ प्रीणयंति मनो मे अद्य शोको मां रुंधयंत्ययम्॥ श्रुत्वा पतिविहीनानां मपुत्राणां च योषितां॥ परिदेवित

माना नो शांतिं नोपलभे मुने॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो योगमतां वरः॥ युधिष्ठिरं महाप्राज्ञं धर्मज्ञो वे

दपारगः॥ ॥व्यास उवाच॥ ॥ न कर्मणा लभ्यते चिंतया वा नाप्यस्य दाता पुरुषस्य कश्चित्॥ पर्यायय्योग

द्विहितं विधात्रा कालेन सर्वं लभते मनुष्यः॥ न बुद्धिशास्त्राध्ययनेन शक्यः प्राप्तुं विशेषो मनुजैरकाले॥

मूर्खोपि चाप्नोति कदाचिदर्थान् कालो हि कार्यं प्रति निर्विशेषः॥ नाभूतिकालेषु फलं ददाति शिल्पानि मंत्रा

श्च तथौषधानि॥ तान्येव कालेन समाहितानि सिध्यंति वर्द्धंति च भूतिकाले॥ कालेन शीघ्राः प्रवहंति वा

39

श्रीमहाभारत शांतिप

शां. रा.

॥३९

महात्मा संसिद्धात्मा मोदते स्वर्गलोके ॥ धनुर्यूपो निपेयन्ज्याघ्रान स्तुक्स्तुवः खड्गो उष्ठिरं यत्न वा जन्म राजयो
वेदीकाम गोपुर मग्निनरवानु हैमिंव त्वानो वाजिमुख्याः ॥ हुत्वा तस्मिन्नग्नौ जिवन्नावपानीन्नपाप मुक्तो
नाजसिंहस्तनरूवो ॥ प्राणान् हुत्वा वा वन्ध्यो न रोग सवाजिमेधो मोदते देवलोके ॥ गाढं नद्दन वुद्धि पूर्वे
नये नसंस्य को ॥ नापहरी लोमहात्मा ॥ सर्वान् लोकान् व्याप्य कीर्त्यान नस्व वा वाजिमेधो वा न जीव
लोकाः ॥ देवी सिद्धिमानुर्षीन्दं उयोग नपापैः सिद्धिं पाल पित्वा महिमेव ॥ तस्माद्राजा धूमेधी लोमहात्मा
वाजिमेधो मोदते जीवलोके ॥ विद्वं स्वर्गा मृद्धानः कृतज्ञः ॥ स्तस्तुत्ता लोके मानुषं कर्मकृत्वा ॥ मेधा
वीनो विदुषां स्वेमन्ताना तत्नुत्यपजां लोकमाक्रम्य राजा ॥ सम्यकूवेदान्त्राप्यप्रा स्नारापञ्चीत्स
सम्यग्मनाकुंपाजयित्वा महात्मा ॥ वानुर्वर्ण्यस्यापयित्वा स्वधर्मे वाजिमेधो मोदते जीवलोके ॥ जि

तिमन्यैते कश्चिन्नाहं तां पपिवपुनः॥ स्वभावतस्तु नियतौ भूतानां प्रभवाप्ययौ॥ नष्टे धने वा दा
रे वा पुत्रे पितरि वा मृते। अहो दुःखमिति ध्यायन् दुःखस्यापचितिं चरेत्॥ किं शोचसि मूढ
समन्शोच्यः किमनुशोचसि॥ पश्यन् दुःखेषु दुःखानि भयेषु च भयान्यपि॥ आत्मापि चायं
न मम सर्वा वापि पृथिवी मम॥ यथा मम तथान्येषामिति पश्यन्न मुह्यति॥ शोकस्थानसहस्रा
णि भयस्थानशतानि च॥ दुःखमेवास्ति न सुखं तस्मात्तदुपलभ्यते॥ तृष्णार्तिप्रभवं दुःखं
दुःखार्तिप्रभवं सुखम्॥ नानिमित्तं लभते दुःखं नानिमित्तं लभते सुखम्॥ [illegible]
[illegible] सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम्॥ तस्मादेतद्द्वयं जह्याद्य इच्छेच्छा
श्वतं सुखम्॥ सुखात्तु प्रभवं दुःखं दुःखात्तु प्रभवं सुखम्॥ यन्निमित्तो भवेच्छोकस्तापो वा
दुःखमूर्छितः॥ आयासो वा यतो मूलं [illegible] सुखं वा यदि वा दुःखं प्रियं वा य

50

॥७९॥

ताः कालेन वृष्टिर्जलदानुपैति॥ कालेन पद्मोत्पलवज्जलं च कालेन पुष्यंति नगा वनेषु॥ कालेन
कृष्णाश्च सिताश्च रात्र्यः कालेन चंद्रः परिपूर्णबिंबः॥ नाकालतः पुष्पफलं द्रुमाणां नाकालवेगाः
सरितो वहंति॥ नाकालमत्ताः खगपन्नगाश्च मृगद्विपाः शैलमृगाश्च लोके॥ नाकालतः स्त्रीषु
भवंति गर्भा नायांत्यकाले शिशिरोष्णवर्षाः॥ नाकालतो म्रियते जायते वा नाकालतो व्याहरते
च बालः॥ नाकालतो भोजनमभ्युपैति नाकालतो मृत्युमुपैति जंतुः॥ नाकालतो भानुरुपैति
योगं नाकालतोऽस्तंगिरिमभ्युपैति॥ नाकालतो हीयते वर्धते च चंद्रः समुद्रश्च महोर्मिमाली
॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम्॥ गीतं राज्ञा सेनजिता दुःखार्तेन युधिष्ठिर॥
सर्वानेवैष पर्यायो मर्त्यान्स्पृशति दुस्तरः॥ कालेन परिपक्वा हि म्रियंते सर्वमानवाः॥ घ्नंति वा
न्यान्नरा राजंस्तानप्यन्ये तथा नराः॥ संज्ञैषा लौकिकी राजन्न हिनस्ति न हन्यते॥ हंती

श्रीनाग:
भाउ
॥८१॥

देवलोके॥एवमुक्तं ममसंप्रीतिस्वर्गस्यप्राप्यानवाः॥येनजानंतपद्मा मायाः सनातनाः
सनातनः॥इतिरंगोतिपर्वतिशिवाउध्वर्मेगैवेश॥स्वस्तिनेवप्रकरणेष्वनेजपतुदन्धीः॥श्रीमि
लीनंतनेवासंमितुवावपुष्पिविछिनः॥पदेतत्सम्प्रसेपापर्मनउपायोस्तिचनादिति॥स्वर्गो
नस्तुरवंनश्री॥निर्हुतस्यातिनानतुवा॥स्वाआपयइसंसिद्धाइष्यंतेवहवोजनाः॥तपोनना
श्चवसुतयो [illegible] येबालोकाःसनातनाः॥नत्रीरणांसमपंपतवाघ
५ लनस्तांलां नरोंतिवनेपप॥ना आश्विनांसादेवानयास्ततणावि॥स्वाध्यायनिष्ठाश्रुतयोज्ञात
निष्ठास्तथापरे॥बुध्येयाःसततंयपिकर्मनिष्ठानथतेजपा॥ज्ञाननिष्ठेषुकार्याणि
प्रतिष्ठाप्यानिपांडव॥वेषानलालावेवतेपस्मालोविदितंमप्रो॥श्रीजीस्ववक्रपश्यैः गुलिवि
वासिकनाष्टेवमानगनाव्राजुणपिनपस्वेवस्वाआप्रेदिवंगताः॥सवाप्येतातिनकर्मा ॥८१॥
णिनेष्वकानिपतंजप॥दानमध्यापयंतपसोनिर्महत्सैवडुष्कराः॥दक्षिणपमनुपं

द्विवाप्रियं॥ प्राप्य कालं मुपालीन हृद्ये नापनाड्जः॥ ईषदल्पं यदा नांगो नुन्नो रोग मायनमप्रि
यम्॥ नतोज्ञास्यसि कः कस्य केन वा कथमेव वा॥ येयमुक्तमाको केयेवद्वेतनं [illegible] अतएव
सुखमेवं तेन [illegible] हि [illegible]॥ इत्यब्रवीत् महाप्राज्ञो युधिष्ठिर सत्तमं [illegible] पना पनज्ञो
लोकस्य सर्व वित्सुखदुःखवित्॥ पनदुःखेन पीड्यः सीमसजा तु सुखीभवेत्॥ दुःखं नाम हि लोके
नाशितं पलेहि पना पनम्॥ सुखं च दुःखं यच्च नाम वै न [illegible] विनंदं॥ पर्यो य
त्तः सर्वमिवाप्नुवंति तस्मान्न [illegible] लोके वेम॥ ह्रीदां नाहः संयुक्ते पुत्रनाहं [illegible]
दुभी [illegible] सम्यक्॥ [illegible] सम्यग् [illegible] नाजीवितं [illegible]॥ नदोन [illegible]
पूर्वेन येन संग [illegible] पश्यतो [illegible]॥ सर्वाल्लोकान् धर्मेच्छावपश्य [illegible]
मोदते देवलोके॥ जित्वा सर्वान् [illegible] पित्वा वनाङ्क सोमं पीत्वा वर्द्धयित्वा प्रजा सुखं॥ पुत्रा
दंडेवानयित्वा प्रजानां पुत्रान् सीतोमोदते देवलोके॥ सम्यग्वेदान् प्राप्य शास्त्राण्यधी
त्य [illegible]॥ [illegible] पित्वा [illegible] मोदते

42

साक्षी नस्यो कमलो नमः ॥ न्येमं नन्दितो दुःखम्भूत् नहं तं जलं व्यते ॥ दुःखं स्याद् दत्तो मन्त्रपालि
त्वं यस्तु मयाद्विव ॥ दुर्जनैर्विधर्मं प्राप्य मत्पंतं स्या पुनाप्यते ॥ मुथनः कस्मिं बाधो विदुक्तः
सर्वतः सुखी ॥ द्विवस्व सुपल्ले वि वध्वतेनं सुखी भवेत् ॥ नमस्तां पद्मजो लोकी र्त्तयंति पुनार्विदः ॥ न
पीमपाहितां लोकेयज्ञ सैकांव कामिकाम् ॥ पशाप स्वच्छानि च्यवाति वान्मापशापस्तवः पुगुषो
यदितावं ॥ तस्मात्सर्वेषु यत्रो पुणोऽयं व्रतेन कापक्षाहितं प्रयन्तम् ॥ एकस्यार्थेव कौते पव्वनं घ
मवतावनम् ॥ वनीह्दतानिज्ञायं मोपस्ता पीतितिविद्वितम् ॥ तस्मान्मुपंतिपुरुषा नहितं केस्व
विक्रमम् ॥ मद्धामतातो लोके दघापेवफ्जेत वे ॥ लब्धस्य तामसे वाद्धेर्नसो गतवसं वपुः ॥
तस्य किं सर्वपेतापि पकार्पेषुतनिष्ठति ॥ ये त्वधर्मा दपेनं मपः पुषकं यं मधुरूपः ॥ हतं
वर्णीहितिते प्रयपुगीषमुं जातेजनाः ॥ स्वनहेन यद्द्धतानि मदत्तानि तु दृशो ॥ वर्ण नहृपिस्ति ॥८२॥
नाद्यानवर्णीविदुष्कर ॥ द्रुपतां दुःखं वलं ओमांतो यो दायोते मांम ॥ येपाये प्रीतिपत्निरस्वपा

यानेन [illegible] ॥ एते [illegible] पार्थ [illegible] लोका [illegible] ॥ ततो [illegible] पार्थ [illegible]
नि पुनः [illegible] ॥ [illegible] सुरवम् ॥ [illegible] क प्रति
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] नापुदा [illegible] नागावो [illegible] पा [illegible]
नि: [illegible] कामान [illegible] ॥ पदा [illegible] ॥ प्रद
ने [illegible] ॥ पदा [illegible] कुरुते सर्व [illegible] पापकम् ॥ कर्म [illegible]
वा [illegible] ॥ विनी [illegible] मोहस्य [illegible] विवर्जितः ॥ [illegible] सोनिधः [illegible] निर्वि
[illegible] ॥ [illegible] पार्थ [illegible] संपतो [illegible] ॥ [illegible] नि वाप
ने ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥ प्र
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] तनमि
प [illegible] ॥ [illegible] प्रति [illegible] ॥ पघ [illegible]

श्रीनाथः
राज
॥८३॥

वा॰पंचः शिरश्चेदि नमः । नवाशैः पानपामास सोऽतुं मे नमित्पातितः ॥ पृष्टे नृपतिं तं भूमावपश्यं नुष्ठितोदि
तम् ॥ तद्देवाविश्वद्रपुत्रो ऽवनो मासु तिस नम ॥ पंतसेर्विना वालोपे नास्मपाचिनदिनाः ॥ समप्राप्ता
ऽपत्नुध्वेन पापे न गुरुद्वातिता ॥ श्वः म कालस्य नाऽपस्यकृतेनष्ठेनवातितः ॥ श्वावार्पेस्व मेऽश्वा
सः सर्वपार्थिवपूजितः ॥ अभिगम्य नरोत्तिष्या पापेनोऽकः शुलं पति ॥ तन्मेन्द्र हतिना ग्रोकि
नंप प नांगुरुर्मा घनः ॥ स समभ्यपाहि नाऽजं स्वपाद्धि जीवति मे सुतः ॥ तपे मामर्षधानि प्रोभीप्तान्य
ष्टु.सं.६ पितुर्वचनात् ॥ कुंजरं वाननेकृत्वा तिष्यो भवति तामया ॥ सुमहोन्नाऽपत्नुध्वेन पापेन गुरुद्वा
तिता ॥ सत्रकंचुकंनुतु पमलो कोऽगुरुनाहवे ॥ श्रेस्वत्यामिहतातइतितिनेहतोकुंजरो नुने ॥
४३ सि॰३ कांक्ष्योकांवै गर्भस्थो कृत्वा कर्मसुदुष्करं ॥ अश्वत्थामा च पल्लकर्त्तासहनेष्वपलापनतः ॥ उपे ॥८३॥
क्ष्यमाननमपुरुषकेमतः पापकृत्तमः ॥ अभिमन्युवधे द्रोणं जोतासेहामवाइतु ॥ प्रावेषय
महं नुध्यो वाहिनी द्रोणपालिता ॥ तदाश्रमंतिवीमसुंनपश्कोमितनेगीतितुरः ॥ कृष्णव

यैव प्रतिपादनम् ॥ शंति बवीति नाड धर्मे ॥ २९ ॥ यु धिष्ठिर उवाच ॥ न्व भिमन्यो तनुवाले ड्रौपदपात्तनपे
पुत्र ॥ दुःख पुत्रो विनाश च वं दुःप्रेप्सम हे पतो ॥ बसु छैत्य धर्म श कृष्ण केनोपपार्थिवे ॥ तथापेषु तनैर
पुत्रानां दिव सु रूपतु संपुत्रो ॥ मा विमु व निम्ना कोको ज्ञानि ज्ञाति न मा नुन म ॥ काश्यप को मु कमस्तु
मस्त वशोद्य द कानन कार ॥ पस्याके को डमानेतसपा वृ धर्म वृत्तिंत ॥ तमृता नाड्यप तु वे न मा
जेवो पुद्धि द्या तिनः ॥ यदा ले न ति सु रति सपस्य पार्थ सा पृच्छेः ॥ कृपमा नपमा वज्रेः प्रेद
९५ मा ने शरवं उतं ॥ जी लि सि हति प्राशु न निसि हंपिताम हन ॥ की पेमा तां स्वमे दी पे ईक्षा मेय
त्यि तं मन ॥ प्राञ्जु स्थ सी दमा ने व नये पून नपा नुजे ॥ वृ र्णमा नं यया शे तेन दाने कस्म जो मवान ॥ यः
सुवा का व तुः पारि तो शुपा भास मा उसम ॥ व हृ स्प तो न के न यः कुतु स्ते नेम हा मच्चो ॥ तम
नपाथिव दान वो नारो स्या नदी सुतः ॥ कमार्ग मा हुप दो नो नयो नेके न स पुत्रो ॥ पेन वो वा पुथा
नाजा वक्रम वश्रीदुग्रासदः ॥ दुष्वः शास्त्र प्रताप जसमयायुधिष्ठि द्या तितः ॥ स्व येम मुन दामाणः प

ना

श्री। ना प्र:
भा०ज०
॥८८॥

नम्।। यथा सत्त्वोत्सिक्तो नैष्कर्म्यं ना कर्मसु तत्तु तु।। अतएव हि सिद्धिः स्यो नैष्कर्म्यं कर्मणोऽन्यथा।। येनो नित्य
वृत्ति माण्डव्य।। वे राम।। ज्ञानी निरोकामि मस्थप्राणं नित्यं तस्य उच्यते।। अथ व्यसनपोद्भुतस्य मा
नः शोक सन्तापमुद्गतः।। वासिष्ठ उवाच।। अत्राप्युदाहरंतीमं मितिहिहासं पुरातनम्।। यथुक्रीतेन व
व्याघ्र तान्तिते धपपुष्पिते।। पश्यतो मे शालतां प्राप्त वै देहो जन कालजः।। सं शयं पनिपप छु
दुःखशोकसमन्वितः।। जनक उवाच।। आगमो यदि वा पापो ज्ञातो नाड्डविक सेव नैराश
निपतमन्ये क। परां कपनिस्कृता।। सुमन्त उवाच।। उस न्तो मे सभा मोमालतं न स्पाते नान्तः।। तो
निताम्बभिवर्तते दुःखानि च सुखानि च।। ते भावस्पान पावनो प चरे लोपप यो।। तद्सर्वे
तना मापनुहतेन मम मिवानिलः।। भूमि पाते हिरिहि ज्रो स्मि नास्मि के वलमानुवः।। अथ
तमा मापनुहत्वे नमम्न सिवानिलः।। संप्रस्तलमना मोगाभ विस्तृपयनि संभ्रान्तापपति
मिर्हि तुमि नस्थानि मिहिव तं प्रसि यातो।। कपति कों नम पुंदनाद्दनान्मसंप्रतम्।। प्रतिघे सु ॥८८॥
वीलः पदनानामानानं सा भुज पातो।। पवविं शानिव णें वै नि एद्धोऽस्व मानवो।। पवेतानि
नि ना ज्ञानो मुःनानगमिवे भूमि।।



५५

पुंडरीकाक्षं किं विप्रो मूलमाहात्म्यम्॥ जैपंदीवापि दुःखा तो पंचपुत्रैर्विनाकृता॥ हो वामिष्टैर्वी
हीनां पर्वणि सर्वतैर्विना॥ सोऽहं गस्कनः पापः पापिष्ठो नाशकोनकः॥ मासीन एव नैवेद्यं पू
पिष्ट कलेवरम्॥ प्राप्नोपवितं जातीव्यम घमां गुरु स्मृतिनम्॥ जाति च पास्वपि पमा जन्मवेयं
कुलांतकृत्॥ नमो ह्ये नवपानी पशुमभो दये कपंवन॥ यो पापि घोप्रिपान्या [illegible] नि हस्यो हंतपो
ध्वन॥ पृष्ठे [illegible] गम्य तो काम मनुजो नेप्रसा पूर्व॥ सर्वमेमा मनुजानी [illegible] पस्यामी [illegible] केलेवनं॥ वे
शंपायन उवाच॥ तमेव वाद्निनं पार्थं पं भुवो केनविह्वलम्॥ मैवमित्यब्रवीद्व्यासो [illegible] सम्भुनि
सत्तमः॥ व्यास उवाच॥ शृणु वैलं महाराज नृपो केकनुं महीक्षि॥ पुरतनुर्लं [illegible] स्यामि दिव्य
मेतद्वितिमहो॥ [illegible] पो गाविप्र पो गां तो जातीना [illegible] नो घुवाः॥ वुद्वृ दाहवतो पेतु मवंति
नमवंति व॥ सर्वे तयो [illegible] पातकं तो सनुचपाः॥ [illegible] पोगपुवपपो जातामन राणां [illegible] भुक्तिः
जीवितं॥ सुखदुःखे नमो नमः [illegible] दुःखं सुखं वेदपरम्॥ मीतः श्रीह्रीधृतिः कीर्तिर्नायस्य [illegible]
[illegible] नो [illegible] सुखदुःखपश्यवः॥ नवयज्ञ [illegible] सुखमेव [illegible]

श्रीकाल:
नाजे
॥८९॥

:शाश्वाश्चातुमास्यंतिवज्रवंतश्चकुर्वताः॥ श्रीमेनरवायेषुष्ठोपिविनःकालपर्यवः॥ कुलेज्जमनयावी
र्यमानोऽयंपरस्यमेव वा॥ सोमाज्यमुपभोगस्य भविनसमेनेलभ्यते॥ इतिपुत्राः सुवर्त्वोदमिद्राज
मनिष्णुनाम॥ वहूनामिह्रुतोनास्ति समन्दानीविवेष्वताम॥ व्याधिनिर्जरेस्त्रवुपु दाम्बा
पदोविषम्भज्येनाश्चमनराजोतोऽनुष्ठा स्वपातनेनणा॥ जिह्वीणायस्यनिर्दिष्टं तेनगच्छतितेन् यादिस्ये
ना॥ इत्यपनेवाण्पति[illegible]पुनः॥ इत्यपतेवपुवेवेह विनश्यमवसुमानोनेः॥
दमिद्रस्वपतिलिप्तः शानवर्षोजनाविनः॥ [illegible]पुनुक्ताश्विनजी विनः॥ स
मरुद्वकुले [illegible] ताविनश्यंपतिपतंगवत्॥ प्रापेतस्पीमतां सोके सोकुराह्निनविघते॥ ॥८५॥
कान्ता मपिहि जीर्यन्ते दमिद्रासंमहे सर्वदा॥ अहमेव नाम्नीति मन्यन्ते कालनोदिताः॥
यघद्दिव्यमसंनोपाडुत[illegible]पापमानवेत॥ मजया सः[illegible]पांसंगाग्दिराद्गानुष्टः॥

45



११२

प्रतीकारं

वर्षशतान्यसकविष्युंजितार्थिकः॥ ते चापन्नदुःखो जीवां युक्तां प्रैषद्यमानोऽत्र॥ सर्वभूतानुकंपी यः प्रेक्षते
एतस्मात्तः॥ तामसा ना पुनर्भवोनि दुःखानां विनयिन्मभः॥ जन्मतो पविपातो वा ऽनीपं ततोपपद्यते॥ ए
वमेतन्मिदुःखानि नानि नानी हरूमा न स्वः॥ विविधान्युपवर्तंते मिन पातेसर्वजान्यपि॥ जनास्मृति
मूर्त्ता सौख्यादिनामेव कालिव॥ वसितादुर्वसा मूंब हस्ता नामहतामपि॥ न कश्चिज्जातितकामे
कुमात्र मूर्तिमानवः॥ यथपि सागमपूर्वं तां विडिजेमा वसुधा चनाम॥ सुखं वा यदि वा दुःखं भूतानाप
र्यवस्थितम्॥ प्राप्तव्यमवशैः सर्वं परिहारो न विद्यते॥ पूर्वे वयसि मध्ये वा पुत्तमे वा नराधिप॥
अवर्जनीयाः क्लृप्तास्ते वैः कालिता दैवतोऽन्यथा॥ सुप्रियैर्विप्रयोगश्च संप्रयोगश्च विप्रियैः॥ अर्थानर्थौ
वै सुखं दुःखं विधानमनुवर्तते॥ प्रादुर्भावश्च भूतानां देहत्यागस्तथैव च॥ प्राप्तिर्व्यायामयोगस्य
सर्वमेतत्प्रतिष्ठितम्॥ गन्धवर्णरसस्पर्शा निवर्तंते स्वभावतः॥ तथैव सुखदुःखानि विधानमनु
वर्तते॥ आसनं शयनं यानमुत्थानं पानभोजनम्॥ नियतं सर्वभूतानां कालेनैव भवंत्युत॥ वै

श्रीगोपालः
गा०
॥४९॥

...प्रसन्नो कं...र्दिर्ज्जाः॥ ...त्वमसि ...नन्तं तु सुखं ...कुर्वीत पितृदेवतं ...शि
वसन्मावनेन ॥ ...नविष्णो ...वर्ग्गै ...पापुपावनेन ॥ ...तीर्थमिदं ...
...पावनेत ॥ ...स्मृत्युत्तमादिदं ...भीमे ...लोके ॥ ...महात्मा ...लं ...
...पादिम ...पापान् ...पविगतम् ॥ ...वैधाः ...सिन्धुताः ॥ ...वंतः
कृत्वा पापं ...सर्वं ...विशिष्यते ॥ ...महोदधिः ॥ ...
...पापानि ...वाः ॥ ...मासे ...तस्मैः ॥ ...
...कृतांजलिः ॥ ...तिथ्रमासाः
न पुनः स्मृताः ॥ ...सर्वभूतानां तपसा न पुनः ...॥ ...कालेन तु ॥४८॥
...॥ ...सर्वभूतानि ...॥ ...जीवो ...इदं ...॥

५८



...श्लो १

॥ मसेय

इष्टपत्नीपुत्रपौत्रास्त्वान्यसुहृत्पृथक् कालेन हन्यमानः ॥ इति कालेन सर्वो यांनीपिठ्गामीप्सितानि हयात्स्यशांति
सर्वभूतानि निर्मितं तो पश्यन्ति ॥ वायुमाकाशमग्निंच वं ज्ञाद्वियावहः सपे ॥ यो नीवि स्थिराम्यो
लोनकः कर्मीतिविमर्त्तिन ॥ शीतमुष्णं तथा वर्षं कालेन परिवर्त्तते ॥ एवमेव मनुष्याणां सुखदुःखे
तु पर्यय ॥ नेष यातितस्थाश्वाकिं महोमानपुनर्भीपाः ॥ आप्तं तेमन्यु तोपेतं जनयावापिमानवम् ॥
यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ॥ समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ येवैवपुत्र
पाः स्त्रीमित्रौ नवाधेनुपस्थिताः ॥ ये वनाथाः पथान्नादाः कालस्तेभ्यः समश्नियः ॥ मातापितृस
हस्राणि पुत्रदारशतानि च ॥ मे स्मर्नेजनमनुभूतानि च ॥ संसारेष्वनुभूतानि कस्य ते कस्य वा वयं ॥
नैवास्य कश्चिद्भवति नापं भवति कस्यचित् ॥ पथि संगतमेवेदं दारबंधुसुहृज्जनैः ॥ क्वासौ क्व
गमिष्यामि कोन्वहं किमिहास्थितः ॥ कस्मात्किमनुशोचेयमित्येवं स्थापयेन्मनः ॥ यथा हि
पेत्रिप्रसंवाले से लामे व कश्वकतौ ॥ पथिसंगतमेवेदं जन्मना मातापितासखा ॥ जहह्पूर्वेश्च

पनसस्नानसम
तुकाः ८

श्रीराम:

श्रीराम:
राऊं:
॥८७॥

४७

विकसितं ३

मति नाऽहं द्रष्टुं धर्मपुत्रं युधिष्ठिरं ॥ गुडाकेश हृषीकेश पश्यामः पाण्डवं ॥ अर्जुन उवाच ॥ ज्ञातिशो
काभिभूतोयं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ एष लोकार्णवे मग्नस्तं मा रक्ष पुनः पूर्वं सर्वस्मात् संश
पिता पुत्रं वत्सनाथ ॥ अयं शोकं महाबाहो प्रणाशयितुमर्हसि ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तस्तु
गोविन्दो विजयेन महात्मना ॥ पर्यवर्त्तत राजेन्द्रं पुण्डरीकेक्षणोऽच्युतः ॥ अनन्ति कस्तौ योहि
धर्मराजस्य केशवः ॥ त्वां चापश्यत् गोविन्दः श्रीत्या चाप्यधिकोऽर्जुनात् ॥ संप्रेक्ष्य समतावात् मुदं
दूनभूषितं ॥ केशवस्तं शोकं पश्यन् वृत्त बाबाभिविनादयन् ॥ सुमुखं वदनं तस्य मुदं वीक्ष्य तेन ॥
शोकोपमिव सुस्वप्न पयः सूर्य इवोदिते ॥ वासुदेव उवाच ॥ मा कृथाः पुरुषव्याघ्र त्वं शोकं गा
त्रशोषणं ॥ नहि ते सुलभा भूयो ये हता स्मिन्रणाजिरे ॥ स्वप्नलब्धा यथा लाभा वितथाः प्रति ॥८७॥
बोधने ॥ एवं ते क्षत्रिया राजन् ये व्यतीता महारणाजिरे ॥ सर्वे ह्यभिमुखाः शूरा निहता रणशोभिनः ॥

दसिलं

परिसंगतास्तेवैन द्विजैः श्रेष्ठैरवपूजिताः॥ ना पूर्णाग्निः संवासो लभ्यते जातु केनचित्॥ अपि स्वेन स्वीनेरगादि मुमुक्षे
न केनचित्॥ क्रतुभिः पचितानाप्नोति क्रतुतो दयितो महान्॥ अन्यं वपरवक्षितातान्येन त्वं परस्पर पिति नेऽहं॥ नवेद
पुत्रपौत्रदुःख्या स्वर्गस्थानवर्षस्य च॥ आगमस्तु समितां च स्तुतिः पीनेन निहावत॥ वनि मंत्र लयतो हि प्रजापेत
यज्ञेन वा॥ पितृदेवमनुष्याणां गम्यः स्तपायासरूपकः॥ स्र पक्षरी लः ब्रजंते निविष्टः प्राग्ब्रह्म सेवानी
प्रतिविवेक वयसुः॥ आनांधव पस्वर्गमिमं वलोकं पनं वमुत्को लद्दपय्य लीकस्तस्य कविधर्मं वक्तो
लपस्याद्र मौनेनाख्याहतानां यथावत्॥ प्रत्र स्व सुपरोभिवर्द्धते सर्वेषु लोकेषु वन्नावनेषु॥
॥व्यासउवाच॥ इत्येवमाह्णायविदुर्या ओवां संसमगंपमिदं के हेतुः॥ कस्मान्नमामेऽत्यविदुस्त्वबुद्धिर्य
स्वयमाद्विनः यो गर्हं स्वपापिमूर्त्तिकोऽयः॥ तथा वमप्य धुतमनुवशे कमुनिश्च येनोपमहर्षमेहि॥ सा येण धर्मेण
महाऽज्ञितानेतां भुवं स्वकृतिसुगमांवमेष्या॥ हिंगनि पर्वतिनाज धर्मे॥ वैशम्पायन उवाच॥ अथाह

श्रीसाम:
॥ ५८॥

श्रौतमि ते ऽग्नि तः सुर्यं ३

स्यप. सोमस्म पिबं तदा॥ देवाँस्मनुष्या मगोघर्वा तं ति मिवो ना दसिरा॥:॥ स वेतम मा नस्से ऽ जपव तुर्मद्र
तम सवया॥ पुत्रा सुरुपतम स्वे वमापु र्यमनुत प्य पा:॥ म्रयज्ञा तमस्दा दिराप म विश्वि न्वे नु दाह
त:॥ मुहोनवे दो ता पिनं म नेरा सुम स्ऽ ऽ ऽ प॥ पलिं हि स रव व म्पेम नुवा म वि ष् सव म॥ समव तो
मा व सुमगी पे मा प्या सी जुता प्रियम॥ हिम प म्पह न्त प स्ताम्मि न ऽ तपद स्व न॥ कुमो न कर्क
ट का म्सका म म्स कना न ष्षि शुभा नका मृ॥ न दीव्य पो त पज्ञ ज म्म हवा ली क पृ ज्जि त:॥ है न स्मा म्यो ते
मा न रह क्षा म ह्या म्स क न के छु पा न:॥ स ह म्ने षा पव स्ता: मृ क्ता तो स्य पद्यो तथ्थे:॥ तद्वि न रा म म प र्प
नमा ऽ त कु नु ज्ञो गने॥ इ ज्ञो मो वि न नो प इ वृा स्त तो भ्य: स सर्प पद॥ स वे म म ना न स्द ऽ ज पव नु र्म
द्रु त न स्व पा॥ पुत्रा सुरुपत न स्वे व मा पु त्र म नु त प्प पा:॥ स्त्र दा दि दम प प्वा न मे न शं शाम्प्र
मा पुव॥ स्त्रं गं ऽ हद्र य वै व स्ट तं पुरु सु म स्तं ऽ य॥ प: सु ह स्व त ह स्त्रा पं ग ज्ञा ना न ति प प्ति तो॥ ३ ॥५८॥
ज्ञा नो विता नो प इ प्त्दि सा म स्म के स्प प्रा॥ श्यते र ना स ह स्त्रो शं ग ऽ पा णं ह म मा लि ना म॥ ज वौ

48

२

नैषां कश्चित्स्वयं मोवापलापमवापियाजि मः सर्वे यक्षा मनः प्राणमानपुद्धावीनामहाम् खे॥ रस्त्रपूतादि
वंप्रामा ननामको विनुमर्हसि॥ दानधर्मनताः शूद्राः वेदवेदांगपारगाः॥ ब्राह्मा वीनगर्भिणु लोनता
रशोमि तुमर्हसि॥ अन्नैवोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम्॥ संजयं पुत्रशोकार्तं यथा पर्यमानदो
ऽब्रवीत्॥ सुखदुःखैर्नहन्त्वं वयमाः सर्वेश्वरं जय॥ आविष्टकामसनिष्कामस्तत्त्वकापनिवेदनम्॥ सुहृदा
गंपुनानाशौकी तूष्णीं नैम याधरस्तु॥ गच्छ वंधा नैन पते नतोऽदुःखं महाहस्यति॥ पनानामहा नुमावंस्त
पुन्नैवं पिवीपनी॥ केत्यमानपसेना पेशलुविस्त वमसस्पमे॥ कूनगहामिशमनमातु र्देनमु
नमह॥ अभिमानं हिताभुजामुपाख्य्म नंम नोनमम॥ अविदितानमतु संतुमतं [illegible] सं न
जंपुनंदनं॥ शाक्यप्रियैषीकविद्रामपूलानंद्वद्व तस्य किः॥ हं मं सां जुयामासजनीरातरर स्थितिः॥ म
पशिनमपशास्तिमही तपोनाजम सौत्स कृष्ठप वापे पिवी विवमोस्त समाजिनी॥ अविमि
तस्येवं सत्रेविश्वेदेवाः समाप्रद॥ अनुमः पविवद्धः सोध्यायतास महातमनः॥ मनुजा नामनुज

श्रीराम॰
रा॰ज॰॥
॥४८॥

अस्य स्तोत्रस्य मन्त्र

रघुमन्त्रं जप ॥ शृणु कुन्तसंमहात्मानं भूमिदुहितमन्त्रं वरम् ॥ पुण्डरीकाक्षमिन्दुहास्वाख्यानन्देवेभ्यो वसुनामनु ॥
सनकसंहीनमित्रं शतं ज्ञानमनुवर्तुदश ॥ अथ रामे पवस हस्ते कागजलक्षणं नव ॥ इच्छवान् समहात्मानं दे
व्याः तिर्यग्मनुस्यादा ॥ जगन्नाथम हर्षं सर्वनाशनस्तु पार्थिवाः ॥ सामगो यो इवबाहुभ्यां नानागं नुमरकु
वाहुः ॥ परंतप हस्ता घोषवध्या हृपाणवेदी वितस्व ॥ सहस्त्रं पत्रपद्मा नोकरां नाथ भवतो ददौ ॥ सर्वेजामो
मन्त्रं जपचतुर्भुजेतनस्व या ॥ पुत्रात्पुरुषपरं रूपे वंशपुत्रमनुतप्यधाः ॥ नामसंदाहसंस्थं वैवस्वतं रघुरघु
मन्त्रं जपः ॥ यो न्वकंप्यनवैमित्र्यप्रजाः पुत्रामि वौनस्यान गवि धवापस्य विषयेमकार्यः कौस्तुभं भवन् ॥
सर्वस्यासीत्पितृलक्ष्मोनाम्नो नाडषे पशुर्वंशगम् ॥ कालव जीवप जन्मसस्या नलम्भपाचयम् ॥ नित्यं सु
र्भिक्षामे वासी इाञमामेत्र रामसति ॥ आसनवर्षं सह सेनान पद्मसहस्त्रिकाः भुवोगाः सर्वसिद्धा यो नामेवा
स्यं प्रश्नलक्षि ॥ नात्यो न्ये न विवादोमा रग्निं नाम पि ऊँ नमो ॥ भूमिर्मित्राः प्रजापत्या सन नामेनाः प्रश्ना  ॥४८॥
सति ॥ सं तुष्टाः सर्वसिद्धार्थी निर्मायाः स्वैनवाविराः ॥ ननाः सनम वृनाः स्वासन नामेनाः संप्रशान्ति ॥ नि



मार

सहस्रानुवर्षं ददाति यामन्यकः। यस्तरत्॥ यं गस्य पञ्जमा। नस्यन्त दायि सुप्रदे गिनौ॥ अमाघा दिंडः
सोमेन दाहिरण्यं सिर्डि आत्मनः॥ यस्य पञ्चे पुमाजें दूश्यतसंध्येषु वै पुना॥ देवानम्नुष्या न गु
र्वन्नीमयनियेतद्विरण्यः॥ तं डानो ऊर्मितातात्पः पुष्पा नयस्त त्पूदास्वनि॥ पदं च: प्रदनो वित
सोमसंस्थासुस पसु॥ सर्वेष्मा नास्यं जयवतुर्भिर्जितनस्तथा॥ पुत्रान्मुत्रतन रवैवमा पुनमनुग
प्यया:॥ शिविनौ शीनमं वैवम्हुतं स्युस्तुम संजप॥ पदम्न पृथिवीं कृत्स्नां वर्मवाहम वेथ्यरः॥
महतामपवी चेवण पृथिवीमनुनादयन्॥ एकच्छत्रां महीं चक्रे जैत्रेणैकरथेन यः॥ यावदस्य
गवाश्वं स्यान्स्यानरोपः पशुभिः सह॥ तावतीः प्रददौ गां से शिविनौ शीननो ऽध्वरे॥ न वो
ढं धुरं तस्य कंचि विन्नेनेष्ठ्रापन्ति॥ नभूतं न भविष्यं वा सर्वं नाड त्सुभानतः॥ स्वत्पञ्चौ शीनरानते
षे व्याडाजघें विदुः॥ विकमानान्॥ अदत्ति गामनयं त्सौ नमसु [illegible] प्यया:॥ सर्वेजन्मनास्यं जे
पवतुर्भिर्ज्ञानस्तथा॥ पुत्रान्पुत्रतनरवैवमा पुनमनुताप्पप्याः॥ मनतानैवेवदौ [illegible]

श्री रामः
राजे
॥५०॥

जपवनुर्भद्र नम स्त्वया॥पुत्रा॥पुत्रस्त्र नसैव मापुत्रमन्तुन पत्त्रा॥द्विनीयं वमरा॥मामं ज्ञ॥मन्तुमसंजप॥ग्रस्मः
कर्मा णिभूमी रि वज्रपं णिहि जानपः॥ पद्मो वस्तुनायाणां वस्तु धीं वस्तु जारिपः॥ दैतो मित्र कनन्यवदे ब्रह्म
गोभ्यः मनर्हिमः॥ यस्पह पजमान स्वपदे परो गुणे हिनः॥ सहस्रे वामनगनं हे मान ददितास्म न कन्यपर॥
पुरुषपरो मन हो माही पूपः सीमान मे मसुमः॥ नं दे वाक र्ण कर्मा रम्भः॥ एक स्पैन्द्र स्तुपाश्वरम॥ वरवा लोपस
सोव णं स्त्रोभि नपूर्वे हि नरूपमे॥ नम मुर्देवं सर्वाः प्रहमहस्रोणि सम वा॥ चवादप तनगी योम
विश्वावसुः स्वपम॥ सर्वे मन्त्रा न्पमे यं तदमवादयती व्यपम॥ एल द्राज्ञो द्वितीपस्य राजा मो नानुव
क्तिने॥ पस्यो नो हेमसं छ न्तीः पश्चिमतः स्मरीनम॥ र्ऊजा नं सम खुन्या नंदे नीपं स्मय वादिनं॥ पेड
पथपत्तुमहा सोनं नोपिस्तु जिह्निनो मनाः॥ ग्रपः शन्दान गोर्थ नोदि नीपस्य मिव राजे॥ स्वाधावनो धो
स्पाहेषो दप्रगामि ति वेदपः॥ स देवमा मानसं जप वनुर्भद्र नेम स्त्वपा॥ पुत्रा॥ पुत्रपान सैव मापु नम ॥५०॥
नुनप्पया॥ मा ध्याता नं पोव नाशनम नंद्रु स्तुमसं जप॥ यं देवाम गुणो गर्भे पितः पारपादवासन॥ स



50

स्मपुष्यफलाश्चैव पादपानि तु षड्वाः ॥ सर्वाङ्गोलगदुष्टा गावो गावो न्नेना ऽयं प्रश्नास्ति ॥ स्वचतुर्दश वर्षाणि हि व
नैप्रोष्यमहातपाः ॥ स्नाश्वमेधान् आनृष्या नाजुहात्सन्निवर्गलान ॥ पुत्रास्याभो जोऽहितालोलाभंगरश्वनृप
पः ॥ श्वाज्ञानवाहुः सुपुत्र[illegible]सिंहरसं चप्रसहानुद्रः ॥ दश वर्ष सहस्राणि नामोनाऽप्रमकानपनृः ॥ सोवे
न्नमानस्तेऽजयपवनुर्भद्रुतनहत्वपा ॥ पुत्रात्सुरथपनयश्चैव नापुत्रमन्तु तपपाः ॥ भगी नथवना जोनेमजं
पुरस्तुमसंजप ॥ पहस्रं कोवितनोपद्मे स्नोमंपी त्वामसेनान्कटः ॥ श्वे सुनारंगास हस्राणि वहून्नि तु नस तनः ॥
चेजयदाहुवीर्पं नाभगवान्नपाकशास्त्रनः ॥ पः सहस्रं सहस्राणां कन्याहेमविभूषिताः ॥ ईजानो
विनतेज्ञाहे दक्षिणाम्नापकं न्य प्रन ॥ सर्वीनप्रगनाः कन्या नपाः सर्वे चतुर्भुजः ॥ नपोनपे सनंनागाः
पद्मिनोहेमसालिनः ॥ सहस्रमश्वाएकैकं हस्तिनं पञ्चसोत्वपुः ॥ गवां सहस्रमश्वऽश्वे सहस्रंग
मनानिकं ॥ ऽपहर्त्रेनिवलकोपस्यांकेनिजसादह ॥ जंजाभागीनप्यो तस्माद् दवशीसमभवत्तदा ॥ भूमि
दसलामेसिंदत्वा कुंपऽजमानमजोनयं ॥ त्रिलोकेपप्पगजांगादुहितेन्वंमुपेमुषे ॥ सर्वकामानं सं

श्रीरामः
गीत
॥५१॥

51

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

॥५१॥

स्तो युवनाश्वस्य जठरे यो महात्मनः ॥ तदा जातोऽभवः श्रीमान्त्रैलोक्यविजयी नृपः ॥ तं दृष्ट्वा पितुरु-
त्संगे शयानं देवरूपिणं ॥ अन्योन्यमब्रुवन्देवाः कमयं धास्यतीति वै ॥ मां धास्यतीति ततः इन्द्रोऽभ्यु-
पपद्यत ॥ मांधातेति ततस्तस्य नाम चक्रे शतक्रतुः ॥ ततस्तु पयसो धारां पुष्टिहेतोर्महात्मनः ॥ तस्यास्ये यौ-
वनाश्वस्य पाणिरिन्द्रस्य वा स्रवत् ॥ तं पिबन्पाणिमिन्द्रस्य शतमह्नाऽभ्यवर्द्धत ॥ स आसीद्द्वादशसमो द्वा-
दशाहेन पार्थिवः ॥ तमियं पृथिवी सर्वा एकाह्ना समपद्यत ॥ धर्मात्मानं महात्मानं शूरमिन्द्रसमं युधि ॥
पौन नेरपं तुमरु पतिं मरुत्तं नृपतिं नेगयम ॥ अंगं बृहद्रथं चैव मांधाता समरेऽजयत ॥ यौवनाश्वो य-
दाङ्गारं समरे प्रत्ययुध्यत ॥ विस्फारैर्धनुषो देवा द्यौरभेदीति मेनिरे ॥ यतः सूर्य उदेति स्म यत्र च
प्रतितिष्ठति ॥ सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ अश्वमेधशतेनेष्ट्वा राजसूयशतेन च ॥
अददद्रोहितान्मत्स्यान्ब्राह्मणेभ्यो विशांपते ॥ हैरण्यान्योजनोत्सेधानायतान्दशयोजनं ॥ अ-

श्रीनागः
नमो
॥५२॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

यामोहत्तावस्तु
ऊपन्न५

[illegible]
[illegible]

52

[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥५२॥
[illegible]

षीषं मा भागं मन्यथो दत्त दक्षिणाः॥ शतं नागसहस्राणि शतं नागसहस्रमिव॥ सर्वे श्वेते धेनी ज्ञानास्ते भद्रपुर्दिद्दिगोप
नाम्॥ सवै नमामानसं जपवतु भद्रतनस्त्वया॥ पुत्रा पुरुपात्मस्तु भ्यं मा पुत्रमनुतप्यथाः॥ शानविंदुर्वे कन्यं
म नेसं जपस्तु सुमं॥ पसमा पौसहस्राणि पस्यासनुसमार्विंदं दः॥ हिनरापकवचाः सर्वे सर्वे वो त्रमप्रति
नः॥ शतं कन्या नाज पुत्रमेकैकं प्र[illegible]नोन्वपुः॥ कन्यां कन्यां शतं नोगा नाजं नागं सतं नपः॥ नप्पेन
पेसतं वाश्वा दश ज्ञा हे ममाति मः॥ अपव्वे वाह्वे सतं गा वो गं गो तद्द ज्ञा विकमः॥ खड्डेनमपर्व
तमश्वमे धेमहो महे॥ शानविंदुर्मे हा नाज ब्रासतो न्यो स मन्यतः॥ सवै नमामानसं जपवतुभं
द्रतननस्त्वया॥ पुत्रा पुरुपत्मनधवैधमा पुत्रमनुतप्यथाः॥ ज्ञाघनाम[illegible]विज[illegible]मनं सुस्तुमनं
जप॥ पस्व वर्षशतं नाज्ञा तु[illegible]
शमो भवं तः॥ पसमे वह्निर्वमा [illegible]॥ दक्षतो [illegible] सपवि तं [illegible]

५३

श्वलिविघानलहून्नायस्यादेमानतद्विलंमभजंनाद्विजोत्तयः॥रवानयामासयःकोपात्पृथिवीसका
नोकिता॥यस्यनाम्नासमुद्रश्चसागरत्वमुपागतः॥सवेत्ममानसंजयवतुभद्रानस्तव॥
उक्तास्सुरापतनश्चैवमार्गंश्रमनुत्तपधा॥राजानेवपष्टुवेरायेस्तेमुभुमसंजय॥यस्यमापित्र
न्संभूयमहानरोमहर्षयः॥अश्वपथिव्यातिवैलोकाल्पृथुनित्यवसोह्वितः॥ह्वनाघोवैराजयतीतिसतस्मा
तुद्दोनयःस्मृतः॥पपुवैसांपस्ज्ञाहकुनक्षास्तेतियद्ब्रुवन्॥ततोनाजेतिनामास्यमनुरागाद्
यथपुरवैं ज्जायत॥अकृष्टपच्चापृथिवीपुटकेपुटकेमधु॥सर्वाद्रिसादुग्धागावोवैयस्याधन्नःसुरासतः।
भोनाम अनोगाःसर्वसिद्धार्थामनुष्यास्त्वकुतोभयाः॥यथाभिकामममवसन्क्षेत्रेषुगृहेषुच॥भो
भा.शो.रा. पद्मास्तंभितेयस्य समुद्रमभियास्यतः॥सरितोनागदीषितध्वजभंगस्तस्यनाभवत्॥हे भोः
रापोस्मिन्नसोतैश्चान्यवैतानैकाविमातर॥ब्राह्मणाश्च्यादेनाजायाःस्वलेमेहानर।स्वैवन्न ॥५३॥
।स्त्रियतोऽश्वमीतामनेत्मोरोआतितानैरे [illegible] उद्युमः॥

भाशालंगः२

परावः संपतं यांसि तव्रतम॥ ग्याम्पा नरापा महा मानं गीतिदेवं प्रशास्विनम्॥ महानदीवमिना शीर्वे नदास्तु भुवे
पतः॥ ततश्चर्मिन्वती स्येनाविख्याता सा महानदी॥ अहतो न्पादर्पनिष्का न्सदा सप्रयतो न्पः॥ महा सेनसेनिष्क
मितियदा क्रोशंतिवे द्विजाः॥ सहस्रं तु भवाभिन्युक्तो धारवारा न्सं प्रपद्यते॥ अन्या हायी भक्तरणाय ज्ञोपकन्या
वयतु॥ [illegible] निस्पृष्या न्यश्चवापठनादि॥ जातो त्रिविंदसो वरां नेतिदेवस्य भूपतेः॥ स
द्विजा शीतशोकः कृतेनोनिदेवस्य पापो नात्रिमेवसंडं [illegible] न्मये नरात्तगावः सहस्राणि विंशतिः॥ [illegible] शतं सम्पव
मारिताकुंडला॥ [illegible] पिष्ठमश्नती [illegible] नाद्यमांसे पपापु॥ सर्वेन्ममानसं जाय वजुभेद्रतनस्तथा॥ पु
त्रो [illegible] पतनश्चैवमा पुत्रमजुतव्यपा॥ सगरे च महा मो [illegible] जाय॥ इक्ष्वाकुं पुत्रमाप्या सुमतिम्
जुषविक्रमम्॥ षष्ठिः पुत्रसहस्राणि ये यातमनु जज्ञिरे॥ [illegible] जं वर्षा [illegible] गरी [illegible] एक
छत्रामही पस्पसृता पादमवस्तु॥ [illegible] न तपेथा मा [illegible] दवता॥ [illegible] प्रादात्कनकस्तं मया
सादं सर्व [illegible] नम्या॥ [illegible] द्विजा [illegible] नुरूपस्य कामो

मानवा॥ यदावर्षसहस्रापुस्तदा। भवतिमानवः॥ कथम्प्राप्तकोमानः स्वंजयस्यपुत्तोऽम्बनः॥ इत्ताहि
नाममात्रंवैसुवर्णष्ठीविनोभवत्॥ तत्प्रवाकोंचनष्ठीवीश्तादृष्टु मिवेदितुम्॥ ॥वासुदेव उ
वाचा॥ अत्रतेवर्णयिष्यामियथावृत्तंनरेश्वर॥ नानदःपर्वतश्चैवदुवृषी लोकसंमतो॥ दि
हतृकामौसंप्रीत्यामातुलभ्रातुपुत्रौविभो॥ हविःपवित्रभोज्यंनदेव॥ भोज्येनवैवाहि॥ नानदो
मातुलस्तत्रभागिनेयस्तुपर्वतः॥ तावुभौतापसौजात्वावनीतलम्॥ चिरतो॥ भुंजानौमानु
षान्भोगान्यथावत्पर्यधावताम्॥ प्रीतिमंतौमुदायुक्तौसमयंचैवचक्रतुः॥ योमनोवाहृदि
संकल्पः शुभोवायदिवाशुभः॥ अन्योन्यस्यसआख्येयोमृषाशापोऽन्यथाभवेत्॥ तौ
तथेतिप्रतिज्ञायमहर्षी लोकपूजितौ॥ स्वंजयंसैब्यमभ्येत्यराजानमिदमूचतुः॥ आवां
भवद्धितार्थायकंचित्कालंहितेऋते॥ यथावत्पृथिवीपाल आवयोःप्रगुणोभव॥ तथेति

त्वाथि अनुकूलोभव।

५४
श्रीरामः
भा.शां.-ग.
श्री:
॥५४॥

मानसञ्जयवंत्तुभिद्दितनिस्त्वया॥पुन्नात्सुरापतनरैसेवमाप्तुन्नमनुत्तप्प्रपाः॥किंवैतद्धीमायसेस्तंज
पत्वेनेमना॥जनवा॥वंभिमांशत्मोषि॥नवेन्मोघ्रंविप्रलंभंमृनैवयप्यंमुन्मूषो॥निवसम्यगु॥नमः॥
॥ ॥संजपउवाच॥ ॥ममो॥भेतनानदवावमेतांविवित्रायांद्य जनिवपुरापगध्यान्॥ नाजषीरां॥
उपपकृतामह॥मनां कीत्यांपुन्नानाशेकानिनांधानांधर्मान्॥नत्तेनाघ्रंविप्रलंभंमहर्षेद्दिष्ठुवाहंन॥
नदत्वांविशोकः॥ पुंभ्रूपेतवनंप्रमवाद्दिन्मतनव्या नममतसंपानातः॥ भामोघ्रदर्शि ८५
नमेवत्प्रसादेनुनापदभस्यविमोःप्रकुर्यः॥मतस्पमसंजीवनमघमेस्यासवप्रसादात्सुत
संगमश्च॥ ॥नारदउवाच॥ ॥पस्तेपत्रनगमिताभेषउातःस्वर्गाःस्वर्गाद्वो॥वीपमद्यात्यथैतस्त॥
पुनस्तेतत्रमहद्दामिनिरूपनाभवंमहस्तरांव॥ ॥शांतिपर्वाणिराजधर्मे॥ ॥२९ ॥यु
धिष्ठिरउवाच॥ ॥सकथंकोचनष्ठीवीसंजयस्पपुत्रोभवद्दा॥पर्वतेनाधिमर्षिचदत्तस्तेनाम

55

श्री नाम

भा॰ शां॰ ना॰

ज्ञमाम्यहम्॥ ब्राह्मणानां गुरुर्यस्मात्तपस्वी ब्राह्मणस्त्वयं तदा त्वं कार्षीः समयं तं समावाभ्यां यः कृतोऽपि
यः॥ शप्स्ये तस्मात्सुसंक्रुद्धो भवंतं तत्क्षणे मम॥ सुकुमारी वृता भार्या भविष्यति न संशयः॥ वानरं
चैव तं रूपं विवाहात्प्रभृति प्रभो॥ इत्यंतिमानवाश्वानरस्वरूपेणाविनाकृतं मया स तद्वाक्यं तु वि
रोधजं नंदकर्ता तदा॥ अशपत्समभिक्रोधात्पुनर्जितेन यं समातुलः॥ तपसा च युतं वयं हि संप्र
नवद्य मे न नग॥ पुरुषोऽधिधर्मो नित्यमेश्वतं न वेश्वं गमेवा प्रस्यति॥ तौ तु शापात्वान्योन्यं क्रुद्धौ पर्वतस्य नगम
महर्षिरोह॥ मातुलमतुलं न्यो त्यं क्रुद्धौ विवादज्ञो नमो॥ पर्वतः प्रोवाच क्षिप्रं शोकार्तो विवर्णं महामतिः
पूज्यमानोऽपि आत्मपा मे तेजसा स्वेन भावतः॥ अथ तं मनुत्तकं सोनानदः सर्वं जयात्मजा नाम
महात्मा विप्रवरः सुकुमारी सुनिंदितां सा भ्रातुका कन्यायाम्॥ स्यात्संनादं तं ददर्श हि॥ पाणिग्रहण
मेत्रयो॥ नियोगाद्वि नारदस्य॥ सुकुमारी वदेवर्षिं वानरं प्रति भानु नं नम्रा॥ नैवाश्च अन्यत्तत्तदसौ

श्री

॥५५॥

कृत्वा नाज्ञातोऽसत्कृत्योपचचार ह ॥ ततः कदाचिद्विप्रो राजा मह्यां सौनीतपद्धमेनो ॥ अब्रवीत्पर्नमभीतः सुतोये
वनवासिनी ॥ एकैवममकन्यैषा पुनर्नोपीनवानम्याति ॥ दर्शनीया नवयोगा शीलरूपसमन्विता ॥ सुकुमारी
कुमारी च पद्मार्कीं जलकसंप्रभा ॥ पनमेशो म्यमिन्द्रपुरस्कता स्यां नाओ शाश्मास्तता मे कन्यां विसावुपचनदेव
वत्पितृवज्ञ्च ह ॥ सा तु कन्या तप पुरस्ताश्वितनेधर्मवा ... ॥ यथा नेद्रांना शस्त्रोऽसत्कृत्योपचचार ह ॥
तस्यास्तेस्यै नोपचाकेरपरूपेणामितिमेनरः ॥ नारदं स्वच्छपरस्वरूपं सरेसेवा न्वपश्यत ॥ नवधोरितताक्षस्य
हृदिकामो महान्मनः ॥ यथा शुक्लोऽस्य पक्षस्य प्रवृद्धो चंद्रमाः शनैः ॥ नववत्त भागिनेयाय पर्वतायमहात्मने ॥
रारंसमन्मथंती ब्रह्मी उमानः सधर्मवित् ॥ तपसावेंगितैर्देवपर्वतो ॥ पवुवाधतम् ॥ कामार्तं
नारदं क्रुद्धः शशापैनं ततस्तो स्वयामा ॥ कृत्वा समयमम्योगं नमवान्वसां तो मया ॥ योऽसेवद्धुदितकल्पः
शुभो वापदिवा शुभः ॥ अन्यो न्यास्य सत्कारस्य परीतनद्धुम्भ कृतम्म ॥ नवतावचनं वहन्तस्मा
देवशापान्यह मे ॥ नीतिकामं भवद्धद्धं भवानां नदमपुना ॥ सुकुमार्याः कुमार्यां नैत तस्म न्नेनत

ना

भिसुवर्णष्ठीविसंभवम्॥ एवमुक्तस्तु सम्राज्ञा धर्मराजेन नारदः॥ आचचक्षे यथावृत्तं सुवर्णष्ठीविनं प्रति॥ ॥नारद उ
वाच॥ ॥एवमेतन्महाबाहो यथायं केशवोऽब्रवीत्॥ कार्यस्यास्य तु यच्छेषं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छतः॥ अ
हं च पर्वतश्चैव स्वस्रीयो मे महामुने॥ वस्तुकामावभिगतौ सृंजयं जयतां वरम्॥ तत्र संभावितौ पूजि
तौ तेन विधिदृष्टेन कर्मणा॥ सर्वकामैः सुविहितौ निवसावोऽस्य वेश्मनि॥ व्यतिक्रान्तासु वर्षासु स
मये गमनस्य च॥ पर्वतो मामुवाचेदं कालमर्थवत्॥ आवामस्य नरेन्द्रस्य गृहे परमपूजितौ॥
उषितौ समये ब्रह्मन् चिन्त्यतामत्र सांप्रतम्॥ ततोऽहमब्रुवं राजन् पर्वतं शुभदर्शनम्॥ सर्वमेतत्त्वयि
विभो भागिनेयोपपद्यते॥ वरेण छन्द्यतां राजा लभतां यद्यदिच्छति॥ आवयोस्तपसा सिद्धिं प्राप्नो
तु यदि मन्यसे॥ ततः आहूय राजानं सृंजयं जयतां वरम्॥ पर्वतोऽनुमतं वाक्यमुवाच कुरुपुंगव॥
प्रीतौ स्वो नृपसत्कारैर्भवता जनसंभृतैः॥ आवाभ्यामभ्यनुज्ञातो वरं नृवर चिन्तय॥ देवाना

56

श्रीराम
मा० शां०

श्री
॥५६

तिमत्स्यैव वामवत्॥ पुपतस्थैव समस्तौ निंनवा न्पंमनसापगात्॥ देवं मुनिं वाय दंवापीतत्वे पानिवत्स्ती॥ ततः कदा
विद्वत्रीनिं भगवान् पर्वतोदं कवानह॥ वनं विनाहितं तां कं सि त्रन्नाप श्यात्त नानदम्॥ ततो भिवाद्य मो वस नानद पर्व
तस्तदा॥ भवान्प्रसादं कुरु तां स्वर्गवासाय मे प्रभो॥ तमुवाच ततो हृष्टः पर्वतं नानदस्तदा॥ कृतां जलि
मुपासीनं दीनं दीनतनं स्थितम्॥ त्वयां स्यधर्मशोस्मि वानस्त्वं नीविष्यसि॥ इत्युक्तेन मया पृष्टो च स मस्त्व
मृषिसत्तमः॥ अद्यप्रभृति ते वासः स्वर्गे नित्यं भविष्यति॥ तव नेतारं सहसा पुनस्त्यानो हृ मे भवेत्॥ त्वं
नैयेतां तौ शापावन्यो न्येन तदा मुनी॥ श्रीसमस्तं तदा हृष्ट्वा नो नरदेवनृपिरान्॥ सुकुमारी प्रदुत्वा वपन पत्साभि
मांकया॥ तां पर्वतस्तानीहृदो भद्रवतीं भामिंदितां मह॥ अब्रवीत्तव मर्त्यैन नान्यकार्या भविता नरा॥ ऋषिः पन्नसधर्मात्मा
नानदो भगवान्प्रभुः॥ तवैवामेघहृदये मातंमूद्वक्ष संशापः॥ सानुनीता वहाविधं पर्वतेन महात्मना॥ शापदो
पंवर्त्तं भर्तुः श्रुत्वा स्वां प्रकृतिं गता॥ पर्वतो पपपौ स्वर्गं नानदोपि महद्रहौ लन्॥ ॥वासुदेव उवाच॥ ॥ब्रूत्स
सकर्ता स्वर्गस्य नानदो भगवान्नृषिः॥ श्रेयवद्यानि तेन पृष्टे पपावन्त जनेनोत्तम॥ ॥इति शांतिपर्वाणि
॥ ततो जापांऽस्मतो नानदप्रसमभाषत॥ भगवन्नेष्य तुमिच्छा
नाजधर्म॥ ॥३॥

57

श्रीराम
मा.पुं.ना.

राजवशंगतम् ॥ पुनर्दीस्यतीमितद्रूपं मा शुचः पृथिवीपते ॥ एवमुक्त्वा तु नन्दं पतिं [illegible] यातोऽस्वीयपर्णेषितान्तम् ॥ स्वंजम
एवपुष्पाकारं प्रविवेश स्वमन्दिरम् ॥ स्वंजयस्यापरं नाम्नः कार्यं शिवं कालपर्यये ॥ जज्ञे पुत्रो महावी
र्यस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ [illegible] धुम्रं समस्तं महोत्सवम् ॥ बभूव को [illegible] पार्श्वे
नामतस्य ततः ॥ तदद्भुततमं लोके पप्रच्छ कुतुहलम् ॥ बुबुधे तं वदे [illegible] नाम महात्मनः ॥ ततस्व
मिनवाङ्गी [illegible] स्यातिमते स्थितः ॥ कुमारस्यान्तःपुरे दीव बभूव बलवत्तरः ॥ नोदयामास [illegible]
दिव्यास्त्र [illegible] मतस्थितान् ॥ व्याघ्रो भूत्वा जहीमं त्वं राजपुत्रमितिप्रभो ॥ विदूरः [illegible]
मामेषः [illegible] भविष्यति ॥ स्वं [illegible] यस्य सुतो वज्रपर्णं पर्वतो [illegible] ॥ एवमुक्तः [illegible]
परपुरंजयः ॥ कुमारस्यान्तःपुरे हीनत्पुनर्बान्धवप्रयात ॥ स्वंजयापि सुतं प्राप्य देवराजसमद्युतिम् ॥
हृष्टः प्राप्तः पुनो राजा वनानि [illegible] बभूव ह ॥ ततो मार्गे [illegible] कदाचिन्निर्जने वने ॥ आत्मीं हृती
यो बालः [illegible] सहसा [illegible]

श्री:
॥५७॥

मणिहिंसायापद्भवेन्मानुषसत्तम ॥ तदहं हारयमहाराज पूजाहे मित्रतो भव ॥ ॥संजय उवाच॥ ॥
प्रीतो भवंतौ यदि मे कृतमेतावता मम ॥ एष एव परो लाभो निर्वृत्तो मे महाफलः ॥ तमेवं वादिनं
भूयः पर्वतः प्रत्यभाषत ॥ अभ्युपगच्छ राजन् संकल्पं यत्ते हृदि चिरं स्थितः ॥ अभीसामि सुतं वीरं
वीर्यवंतं दृढव्रतम् ॥ आयुष्मंतं महाभागं देवराजसमद्युतिम् ॥ ॥पर्वत उवाच॥ ॥ भविष्यत्येव
ते कामो न त्वायुष्मान् भविष्यति ॥ देवराजाभिभूत्यर्थं संकल्पो ह्येष ते हृदि ॥ सुवर्णष्ठीवनाद्वै
वसुवर्णष्ठीवनो भवेत् ॥ रक्ष्यश्च देवराजात्स देवराजसमद्युतिः ॥ भविष्यति स ते कामो यथा
तं मनस्पतं भवान् ॥ तच्छ्रुत्वा संजयो वाक्यं पर्वतस्य महात्मनः ॥ प्रसादयामास तदा नैतदेवं भवेदि
ति ॥ आयुष्मान्मे भवेत्पुत्रो भवतस्तपसा मुने ॥ न चैतं पर्वतः किंचिदुवाचेंद्रव्यपेक्षया ॥ तमहं
न्यपातं दीनमब्रुवं पुनरेव तु ॥ स्मर्तव्योऽहं महाराज दर्शयिष्यामि ते स्मृतः ॥ अहं ते दयितं पुत्रं प्रेत

मासदेशांश्चपितॄंश्चैवमहाद्युतिः॥ उत्पाद्यचबहून्पुत्रान्कुलसंतानकारिणः॥ कालेनमहताराजन्कालध
र्ममुपेयिवान्॥ सत्वंराजेंद्रसंजातंशोकमेनंनिवर्तय॥ यथात्वांकेशवःप्राहव्यासश्चसुमहात
पाः॥ पितृपैतामहंराज्यमेतमासाद्यपुनरुद्वह॥ इष्ट्वापुण्यैर्महायज्ञैरिष्टांल्लोकानवाप्स्यसि॥ ॥शांतिप
र्वणिराजधर्मेस्वर्णष्ठीविसंभवः॥ इतिषोडशराजिकम्॥ ३१॥ ॥वैशंपायनउवाच॥ ॥तूष्णींभूतंतुरा
जानंशोकपरायणंयुधिष्ठिरम्॥ तपस्वीधर्मतत्वज्ञःकृष्णद्वैपायनोब्रवीत्॥ ॥व्यासउवाच॥ ॥प्र
जानांपालनंधर्मोराज्ञोराजीवलोचन॥ धर्मःप्रमाणंलोकस्यनित्यंधर्मानुवर्तनम्॥ अनुतिष्ठस्व
तद्राजन्पितृपैतामहंपदम्॥ ब्राह्मणेषुतपोधर्मःसनित्योवेदनिश्चितः॥ तत्प्रमाणंब्राह्मणानांशा
श्वतंभरतर्षभ॥ तस्यधर्मस्यकृत्स्नस्यक्षत्रियःपरिरक्षिता॥ यःस्वयंप्रतिहन्यात्सशासनंविषयेनरः॥ ॥५८॥
सबाहुभ्यांविनिग्राह्योलोकयात्राविघातकः॥ प्रमाणमप्रमाणंयःकुर्यान्मोहवशंगतः॥ भृ

श्रीराम
भा.शां.रा.
श्री

मासंसादन्महाबलम्॥सवाणस्तेननिर्भिन्नोवेपमानोऽल्पचेतनः॥अस्तुःपपातमेदिन्यांततोधात्रीविदुःक्रुशे॥हत्वावन
जपुत्रस्तत्रैवांतनश्रीयत॥शार्दूलोदेवनाजस्यमायपातेभितस्तदा॥श्रामासुर्निनदंश्रुत्वाउदस्याःपनमार्गवत्॥
अभ्यधावत्ततदेशंस्वपमेवमहीपतिः॥सददर्शशयानंतंगतासुंपीतशोणितम्॥कुमारोविगतानंदोनिराशानिमि
वच्युतम्॥सततमुत्संगमानोप्यपीमपीउत्तावदातम्॥पुनंजुष्टंनसंसिसिकंपयपैवयदातुनः॥ततस्तामातमस्तस्य
उदेत्यःशोककर्षिताः॥अभ्यधावंततदेशंपत्रनाजनासस्वंजयः॥ततःसनाजासस्तानमोवसंदर्शनःसः॥
तच्चाहंविंतितच्छा॥गतवांस्तस्यदर्शनम्॥समवेतानिवाक्यानिश्राविताःशोकलालसः॥प्राणितयद्बुवीनिशाक
पितानिमहीपते॥संजीवितस्वापितदावासवानुमतेतदा॥अविनअंतपातत्ववनतनकुलमतौन्यथा॥अत
उर्ध्वंकुमारःसस्वर्गाद्धीविमहाययौः॥विसंप्रसादयामासपितृमातृश्ववीपिनान्॥कानयामासनजर्योपित स
पितानिस्वर्गतेनल्पः॥वर्षाराणांशतमेकंवसहस्रमीमीविभ्रमः॥ततइत्युमहापदेषेकेनिमहीनिर्ददास्रोः॥तमया

दिष्टौ शुभपापयोः॥ अभिपन्नमिदं नास्ति मुद्यतदंडनम्॥ तथापि लोके कर्माणि स्वभावन्तीति मान
ता॥ शुभाशुभफलं चेमे प्राप्नुवंतीति मे मतिः॥ एवं परस्य मंदेशं कर्मणां स्तात्फलं ध्रुवम्॥ त्यज तं राजशार्दू
ल मैवं शोके मनः कृथाः॥ स्वधर्मे वर्तमानस्य सापवादेपि भारत॥ एवमात्मपरित्यागस्तव राजन्न शो
भनम्॥ विहितानीह कौंतेय प्रायश्चित्तानि कर्मणाम्॥ शरीरवांस्तानि कुर्यादशरीरः पराभवेत्॥
तद्राजन् जीवमानस्त्वं प्रायश्चित्तं करिष्यसि॥ प्रायश्चित्तमकृत्वा तु प्रेत्य तप्तासि भारत॥ ॥वै
शांतिपर्वणि राजधर्मे प्रायश्चित्तविधिः॥ ॥३२॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥हताः पुत्राश्च पौत्राश्च
भ्रातरः पितरस्तथा॥ श्वशुरा गुरवश्चैव मातुलाः सपितामहाः॥ क्षत्रियाश्च महात्मानः संबंधि
सुहृदस्तथा॥ वयस्या भागिनेयाश्च ज्ञातयश्च पितामह॥ बहवश्च मनुष्येंद्रा नानादेशसमागताः॥
घातिता राज्यलुब्धेन मयैकेन पितामह॥ तांस्तादृशानहं हत्वा धर्मनित्यान्महीक्षितः॥ ॥५

सस्तध्या:२

सोवाच यदि वा पुत्र सत्य स्वीय पक्ष स्वन ॥ पापतस्तैर्नै उपायैस्तान्निज पक्षेषु तर्पितव ॥ अतः स्व पाव [illegible] मानो
न आप्राप्नोति किं त्विषम् ॥ धर्मं विनश्यमाने हि योऽनन्तः सधर्महा ॥ नेत्व पाधर्म हंतानो निहताः सप
दानुगाः ॥ स्वधर्ममेव तस्मान स्त्वां केतु शोचसि पांडव ॥ नाजानि ह त्वया द्यद्याद्य प्रजानन्तैश्च धर्मतः ॥ ॥ युधिष्ठिर
उवाच ॥ ॥ नैतैर्भिन्नांश्चे [illegible] एवक्तं यद्धवीषितपोधन ॥ अपनीतो दोषं इते धर्मिष्ठस्य धर्मो वदो वन ॥ मया त्व
वध्यावहत्वो [illegible] ततान [illegible] ॥ नानिकर्मा [illegible] ॥ तव पर्वतं तिव ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ईश्वरो
वा भवेत्कर्ता पुरुषो वापि [illegible] ॥ भारत ॥ भाव्यं नावर्तते लोके कर्मजं वै फलं स्मृतम् ॥ ईश्वरेरः ॥
[illegible] कुर्वन्ति पुरुषाः कर्मफलानि [illegible] ॥ मितत ॥ यथा हि मनुष्य इह
निपतितो हि [illegible] ॥ दैवेन [illegible] पापं पुरुषो [illegible] ॥ अथा [illegible] तदुपादानो [illegible] पुरुषः
घाड ॥ [illegible] ॥ [illegible] पापं पुरुषेतन्नाविघ्यते ॥ न चैतद्धिहकं [illegible] ॥ [illegible] फलन
कर्मिणाः फलन [illegible] पापं [illegible] तस्मा [illegible] ॥ यथा हि मनुष्यः कर्तॄक

महा॰ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥युधिष्ठिरस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा द्वैपायनस्तदा॥ निरीक्ष्य निपुणं बुद्ध्या ऋ
षिः प्रोवाच पांडवम्॥ ॥व्यास उवाच॥ ॥मा विषादं कृथा राजन् क्षत्रधर्ममनुस्मर॥ स्वधर्मेण हता ह्येते
क्षत्रियाः क्षत्रियर्षभ॥ कांक्षमाणाः श्रियं कृत्स्नां पृथिव्यां च महायशः॥ कृतान्तविधिसंयुक्ताः कालेन
निधनं गताः॥ न त्वं हन्ता न भीमोऽपि नार्जुनो न यमावपि॥ कालः पर्यायधर्मेण प्राणानादत्त देहि
नाम्॥ न तस्य मातापितरौ नानुग्राह्योऽस्ति कश्चन॥ कर्मसाक्षी प्रजानां यस्तेन कालेन ते
हताः॥ हेतुमात्रमिदं तस्य कालस्य पुरुषर्षभ॥ यद्धन्ति भूतैर्भूतानि तदस्मै रूपमैश्व
रम्॥ कर्मसूत्रात्मकं विद्धि साक्षिणं शुभपापयोः॥ सुखदुःखगुणोदर्कः कालः कालफ
लप्रदम्॥ तेषामपि महाबाहो कर्मणां विद्धि पार्थिव॥ विनाशहेतुकानि त्वं यैस्ते कालवशं ॥६०॥

स१

अहं त्वेनं न पार्थं वीरा न्निर्विशेषस्पामि तपोधन ॥ दृष्ट्वा निशम्य धीमान्चिंतयानः पितामह ॥ हीनां पार्थिवशिरैः

भीमार्द्धैः पृथिवीमिमाम् ॥ दृष्ट्वा घातितवधं घोरं हतां स्वयशतशः पथ न ॥ कोटिशास्च नराना न न्या न्यानि दश्य

पितामह ॥ कानु तासां वनस्त्री या मवस्या भविष्यति ॥ विहीनानां स्वतनयैः पतिभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥

असमानं तकरान् न्योन्यांडवा न्नो लिहत्ताना ॥ आक्रोशंत्यः कृपणादीना प्रपातस्यति भूतले ॥

अपश्यंत्यः पितृ न्भ्रातृ न्पती न्पुत्रांश्च योषितः ॥ त्यस्क्रोसा प्राणान्हि प्रियाः सर्वा जगमि स्यंति

यम स्य क्षयम् ॥ वत्स लत्वाद्धि जानामि ते तत्र ममता ॥ स्त्रीसंक्षयः ॥ यत्स्तं सौम्यं वै दृष्ट्वा द्ध्वधर्मस्य भा

प्यामः स्त्रीवधं तथा ॥ तेव यं सुहृदो हत्वा कृत्वा पापमनंतकम् ॥ नरके निपतिष्यामः अधः शि

रसएव वा ॥ यथाशीत्रात्वमो देवामस्तपसोग्रेण सत्तम ॥ आश्रमाणां विशेषांस्त्वं मम वद्य पिता

श्रीराम:
ना.जे.
॥६१॥

स्यान्नाममरणांकुलेवा यदिवा नाच्छेनात् तेनोपघातकं ॥ अधर्मरूपो धर्मो हि कश्चिदस्ति नराधिप ॥ धर्मरूपोऽप्यध-
र्मोस्ति तद्बुद्धे पं विपार्थिव ॥ तस्मात्सर्वं मया प्रोक्तं स्तुतं वा नंसि पांडव ॥ देवैः पूर्वं नमस्कारो गम्यत्तुपातो निरूपि
तः ॥ अहो हत्वा गमिष्यन्नरकं पांडवर्षभ ॥ आगह्नाथ वा लयेनां स्वस्तु हः दरवयं तव ॥ यो हि पापसमाचारो
वर्त्तेत सद्भावभावितः ॥ कुर्वन्नपि गण्यैव स्यान्न कृत्यापि निश्चयः ॥ तस्मिंस्तत्के पुण्यसर्वसंमप्रणितिर
क्षितं ॥ प्रायश्चित्तं ततस्मात्तस्मिन्हासो वा पापकर्मणः ॥ तं तु शुक्लं विजानीयः पन्देवैककांक्षितः ॥ अ
छिन्नमानः कर्मेदं कृत्वा च यजेत नयसे ॥ अथ च मे योमहापद्मः प्रायश्चित्तं तु दातु नो ॥ तमल्प
महाराज विपाप्मेवं भविष्यसि ॥ मतुङ्गः सहजि वाचीन मार्गवा नपाकश्चाल नः ॥ एकेकं तेतुना ॥६१॥
रूपायुष्मान् कृतः शतक्रतुः ॥ भुगपापात्र न सं गी गोकां प्राप्य सुखोदपानः ॥ मनु अरण्ये नः कौ
कुष्ठमे मासपन्न्दिरः ॥ स्वर्गलोके महीपश्चात् गोभिः स्वर्वी पतिरेव धर्मः पर्युपासंत देवाः सर्वे

गताः॥ आत्मनस्त्वविजानीहि नियमव्रतशीलतां स्मृ। यदात्वमीदृशं कर्मविधिना सम्यकाचरेत॥
त्येषु च विहितं यंयं प्रयत्नेच्छायितुर्वैरि॥ कर्मशा काल पुत्रेनतपेदं प्राप्यते जगदा॥ प्रतुघस्पाहिदेवमा
उत्पाद्यमानिभिन्नतः॥ पदृच्छया विनाशं च शोक हर्षविवर्जितः॥ अलीकमपि यत्नत्राविवेक्तं
स्तकेन च॥ पदर्थिविच्यते राजन् ग्रापाविवर्ते समाचर॥ इदं वरं पतपार्थ पुत्रदेवा सुते पुन॥ वसुना चानतो
अच्छादेयाश्चापि कलीपरः॥ तेषामपि ह्यमि तं महात्मा सीत्सु भूयः॥ दुईं वर्षसहस्राणि दानिंश विशेषत
दमवर्ति का॥ एकाकीर्वा मंहीं कृत्वा तुष्टेनेकपवित्रं तनाम॥ उग्रं देवोत्तमं पाद्ये च स्थितिं देवं चापि सेमि
ने॥ तथैव पथ्यवंशी लम्बा ब्राह्मणा वेदपारगाः॥ सं स्थितादानवा जो वनजोर्ज दर्पमोहिताः॥ रागाद्वा कासासार्थं
इतिस्पष्टा तास्त्रिषु लोकेषु मानवाः॥ अकारातिसहस्राणि ते चापि विषु वेदिताः॥ धर्मपुच्छिताभिधं तो
येऽधर्म सर्पमर्वं सका॥ हन्त व्यासेउवा तामामो दद्धे हृत्पाइवो वयाः॥ एकं हत्वा यदि कुलेशच्छाजतो



उवाच

श्रीनाथः
मात्र
॥६२॥

62



लप्याय: स्वादम्भेन्दिव्यपुनेवव॥ क्ववकीर्तिर्मणेपश्ववद्धिजानिवधकलाप्या॥ चतीर्यद्धलरणस्यागोनीर्यवात्र
तिपादकः॥ मापद्यानीवकैनेयरज्ञास्वपर्निवेकपी॥ गुमुलीवध्कोपभवदर्दःपूर्वेलु गर्तिनेः॥ सुनापरु
समाकीकेभीगृहदाहस्यकावकः॥ मन्नेलोपवन्तीवज्ञानिनेद्दागुनेलाप्या॥ यश्वामीनेपनिमुव्येतन
येवब्रह्मविक्रयी॥ एनान्येतानिसर्वाणिलुप्तानिसमपरवपूः॥ चकारीणिगुवस्थानिपानितानिमि
मोधमे॥ लोकुवेदविरुद्धानिना। येकागमनेनाघरुगु॥ स्वधर्मस्यपानिपागः परधर्मस्यवाकिपा॥ श्र
पाःपापाऊतेवेवनपानेस्यस्यनहृरणम्॥ श्रवणागमलवोजो॥ यस्वार्भवरातेना॥ नलानांविक
पश्वापितिपेया॥ निवधलपा॥ आधानादेनिकर्माणिदाक्षिणाल्पकानीनियः॥ न्वप्रयवुस्वसर्वा
निनिपदपानिमानन॥ दानिग्रामदानेवद्यालनास्वामिमर्वगुः॥ सर्वादपेनोन्पकापाणिग्राहवर्म ॥६२॥
विदोजनाः॥ पिनाधिमजानेपुत्रानेपश्वस्यायुत्रनल्पगः॥ अप्रजापंननव्याद्भवनीयाभिकोलनः॥ पुनमपु
पत्नीन्येवनुकर्माणिरूपमाणानिमानवोष॥ येषुयेपुनिपि॥ नेषुनालिप्यननस्तोपाहरगु॥ प्रगलसु पन

तु चेयचनम॥ संपन्नाध्न्नुसंध्राम्हा वि कामेशा यस्तुंध्ना॥ लिर्डिना स्तुम हीपा॥ जाविकमेशान्वर्पोनव॥ ते षोपु
नाक्ति ना स्क्राति गत्वा नाऊ नसुहृदृ तः॥ म्ना मृनपुत्रां स्वपौत्रांस्वि स्वे नाङ्ढे ऽभिषेचय॥ कामाशयोगि
स्त्रीवर्गः शोकमेवप्रहास्यति॥ एवमास्वासनं कृत्वा सर्वमङ्ले षु मानवम॥ एजस्य वाजिमेधेन यथे
ष्टोविजपी पुनः॥ अथेशो व्यासेमहायोगः क्षत्रियाणां हिते पुष्यम॥ स्वकर्मत्यागताना शंकृतं नवतमो
हितेषु च वाक्यः स्नधर्मस्ते नाङ्ढ श्राम्हमकंटकं॥ यनस्य चामकोनेपरस्ते पारपः प्रेत्य चेह च॥ ॥ कोतिप
यति नाऊ धर्मे प्रायश्चित्तीयते॥ ३३॥ युधिष्ठिर उवाच॥ कानि कृत्वेह कर्माणि प्रायश्चित्तीयते नरः॥
किं कृत्वा चैव मुच्येत तन्मे ब्रूहि पितामह॥ व्यास उवाच॥ अकुर्वन्विहितं कर्म प्रतिषिद्धानि चाचर
न्॥ प्रायश्चित्तीयते ह्येवं नरो मिथ्या तु वर्तयन्॥ सूर्येणाभ्युदितो यश्च ब्रह्मचारी भवत्युत॥ तथा सू
र्याभिनिर्मुक्तः कुनखी श्यावदन्नपि॥ परिवित्तिः परिवेत्ता ब्रह्मोज्झो यश्च कुत्सकः॥ दिधिषूपतिस्तथा

मेपशि...१ · र्याभिनि

लार · तथा नरा १ · पतिर्वा · तनुजे रुकु दुप्पेट्दा नपति स्ग्रह · ग्रं दकं १

शां॰ मो॰
राजे॰
॥६३॥

63

ब्रह्म॥ सत्कारस्तां तथा मौर्ये नित्यं वै छ्रतिपादनम्॥ स्नुपालत्यांपरा मित्तपानिरुभृणि सादृश्रुं सिक्ता॥ अंपिसापूयतेतेन नतुमत्तां प्रदुष्यति तत्वज्ञात्वातु सोमस्य विक्रयस्याद्दोषवान् असमर्थस्य भृत्यस्य विसर्गः स्याद्दोषवान् यनद्वाहेगवामर्थे कृपसानेन दोषभाक् उक्तान्येतानि कर्माणि यानि कुर्वन्नदुष्यति प्रायश्चित्तानि वक्ष्यामि विस्तरेण तु भारत यानि कृत्वा नरः पापो धूतपापो भविष्यति ॥ शांतिपर्वणि राजधर्मे ३४ व्यास उवाच तपसा कर्मभिश्चैव प्रदानेन च भारत पुनाति पापं पुरुषः पुनश्चेन्न प्रवर्तते एककालं तु भुंजानश्चरन्भैक्षं स्वकर्मकृत् कपालपाणिः खट्वांगी ब्रह्मचारी सदोत्थितः अनसूयुरधःशायी कर्म लोके प्रकाशयन् पूर्णैर्द्वादशभिर्वर्षैर्ब्रह्महा विप्रमुच्यते षड्भिर्वर्षैः कृच्छ्रभोजी ब्रह्महा पूयते ॥ ३॥ [illegible]॥ ...मासेमासे प्रमुच्यते॥ संवत्सरेण मासेन पूयते नात्र संशयः ...ब्रह्म[illegible] ...सद्यः प्रमुच्यते॥ क्रतुना वा स्व मेधेन पूयते नात्र संशयः॥ ...ति के चित्ते विद्वानाः॥ ...तथा प्रोक्ता मंत्रश्रुतिः॥ ब्राह्मणार्थे हतो युद्धे मुच्

स्नुमावं नमपि वेदो नपानगं:॥ त्रिर्धा संतं जिघ्रो सीपान्न तेन ब्रह्महा भवेत॥ स्वपि वाप्यमेकोनेपथी त्रे
वेदेषु पच्यते॥ वेदप्रमाणमविहितं धर्मं व प्रबुधी क्रिते॥ अपुत्रं ब्राह्मणं वन्ता चोहन्यादानना प्रिनम्॥
ननेन ब्रह्महा स्यान्नत्युस्त तेन तुष्ट छुति॥ प्राणान्त्य घेनवा हानादा वस्त्वादि नामपि॥ स्ववोदि
तो ब्रह्मो यमपि वेः पुनः संस्कारमर्हति॥ एतनेसर्वं प्रारभ्य नकोनेयामन्दपमहारणात्॥ प्रायश्चि
त्तविधाने नसर्व नि नेन शुद्ध्यति॥ गुरुतल्पेहि गुर्वर्धं मुनद्भयपति मानवः॥ उद्दालकः श्वेतकेतुं ज
नपामासत्रिषण:॥ स्तेयं कुर्वन्ति गुर्वर्थं मापन्नुनालिवेष्यते॥ वड्वरः कामकामेरागलवेच्छः
संप्रवर्तते॥ अन्यत्र ब्राह्मणस्तेयं अपदादानोन दुष्यति॥ स्वयमं प्रतिज्ञापयन्नसपापेनलिप्य
ते॥ प्रारम्भात्तेन तब्रुवप्राप्ता मनोवापनस्त्वा॥ गुर्वर्थेस्त्रीषु वैवाहसंविवाहकेनरोषुव॥ नावर्त
ते व्रतस्वप्नेधुकमेर्ते कपंवन॥ अन्यहो मसनि के मे प्रायश्चित्तं विधीयते॥ पाविविसंतुष
तिने नालिप्रब्रजिते तपा॥ प्रितिलेपानदार्थं वनकर्मस्पनदू घकं॥ व पापशुसमालेभंमेवकं
पीत्वाकानधेन॥ अनुगमः पश्चात्तोहि संस्कारो विविधे वोधिनः॥ अनेन हि ब्राह्मणो दत्तमरणान्तुनद्

मीजं
॥६५॥

64

ती वै ब्रह्मिमेरवा गुगुमो लपा॥ उपहू त्या प्रिपंतस्मैन स्मा॥ याया न्मनु प्सते॥ ज्ञवकीर्ति निनि तेनु प्रस्ताह्माद्य
ते व मेह॥ गोवर्मे वासाः वस्मा सं स्ता याम्नु व्ये तकि त्वि बारः॥ पसद्दानोपवा भीपः पयस्मा पहन्त्वनु॥
संव सनमृती भू न्वा तस्मा न्मु वेतकि त्वि बारः॥ धनेपक्षापह मेनस्मैदया त्समंवनु॥ द्वि वि धेना
मुपापेनन व्यामु व्येनकि त्वि बारः॥ कृ णुाहा दस्मा ब्रेण स्व म्य स्नेन दस्यावनं॥ पाने वेताम वेनू
नः पनि त्विमिस्वमानन॥ ति वे ध्वंहि मवे ते नस्य दा ना ना न धन्विह्न॥ ननु स्त्रिपा मवे द्रुवो ना हि ता
तेन लिप्याने॥ मैजं नं स्लेन ना भुजोर वानु मासंवि धीपते॥ स्त्रिपत्नेने प्रमुवंत इति धमेवि दोवि दुः॥
स्त्रियस्त्वाशं कितां वपे मोपजग्माविजानता॥ नजसा ता वि रुथंति भस्मे ना भाजने घभा॥ पादजो
स्त्रिष्टका संपनगवा भूतान पापिवा॥ गंदूषो स्त्रिष्ट मपि वा विदु वेद स भिलुनारः॥ वनुष्पाल कं लो
यर्मो ब्राल सो नु विधीपते॥ पादा व कुझोन जम्वेन पा धनो वि धीपते॥ नपा वेरो व स डुवु पादः प ॥६६॥
दो वि धीपते॥ विं घोद्वे विद्वे मैं शो गुरुजनवा मस्वपं॥ निर्यगनो निवर्धकत्वा इमो छन्नेतनोन्वं
हूनः॥ स्त्रिना नै वा पुम रः स्मा कं मेवपुण्ये न्तनः॥ जगम्पा गमने ना जन्म धुव ह्यिवे तेवि धीयते॥ न्वा

नैवृत्तं हत्यया॥ गवां शतसहस्रं तु पात्रेभ्यः प्रतिपादयन्॥ ब्रह्महा विप्रमुच्येत सर्वपापेभ्य एव च॥ कपि-
लानां सहस्राणि यो दद्याद्वैविंशतिम्॥ दोग्ध्रीणां ब्रह्मपापेभ्यः सर्वेभ्यो विप्रमुच्यते॥ गोसहस्रं
सवत्सानां दोग्ध्रीणां प्राक्संशये॥ ... वै दीर्घ... दत्वा मुच्येत किल्बिषात्॥ ... पलु
कां वा ... ब्राह्मणेभ्यः प्रपच्छति॥ तिपातेभ्यः सर्वेनार्जे सर्वपापात्प्रमुच्यते॥ ... नगुपोद्घाद्यै... स्मा
भिपिमानता॥ ... येन दत्वा पः सर्वपापाद्विमुच्यते॥ ... पान सकृ... वा ... विवर्णो पि वेदि
ज॥ सपावपा ... ना नक्षिहत्वो केपन ... च॥ ... प्रपाते प्रपातन ... यास मावि सन्॥ महापस्मा न
मा निष्कृ नदुर्यते सर्वकिल्बिषैः॥ ... हस्य नि सर्वेने ... नुनपो ब्राह्मणः पुनः॥ ... प्रा ... ता
ह्वे दिनि वै ब्राह्मणाः स्मृतिः॥ भूमिप्रदानं कुर्या घस्तु नो पी त्वा विमास नः॥ पुनर्नवपि वे द्वाजन संकू
नः सविष्णु स्मृतिः॥ ... [illegible] ... वि ... जे ...
शीलः॥ ... विप्रो ... मुच्यते कर्मणो ... कर्मणो विप्रमुच्येत पतः ... ॥
हो ब्रह्म ... [illegible] ... कर्मणो ... भवतो पवः

मा सदा चे ऊ ... सा
पित्या गः ९

श्रीरामः
मा॰उ॰
॥६५॥

तेषि वीयते॥ एतावता निष्कलिकापापं प्रकाशो हि नव्ययो हि तुभ॥ ज्ञानिके परम् ध्याने वर्तिदिक्षितेन विधीयते॥
नास्तिकोऽरं वृत्ते गुरुपुत्रे पुत्रके दावन॥ रमदोषप्रधानेषु विचित्रेषु नरं स्थले॥ पितृस्थाने नर
शिष्यत्व यत्ने धार्मिके दोषवत्॥ सोऽपि तत्र न गच्छन् स्वप्ने पितृवत् स्वेच्छुना॥ सर्वात्मको दोषपा
पात् ज्ञानपूर्वं स्नेहतो नो॥ ब्राह्मणं त्रीपुत्रं मे पापपथा न एककर्मणात्॥ अपवाति दुर्गा कोविद
प्रायश्चित्तं यतिश्चापि॥ मात्रेव मातृपक्षे तु न कर्मनान्निप्रयत्नः॥ ओं देवपायनउवाच॥ एवमुक्तो
भगवान् धर्मनाशो गुरुदेवि दत्तिनः॥ विनायिकामुहूर्तं गुरुपरं गुरुवाक्यपोषितं॥ ॥संगतिपर्व तिली
ओं धर्मे प्रायश्चित्तं॥७५॥ पुत्रविष्टिश्च ओंउवाच॥ किमर्थं सर्वमेवं कीर्तयद् प्रपश्यन् स्थले॥ किंवदान
सपात्रं वानस्पते पूर्वहितमहात्मनुमे॥ व्यासउवाच॥ अन्नाप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं॥ सिद्धानां वैष्ण ॥६५॥
संवादं समासे वैष्णवः पति॥ सिद्धास्तपो धनवनाः तपो गच्छत् मार्गमुं॥ धर्मं विष्णु कुरुवासीनं चादि

मार्गो॥



65

द्रवस्थे न पश्यता र्कं निःशार्थं भक्षणं स्मृतम् ॥ एवमेव तु सर्वेषां कार्याणां तु विधिर्भवेत् ॥ वृत्तलोपे न विश्विना
दध्यन्नानागमनहेतुभिः ॥ सावित्रीमिष्य चीयामः सुवर्णादेशे शिलाफलैः ॥ अहिंसां मन्दद्यात् जपेत् सुचा
तैस वैकिं विशेषैः ॥ अहस्तु सततं तिष्ठेत् रात्र्यां कायं शिलां स्वपेत् ॥ एकादश्यां तु यतितोर्वात्रिपि नाभिमोक्षे
द्रतान्विताः ॥ पापान्यज्ञानतः कृत्वा मुच्यते वै ब्राह्मणो द्विजः ॥ एतत् मन्तुमफलं समेत्य लभते मूलसादितः ॥
यतितिथियो नयोपयत्नेन केवलं भवेत फलम् ॥ न स्नाद्य मे ननपसा कर्मरणवफलं एतत् ॥ वेदवेद
एतत् कृत्वा पश्चात् स्याद्दति मफवान् ॥ कृपीरश्च भनि कमीरीति निति ते पापकर्मिणां ॥ दधाग्नि
नवविंशतिनि तत्याम वोन किंचिनात् ॥ अनुकूलं वपापस्य प्रायश्चित्तं समुदाहृतं ॥ महापातकाव
र्जं तु प्रायश्चित्तं विधीयते ॥ मद्यपान दोषु सर्वेषु वा यावा वेनण्ये वव ॥ अज्ञाता तु ज्ञानपोना ऊने
विहितान्यनुजानताः ॥ अज्ञानान्तु कृतं पापं गुरुस्वर्वं भिवस्तु ते ॥ अशीताना सर्वं कोटे वः प्रायश्चित्त

66

कालेप्रजापतिः॥ कृतपन्नं कृतं दाने कृतपन्नध्यापनं तपः॥ कार्याकार्यविपर्यस्तं संशयं वैत्यं प्रआपते॥ तेनेवमु
सौभग्यवान्नत्तुरुस्वापं गुणो युवी तराम्नुस्नुष्यध्वं पप्पाठतं पर्जन्यालसपासतः॥ अनादेशेअपोह
मङ्गवैवालस्लपैवव॥ आत्मज्ञानं पुरुषस्य मनोयाय मनुष्यार्थलक्षणमस्यनाः॥ दिव्यद्यान्येतानिपुराणानिपु
ण्यान्परवधनगणीभनः॥ सुवर्णप्राशनमपि कृत्वा गोब्लोमनैवव॥ देवस्थानागमनंनरगब्याप्रतीव
वव॥ एतानिधर्मयं पुरुषं कुर्वेत्याम्नुनसंरूपः॥ जगदेतन्नवेत्यारः कदाचिदपिमानवः॥ ह्रीदमापुन
ये छंतिस्त्रिनामेवो ङ्गंपामवेत॥ अदत्तस्यानुपादानं दानमध्ययनं तपः॥ अहिंसा सत्यमक्रोधः स
मेज्याधर्मलक्षणं॥ एव धर्मः सोपधर्मो देशकाले प्रतिष्ठितः॥ आदानमस्तेनं हिंसा धूमो लाक
स्मिकास्मृतः॥ द्विविधो वाप्यु भावेनो धर्मो धर्मो विज्ञानतामः॥ अपवृत्तिः प्रवृत्तिश्च दैवि
केलोकवेदयोः॥ अपवृत्तिर्न्नामर्पित्वं मर्त्यत्वं कर्मणः फलम्॥ अपवृत्त्ममसारं विद्यारणम
स्मुभमैवव॥ एतपो श्वापदोः सोत्तापगुणापगुणम्॥ नमयाः॥ देवं वदेवसंयुतं प्राप्तब्रह्मजयत्तं॥ वैद्य

आगमिः
गोत्र·
॥६७॥

सं१ ४२

67

दया प्रप्रसेदानं मषि लोपकाविलो॥ नमसमीनुक्षीनेपुहसकेयुवध्वार्लिकः॥ नमनेमेवबो मन्ने
लसेमेनविकिसके॥ नवागध्वीनेवि वर्णे मेगहीमे नवामने॥ नदुर्जनेनदोषक्षुः लेवाग्रनेवे
पोनसस्कृतः॥ नश्वोनयम्मनेदानं ग्राम्लसो ब्रस्लवादिमि॥ प्रसम्पकवेवंदन्नप्रलमप्रकुप्रमि
ग्रहः॥ उमयोः स्यादनर्पोसदानुवादानुमेवव॥ पण्या वधवमा लेघ्यहिलोवाप्यसोवृत्तन
रः॥ मजेननजुगनुहसदाम पुश्वेत्रनीकृति॥ काष्ठेनार्द्रे यं न्यावधूनवस्तीर्णेमदीप्यमे॥ म
पः स्याध्यापवामिवेनेवंहीनः प्रति गही॥ कपालेपद्धदपः स्युः स्वदनीवापध्यापपः॥ ज्ञानप
स्या नदेषि नन नहीनेनध्वाप्तुनम॥ निर्मस्त्रोलिर्ल्लोपः स्यादग्नस्वनोदसूपकः॥ म्नगुको
गं प्रदानवंदीनेध्वेवंननेष्टुपि॥ नवैदपमगुको तोतानन्केवपि॥ प्रमावनिगद
त्येवधर्मिरत्येववायुतः॥ निःकामनाम्ननं प्राम्लकोगुस्लवजिते॥ नवदपानदोषेसा ॥६७॥
नमेग्राहितविमानमः॥ पपादनुमपोहस्तीपवावर्मप्रपोमगः॥ प्रास्लकस्वनधीपान
स्युपस्लोनामआवकाः॥ पमार्डंडो पकर्तापुपवजोगविवाकनः॥ राकुमिवीमपसः स्या

रवतुंदंता स्वसार्दिनः॥ पट्टकाश्वस्व योल्लुारणो स्मृतिकालोमवाक्पति॥ मानुषी गंगाम गीरंगाव नपि देरषालिरा
:पपः॥ प्रेतान्ते स्मृतिकान्तं वपघाल्के स्विदामिदं सं॥ आपोऽयं वाप्यपेपंव चेन्वाउग्वमानि दिसं॥ श्री
जो मूं नेजे भाद गै रुद्रान्तं वुस्वर्वलसम॥ भापुः सुव रांकानानुं मवीनापास्वपोषितः॥ विष्णापार्डु
षिकसान्तंगाशिकान्लामथ्यं द्विपं॥ मप्यनोपे वोपपनिस्त्री उिनानौर्वर्ल्कः॥ दाविनस्व कंदर्प सं
चानुविकमपिकस्वव॥ ननरवर्णोवकतुंस्वपुस्व॥ वानजकस्वव॥ विकितिकेस्व पश्रान्ता ममोऽपुनः
द्विएसपूः॥ गतमापापिपत्लानों नैगस्त्रीडीविलानप्पा॥ पनिविनीनामपुंसावविंदिघतविद
मेधा॥ वार्पमाणं हुनेवान्तंशुष्कपपुचितवपनः॥ सुमानुगतमुपिपुष्टमनोऽपंशोविनेवपनः॥
पिष्ठ मोसे सुपाको मंखिकानांपपसलप्पा॥ सत्कुधनानाः कंभामोरवलोपमो आप्नि स्वचिप्र
नाः॥ पापसेकृ समं मोसेमपूपा स्वष्ठ पाकृनाः॥ भ्रपूपाश्वाप्यमुत्वास्वधीस्तसोगे हर्मधामिः॥
देवा भर्यं मनुष्याख्वपितृनरगसाम्बदेवनाः॥ पूनेपिनाद्दो पस्वाकृ हल्याभोक्तमदैनि॥
पपपधुजनोपिदुस्मथे वस्वगहेवदेनः॥ एवंषेनः त्रिपं दोमैःसंविक्तःश्वमेम्नामुपाने॥ न

भक्ष्यज

68

मनिश्चिन्तामणिः॥ छेत्ता भागीरथीपुत्रः सर्वज्ञः सर्वधर्मवित्॥ अनेपामासजं देवी ...मासपिच्छात
दी॥ तत्ता हृदयं यादेवतिन्सधीनरक्षपुत्रो गङ्गाम्॥ लब्धवान्पुनो ... स्वदेवर्षीनस्य कृष्णिमुः॥ तो
षयित्वापवानेन आजमीनिमधीतवान्॥ उशनाबृहस्पतिभ्यां ... देवगुरुद्विजः॥ सर्वे सर्व
सर्वे आत्मप्राप्तवान्कुमुसान्सः॥ मार्कण्डेयप्रवक्ता ... वेदान्... हितानसः प्रतिपदेसम
तावुद्धि वसिष्ठाच्चपानमृनः॥ पितामहसुतं श्रेष्ठं कुमारं ... जसं॥ ... लगमित
त्वं प्रपत्ति लतपः पुन॥ मार्कण्डेयमुखात्कृत्स्नं पतिधर्ममवाप्तवान्॥ नामाद...
रक्षाश्च प्राप्तवान्सुवर्मतः॥ ... पुनात्मे... पस्य आत्मस्मनुजे ... तथा नमः
... पुराणो ... विश्रुतः॥ पस्य ब्रह्म ... पुत्र ... नासन्न भासदः॥ पस
... किंचन ... प्रवर्तते॥ ... धर्मो ... धर्मसत्यार्जवानवितः॥
नमस्ये ... पुनात्मा ... धर्मवित्॥ ... महामुनिः॥
... ॥ ... लो ॥९९॥

त्रिमंत्रीव्रतराग्लधा।। ग्रामव्वालंपपदामल्लंपघ्नाकूपश्वनिर्जुरः।। पद्माहुतागमनगंतौवतथा
वस्त्रालिनाकृतौः।। ध्वनागौपितृणांवहुध्यकद्यविनाशकः।। शत्रुनर्पहनोमूर्खोनिलोकाम्याभुज
हेति।। एतत्तेकथितंसर्वंपप्पायनंयुधिष्ठिर।। सदासेवनजपेनतेस्तोत्रंध्यमनलघिर्मोशो
त्रिपदीत्रनाडधर्मे।। युधिष्ठिरउवाच।। त्वंतुमिहाग्निमगवन्[illegible]विस्तरेणमहा
मुने।। राजधर्मान्[illegible]श्रेष्ठवान्तुवेरास्यसर्वाविजानन्।। आपत्सुवयपद्मानीतिःप्रशोतव्याहिजो
हमा।। धर्मात्माजेज्यापापानंविजयेपकथंमहे।। आपद्धिसनकपासेपाभेदयामदृमविमृजौ।।
कौहृहजानुस्वयशात[illegible]जलपानियमे।। धर्मेवर्षीवराड्यंवलि।। पमेवविनुध्यते।। पेनमु
सतिपेवेनापवनपानस्य[illegible]।। येहंपापनडस्याव।। तमुवावमन्नातेडां मासोवेदुवितंवु
नः।। नानंदसमाभिप्रदपसर्वज्ञोजात्मुनातनं।। व्यासउवाच।। त्वंतुमिहाग्निवेकर्माणिविस्त
रेणमापिप।। एहिभीष्मत्वंमहाबाहोवदकुरुपितामह।। सततेधर्मेसहस्रेषुसरूपामा

श्रीनामः
भाऊः
॥९१॥

तुरं दमः॥ तैः परिवृतो राजा सर्वे विवर्ण्णा॥ ५८ तनासं पुनः स्व त्म सुपुं मनि वेसान्॥ प्रविविंसुः स ध
र्मात्मा कुंतीपु त्रो युधिष्ठिरः॥ सर्वं पान्सान्दे वोश्वसुहृत्तां रोसह रत्नसु॥ ततेन वं म वं स्तुभं के वलां ति
नसेवनं॥ पुत्रं पांडुहगेगी भिः पांडु रैः पुण्य नेत्रं स गोः॥ ऋषिनंम विर्तं पुरं पैस्वरूप माननप्रवर्द्धिनिः॥
भातु तो हर्षं वा... देवसमोम नमपं न वं॥ उत्तान दश्शी नौ नेयोभीमो भी मम नाकमः॥
भार्जुनः पांडु संछवं पानपास्तान्नातुसम॥ पिवुनासंनुन हूनं पांडु संत सम दृति॥ द्यु सुते
ताम कां कीर्ति हितं नभ ऋषि वीचरे॥ वामन्थ्यके वास्य धी नो जन्म हेतु दा॥ चंद्र नामे पूर्वे
शुश्रे मा द्री पुत्रा वले कृतं॥ तेषं वन्य मास्या पनातनः समनं कृता ह॥ नृनो नो वस्मन्ता निराजान् द
हरिमेनम्हा॥ श्यामापतुन पंशुभं पुत्रं मनश्चेवं मि तोजवेः॥ नेत्र पान्पुत्र नोराजनपु पुत्तुः पांडवांग
जाप्र॥ तुपं हेमनपे स्युमं सेनसु गीव प्रोजितं॥ सहस्रापविन तां कुंसः समास्यापं पषो कुनूनं॥
तनपानेन तीनेलः॥ पिता पार्थ स्म मानतां॥ जन्मनो धर्मे राजन्त्यं ... ... योधा॥ कुंतीश्च पत्र ॥६९॥ ऋषयो भीमसे
ताः सर्वाः कुंती कृत्वा नपेवक॥ पानेतु वाववे उगन्तु र्दिनेन पुत्र सूतः॥ मनोन पांडवतुना

६९

महर्षिणा॥ ब्रह्मणः सर्वलोकस्य पितामह [illegible] नकः॥ [illegible] तपोधन॥ उप
संपृच्छ महर्षि [illegible] केन हेतुना॥ वैशंपायन उवाच॥ [illegible] पृच्छया॥ पुन
[illegible] वासुदेव उवाच॥ [illegible] निर्वेदं [illegible] लोके [illegible] कर्तुं महसि॥
[illegible] ब्राह्मणस्त्वा [illegible] हो अतः॥ [illegible] २४
[illegible] वानुवीरयामास
[illegible] कुरु [illegible] ब्राह्मणो महामना॥ [illegible]
[illegible] कुरु [illegible] लोकस्य
[illegible] कुरु॥ वैशंपायन उवाच॥ एवमुक्तस्तु [illegible] सर्वलोक
[illegible] महामना॥ [illegible]
[illegible] एतेन [illegible]
[illegible]

श्रीरामः
रा.स.
॥७०॥

70

तुष्टो ॥ प्रसादाभिमतिर्दो वसिष्ठा संपुत्रसमागमः । उपविष्टस्य च प्राप्य महर्षीनियतोऽतमी ॥ नव कस्त्रिस

मो मालि ब्रूम वर्जीस्वमाशिषि ॥ इति कृतांजलिः रामः पप्रच्छ तेषु साक्षिव्रतः ॥ प्रत्येकावन्दे सर्वे नियः ए

वं स्वभावेन ॥ प्रीति उत्थाय तस्मै विनः पुत्रमासीनः कुशलं तपः सती यत्नात् पुत्र स्वाध्याये भृगुविच्छिन्नः ॥

अत्र संकृतोऽस्मिन्नात्मपापा दृष्ट्वा च कर्म ॥ ततः प्रकृतायः सर्वेः पौरजानपदा वलजा ॥ ऋतुः कर्णसु

बोधः समुपगम्य तद्विवास्तनः ॥ द्विजा उपविष्टा नाजेऽहृत्यन्तः सुवि स्तुवन् ॥ विष्णवानां संपुत्रः श्री

मं धर्मं नव बलेन च ॥ भवन्नस्तं महाराजया जोऽहं संदृश्याः हानां ॥ पूजः पालय धर्मं स्वापाध्यं इविंदि

वं तदा ॥ एवं राजकुलं वर्धित्व निःसंगमैत्र संपूज्यतः ॥ आशीर्वादाद्विजेन्द्र तान् प्रति गच्छसमाग

तः ॥ प्रविश्य भवनं रामो देवतायतनं प्रति ॥ स्तुत्वा विज्ञापयन् पुत्रं न यथा प्रसादं वा तदा ॥ प्र

विश्याभ्यन्तरं सीता देवता नित्यसिद्धये ॥ पूजयामास तत्रैव सर्वं देवेभ्यः सर्वदेवतः ॥ नित्यव ॥७०॥

कामसमः श्रीमान् पुत्रेऽथ महादेशा ॥ ददर्श ब्राह्मणं वै कौसल्यां पानुपात्स्य तातास्तोद

नागायुतसमं लंकृताः ॥ पादातास्त्व नृपाश्चैव नृपश्चतो वैसमा वृजतः ॥ ततो वैतालिकैः सूतैः मागधैश्च सुसं
स्तितैः ॥ स्तूयमानौ प्रययौ नाजानग संमोगमो नृपमः ॥ तत्र श्रुतां महावाहो वभूवाप्रतिमं भुवि ॥ आकुला कु
लगुल्कृष्टृष्टपुष्ट जनापुनं ॥ अभिषण्णेनुपा वसु तत्रैलेगमवालिभिः ॥ सगनूं नाजमार्गे स्तूयमा
वसमलंकृतं ॥ पांडुनेस्यवंशा ॥ चेन पत्निभिश्वश्वेतिभिः ॥ सं भतो नाजमार्गे भूते नृपमानेश्व
नृपितः ॥ अत्र वृद्धैश्व गंधाता नामाताणुध्येः प्रिपसुभिः ॥ [illegible] मा व्यदा कमिनापसह सैनाजवेश्म
मिसंभ्रमम् ॥ कुंभायत नगनदानि वाभि पूर्णानवा रतोः ॥ कन्याः सुमनसश्छगः स्वापिताल
अतनहिं ॥ नपान्वलंकृतं ज्यत नगनं पांडुनंदनः ॥ स्तूयमानः सुभैः वीक्षैर्प्रविवेदासुहृद्वृताः ॥
॥ कांतिपर्वदिशिनाजधर्मपुत्रं ॥ चैशंप्र वेशानेनु पार्थी गोजनतस्य पुनवासिनः ॥ दिदृक्ष्वं
सहस्राणि समाजग्मुर्वहूनघः ॥ सना जमार्गः शुशुभे समलंकृतवत्वनः ॥ यथा वंद्रोदये
नाजेन रर्द्धमानो महोदधिः ॥ गृहाणि ना जमार्गेषु नत्नवंतिवृहंतिच ॥ प्राकंपंते वलात्रेरा स्त्री
भिःपूर्णानि भारत ॥ ताः शनैरिवसव्रीडं प्रशशंसुर्युधिष्ठिरं ॥ भीमसेनार्जुनौ चैवमाद्रीपुत्रौ वपां

71

तेनाऽऽप्तेन कौन्तेय कृत्वेमं शान्तिसंशयम् ॥ ध्यानयित्वा गुरुं वैदम्य तं श्रेयाननु जीवितं मम ॥ वैशं ॥ इति ते वैद्वि
जाः श्रुत्वा तस्य दुःखस्य नन्दनासः ॥ विधेयमु श्रु कुरु देवेन तस्य वाक्येन धीधिनाः ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे
सत्वाज्ञा पुष्पिष्टिनः ॥ श्रीदुतोः प्रणम्य विग्ना स्नू श्रीकुन्त्यान्वि शां पते ॥ पुषिष्टिकः ॥ प्रसीदं तु भवे तो मे
प्रणम्य स्वामिपावतः ॥ शनुमन्त्रं व्यवहितं तम्नो वि कर्तुमर्हथ ॥ वैशं पायन उवाच ॥ ततो नाम तन्द्रा सेला
लोस वीरव विशांपते ॥ दुवुन्ते तद्वो स्ना के शीत स्तुत वपा र्थिव ॥ जेनु वेवमन्त ॥ ना मज्ञा तस्तेऽनान
वेत्सुषा ॥ ब्राह्मणा वेदा विद्वांसस्तपोभिर्निर्मलीकृताः ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ एष दुर्योधनस्सर्वा वा वीको ना
मना ह्रासः ॥ पश्चिग्राजकन्धे येऽकानि तनस्थविकोधिनि ॥ नव यं कुम धर्मो मन येनुते नमसीद्दशम् ॥ ऽ
प्रतिष्ठनु कः पाणां भवं तेभ्याः ऽऽमिः सह ॥ वैशं ॥ ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे हु कारेकोद्भूर्णिताः ॥ निर्भीस ॥८१॥
यन्तो रुषवानिजं पुंः पापनाशनं ॥ सपत्यां ते विनिर्दग्धस्ते असाधुस्त्वं वादिनो ॥ महेन्द्रा शनि निर्दग्धः
पादपो कुन वानिव ॥ पूजिताश्च पयुर्विप्राः नानान्नमयिजं प्राणम् ॥ नानावर्णिमाश्चेदं पाण्डवः सुहृत्तमैः ॥

नस्तदा विष्टे गाश्री वाँद्विव सुभिः॥शुगुभेविमल स्वंदुस्ता नागता ऊनो पया॥स्तांसंपूजपामास
कौंनेपविविन्वि वद्विजान॥ औ मंगुरुंपुपस्लत जोच्छुपिनगमेववः॥सुमनोमोदकैनत्तैर्दिंमरपेमव
मूनिरणा॥शामिर्वस्तैस्वनाजे ऽविविधेस्व किमिष्टुकैः॥ततःपुरपारुद्योपेपूर्दवंतस्तुडेवमान
ता॥सुहु दांहर्षजेमजः पुरपः स्तुनिंसुरवाघहः॥हंसमवद्वेउद्यानजन्त्विजानोत्मे मनहः॥सुसुवेवे
दविडुषांपुष्कलार्थपदास्तवा॥तुनोऽडुभिरमोघेः शंखामेवमनोमन्कः॥जयेश्रवदनभ्यांस्त्वनेः
शनुमनूनसपगतिः शाच्छेवस्थिनेनमञ्जनतोविमजनेपुम॥नोऽजोनेश्वास्तेणाघु माबावाकोनो
स्तसोञ्चवीनः॥तञ्चडुर्थोध्वलसरवा॥हिसुनपेस संधृतः॥सोरच्युः शिवीन्निंदडोवन्द्वाविदुगने
साध्वसः॥ततःसर्वेस्तदा विष्टे गाश्री वाँद्विव सुभिः॥पमंसत्त्वैः गाऽजञ्जपोजिपमसंदिवितेः॥
सडुस्थःपापमासेस साऽडुपोनेजतोमनो॥ञ्चनोजमेवना वि ग्नंस्तमसुवावमहीपतिः॥वाकोक
ऽवाच॥इमेप्राडुर्विऽजाःसर्वे स मानो पावबोधि॥त्विमर्थतंकुनपणिंसानिद्योतनमस्तुवे॥किं

श्रीरामः
मा० अ०
॥७२॥

हरे

लाट

नः॥ कौबेने प्राज्ञ्युरो [illegible] नदी [illegible] प्रसभा सने॥ तमेवाभिमुखौ पीठप्र [illegible] कांचने शुभे॥ [illegible] वसुदेवस्य [illegible] दनु
सिंहमौ॥ [illegible] नाजातं भीमसेनार्जुनावुभौ॥ [illegible] महाभागौ [illegible] पीठयोः॥ [illegible] सिंहासने शुभे
जांबूनद विभूषिते॥ [illegible] देवेन सहासीन कुलेन च॥ [illegible] नाद [illegible] कौरवः॥ [illegible]
न लोका नेष्यासने [illegible]॥ युयुत्सुः [illegible] व गांधारीवपरस्थिता॥ [illegible] ततः सर्वे
समाविशन॥ [illegible] रत्नाः शुभसमसोऽस्य [illegible]॥ [illegible] सुखं [illegible]॥
ततः प्रकृतयः सर्वाः पुनस्तं [illegible]॥ [illegible] जनमादाय व [illegible]॥ पृथिवीं वसुवतीं [illegible]
[illegible] सर्वसिंमानसंभृते॥ [illegible] पृथिवीमयाः॥ [illegible] सुमनसो [illegible]
ताः॥ शमी पलाश पुन्नागाः [illegible]॥ [illegible] दिव्यैः [illegible]
म्याः पुरो हिताः॥ [illegible] तोमोपावद्ध्वं च॥ [illegible] रत्नसंवेतान [illegible] ध्यासने॥ [illegible] प्रतिष्ठाने
तो [illegible]॥ [illegible]॥ [illegible] तमु [illegible]
पदार्थाहरिः [illegible] पूजितं॥ [illegible] पुष्पि [illegible]॥ [illegible] सर्वाः [illegible]
वस्तपा॥ [illegible] पकुसेन [illegible] उवः॥ [illegible] तत्तु [illegible] मभवत्॥
मतोनुवादवाम्मासुरं [illegible] दुंदुभीः॥ [illegible] सर्वप्रा [illegible] धर्मनंतः॥ [illegible] द्य [illegible]
[illegible] नैयवराहेसो [illegible] नंदनः [illegible]

॥ इति श्रीशान्तिपर्वणि नाऽध्यायः ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ [illegible] ततस्तं मनुजाग्र्यमभिष्टूय [illegible] ॥ उवाच
देवकीपुत्रः सर्वदर्शी जनार्दनः ॥ वासुदेव उवाच ॥ अस्मिंल्लोके ब्राह्मणाः [illegible] दीपाः सदा मम ॥ एते भूमिदेवा
देवा ब्राह्मणाः सुप्रसादकाः ॥ पुरा कृतयुगे नाम बभौ कोऽपि नाम दमः ॥ तपस्तेपे महत्वा [illegible] वर्षाणि बहू
नि [illegible] कम् ॥ [illegible] इव प्रसन्नाः सपुत्रः पुनः ॥ अभिपत्य सर्वभूतेभ्यो वनपार्श्वसमीपगाः ॥ [illegible]
वशमादव प्राद [illegible] मनुत्तमम् ॥ अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्तो नस्मै ऽरण्यपतिः ॥ स तु [illegible] वनस्पतीन्देवी
नतु [illegible] ॥ [illegible] पापाः समीनु कर्म महाबलः ॥ ततो देवाः समेता इव ब्रह्मलोकमिदं प्रभुवन् ॥
[illegible] स्वबलवि [illegible] नास्तदा ॥ [illegible] वाच [illegible] वैभव ॥ [illegible] मा वि [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] स्तो हावृ [illegible]
[illegible] ॥ तत्रैव [illegible] पितामहः [illegible] ॥ [illegible] लोकपालतेर्मा [illegible]
नि ॥ सपर्वणि हतः सेन ब्रह्मदण्डेन नाशकः ॥ [illegible] ॥ हत्वा ते स [illegible]
तपस्वा [illegible] ॥ [illegible] सत्वमाति [illegible]
[illegible] ॥ इति श्रीशान्तिपर्वणि [illegible] ॥ ततः [illegible]

द्रो॥पुनर्वक्षोपमा घेवृत्ते नांचावलदिने युधिष्ठिरो महाराजः फाल्गुनं समादिदेश ह॥ द्विजानां वेदका
र्येषु कार्येष्वरस्यपशुनेवह॥ ओमित्युक्तो भस्तां ओजः समादिदेश परंतपः॥ सहदेवं समीपस्थं नकुलं च समादिदेश
तेन गोप्त्यो हिन्नृपतिः सर्वान् वस्यो विशांपते॥ यान्यान नमन्यतो योग्यां स्त्वयेषु येषुमहर्कमसु॥ तांस्तांस्ते
ष्ववयुञ्जे सौपाना तोमहीपतिः॥ विदुरं संजयं चैव युयुत्सुं च महामतिम्॥ अब्रवीत्तं तत्र योगो धर्मात्मा
धर्मविशालः॥ उन्मायमो पायमयत्कार्य स्वयना रः पितुमम॥ सर्वे ये माद्रि कर्तव्यमसमन्ते यथात
थम्॥ पौनजानपदानां च यानिकार्याणि नित्यशः॥ ना जानंस मनुशाध्य नानिकार्याणि सर्वशः॥
॥ ॥इति महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे भीमसेनादियौवराज्यादिकार्यनिरूपणम्॥ ॥त
तो युधिष्ठिरो राजा ज्ञातीनां ये हता मृधे॥ श्राद्धानि कारयामास तेषां पृथगुदारधीः॥ ४६ ततो धृतराष्ट्रो
जा पुत्राणामौर्ध्वदैहिकम्॥ सर्वकामगुणोपेतमन्नं गाश्च धनानि च॥ नत्नानि चावा विचित्राणि महा



73

शां॰पा॰

मा॰शां॰रा॰

रिपुबलाश्वेना उपेक्षतोसि विक्रमे राम सत्पुते ॥ दिव्यं गांडीव धन्वा च भीमसेनस्य पौरुषं ॥ दृष्ट्वा वाति कुरुश्रीमान् माद्रीपुत्रौ च पांडवौ प्रभुः को वीतस्य
पारस्था स्वमासो न्निहत्तदि पः ॥ द्विप्रभुतेन का जोनिकुरुका कोिकि पांडव ॥ ततः प्रत्यर्पितः सहि पर्णिना जो युधिष्ठिरः ॥ प्रतिपदे स हृष्टा ऽप्रभुः
॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवमुक्तो नारदस्तु ततः कौरवदेशका सोपसर्गे हितम् ॥ श्रुत्वा युधिष्ठिरो राजा सोन्तरमत्यभाषत ॥ ध्रियसे सहभोन
न्याः पांडुसुता लोके येषां ब्राह्मणपुंगवाः ॥ तथ्यान्याप्याः पवातथ्यान् गुरूणां नो हुः समागताः ॥ अनुशासन ॥ शांतिपर्व
राजधर्म
हासावपेनूनं भवता भितिमे मतिः ॥ युक्तमेवं गुणा संपन्ना नस्मान्नृप विमत्सराः ॥ धृतराष्ट्रो महाराजा
पिता नो दैवतं परम् ॥ शासनेस्य प्रियस्यैव स्पृयं मतीप्रियकां द्विभिः ॥ एतदर्थी हि जीवामि कृत्वा शोति
वधं महत् ॥ अस्य शुश्रूषणं कार्यं मया नित्यमतंद्रिणा ॥ यदि चाहमनुग्राह्यो भवतां सुहृदां ततः ॥ धृतराष्ट्रे यथा पूर्वं ह
त्तिं वर्तितुमर्हथ ॥ एष नाथो हि जगतो भवतां च मया सह ॥ अस्यैव पृथिवी कृत्स्ना पांडवाः सर्व एव च ॥ एतन्म
नसि कर्तव्यं भवद्भिर्वचनं मम ॥ अनुगम्य च राजानं यथेष्टं गम्यतामिति ॥ पौरजानपदान्सर्वान् [illegible] नीव
सज्य पांडुनंदनः ॥ यौवराज्येन कौन्तेयं भीमसेनमयोजयत् ॥ मंत्रे च निश्चये चैव षाड्गुण्यस्य च चिंतने ॥ व
विदुरं बुद्धिसंपन्नं प्रीतिमान्न्यसमादिशत् ॥ कृताकृतपरिज्ञाने तथा व्ययविचिंतने ॥ संजयं योजयामास वृ
द्धं हृद्धगुणोपितम् ॥ बलस्य परिमाणे च नकुलं [illegible] भक्तवेतनयोस्तथा ॥ नकुलं व्यादिदेश राजा कर्मणां चान्ववे

ज्ञधर्मे स्नाहक्रिया॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ ॥ अभिषिक्तो महाराजो नाज्यं प्राप्य युधिष्ठिरः॥ दाशा
र्हं पुंडरीकाक्षमुवाच प्रांजलिः शुचिः॥ तव कृष्ण प्रसादेन नयेन च बलेन च॥ बुद्ध्या च यदुशार्दूल तथा
पाविक्रमेण च॥ पुनः प्राप्तमिदं राज्यं पितृपैतामहं मया॥ नमस्ते पुंडरीकाक्ष पुनः पुनररिंद
म॥ त्वामेकमाहुः पुरुषं त्वामाहुः सात्वतां गतिम्॥ नामभिस्त्वां बहुविधैः स्तुवंति परमद्विजाः॥ वि
श्वकर्मन्नमस्तेस्तु विश्वात्मन्विश्वसंभव॥ विष्णो जिष्णो हरे कृष्ण वैकुंठ पुरुषोत्तम॥ अदित्याः स
प्तधा त्वं तु पुरा गर्भत्वमागतः॥ पृश्निगर्भस्त्वमेवैकस्त्रियुगं त्वां वदंत्यपि॥ शुचिश्रवा हृषीकेशो
घृतार्चिर्हंस उच्यते॥ त्रिचक्षुः शंभुरेकस्त्वं विभुर्दामोदरोपि च॥ वराहोग्निर्बृहद्भानुर्वृष
स्तार्क्ष्यलक्षणः॥ अनीकसाहः पुरुषः शिपिविष्ट उरुक्रमः॥ वाचिष्ठ उग्रः सेनानीः सत्यो
वाजसनिर्गुहः॥ अच्युतश्च्यावनोरीणां संस्कृतो विकृतिर्वृषः॥ कृष्णवर्त्मा त्वमेवाद्यस्त्वं दिविद

७४

श्रीराम
मा॰ शां॰ पा॰

॥७४॥

हीमिमां महायशाः॥ युधिष्ठिरश्चकाराथ कर्णस्य च महात्मनः॥ धृष्टद्युम्नाभिमन्युभ्यां हैडिंबस्य च
रक्षसः॥ विराटप्रभृतीनां च सुहृदामुपकारिणाम्॥ द्रुपदद्रौपदेयानां द्रौपद्याश्च महामनाः॥ ब्राह्मणा
नां सहस्राणि पृथगेकैकशो दिशन्॥ धनैर्यानैश्च गोभिश्च वस्त्रैश्च समतर्पयत्॥ ये चान्ये
पृथिवीपाला येषां नास्ति सुहृज्जनः॥ उद्दिश्योद्दिश्य तेषां स चक्रे राजौर्ध्वदैहिकम्॥ स तेषामनृ
णो भूत्वा गत्वा लोकेषु वाच्यताम्॥ कृतकृत्योऽभवद्राजा प्रजा धर्मेण पालयन्॥ सभाः
प्रपाश्च विविधास्तडागानि च पाण्डवः॥ सुहृदां कारयामास सर्वेषामौर्ध्वदैहिकम्॥ धृतराष्ट्रं
यथापूर्वं गान्धारीं विदुरं तथा॥ सर्वांश्च कौरवामात्यान्भृत्यांश्च समपूजयत्॥ याश्च
तत्र स्त्रियः काश्चिद्धतवीरा हतात्मजाः॥ सर्वास्ताः कौरवो राजा सम्पूज्यापालयद्घृणी॥ दीनान्धकृपणानां
च गृहाच्छादनभोजनैः॥ आनृशंस्यपरो राजा चकारानुग्रहं प्रभुः॥ स विजित्य महीं सर्वामानृण्यं प्रा
प्य वैरिषु॥ निःसपत्नः सुखी राजा विजहार युधिष्ठिरः॥ ॥इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि

भ्रातृभिर्विविधैः शस्त्रैः दान्तैर्महारथैः ॥ श्रोता भवन्तः सुमहात्मनः । नापि ताः शोकमन्युभिः ॥ अनाप
दुःखवसतीर्भिन्नाते भवतर्षभाः ॥ भवद्भिर्न तु भूत्वा । हृष्यथा कुत्र्यवैस्तथा ॥ यथा सुखेन मा जोषं जये ।
यमनुभूपतान् ॥ विभ्रान्ता स्म श्रावीरा नो न पक्षः सभेनापि नः पुनः ॥ ततो दुर्योधनस्तत्र संसारादि
तु पशोभितम् ॥ बहुनलसभा कौरी दासीदास समा कुलम् ॥ भवनानि भूमन्तु ज्ञातं ग्रामादन्तं हके ।
दनः ॥ प्रतिपेदे महाबाहुर्भीमं दिनं भवनानिव ॥ एषा दुर्योधनगृहं तथा दुःशासनस्य तु ॥ प्रासादमाला
संयुक्तं हेमतोरणभूषितम् । दासीदाससुसंपूर्णं सुभूतधनधान्यवत् ॥ प्रतिपेदे महाबाहुर्नर्जु
नोनाजयथासनात् ॥ दुर्मर्षणस्य भवनं दुःशासनगृहाद् वृतम् । कुबेरभवनप्रख्यं मणि
हेमविभूषितम् ॥ नकुलः सहदेवश्च लब्धवन्तौ महाबलौ । दुर्मर्षणो महाराज धर्मपुत्रो
युधिष्ठिरः ॥ दुर्मुखस्य तु वेश्मानि भीमसेन कनकतोरणान् । शेषपद्म [illegible] सदीपांस्तांस्तदा
पनस [illegible] कुलम् ॥ [illegible] संयुतो [illegible] संयुक्तं नदीपथा ॥ 

75

श्रीराम
भा. श. भा.

॥७५॥ श्री

वृषाकपिः॥ सिंधुक्षिदूर्मिस्त्रिककुत्त्रिधामा त्रिदिवाच्युतः॥ सम्राड्विराट्स्वराट्चैव सुरराजो भवोद्भवः॥ विभु
र्भूरभिभूः कृष्णः कृष्णवर्त्मा त्वमेव च॥ स्विष्टकृद्भिषगावर्तः कपिलस्त्वं च वामनः॥ यज्ञो ध्रुवः पतंगश्च य
ज्ञसेनस्त्वमुच्यसे॥ शिखंडी नहुषो बभ्रुर्दिवस्पृक्त्वं पुनर्वसुः॥ सुबभ्रुरुक्मयज्ञस्त्वं सुषेणो दुंदुभि
स्तथा॥ गभस्तिनेमिः श्रीपद्मः पुष्करः पुष्पधारणः॥ ऋभुर्विभुः सर्वसूक्ष्मस्त्वं चारित्रं चैव पठ्यसे
अंभोनिधिस्त्वं ब्रह्मा त्वं पवित्रं धाम धामवित्॥ हिरण्यगर्भं त्वामाहुः स्वधा स्वाहा च केशवः॥ योनिस्त्वमस्य
प्रलयस्त्वं त्वं कृत्त्वमेव दंस्रजसि विश्वमग्रे॥ विश्वं चेदं त्वद्वशे विश्वयोने नमोस्तु ते शार्ङ्गचक्रासि
पाणे॥ एवं स्तुतो धर्मराजेन कृष्णः सभामध्ये प्रीतिमान्पुष्कराक्षः॥ तमभ्यनंदद्भारतं पुष्कलाभिर्वाग्भिर्ज्ये
ष्ठं पांडवं यादवाग्र्यः॥ ७॥ ॥ इति महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे वासुदेवस्तुतिः॥ ४३॥ ॥ वैशंपायन
उवाच॥ ॥ ततो विसर्जयामास सर्वाः प्रकृतयो नृपः॥ विविशुश्चाभ्यनुज्ञाता यथा स्वानि गृहा
णि ते॥ ततो युधिष्ठिरो राजा भीमं भीमपराक्रमम्॥ सांत्वयन्नब्रवीद्धीमानर्जुनं यमजौ तथा॥

तिष्ठीनदि॥ कर्मैः संतर्पयामास कृपयास्तर्किकान्नधि॥ पुनो हितायसौम्यायप्रादादयुतशः स्वगाः॥ धनं सु
वर्णानजतं वासांसि विविधान्यपि॥ कृपायवम हात्मा जगद्गुरुहरि मवसंमत॥ विदुरस्य वनाजा सौ
पूजां वक्रे यतव्रतः॥ भक्त्या जपानैर्विविधैर्वासोभिः शयनासनैः॥ सर्वान्संतोषयामास
संश्रितान्दर्शतावनः॥ लब्धप्रसादमनं कृत्वा सतताजा रताजसत्तम॥ पुनस्सो भागेन कृष्णपू
जां वक्रे महायशाः॥ ध्रुतनाकृष्णतदाज्यं गोधाम्ये विदुराय च॥ निवेदयस्व स्ववदा जामुखन
सार्धं स्थितः॥ त चासर्वसनगत्वं प्रसाद्य मनतयेष॥ वसुदेवं महात्मानमभ्यगच्छत्कृतांजलिः॥
ततो महात्मयर्के को नाशावं वनमूर्ष्णितं॥ ददर्शकृष्णमासीनं नीलमेघसमद्युतम्॥ जाज्वल्य
मानं वपुषा दिव्याभरणराभूषितम्॥ पीतकौशेयवसनं हारनोवो पाहितं महाशोभम्॥ कौस्तुभेनोन
सिस्फेनमरीनाभिवना॥ इतन्मुग्धपनेवादयं शैले सूर्येणाङ्कितीटलमम्॥ नोपद्म्यं विष्व
तेन हृष्टात्मपुलो केषु विधं वनं॥ सोभिगम्य महात्मानं विष्णुं प्रभविष्णुमम्॥ उवाच मधुरं ना जा

76

श्रीनाम

भा०पा०टी०

श्री:

॥७४॥

ययुत्सुर्विदुरश्चैव संजयश्चैव संपते ॥ सुधर्मा चैव धौम्यश्च ये चान्ये जग्मुरग्नयः ॥ सहसात्र
किना शोभिनर्द्धिनस्य निवेशानम् ॥ विवेशापुत्रपत्न्या द्रौपद्या धौम्यागिनगृहमिव ॥ तत्र मद्रान्नपाने
स्तेमुदिताः सुसुखोषिताः ॥ सुखस्य हुतं राजन् नसुप्तस्य युधिष्ठिरस्य ॥ ॥ इति श्रीमहाभारत
ते श्राश्रमवासपर्वणि ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ प्राप्यनागह्वयं राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥
यदन्यदकरोद्भूयस्तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ भगवान् वा हृषीकेशस्त्रैलोक्यपतिरच्युतः ॥ ममैतदकरो स्व ५
द्वीनस्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ श्रूयतां त्वया जनमेजय कीर्त्यमानं मया
नघ ॥ वासुदेवं पुरस्कृत्य यदकुर्वत पांडवाः ॥ प्राप्य नागाह्वयं राजा कुंती पुत्रो युधिष्ठि
रः ॥ चातुर्वर्ण्यं यथायोग्यं स्वे स्वे स्थाने न्यवेशयत् ॥ ब्राह्मणानां सहस्रं च स्नातकानां
हात्मनाम् ॥ सहस्रं निष्कमेकैकं दापयामास पांडवः ॥ तथानुजीविनो भृत्या नसंश्रितान

77

ऽसि भगवन्देवपापानामाहुर्वानिश्चलः॥ यदि स्नेहोऽनुमे हि हि जिनन हस्सं वनेयदि॥ तिंघ्रिमेसंशयं देवप्र
पन्नाय भियावते॥ त्वं हि कर्त्ता विकर्त्ता च हर्त्ता वेदाहं तवेव हि॥ अनादि निधनं त्वाद्य स्त्वमेव पुरु
षोत्तम॥ तत्र प्रपन्नाय मे कृपां परिनस्ताभगवतावस॥ ध्यानस्यास्य परं तत्त्वं ब्रूहि मे भक्तवत्सल॥
ततः स्वर्गो वने न्यस्य मनोवृद्धींद्रिया शिरास॥ स्मितपूर्वमुवाचेदं भगवान्वासवानुजः॥ ॥
वासुदेव उवाच॥ ॥शणु तस्य गतोमी ॐ कं शाम्य त्रि वहुता शनः॥ मां ध्याति मुमुक्षव्या
श्रीनाम घुस्ततो मे तज्जतं मनः॥ यस्य ज्यातलीनं त्रिपि विस्फूर्जंतमिव भानेः॥ नसेह देवना
मा॰ध्या॰ ज्ञोपितमस्मिन्मनसागतः॥ एकी कृत्येंद्रियग्रामं मनः संयम्य मेधया॥ शनकैः मामनुपा
गच्छु तत्तो मे तज्जतं मनः॥ मे गंगगगंभीरं विजना मानयामास पार्थिव॥ रविसंछादिश्यं तत्तात भी:
तमस्मिन्मनसागतः॥ दिव्यास्त्रा शिरामहा तेजो मेघानपतितं वृंदमान॥ सांगोस्त्रवत्तु नावेदं ॥७७॥
स्तमस्मिन्मनसागतः॥ नाम स्पर्शयितं रामं ज्ञानदग्रस्य पांडव॥ आधानं सर्वविघातं

स्मितपूर्वमिदं तदा ॥ सुखेनातो निशाकश्चिद्बुध्य उद्धृततांवन ॥ कोऽहं ज्ञान ॥ निसर्वरिपसन्ना ॥ ति
तवास्मृत ॥ तथैवोपस्थितादेवी वुद्धेर्हृततांवन ॥ वपंन ॥ ज्यमनुप्राप्ताः पश्चिमेचवर्मोस्थित ॥ त
वप्रसाद ॥ भगवन् त्रिलोक गति विक्रम ॥ जयंप्राप्तायथाश्वत्थमेन वधर्मो च्युतावयम ॥ तंतथा
भाषमाणां तु धर्मिणा जगामेदमम ॥ नावाचभगवान् किंचिद्ध्यानमेवान्वपद्यत ॥ ॥ २९ ॥
॥ ॥ इति महाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मे ॥ ४५ ॥ ॥ किमिदं परमो श्चर्यं ध्यायस्यमितविक्रम ॥
कच्चिल्लोकत्रयस्यास्य स्वस्ति लोकपरायण ॥ चतुर्थं ध्यानमार्गं त्वमालंब्य पुरुषर्षभ ॥
अपक्रान्तो यतो देव तेन मे विस्मितं मनः ॥ गृहीतो हि वायुः पंचकर्मा शरीरगः ॥ इन्द्रि
याणि प्रसन्नानि मनसि स्थापितानि ते ॥ वाक्कूरवसत्वं वर्गो विंदवुद्धो संवेशितानि ते ॥ स
र्वे विवगुणा देव तेन नेत्रे निवेशिताः ॥ नेंगतितवतेनाशि स्थिरा वुद्धिस्तथा मनः ॥ काष्ठ
कुड्यशिला भूत्वा निरीहश्चासि माधव ॥ यथा दीपो निवातस्थो नेंगते ज्वलितः पुनः ॥ त      निर्म

श्रीराम
भा॰शां॰मो॰
॥८०॥

78

पुनस्तत्र त्वभीष्म महात्मा महेश्वरम्। आहृते भगवत्यर्के स्मृहि रौकाना गमिष्यति॥ त्वद्दर्शनं महाबाहो तस्मा
दर्शितं केशवः॥ तव सांख्यस्य योगस्य दानस्यैवाध्ययनस्य च॥ तस्य दर्शनं तस्य नामतः स्या त्वां हि मन
मयो निधिः॥ ॥वैशंपायन उवाच॥ श्रुत्वेतद्भैरवान्जनस्य च वनं मधुसूदनः॥ पार्श्वस्थं सात्य
किं प्राह स्यंदनं मे युज्यतामिति॥ सात्यकिस्तूर्पनिः क्रम्य केशवस्य समीपतः॥ दारुकं प्राह कृष्णस्य
स्य युज्यतां रथ इत्युत॥ समात्यके स्तुव वै निशम्य न श्यो समं काञ्चनभूषितं गमरा सुसान
गल्वकैः मैये विहगे र्विभूषितं हेमनिबद्धवज्रम्॥ दिवाकरांशुप्रभमाशुगामिनं विविधैर्नाना
मशीनजभूषितम्। नवोदितं सूर्यमिव प्रतापिनं विचित्रता दर्पध्वजिनं पताकिनम्॥ सु
ग्रीवसैन्यप्रमुखैर्वराश्वैर्मनोजवैः कांचनभूषितांगैः॥ सुयुक्तमावेदयत प्रयुक्तात्मकृतांजलि
दारुको राजसिंहः॥ ॥इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु॥ ॥जनमेजय उवाच॥ ॥८०॥ श्रीः

तमस्मिन्मनसा गतः॥ सोऽहं स्मृतं भीष्मस्य वचनमवश्यमनतर्षमानो हि भीमविक्रमः तमस्मि मनसा॥
गतः॥ तस्मिन्हि पुरुषव्याघ्रे कर्मभिः स्वैर्दिवं गते। भविष्यति मही पार्थ नष्टचन्द्रेव शर्वरी॥
तद्युधिष्ठिर गांगेयं भीष्मं भीमपराक्रमम्॥ अभिगम्योपसंगृह्य पृच्छ यत्ते मनोगतम्॥ चा
तुर्विद्यं चातुर्होत्रं चातुराश्रम्यमेव च॥ राजधर्मांश्च सर्वान्वै पृच्छैनं पृथिवीपते। तस्मिन्न
स्तमिते भीष्मे कौरवाणां धुरंधरे॥ ज्ञानान्यल्पीभविष्यन्ति तस्मात्त्वां चोदयाम्यहम्। तच्छ्रु
त्वा वासुदेवस्य तथ्यमेव वचनमुत्तमम्॥ साश्रुकंठः स धर्मज्ञो जनार्दनमुवाच ह॥ यद्भवाना
63 ह भीष्मस्य प्रभावं प्रति माधव। तथा तन्नात्र संदेहो विद्यते मम माधव॥ महाभा
ग्यं च भीष्मस्य प्रभावश्च महाद्युते॥ श्रुतं मया कथयतां ब्राह्मणानां महात्मनाम्॥
भवांश्च कर्ता लोकानां यद्ब्रवीष्यरिसूदन॥ तथा तदनभिध्येयं वाक्यं यादवनंदन॥
यदि त्वनुग्रहवती बुद्धिस्ते मयि माधव॥ त्वामग्रतः

भीष्मस्त
भा०शां०रा०
७९२॥

79

कृष्णः स्मृतः परमधार्मिकः ॥ एतैश्चान्यैर्मुनिगणैर्महाभागैर्महात्मभिः ॥ ऋद्धादश शशोभे तैर्वृतस्त्वं द्रव ग्रहैः ॥
भीष्मः संपूजयामास कमिन्नाम सनाशिवा ॥ शयनस्थं गतः कृष्णं प्रदध्यौ प्रांजलिः शुचिः ॥ स्वरेण हृष्टपुष्टेन
तुष्टाव मधुसूदनम् । योगेश्वरं पद्मनाभं विष्णुं जिष्णुं जगत्पतिम् ॥ कृतांजलिः शुचिर्भूत्वा वाग्विदांवर
नः प्रभुम् ॥ भीष्मः परमधर्मात्मा वासुदेवमथास्तुवत् ॥ ॥भीष्म उवाच॥ ॥ आरिराधयिषुः कृष्णं वाचं
जिगमिषामि याम् ॥ तया व्याससमासिन्या प्रीयतां मधुसूदनः ॥ शुचिः शुचिपदं हंसं तत्पदं परमेष्ठिनम् ॥
युक्त्वा सर्वात्मनात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम् ॥ अनाद्यंतं परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः ॥ एको यं वेद
भगवान् धाता नारायणो हरिः ॥ नारायणादृषिगणास्तथा सिद्धमहोरगाः ॥ देवा देवर्षयश्चैव यं
विदुः परमव्ययम् ॥ देवदानवगंधर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ॥ यं न जानंति को ह्येष कुतो वा भगवा
निति ॥ यस्मिन् विश्वानि भूतानि तिष्ठंति च विशंति च ॥ गुणभूतानि भूतेशे सूत्रे मणिगणा इव ॥ भी: ॥७९॥
यस्मिन्नित्ये तते तंतौ दृढे स्रगिव तिष्ठति ॥ सदसद्ग्रथितं विश्वं विश्वांगे विश्वकर्मणि ॥ हरिं

शरतल्पेशयानस्तु भरतानां पितामहः ॥ कथमुत्सृष्टवान्देहं कं च योगमधारयत् ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥
शृणुष्वावहितो राजन् शुचिर्भूत्वा समाहितः ॥ भीष्मस्य कुरुशार्दूल देहोत्सर्गं महात्मनः ॥ निवृत्तमात्रे
त्वयने उत्तरे वै दिवाकरे ॥ समावेशयदात्मानमात्मन्येव समाहितः ॥ विकीर्णांशुरिवादित्यो भीष्मः शरश
तैश्चितः ॥ शुशुभे परया लक्ष्म्या वृतो ब्राह्मणसत्तमैः ॥ व्यासेन वेदविदुषा नारदेन सुरर्षिणा ॥ देवस्थानेन
वात्स्येन तथाश्मकसुमन्तुना ॥ तथा जैमिनिना चैव पैलेन च महात्मना ॥ शाण्डिल्यदेवलाभ्यां च मैत्रेयेण
च धीमता ॥ असितेन वसिष्ठेन कौशिकेन महात्मना ॥ हारीतलोमशाभ्यां च तथात्रेयेण धीमता ॥
बृहस्पतिश्च शुक्रश्च च्यवनश्च महामुनिः ॥ सनत्कुमारः कपिलो वाल्मीकिस्तुम्बुरुः कुरुः ॥ मौ
द्गल्यो भार्गवो रामस्तृणबिन्दुर्महामुनिः ॥ पिप्पलादोऽथ वायुश्च संवर्तः पुलहः कचः ॥ काश्यपश्च
पुलस्त्यश्च क्रतुर्दक्षः पराशरः ॥ मरीचिरङ्गिराः काश्यपो गौतमो गालवो मुनिः ॥ धौम्यो
विभाण्डो माण्डव्यो धौम्रः कृष्णानुभौतिकः ॥ उलूकः परमो विप्रो मार्कण्डेयो महामुनिः ॥ भास्करिः पूरणः

८.

श्रीनाम
मा० शं० ना०

80

कं यज्ञधात्मानं प्राहुर्मुनिमुख्या द्विजाः ॥ नान्यभक्ताः क्रियावंतो यजंते सर्वकामदम् ॥ यमाहुर्जगतः को
शं यत्र संनिहिताः प्रजाः ॥ यत्र लोकाः स्फुरंतीमे जले शकुनयो यथा ॥ ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म यत्तत्सद
सतः परम् ॥ अनादिमध्यपर्यंतं यं न देवर्षयो विदुः ॥ यं सुरासुरगंधर्वाः ससिद्धर्षिमहोरगाः ॥ प्रयता
नित्यमर्चंति परमं दुःखभेषजम् ॥ अनादिनिधनं देवमात्मयोनिं सनातनम् ॥ अप्रतर्क्यमविज्ञेयं
हरिं नारायणं प्रभुम् ॥ हिरण्यगर्भं यं गर्भमदितिर्दैत्यनाशनम् ॥ एकं द्वादशधा जज्ञे तस्मै सूर्या
त्मने नमः ॥ शुक्ले देवान्पितॄन्कृष्णे तर्पयत्यमृतेन वै ॥ यो सोमराजो द्विजानां तस्मै सोमा
त्मने नमः ॥ महतस्तमसः पारे पुरुषं ह्यतितेजसम् ॥ यं ज्ञात्वा मृत्युमत्येति तस्मै ज्ञेयात्मने न
मः ॥ यं बृहंतं बृहत्युक्थे यमग्नौ यं महाध्वरे ॥ यं विप्रसंघा गायंति तस्मै वेदात्मने नमः ॥ ऋग्य
जुःसामधामानं दशार्द्धहविराकृतिम् ॥ यं सप्ततंतुं तन्वंति तस्मै यज्ञात्मने नमः ॥

श्रीः

८.

सहस्त्रशिरसं सहस्त्रनयनोदनं...षाम्। सहस्त्रबाहुमुकुटं सहस्त्रवदनोज्ज्वलम्। माहुर्नारायणं देवं
यं विश्वस्य परायणम्॥ अणोरणीयसामणीयांसं स्थविष्ठं च स्थवीयसाम्। जनीयसां गरिष्ठं च श्रेष्ठं च
श्रेयसामपि॥ यं वाकेष्वनुवाकेषु निषत्सूपनिषत्सु च। गृणंति सत्यकर्माणं सत्यं सत्येषु सामसु॥
चतुर्भिश्चतुरात्मानं सत्त्वस्थं सात्वतांपतिम्॥ यं दिव्यैर्देवमर्चंति गुह्यैः परमनामभिः। यस्मि
न्नित्यं तपस्तस्य यदंगेष्वनुतिष्ठति॥ सर्वात्मा सर्ववित्सर्वः सर्वज्ञः सर्वभावनः॥ यं देवं देवकी देवी वसु
देवादजीजनत्॥ भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै दीप्तमग्निमिवारणिः॥ यमनन्यो व्यपेताशीरात्मानं वीतक
ल्मषम्॥ इष्ट्वानंत्याय गोविंदं पश्यत्यात्मानमात्मनि॥ अतिवाय्विंद्रकर्माणमतिसूर्यातितेजसम्॥
अतिबुद्धींद्रियात्मानं तं प्रपद्ये प्रजापतिम्॥ यं वै विश्वस्य कर्तारं जगतस्तस्थुषां पतिम्॥ पुनारो
पजुषः प्राक्तो ब्रह्मणामा कौ जुगादिभुषु॥ त्वयेतकर्षमाः पाकस्तनु पास्य...मुपास्महे॥ तम

स्त्रिमपिं

श्रीराम
भा॰शां॰ना॰
८१
४।

युगसहस्रांतेसंदीप्तार्चिर्विभावसुः॥ संभक्षयतिभूतानितस्मैभक्षात्मनेनमः॥ संभक्ष्यचैवभूतानिकृत्वाचैका
र्णवंजगत्॥ बालःस्वपितियश्चैकस्तस्मैमायात्मनेनमः॥ सहस्रशिरसेधात्रेपुरुषायामितात्मने॥ चतुःसमुद्रप
र्यायतस्मैयोगनिद्रात्मनेनमः॥ अजस्यनाभौसंभूतंयस्मिन्विश्वंप्रतिष्ठितम्॥ पुष्करंपुष्कराक्षस्यत
स्मैपद्मात्मनेनमः॥ यस्यकेशेषुजीमूतानद्यःसर्वांगसंधिषु॥ कुक्षौसमुद्राश्चत्वारस्तस्मैतोयात्मनेनमः
यस्मात्सर्वाःप्रसूयंतेसर्गप्रलयविक्रियाः॥ यस्मिंश्चैवप्रलीयंतेतस्मैहेत्वात्मनेनमः॥ योनिषण्णोभवेद्रात्रौदिवाच
तिष्ठति॥ इष्टानिष्टस्यद्रष्टातस्मैद्रष्ट्रात्मनेनमः॥ अकुंठंसर्वकार्येषुसर्वकार्यार्थमुद्यतम्॥ वैकुंठस्य
चरूपंतस्मैकार्यात्मनेनमः॥ त्रिःसप्तकृत्वोयःक्षत्रंधर्मव्युत्क्रांतगौरवम्॥ क्रुद्धोनिजघ्नेसमरेतस्मैक्रौ
र्यात्मनेनमः॥ विभज्यपंचधात्मानंवायुर्भूत्वाशरीरगः॥ यश्चेष्टयतिभूतानितस्मैवाय्वात्मनेनमः॥ यु
गेष्वावर्तितेयोसौमासर्त्वयनहायनैः॥ सर्गप्रलययोःकर्तातस्मैकालात्मनेनमः॥ ब्रह्मवक्त्रंभुजौक्षत्रं

श्री
८

चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पंचभिरेव च। हूयते च पुनर्द्वाभ्यां तस्मै होमात्मने नमः॥४३॥ यः सुपर्णो यजुर्नाम छंदो
गात्रस्त्रिवृच्छिराः। रथंतरं बृहत्साम तस्मै सोमात्मने नमः॥ यः सहस्रसमे सत्रे जज्ञे विश्वसृजामृषिः॥ हिरण्य
पक्षः शकुनिस्तस्मै हंसात्मने नमः॥ पदांगं संधिपर्वाणं स्वरव्यंजनलक्षणं। यमाहुरक्षरं अक्षतं तस्मै वागात्म
नेनमः॥ यज्ञांगो यो वराहो वै भूत्वा गामुज्जहार ह। लोकत्रयहितार्थाय तस्मै वीर्यात्मने नमः॥ यः शेते योग
मास्थाय पर्यंके शेषभोगके नागभूषिते॥ फणासहस्ररचिते तस्मै निद्रात्मने नमः॥ यस्तनोति सतां सेतुमृतेनामृतयोनि
ना॥ धर्मार्थव्यवहारांगैस्तस्मै सत्यात्मने नमः॥ यं पृथग्धर्मचरणाः पृथग्धर्मफलैषिणः॥ पृथग्धर्मैः समर्चंति तस्मै धर्मा
त्मने नमः॥ यतः सर्वे प्रसूयंते ह्यनंगात्मांगदेहिनः॥ उन्मादः सर्वभूतानां तस्मै कामात्मने नमः॥ यं च व्यक्तस्थमव्यक्तं वि
चिन्वंति महर्षयः॥ क्षेत्रे क्षेत्रज्ञमासीनं तस्मै क्षेत्रात्मने नमः॥ यं दृगात्मानमात्मस्थं वृतं षोडशभिर्गुणैः॥ प्राहुः सप्तदश
सांख्यास्तस्मै सांख्यात्मने नमः॥ यं विनिद्रा जितश्वासाः सत्त्वस्थाः संयतेंद्रियाः॥ ज्योतिः पश्यंति युंजानास्तस्मै यो
गात्मने नमः॥ अपुण्यपुण्योपरमे यं पुनर्भवनिर्भयाः॥ शांताः संन्यासिनो यांति तस्मै मोक्षात्मने नमः॥ योऽसौ

श्रीराम
भा.शां.व.
८२

82

शानीनायसर्वतोऽनंतचक्षुषे॥ अनंतपानिमेयायतस्मैहिंस्यात्मनेनमः॥ सांख्येयोगेविनिश्चित्यसां
ख्येमयवपनमर्हभिः॥ यस्यनज्ञायतेतत्वंतस्मैगुह्यात्मनेनमः॥ जटिनेदंडिनेनित्यंलंबोदरश
रीरिणे॥ कमंडलुनिषंगायतस्मैउद्ध्यात्मनेनमः॥ पंचभूतात्मभूतायभूतानिधनात्म
ने॥ अक्रोधद्रोहमोहायतस्मैशांतात्मनेनमः॥ यस्मिन्सर्वंयतःसर्वंसर्वतश्चयः॥ यश्चस
र्वमयोनित्यंतस्मैसर्वात्मनेनमः॥ विश्वकर्मन्नमस्तेस्तुविश्वात्मन्विश्वसंभव॥ अपव
र्गोसिभूतानांपंचानांपरतःस्थितः॥ नमस्तेत्रिषुलोकेषुनमस्तेपरतस्त्रिषु॥ नमस्तेदिक्षुसर्वा
सुत्वंहिसर्वपयोनिधिः॥ नमस्तेभगवन्विष्णोलोकानांप्रभवाव्यय॥ त्वंहिकर्ताहृषीकेशसंह
र्ताचापराजितः॥ नहिपश्यामितेभावंदिव्यंहित्रिषुवर्त्मसु॥ त्वांतुपश्यामितत्त्वेनयत्तेरूपंस
नातनम्॥ द्यौस्त्वयाशिरसाव्याप्तापद्भ्यांदेवीवसुंधरा॥ विक्रमेणत्रयोलोकाःपुरुषोसि
सनातनः॥ अतसीपुष्पसंकाशंपीतवाससमच्युतम्॥ येनमस्यंतिगोविंदंनतेषांविद्य

सर्वपः ८

श्रीः
८२

कृष्णमूरूदनं विशः॥ पादौ यस्य क्षितीः रुद्रास्तस्मै चरात्मने नमः॥ यस्याग्निरास्यं द्यौर्मू
र्द्धा ते से खं नाभिश्चरणौ क्षितिः॥ सूर्यश्चक्षुर्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नमः॥ विषये
वर्त्तमानानां यं तं वेधयिके गुणैः॥ आकुर्विषबगोप्तारं तस्मै गोप्त्रात्मने नमः॥ अन्नपानेन्ध
नमयोरसप्राणविवर्द्धनः॥ आधानयति भूतानि तस्मै प्राणात्मने नमः॥ परः कालात्परो
यज्ञात्परः सदसतस्तु यः॥ अनादिरादिर्विश्वस्य तस्मै विश्वात्मने नमः॥ पिंगेद्वारास्य
यस्य रूपं दंष्ट्रानखायुधम्॥ दानवेंद्रांतकरं तस्मै ह्मात्मने नमः॥ रसातलगतः श्री
माननन्तो भगवान्विभुः॥ जगद्धारयते सर्वं तस्मै वीर्यात्मने नमः॥ यो मोहयति भूतानि
स्नेहरागानुबंधनैः॥ सर्गस्य रक्षणार्थाय तस्मै मोहात्मने नमः॥ आत्मज्ञानमि
दं ज्ञानं ज्ञात्वा पंचस्ववस्थितम्॥ यं ज्ञानिनोऽधिगच्छंति तस्मै ज्ञानात्मने नमः॥ अप्रमेय

श्रीशांत
भा.शा.रा.
८३

83

सुमनाःससुहृद्भुवे॥ कृत्वांजलिंप्रणतमपापनंजनेसकेशिहा मुदितमनाभ्यनंदत॥ ॥इतिश्री
महाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मेस्तवराजःसमाप्तःसप्तचत्वारिंशोऽध्यायः॥४७॥ ॥वैशंपायन
उवाच॥ ॥ततःसवहृषीकेशःसवराजायुधिष्ठिरः॥ कृपादयश्चतेसर्वेचत्वारःपांडवास्तथा॥
रथैस्तैर्नगराकारैःपताकाध्वजशोभितैः॥ ययुराशुकुरुक्षेत्रंवाजिभिःशीघ्रगामिभिः॥ ते
वतीर्यकुरुक्षेत्रंकेशमज्जास्थिसंकुलम्॥ देहन्यासःकृतोयत्रक्षत्रियैस्तैर्महात्मभिः॥ गजाश्व
देहास्थिचयैःपर्वतैरिवसंचितम्॥ नरशीर्षकपालैश्चशंखैरिवसमाचितम्॥ चितासहस्रैर्नि
चितंवर्मशस्त्रसमाकुलम्॥ आपानभूमिंकालस्यतदाभुक्तोज्झितामिव॥ भूतसंघानु
चरितंरक्षोगणनिषेवितम्॥ पश्यंतस्तेकुरुक्षेत्रंययुराशुमहारथाः॥ गच्छन्नेवमहाबा
हुःसर्वयादवनंदनः॥ युधिष्ठिरायप्रोवाचजामदग्न्यस्यविक्रमम्॥ अमीरामह्रदाःपंच

प५

श्री:
८३

तेभयम्॥यथाविष्णुमयंसत्यंयथाविष्णुमयंहविः॥यथाविष्णुमयंसर्वंपाप्मामेनश्यतांतथा॥
त्वांप्रपन्नायपन्नायगतिमिष्ठां॥जिगीषवे॥यच्छ्रेयःपुंडरीकाक्षतद्ध्यायस्वसुरोत्तम॥इतिविद्यातपोयोनि
रयोनिर्विष्णुरीडितः॥वाग्यज्ञेनार्चितोदेवःप्रीयतांमेजनार्दनः॥एतावदुक्त्वावचनंभीष्मस्तद्गत
मानसः॥नमइत्येवकृष्णायप्रणाममकरोत्तदा॥अभिगम्यतुयोगेनभक्तिंभीष्मस्यमाधवः॥त्रैलोक्यदर्शने
ज्ञानंदिव्यंदत्वाययौहरिः॥तस्मिन्नुपरतेशब्देततस्तेब्रह्मवादिनः॥भीष्मंवाग्भिर्बाष्पकंठाःसमान
र्चुर्महामतिम्॥तेस्तुवंतश्चविप्राग्र्याःकेशवंपुरुषोत्तमम्॥भीष्मंचशनकैःसर्वेप्रशशंसुःपुनःपु
नः॥विदित्वाभक्तियोगंतंभीष्मस्यपुरुषोत्तमः॥सहसोत्थायसंहृष्टोयानमेवान्वपद्यत॥केश
वःसात्यकिश्चैवरथेनैकेनजग्मतुः॥अपरस्मिन्महात्मानौयुधिष्ठिरधनंजयौ॥भीमसेनोयमौचोभौ
रथमेकंसमास्थिताः॥कृपोयुयुत्सुःसूतश्चसंजयश्चापरंरथं॥तेरथैर्नगराकारैःप्रयाताःपुरुष
र्षभाः॥नेमिघोषेणमहताकंपयंतोवसुंधराम्॥ततोगिरःपुरुषवरस्तवान्विताद्विजेरिताःपथि

श्रीराम यथाभवत्क्षत्रियसंक्षयो महान्॥ ॥इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु रामोपाख्याने॥ ॥वासुदेव

भा॰शां॰रा॰ उवाच॥ ॥शृणु कौंतेय रामस्य प्रभावो यो मया श्रुतः॥ महर्षीणां कथयतां विक्रमं तस्य जन्म च॥ यथा च जा

८४ मदग्न्येन कोटिशः क्षत्रिया हताः॥ उद्भूता राजवंशेषु ये भूयो भारते हताः॥ जह्नोरजस्तु तनयो बल्लव

स्तस्य चात्मजः॥ कुशिको नाम धर्मज्ञस्तस्य पुत्रो महीपतिः॥ उग्रं तपः समातिष्ठत्सहस्राक्षसमं प्रभु

८६ वि॥ पुत्रं लभेयमजितं त्रिलोकेश्वरमित्युत॥ तमुग्रतपसं दृष्ट्वा सहस्राक्षः पुरंदरः॥ समर्थः पुत्र

जनने स्वयमेवाभ्यपद्यत॥ पुत्रत्वमगमद्राजंस्तस्य लोकेश्वरेश्वरः॥ गाधिर्नामाभवत्पुत्रः विनं:३

कौशिकः पाकशासनः॥ तस्य कन्याभवद्राजन्नाम्ना सत्यवती प्रभो॥ तां गाधिर्भृगुपुत्राय ऋचीकाय ददौ कविर

कायददौ प्रभुः॥ ततस्याः प्रीतस्तु कौंतेय भार्गवः कुरुनंदन॥ पुत्रार्थं श्रपयामास चरुं गाधेस्तथैव च॥ श्लो:

८४

हस्यं तेपा थ्वेदूनतः ॥ येषु तं तपयामास पितॄन् दात्रियशोणितैः ॥ त्रिःसप्तकृत्वो वसुधां कृत्वा निःदात्रियां
प्रभुः ॥ इहेदानीं ततो रामः कर्मणो विरराम ह ॥ ॥युधिष्ठिरउवाच ॥ ॥त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवी कृता निःदात्रिया
पुरा ॥ ॥ रामेण तिय यथा त्यत्वं तत्र मे संशयो महान् ॥ दात्रबीजं यदा दग्धं रामेण यदुनंदन ॥ कथं भूयः समु पुंगवर
त्पत्तिः दात्रस्यामितविक्रम ॥ महात्मना भगवता रामेण यदुपुंगव ॥ कथं रामान्निवृत्तं दात्रं कथं चेह मुना
गतम् ॥ महाभागवतश्रेष्ठ हि कोटिशः दात्रिया हताः ॥ तथा भूयश्च मही कीर्णा दात्रैः वृत्ताबन ॥ किम् भ
भार्गवेनेदं दात्रमुत्सादितं पुरा ॥ रामेण यदुशार्दूल कृत्स्नं हैत्रं महात्मना ॥ एतन्मे छिंधि वार्ष्णेय संश
यं तार्क्ष्यकेतन ॥ आगमो हि परः कृष्ण त्वत्तो मे नो वासवानुज ॥ ॥वैशंपायनउवाच ॥ ॥ ततो यथा
वत्सगदाग्रजः प्रभुः ॥ कथयामास तस्मै निखिलेन तत्त्वतः युधिष्ठिराय यथोत्तमौजसे प्रभुः ॥ तदाय

श्रीराम
श्री भा॰ स्क॰ ९
८५

85

मयात्तत्र समर्पितम्॥ क्षत्रवीर्यं समस्तं च तव मात्रे समर्पितम्॥ विपर्यये कृते भद्रे नैतदेवं भविष्यति॥ मातुस्ते
ब्राह्मणो भूयो ब्राह्मणो भूपा क्षत्रवृत्तिभयः सुतः॥ इत्येवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा॥ पपात शिरसा
देवी वेपन्ती चाब्रवीदिदम्॥ नार्हसि भगवन्नद्य वक्तुमेवं विधं वचः॥ ब्राह्मणापसदं पुत्रं न प्राप्स्यामि महामुने॥ नै
वं कुरुस्मितः कामो मया भद्रे तथा त्वयि॥ उग्रकर्मा समुत्पन्नश्चरुव्यत्यासहेतुना॥ ॥सत्यवत्युवाच॥ ॥
इच्छन् लोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनः सुतम्॥ शमात्मकमृजुं पुत्रं दातुमर्हसि मे प्रभो॥ ॥ऋचीक
उवाच॥ ॥नोक्तपूर्वोऽनृतं भद्रे स्वैरेष्वपि कदाचन॥ किमुताग्निं समाधाय मन्त्रवच्चरुसाधने॥ दृष्टमे
तत्पुरा भद्रे ज्ञानेन तपसा मया॥ ब्रह्मभूतं हि सकलं पितुस्तव कुलं भवेत्॥ ॥सत्यवत्युवाच॥ ॥
काममेवं भवेत्पौत्रो ममास्तु तनयः प्रभो॥ शमात्मकमहं पुत्रं लभेयं जपतां वर॥ ॥ऋचीक उवाच॥ ॥पुत्रे
नास्ति विशेषो मे पौत्रे वा वरवर्णिनि॥ यथा त्वयोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति॥ ॥वासुदेव उवाच॥

श्रीः
८५

आहूयोवाचतांभार्यांसौचीकोभार्गवस्तदा॥ उपयेत्यस्त्वनुनयंत्वयामात्राच्चयंतव॥ तस्यांजनिष्य
तेपुत्रोदीप्तिमान्क्षत्रियर्षभः॥ अजय्यःक्षत्रियैःसर्वैःक्षत्रियर्षभसूदनः॥ तवापिपुत्रंकल्याणिधृतिम
तंशमात्मकम्॥ तपोन्वितंद्विजश्रेष्ठंचरुर्नयविधास्यति॥ इत्येवमुक्त्वातांभार्यांसौचीकोभृगुनंदनः॥ तप
स्यभिरतःश्रीमान्जगामारण्यमेवहि॥ एतस्मिन्नेवकालेतुतीर्थयात्रापरोनृपः॥ गाधिःसदारःसंप्रा
प्तःसौचीकस्याश्रमंप्रति॥ चरुद्वयंगृहीत्वातुराजन्सत्यवतीतदा॥ भर्तुर्वाक्यंतयाप्यग्रामानेहृष्टान्यवेदय
त्॥ माताचतस्यैकौतेयदुष्टेनस्वंचरुंददौ॥ तस्यैचरुमथारोपातदात्मसंत्वस्यंचकारह॥ अथसत्यवती
गर्भंक्षत्रियांतकरंतदा॥ ध्यानयोगात्समादीप्तंनवपुषाघोरदर्शनम्॥ तान्सौचीकस्तदादृष्ट्वाध्यानयोगेनवे
त्तसा॥ अब्रवीद्राजशार्दूलस्वांभार्यांवरवर्णिनीम्॥ मात्रासिवंचितामद्रेचरुविपर्यासहेतुना॥
जनिष्यतिहितेपुत्रःक्रूरकर्मामहाबलः॥ जनिष्यतेचमात्राताब्रह्मभूतस्तपोधनः॥ विश्वंहिब्रह्मतपसा

नृपुनाशिशोर्योश्व पत्तनानि वर्वीर्यविवान्॥ जज्ञोन्नतस्य वा रोत्तु स्वितमाजुर्दिक्षिदाय॥ सतस्य पुत्रश्चंद्रस्य प्रभावे
नमहो जसः॥ ददाहकार्त्तवीर्यो यस्य रोषानपवनानिव॥ स्त्र हस्त्य मान्मले नम्मं वसिष्ठस्य महात्मनः॥ ददाहपव
नेद्धश्चित्रभानुः सोहयः॥ आपवस्तु ततो रोषाच्छशाप रुनमसुनम्॥ दग्धं ममेवमहानाहोकार्त्तवीर्येति वीर्य
वान्॥ त्वयानवर्जितं यस्मान्मामेदं हि महद्वनम्॥ दग्धं तस्माद्रणे रामो बाहूंस्ते छेत्स्यते र्जुन॥ अर्जु
नस्तु महातेजा बलीनित्यं शमात्मकः॥ ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च दाता शूरश्च भारत॥ नाचिंतयत्तदा शापं ते
न दत्तं महात्मना॥ तस्य पुत्रास्तु बलिनः शापेनास्तन्पितुर्वधे॥ निमित्तादवलिप्ता वै नृशंसाश्चैव सर्वदा॥
जमदग्निधेन्वास्तेवत्सम् आनिन्युर्भरतर्षभ॥ अज्ञातं कार्तवीर्यस्य हैहयेंद्रस्य धीमतः॥ तन्निमित्तम
भूद्युद्धं जामदग्न्येन तस्य ह॥ ततोर्जुनस्य बाहूंस्तु छित्वा रामो रुषान्वितः॥ तं तु वत्सं ततो वत्सं जाम

ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम्॥ तपस्यभिरतं शांतं जमदग्निं शमात्मकम्॥ विश्वामित्रं तु दायादं गा
धिः कौशिकनंदनः॥ आप ब्रह्मर्षिसमितं विश्वेन ब्रह्मवादिनम्॥ ऋचीको जनयामास जमदग्निं तपोनिधिम्॥
सोपि पुत्रमजनयज्जमदग्निः सुदारुणम्॥ सर्वविद्यांतगं श्रेष्ठं धनुर्वेदस्य पारगम्॥ रामं क्षत्रियहंतारं प्रदी
प्तमिव पावकम्॥ तोषयित्वा महादेवं पर्वते गंधमादने॥ अस्त्राणि वरयामास परशुं चातितेजसम्॥ स तेना
कुंठधारेण ज्वलितानलवर्चसा॥ कुठारेणाप्रमेयेण लोकेष्वप्रतिमो भवत्॥ एतस्मिन्नेव का
ले तु कृतवीर्यात्मजो बली॥ अर्जुनो नाम तेजस्वी क्षत्रियो हैहयाधिपः॥ दत्तात्रेयप्रसादेन राजा बाहुसहस्रवान्॥
चक्रवर्ती महातेजा॥ विप्राणामश्वमेधिके॥ ददौ वसुमतीं सर्वां सप्तद्वीपां सपर्वताम्॥ स्वबाहुस्त्रबलेनाजौ ध
र्मेणापरमेण च॥ तृषितेन स कौन्तेय भिक्षितश्चित्रभानुना॥ सहस्रबाहुर्विक्रांतः प्रादादस्मै दयेमप्यान्यये॥ ग्रामा

श्रीराम
भा॰शां॰रा॰ ८७

शूरैः पृथिवी सर्वतस्तता ॥ यनाथयोविनः श्रुत्वा रामस्तं जगाम भार्गवः ॥ ततो ये क्षत्रिया राजन्हतशस्त्रेण न
जीविताः ॥ तेषु विनष्टेषु महावीर्याः पृथिवीपतये भवन् ॥ स पुनस्तान् जघान ह बालानपि नराधिप ॥
गर्भस्थैस्तु मही व्याप्ता पुनरेवाभवत्सदा ॥ जातं जातं सगर्भं तु पुनरेव जघान ह ॥ अरक्षंश्च सुतान्कां
श्चित्स्त्रियः क्षत्रियपशोषितः ॥ त्रिः सप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्षत्रियां प्रभुः ॥ दक्षिणामश्वमेधान्ते क
श्यपायाददात्सदा ॥ क्षत्रियाणां तु शेषार्थी करेणोद्दिश्य कश्यपः ॥ स्रुक्प्रग्रहवता राजंस्ततो वा
क्यमथाब्रवीत् ॥ गच्छ पारं समुद्रस्य दक्षिणस्य महामते ॥ न ते मद्विषये नाम वस्तव्यमिति क
र्हिचित् ॥ ततः शूर्पारकं देशं सागरस्तस्य निर्ममे ॥ संत्रासाज्जामदग्न्यस्य सोपरान्तं महीतलम् ॥
कश्यपस्तु महातेजाः प्रतिगृह्य महीमिमाम् ॥ कृत्वा ब्राह्मणसंस्थां वै प्रविवेश महावनम् ॥ ततः शू
द्राश्च वैश्याश्च यथा स्वैरं प्रवर्तिताः ॥ अवर्तन्त द्विजाग्र्याणां दारेषु भरतर्षभ ॥ अराजके जीव
लोके दुर्बला बलवत्तरैः ॥ पीड्यन्ते न हि वित्तेषु प्रभुत्वं कस्यचित्तदा ॥ ततः कालेन पृथिवी प्र

नू॰१ नू॰२
श्रीः
८७

दत्त्वा स्वमाश्रमे ॥ आत्तं नयत तं इति तेषामतः पुनः स्वदा ॥ अर्जुनस्य सुतास्ते तु संभूय बुद्धयसदा ॥
गत्वा आश्रममसंबुद्धा जमदग्नेर्महात्मनः ॥ अपातयंत भल्लाग्रैः शिरः कायान्नराधिप ॥ समित्कु
शार्थं रामस्य निर्यातस्य यशस्विनः ॥ ततः पितृवधामर्षी रामः परममन्युमान् ॥ निःक्षत्रियां प्र
तिश्रुत्य महीं शस्त्रमगृह्णत ॥ ततः स भृगुशार्दूलः कार्तवीर्यस्य वीर्यवान् ॥ विक्रम्य निजघाना
शु पुत्रान्पौत्रांश्च सर्वशः ॥ स हैहयसहस्राणि हत्वा परममन्युमान् ॥ चकार भार्गवो राजन्मही
हि शोणितकर्दमाम् ॥ स तथा सुमहातेजाः कृत्वा निःक्षत्रियां महीम् ॥ कृपया परयाविष्टो
वनमेव जगाम ह ॥ ततो वर्षसहस्रेषु समतीतेषु केषुचित् ॥ क्षमां संप्राप्तवांस्तत्र प्रकृत्या कोप
नः प्रभुः ॥ विश्वामित्रस्य पौत्रस्तु रैभ्यपुत्रो महातपाः ॥ परावसुर्महाराज क्षिप्त्वाह जनसंसदि ॥
ये ते ययातिपतने यज्ञे संतः समागताः ॥ प्रतर्दनप्रभृतयो नाम किं क्षत्रिया न किम् ॥ मिथ्याप्रतिज्ञो
राम त्वं कत्थसे जनसंसदि ॥ भयात्क्षत्रियवीराणां पर्वतं समुपाश्रितः ॥ सा पुनः क्षत्रिय

भिरक्षितः ॥ बृहद्रथो महाराज भूरिभूतिपरिष्कृतः ॥ गोलांगूलैर्महाभाग गृध्रकूटेऽभिरक्षितः ॥ मरुत्तस्या
न्ववायेषु वै क्षत्रियाः सुबहवोऽक्षयाः ॥ मरुत्पतिसमा वीर्ये समुद्रेणाभिरक्षिताः ॥ एते क्षत्रियदायादास्तत्र तत्र
परिश्रिताः ॥ व्योकारहेमकारादिजातिं नित्यं समाश्रिताः ॥ यदि मामभिरक्षंतु ततः स्थास्यामि नि
श्चला ॥ एतेषां पितरश्चैव तथैव च पितामहाः ॥ मदर्थं निहता युद्धे रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ तेषा

४०

मपचितिश्चैव मया कार्या महामुने ॥ न ह्यहं कामये नित्यमतिक्रांतेन रक्षणं ॥ वर्तमानेन वर्तेयं तत्तत्क्षि
प्रं विधीयताम् ॥ ॥ वासुदेव उवाच ॥ ॥ ततः पृथिव्या निर्दिष्टांस्तान् समानीय कश्यपः ॥ अभ्यषि

।१३

ञ्चन्महीपान्क्षत्रियान्वीर्यसंमतान् ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च येषां वंशाः प्रतिष्ठिताः ॥ एवमेतत्पुरा
वृत्तं यन्मां पृच्छसि पांडव ॥ ॥ वैशंपायन उवाच ॥ ॥ एवं ब्रुवन्नेव यदुप्रवीरो युधिष्ठिरं धर्मभृतां वरि
ष्ठम् ॥ रथेन तेनाशु ययौ महात्मा दिशः प्रकाशन् भगवानिवार्कः ॥ ५० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते

मानादुनात्मभिः॥ विपर्ययेस्वात्ते नाशुप्रविवेशानसात्तत्सम्॥ अनन्तमाराध्यविधिवत्तदाश्रियैर्भिमनह्निभिः
तोदृष्ट्वा [illegible] दुवती तत्रसंन्यासात्तमहातपाः॥ दुर्जुराज्ञानपोऽभ्यासकश्यपः पृथिवीं तदा॥ धृता
तेनोजुराज्येननेनोर्वीतिमहीस्मृता॥ तत्स्वगाधिसमुद्दिश्यपयसेप्रथिवीतदा॥ प्रसाद्यकश्यपंदेवीस्वपा
मासभूमिपम्॥ ॥प्रथिव्युवाच॥ ॥संतिब्रह्मन्मयागुप्ताः स्त्रीषुक्षत्रियपुंगवाः॥ हैहयानांकुलेजा
तास्तेसंनह्यंतुमांमुने॥ अस्तिपौरवदायादोविदूरथसुतः प्रभो॥ ऋक्षैः संवर्द्धितोविप्रऋक्षवत्यथपर्वते॥ तथा
नुकंपमानेनयज्वनापामितौजसा॥ पराशरेण [illegible] दायादः सौदासस्याभिरक्षितः॥ सर्वकर्माणिकुरु
तेशूद्रवत्तस्यसद्विजः॥ सर्वकर्मेत्यभिख्यातःसमांनह्यतुपार्थिवः॥ शिबिपुत्रोमहातेजागोपतिर्नाम
नामतः॥ वनेसंवर्द्धितोगोभिःसोभिनह्यतुमांमुने॥ प्रतर्दनस्यपुत्रस्तुवत्सोनाममहाबलः॥ व
त्सैःसंवर्द्धितोगोष्ठेसमांनह्यतुपार्थिवः॥ दधिवाहनपौत्रस्तुपुत्रोदिविरथस्यच॥ गुप्तःसगौतमेना [illegible]

श्रीराम
भा.शां.मो.
८२

89

नीत्यस्वाङ्गं गेयमुपतस्थिरे ॥ तपोवृद्धं तथा वृद्धं गांगेयं पुरुकौरवाः ॥ परिवार्य ततः सर्वे निषेदुः पुरुष
र्षभाः ॥ ततो निशाम्य गांगेयं शाम्यमानमिवानलम् ॥ किंचिद्दीनमना भीष्ममिति होवाच केशवः ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि यथा पुरा ॥ कच्चिन्न व्याकुला चैव
बुद्धिस्ते वदतां वर ॥ शराभिघातदुःखार्त्तैः कच्चिद्गात्रं न दूयते ॥ मानसादपि दुःखाद्धि शारीरं
बलवत्तरम् ॥ वरदानात्पितुः कामं छंदमृत्युरसि प्रभो ॥ शंतनोर्धर्मशीलस्य प्रसादाद्भरतर्ष
भ ॥ सुसूक्ष्मोपि हि देहे वै शल्यो जनयते रुजम् ॥ किं पुनः शरसंघातैश्चितस्य तव पार्थिव ॥ का
मं नैतत्त्ववाख्येयं प्राणिनां प्रभवाप्यये ॥ उपदेष्टुं भवान्शक्तो देवानामपि मानद ॥
यच्च भूतं भविष्यं च भवच्च भरतर्षभ ॥ सर्वं तज्ज्ञानवृद्धस्य तव पाणाविवाहितम् ॥ संहारश्चै
व भूतानां धर्मस्य च फलोदयः ॥ विदितस्ते महाप्राज्ञ त्वं हि धर्ममयो निधिः ॥ त्वां हि राज्य

श्री:
८२

शांतिपर्व टी॥ना अ० ५८॥ ततो नामसहस्रांतकमै श्रुत्वा राजा युधिष्ठिरः ॥ विस्मयेन समं गत्वा प्रस्तुवान
जनार्दनम् ॥ मोहो नामस्य वार्ष्णेय शांतस्यैव महात्मनः ॥ विक्रमेणैव वसुधा क्रांता भ्रान्तिः द्यौर्नय
कृता ॥ गोभिः समुद्धृता तस्य गोलोकं गृहं नरक्षो वालजैः ॥ गुप्तनाम समयो ॥ हिरण्यकं दानवश्च राजा कुंभो हुतः ॥ नै
हो धन्योऽन्यो लोके यं सभा गयापश्च नरेन भुवि ॥ यत्र नकर्मे देवां च मध्ये द्विजेन कृतमच्युत ॥ तथायं
तौ तदा तातत वै श्रुत युधिष्ठिरो ॥ जगमत्र पित्र गांगेयः शांतनव महतः प्रभुः ॥ ततस्तेऽद्य श्रुभी ध्वंशन
संस्तरशायिनम् ॥ स्ववरित मजा ज्वसंवीतं सायं सूर्यमिवांशुमम् ॥ उपास्यमानं मुनिभिर्देवैरिव शत
क्रतुम् ॥ दशोपनम धर्मिष्ठं नदीनां प्रवती मनु ॥ दूना देवसमा लोक्य कृत्स्नो राजा स्व मंज्ञः ॥
च त्वा नः पांडवा भ्रेवे वर्तानश्च शानहूता दयः ॥ अवस्कंध धाय वाहेभ्यः संयम्य प्रचलं मनः ॥ एकी कृत्ये
द्रिय ग्राम मुपतस्थुर्महामुनीन् ॥ अभिवाद्य तु गांगेयं सात्यकिस्ते च कौरवाः ॥ व्यासादींस्तानु

श्रीराम ॥
नार्ज ॥
॥९०॥

विनुध्यते ॥ तेष्वश्रमानः सर्वेस्वात्मानो गांगेयो विदितस्तव ॥ प्रतिलोमप्रसूतानां वर्णानां चैव यः स्मृतः ॥ देशजाति
कुलानां च जानीषे धर्मलक्षणं ॥ वेदोक्तो यश्च शिष्टोक्तः सदैव विदितस्तव ॥ इतिहासपुराणानि कार्त्स्न्ये
न विदितास्तव ॥ धर्मशास्त्रं च सकलं नित्यं मनसि ते स्थितं ॥ ये च केचन लोकेस्मिन्नर्थाः संशयकारका
काः ॥ तेषां छेत्ता नास्ति लोके त्वदन्यः पुरुषर्षभ ॥ स पांडवेयस्य मनः समुत्पन्नं मनोदुःखं के व्यपकर्षिते
ध्वय ॥ न वाष्पा ... बुद्धि विस्तरा विमुह्यमानस्य नरस्य शांतये ॥ इति शांतिपर्वणि राजधर्मे ॥ वै शं ॥
श्रुत्वानुवचनं भीष्मो वासुदेवस्य धीमतः ॥ किंचिदुन्नाम्य वदनं प्रांजलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ नमस्ते भग
वन्कृष्ण लोकानां प्रभवाव्यय ॥ त्वं हि कर्ता हृषीकेश संहर्ता चापराजितः ॥ विश्वकर्मन्नमस्तेस्तु विश्वात्म
न्विश्वसंभव ॥ अपवर्गः ॥ मत्संश्रितं यदात्थ त्वं वचः पुरुषसत्तम ॥ तेन पश्यामि ते भावान्भवान् दिव्यांस्त्रिषु वर्त्मसु ॥ त
त्त्वं पश्यामि गोविंद यत्ते रूपं सनातनं ॥ सप्त मार्गा निरुद्धास्ते वायोरमिततेजसः ॥ दिवं ते शिरसा व्या ॥९०॥
प्तं पद्भ्यां देवी वसुंधरा ॥ दिशो भुजौ रविश्चक्षुर्वीर्ये शक्रः प्रतिष्ठितः ॥ अतसीपुष्पसंकाशं पीतवास

स्मितं स्मरीतं लपगांगापमनोऽशितामं॥ स्त्री सहस्रैः परिवृतं पश्यामि वीरं ऊर्ध्वरेतसम्॥ कालेषां तनवात भीष्मा
त्रिषु लोकेषु पार्थिव॥ सत्यधर्मो महावीर्यः शूरो धर्मैकतत्परः॥ न त्वमो वा पतनेसा स्वसंयुक्तमरत्विनः॥
निहत्य शरजालेन वांकेचिन्न नवगातानुपश्यसु॥ त्वं हि देवान्सगंधर्वान्सपत्नानादीसान॥ स्तकारवेकनयेनैव प्र त्वाग
छिंत्वे तेनुना व्रसंशयः॥ स त्वं भीष्म महाबाहो वसूनां वासवोपमः॥ नित्यं विप्रैः समाख्यातो वृत्त लोपेन व
मोऽनुगैः॥ अहं त्वामभिजानामि पत्त्वं पुरुषसत्तम॥ त्रिदशेष्वपि विख्यातस्त्वं स्त्वपुरुषोत्तमः॥ म
नुष्येषु मनुष्येंद्र नदृष्टोनचमे श्रुतः॥ भवतो वा गुणैर्युक्तः पृथिव्यां पुरुषः क्वचित्॥ त्वं हि सर्व
गुणैराजन्देवानप्यतिरिच्यसे॥ तपसा हि भवान् शक्तः स्त्रष्टुं लोकांश्चराचरान्॥ किं पुनश्चात्मनो लोका
नुत्तमान्गुणसंयुतैः॥ तदस्य तप्यमानस्य ज्ञातीनां संक्षयेन वै॥ ज्येष्ठस्य पांडुपुत्रस्य शोकं भीष्म व्यपानु
द॥ ये हि धर्माः समाख्याताश्चातुर्वर्ण्यस्य भारत॥ चातुराश्रम्यसंयुक्ताः सर्वे ते विदितास्तव॥ चातुर्विद्ये च वेदे
च॥ योगे सांख्ये च नियता ये च धर्माः सनातनाः॥ चातुर्वर्ण्यस्य यश्चोक्तो धर्मो न स्म
ताश्चानुलोम्येव भारत॥

91

नमस्तु माय सत्या मिले धात्र पुत्र विष्ठिताय ॥ प्रभु हि धर्मार्थ समाविपु कं ससंबवोस्याप नुदात्तु स्मो कम ॥
रतिमहाभाग तेषां त्रिपर्थ शिवा नाऽधर्म ॥ वैरं पापमउवाच ॥ ततः कृष्णमुख हासं धर्मार्थ सहितं हितं ॥ श्रु
त्वा शांतनवो भीष्मः प्रत्युवाच कृतांजलिः ॥ लोकनाथ महाबाहो शिव नाना पराक्रम ॥ तवैवा मनुष
स्तुस्य हर्षं समाश्रित पवित्रतः ॥ किं वा ह मति श्वासा सामि वा संतुतव संनिधौ ॥ पद्म वा चो ऽत तेसर्वं तव वा वि
समाहितम ॥ पद्म किं चिन्त वितर लोके कस्तथं श्रिपसे वयन ॥ त्वन्मस्ता न्मि: स तं देव लोके बुद्धिमतो हि
तः ॥ कथयेदेव लोकेयो देवताज समीपतः ॥ धर्मकामार्थ मोक्षार्थ भूया तवागतः ॥ त्वन्नामि
नापाजुष्यितैमनोमेम मधुसूदन ॥ गाङ्गापिव्या वसीदं हि न वबुद्धि प्रसीदति ॥ न चात्र प्रतिमा का वि
दासीत् किं चिद्भुमा भितु ॥ पा प्रमान स्य गोविंद विधानं नस्सले: सर्वे: ॥ बलं मे पुत्र महानो वृषा लाः स्वनं
नि च ॥ मम्मी मि पचित पुनर्भी नेशितान्तपाके हे ॥ देव त्या सुजाते वा च न कथं व कुंतु म हे ॥ सा भुमे
त्वंप्रसीदस्व दल्ला हकुल वह्नि न ॥ तत समस्त महाबाहो न पश्च का किं विदप्पु ता ॥ त्वां संनिधौ वसीद ॥८१॥

मच्युतम्॥ वपुर्हसुत्किमीमस्केमेब्रुसे वसविष्णुतः॥ येनमस्यंति गोविंदं मते योवि घनेभवम्॥ त्वमु
पन्नापन्नकोपगातिमिवंतोडिजीवदे॥ यत्रैव पः पुंडरीकाक्षानन्दापत्वस्तुओन्नम॥ वासुदेवउवाच॥ पतः
रवलुपन्नानां कर्मपितेपुत्रुपर्वम॥ ततोमयावपुर्दिव्यं तवभीष्मप्रदर्शितं॥ नस्त्वंतापनाउद्दमकोपान्वे
वैभव॥ दर्शयामहमात्मानं मवाश्तानापूभोनत॥ नवांस्तुप्रनमन्कस्वनिनेवाजीवमास्थितः॥ दृष्टेनाप
सिसनेवद्दातेवनिनतःशुचिः॥ ब्रह्मस्वंभीष्ममांदृष्टुं तपसास्वेनपार्थिव॥ नवस्तुपस्थिताजोकाप
मोनावर्तिलेपुनः॥ पंचाशतंषट्‌चकुरुप्रवीरशेषं दिनानांतिजजीवितस्य॥ ततोशुभैः कर्मफलोद
येस्त्वंसमेष्यसेभीष्मविमुच्यदेहम्॥ एतेहिदेवावसवोविमानान्यास्थायसर्वेज्वलिताग्निकल्पाः॥
त्वंनहितासंप्रतिपालयंतिकाष्ठांप्रपद्यंतमुदक्पतंगं॥ व्यावर्तमानेभगवानुदीचीं सूर्येदिशं
कालवशात्प्रपन्ने॥ गंतासिलोकान्पुरुषप्रवीरनावर्ततेयानुपलभ्यविद्वान्॥ अमुंचलोकंत्वमितोहि पुरुष
भैस्यंत्वयिहिज्ञानिवीर॥ ज्ञानःक्षमेष्वनैवसंनिकर्षेसमासाद्धर्मविवेचनाय॥ ततश्शांतिनवोकोपह

श्रीगाङ्गः
भाञ
॥ ८२ ॥



ततः स हृष्टो निर्वेदि यं पुण्यवर्षैरलंकृतः ॥ पथानय गजाश्वैर्यः सभागेयः सपांडवः ॥ बुद्धिमाशिवस
वीर्यैः उत्तमैः सुरवाप्यमहेनागताः ॥ तथा हि ह्येमणिवृंदार्किभि तत्र प्रदृश्यत ॥ ग्रहो दिवः सुरवा
यापुः सर्वगन्धवहः शुचिः ॥ धर्मे नायेन हि विष्णोनाम्लप्रावदन्यत्र पवित्रताः ॥ नेतो मुहूर्ताद्गज
नानरसहस्त्रो शुद्धिवाकनः ॥ दहन्त्वमसि कोले मनीयो प्रत्यदृश्यत ॥ ततो महर्षयः सर्वे समु
त्थाय पडजानाद्भिर ॥ भीष्ममागेन्द्र योवकुनाजातेव युधिष्ठिरम् ॥ ततः प्रयोस्मके नीके
एवं पांडवसत्तमा ॥ सात्यकिः सं उपश्रैवे वेसवसान दृतकोपः ॥ ततो धर्मजिताः सम्यक्
नामपूजिताः ॥ एवं समेथ्या मइत्पुरुका पवेष्ट मानिता पपुः ॥ तथैवाभ्युगागमे पूर्वं केशवस्तव
पांडवाः ॥ प्रदक्षिणमुपावृत्य नृपा नानुडुरुः शुभाननः ॥ ततो नयैः कौरवनाविनक्रुवने मही
ध्वनाद्यैः सम दे [illegible] श्वर्वे निभिः ॥ हयैः सुपर्णाभिववाशुगामिभिः पदातिभिस्त्वा नृपमो सनाद्ि ॥ ८२ ॥
भिः ॥ तथो नयानोत्तमगोष्ठिला यमूलसमै नयवादनिसा यसानिशी ॥ पुनयवपर्वा सुयध्यामतो



९२

मः

न चावस्थितिं न पि भुवनम्॥ अहिताः स्वं प्रभुत्वा नाभिमानात्कालं न वसे स्थितौ॥ केवलं तव वीर्येण स्थितिश्चास्ति मधु
सूदन॥ स्वयमेव वयं दोस्त्वा साक्षात्कर्मणा अस्यपालितं॥ तद्ब्रुवीष्व श्रुतवैषां मानसे त्वमागमश्च॥ कथं
त्वयि प्रस्थिते कृष्ण शास्त्रं तेजो कलकर्त्तवि॥ प्रवृत्ते कोधः कलियुगो हि यदुवंशस्थिते॥ वासुदेव उवाचागु
पन्नामिदं वाक्यं कोपनाशनं धर्मे वसे॥ महावीर्यमहासत्त्वे स्थिते सर्वार्थदर्शिनि॥ यदुभ्राता सदास्मिंस्तव
चाग्रे यातस्तु अंशतः॥ महात्मा च बलो भीमसमस्त्वत्प्रसादात्कृतं विभो॥ नतेस्वामिनेतेन त्यक्ते न सह
न वैते नु जा॥ प्रभविष्यति यतो गेय स्तुत्यपासेन वाप्युत॥ इत्यादि च समत्याधिप्रीतिमास्थितो
न वै॥ न वर्त्ते कविकः शक्तिर्युद्धैः प्रादुर्भविष्यति॥ सत्त्व स्वयं वसनेमि स्थितं तव भीम भविष्यति॥
इत्येवमाश्रयाद्बलमेनत्वामेवतुर्विंशम॥ वसुन्धरं समाप्तिं सदुदरे समितं विक्रमः॥ यदु
र्विधं प्रजानां जैसेषु केतान वसुधा॥ भीष्मे तु दैव सितत्वेन जले मीनद्वारसे॥ वैरं पृष्ठ
उवाच॥ तत स्तेष्वास सहिताः सर्व एव महर्षयः॥ जगत्यजुः सामसंहिते वीवोक्तिः कृष्णवर्णन॥

श्रीरामः
गा॰जे॰
॥९३॥

93

जामीन्निमत्वा राजर्षिर्वेकृतं ॥ अपि सज्जो महाते ऽजामीजो द्रष्टुं युधिष्ठिरेशः ॥ ततः कृष्णस्य वचनात्स्तात्पिकिस्त्वनितोपवी ॥
उपगम्यवराजानं युधिष्ठिरमभाषत ॥ एष्योनमस्तवोराजन्वासुदेवस्य धीमतः ॥ त्वमीपतापगेयस्य प्रपासनिज
नार्दनः ॥ भवत्वमीसः कृष्णोसो धर्मराजस्य तापुते ॥ यदर्थोलंतनंकुत्योनदूवान्दकर्तुमर्हसि ॥ एवमुक्तः प्रत्युवाच धर्म
पुत्रो युधिष्ठिरः ॥ पुण्यतोमेनयवचनः कृष्णः श्रुत्वा प्रतिमयुते ॥ अस्तेनिकेः प्रपातश्रपास्मामोवद्रमेवहि ॥ नवपीउ
पिनश्रेमेभीप्तो धर्मपान्तोवनः ॥ श्रेतःपुत्रसमाहृत्वा पिमिवन्नेतु धनंजय ॥ श्वघ्रुत्रन्द्वनिगोजेयः पवंगुस्तेद्रवेस्पति ॥
नतोलेद्रापिकौन्तेयपचश्चकृजनसमागमम् ॥ वैशं ॥ सततद्दाकमसपाज्ञापकुंतीपुत्रोधनंजयः ॥ पुत्रोनयवनंत
स्तोप्राववदेनवर्षम ॥ नतोयुधिष्ठिरोनराजापमोभीमार्जुनावपि ॥ नकुलीविसमस्तानिवपुः कृष्णनिवेशनम् ॥
श्रेगतुस्त्वपकृष्णोपिपांडवप्रमहात्मनः ॥ श्रीनेपतनि होथीमानन्नजमेवान्वपद्यत ॥ नगवस्याः संविदंकृत्वा
सुस्वोपक्षावरार्हनी ॥ मेघघोषेनयवनैः प्रयगुस्तेननर्षभाः ॥ मेघपुष्पंबलाहवेशैत्यंसुग्रीवमेवच ॥ दारुक
श्वादयामासवासुदेवस्यवाजिनः ॥ नेहयाः वासुदेवस्य दारुकेणप्रचोदिताः ॥ जग्मुस्त्वरिताह्यदा नाजसूक्षितनतःप्रव ॥९३॥
पुत्वाद ॥ नेतसतनद्वाकाशेवेगवंतोमहाबलाः ॥ स्वे श्रेधर्मस्य कन्त्सस्यकुन्तलेनमभ्यातनन्ने ॥ ततोपपूर्वमभी [illegible]
नं जगतःप्रभुः ॥ व्यासोमहर्षिभिः सार्धं ब्रह्मादेवगणोर्दृघ्या ॥ ततो वनीर्दग्गोविंदोनयासवयुधिष्ठिरः ॥ श्रीमो
गोश्रीवचनोर्थयमोत्तान्याके [illegible] ॥ ततः पार्थ गोनाजानदत्ते

नदी नदी पुनर्दृष्टं नागितिकीत्व नर्मदा ॥ ततः पुनस्ताद्भगवान्निरीक्षकन्तः समुद्धित तस्मात् प्रसिद्धं पुरुषरूपम् ॥ दिवाक
रापि तमसा महोषधीः पुनः स्वके ते वपुषा नपोऽजयन् ॥ ततः पुनं स्तुनपुरसे स्थित घुर्ति प्रविरपते यद्युव्यपीडवास
दा ॥ पश्यो विता ममवत वता [illegible] प्राविशत्स्वमात्विताम गपततयोगुहाइव ॥ इति शान्तिपर्वणि [illegible]
तै रूपम् ॥ ततः प्रापन प्राविरयप्रस्तुतोमधुसूदनः ॥ प्रामत्रा नार्थ शेषा पापा प्रिन्योम पवत्व्यत ॥ स ध्यानपथ
स्थितास्तिनाः ॥ त्वस्तु वनविश्वकर्मा त्वं वासुदेवं प्रजापतिम् ॥ पठंति पारिसत्वमि कोलत्वागा येतिगायता ॥
शंख्यातपमर्दनोरव [illegible] तः ॥ पुवाद्यं तसहस्र शः ॥ दीर्णापरत व वेरावीनोरवत रवातिमनीमः ॥
प्रहासरवविस्तीर्णः शुश्रुवे तस्य वेश्मनः ॥ ततो युधिष्ठिरस्यापि त्रा शोमज लसंस्थिताः ॥ दुर्वेते मेधुनावातोगी
तवाद्भिः सिः स्वताः ॥ ततोऽभ्याप दाशार्हः स्नातः प्रांजलिर्मुनः ॥ जप्यो गुह्यं महोवाहुर्नग्नी नाश्चित्वत
स्थिवान् ॥ ततः सहस्रं विप्राणां चतुर्वेदविदस्तथा ॥ गवां सहस्रेणैकैकं तोषयामास माधवः ॥ मंगला
तेमं कृत्वा च्यात्मानमवलोक्य च ॥ आदर्शे विमले कृष्णस्ततः सात्यकिमब्रवीत् ॥ केशव उवाच ॥ गच्छ शैनेय

श्रीनामः
ना॰लं॰
॥१८५॥

९४

न॥ त्वं हि सर्वस्य सर्वज्ञः सर्वधर्मविदुत्तमः॥ एवमुक्तः पाण्डवेन भगवान्केशवस्तदा॥ अभिगम्य तु नार्थं
प्रत्याहाथ पाण्डुसुतः॥ वासुदेव उवाच॥ कश्चिदेतसुतं मनुजश्री पुरुषोत्तमेन तु सततम॥ किं विस्तुतं सदा एक
बुद्धिः कच्चिद्ज्ञानसंमोहो नष्ट॥ कच्चिदेतानि सर्वाणि श्रुतानि नियतानि च॥ अर्जुन उवाच॥ सत्यं परं ते हृदयं
मतं ते धर्मकुलं हन्ता॥ श्रीभगवानुवाच॥ गतो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत॥ नत्वा प्रसादं
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः करिष्ये वचनं तव॥ नत्वं सर्वमनुपश्यामि पारगो भव
विद्यालिनि॥ वेदो कुरु तत्वतो धर्मो वेदान्तानि त्रिगुणस्य वै॥ ज्ञानं सर्वं प्रपश्यामि यन्मदानां सर्वेषु
न॥ त्रिषु एव धर्मो ब्रह्म कृष्ण सर्वमेतद्वेत्ति॥ कृष्ण जानाति कुन्तीपुत्र धर्मं सोऽस्मि जनार्दन॥ वासु
र्याः सन्ध्यर्गेषु योऽर्थः सर्वभूतेषु स्थितः॥ सोऽहं धर्मः स्वयं कालो नवगुणाश्रितो देवं॥ एवमेव
वक्तव्यं तव स्याति जनार्दन॥ न तु प्रसादात्त्वत्तोऽहं मोहमुक्तो नाविचिन्त्य॥ पुनरेवास्मि संयतस्त्व
दनुग्राह्यं हितः॥ न तु तं पश्यामि त्वत्प्रसादाज्जनार्दन॥ त्वं पाकं सर्वं तु सर्वाणि देवो ॥१८५॥
नः प्राह पाण्डवं॥ किं तु विवदितं वाक्यं तदा श्रुत्वा कथं॥ वासुदेव उवाच॥ एष ते सःस्वयं स
र्वं वक्तुं न शक्यं विधिर्नो नयतः सर्वं भिन्नं ते नामानि सर्वमेव नः॥ श्रीनारायणं स्तुत्वा कृ
कृष्णा

त्रिदिवं द्रुमाः ॥ अभ्याजगाम गोविन्दो ब्रह्माण्यभिवदासवः ॥ एवमन्तस्वेशप्राणं तमाद्रिं प्रपतिष्ठता ॥ सहदर्शमहावाहर्षिताद्याग
४ ओनमेजपडवावृ ॥ धर्मो जनिमहात्म त्वेसत्यसंधेऽजितो भिजातेदेव वृते महाभागे एवनत्व गते श्रुते ॥ पपाने तेसा क्षुकः ॥ इति
वीनरापने भी बध्यं नतुनंदलेपगो गेये पुनुव धाम्रु पांडुदैः पर्युपस्थिते ॥ काः कथाः लम वर्द्धततन वीनसमाग
के ॥ हतेषु सर्वसैन्येषु तत्रैवं एमहा पुने ॥ वैशंपायन उवाच ॥ एवनत स्वगते भीष्मे कौन काणों धुनंधवे ॥
श्रोजग्मु ऋषयः सर्वे नानद प्रभुखो दैप ॥ हतशिष्टाश्च नाजानो युधिष्ठिरपुरोगमाः ॥ कानाद्दश्वपुंस
स्त्रीभीष्मं र्जुनम पुमानसधा ॥ नेमि गम्य हेमहा त्मानो मनता मं पिता महं ॥ अन्न वे सौ वं नगां गेयमाद्रिं धृ पति
तं यथा ॥ मुहूर्तमिव च ध्यात्वा नानादो देव दर्शनः ॥ उवाच पांडवा संवीन हताशिष्टांश्च पार्थिवान् ॥
मामकालं समावर्ते भीष्मो पनतु पुरत्नामं ॥ अस्तमेति हि गांगेयो भानुमानिव भारत ॥ अयं प्रमा
नुसिसेन पुंसां सर्वमिन तुपच्छतं ॥ कृत्स्नानहि विविधाम धर्मो राख्यानुवर्तते सर्व सवे नमपम् ॥ एवमुक्तः पना
न कौतेलोकान संप्राप्तो भिमनुं भेजनम् ॥ तेत्री पुम तुपुंउपधं संपया भ नामि स्थितान ॥ एवमुक्ताना
त्ये देन भीष्मं मोघुमे माघ्निपाः ॥ प्रकुं वा गकुवं तस्वे वास्तां वकुः पनस्तनं ॥ अथ पो वावत ऋषीकेशं पांडु
पुत्रो युधिष्ठिरः ॥ नान्यस्तु देवकीपुत्रात् प्रष्टुं च कः पितामहे ॥ प्रव्याहरण यदु दुर्भ चैस मद ग्रेमधुसूद

महाभारते ... नाज
अध्याय १४

श्रीरामः
मा॰ हु॰
॥१८५॥

र्म स्मृते मौपिद गात्॥ अप्रतिप्रुवतः कश्चो दोषो पोत्पि मचिवा प्रभो॥ तस्मात्तु नैश्रवपो नैश्रव धर्मोत्मुक्तः सदा
तमात्र॥ विदनं ड्रिशास्त्रमात्मैत्वप्रवृत्ति मनानर्डेअ॥ स्त्रोनि पर्वतिक्ते नाज धर्मेषु॥ नैशंपायन उवाच॥ स्व
धा त्रवीत्य हाते जावानकौमव नंदनः॥ हंत धर्मो त्रव दयामि इच्छावावानसंगम॥ एवं प्रसा
दाज्ञे विंदम्नताना तत्तिरिशाश्वतः॥ पृथिव्यां क्तिनरहस्य मो नाज्ञा धर्मोत्मनुष्ट शु॥ एवं प्रीतो महाविष्णु
र्मे धर्मो नरस्यामिवानप्रु॥ यास्मिनाजोर्हमिज्ञाते धर्मोत्मेनिमहात्मनि॥ मृत्युप्य ... न नरपपः सर्वे
समाप्त छनुपांडवः॥ सर्वे वादीतपरसो कृतूर्णा धर्मवादिनां॥ यस्य नास्ति समः कश्चित् समाप्त छ
नुपांडवः॥ धृतिर्दयो व्रतावर्ये सभा धर्मैश्च नित्यदा॥ यस्मिन्नो जस्व तेजस्व समाप्त छनुपांडवः॥
सत्यंदानं तपःशौचं शांति दीरपम संभ्रमः॥ यस्मिन्नेतानि सर्वाणि समाप्त छनुपांडवः॥ यो नकां
मान्नात्मनेमान्नमयान्नार्थकामरागतः॥ कुर्याद्धर्मं ... धर्मात्मा समाप्त छनुपांडवः॥ स्वस्य
नित्यः सदा निन्दो लोनानिन्मोनित्यप्रियः॥ योददाति सनानि समाप्त छनुपांडवः॥ इज्या ध्यपनानि ॥१८५॥
यस्य धर्मे सनिरतः सदा॥ यो नेन्दुनन्दस्यस्व समाप्त छनुपांडवः॥ वासुदेव उवाच॥ ऊर्ध्वापनयो
पेतो धर्मो नातोसु विष्टनः॥ ... ... ... ... ... ... ... दन कृत्वा

जार



१८३

उद्धि मेननहाथा हो

कौ लोकान्विसृजिष्यति ॥ तस्मै वयमन्रसःपूर्णां नपि के विसृजिष्यति ॥ आध्येयं तु महाभूयोपशस्तवमहा
धुते ॥ ततो मे विपुला बुद्धिर्लोकाननुवर्तिष्यति ॥ त्वं पिमेभु न समाहिता ॥ यावद्धि पृथिवी पीलपृ
थिवी स्थास्यति ध्रुवम् ॥ तावत्तवाव्यया कीर्तिर्लोकाननुवर्तिष्यति ॥ यद्यहं त्वद्वंसे लोभ्यपा
उवापानुपृच्छते ॥ देवं पुत्रादा इवते स्यास्यंपतिवत्सुखानले ॥ यस्वैतेन प्रमाणेन ये द्यत्या स्य
नस्य मना ॥ सफलेन सर्वपुण्यानां फलं नमास्यहि सर्वतः ॥ एतस्मात्कारणाद्भीष्म मानिर्द्दिष्टा
मयाहितं ॥ द्रष्टा पृथ्वीं विप्रध्येन कथंभूपस्तु वेत्ति हि ॥ यावद्विप्र यतो लोके पुत्रस्य यशो भुवि ॥ ताव
त्तस्याव्यया कीर्तिर्भवतीति विनिर्दिवतं ॥ राजा तो हन शिष्यास्तेनाराजन्नंभित नासते ॥ धर्मं नतु
पुण्यं तेन स्तेभ्यः प्रोक्तिमानत ॥ सर्वो हि वयसा वृद्धः पुत्रवान समन्वितः ॥ कुशला नाउध्वमा सामू
र्वैषाम पुनाश्रुवे ॥ जन्मप्रभृतिते कश्चिद्दृष्टिं तं नदुर्द्दशाः ॥ ज्ञाता नंसवे धर्मा नांत्वां विदुः सर्वपार्थिवाः ॥
तेभ्यः पितेव पुत्रेभ्यः राजकृत्यि पतंजपे ॥ अथ यस्वैव देवो यत्वया नित्यमुपासिताः ॥ तस्मोद्दितेभ्य
द्वैवेदं त्वयि परमाध्यवेषतः ॥ नृमीन पुरस्पुमातो भ्यः प्रष्टेन वसता पुनः ॥ वक्तव्यं विदुषा वेति च

श्रीनास:
नार्कं
॥२८॥



तमुंवा वाच्यजोजेयो न प्राप्त: सर्वधर्माविनो॥ सोपधर्मास्त्रौ पवित्रश्चौनामैस्त्वेकुसमम॥ ॥
एतोनिमर्दीति राजधर्मे॥ वैशंपायन उवाच॥ प्राकिपन्पत्रुषीकेशेनजुमान्पावितानहम॥ अभिवा
प गुन्नू सर्वस्मिर्षम् सूप्र ध्विष्टिर:॥ युधिष्ठिर उवाच॥ नाशाँवैपनम्नो धर्म इतिवै धर्मोवदोविदु:॥
96 म हीतनमनंमानैमनम्पेन ऊहिपार्थिव॥ राजधर्मी विशेषेण कथयस्व पितामह॥ सर्वस्य जीवलो
कपितामहेस्य राजधर्मा: परायणं॥ त्रिवर्गो हि समासक्तो राजधर्मेषु कौरव॥ मोक्षधर्म
श्च विस्पष्ट: सकलोत्रसमाहित:॥ यथाहि रश्मयोश्वस्य द्विरदस्यांकुशो यथा॥ नरेन्द्र
६२ धर्मो लोकस्य तथा प्रग्रहणं स्मृतं॥ तत्र चेत्संप्रमुह्येत धर्मे राजर्षिसेविते॥ लोकस्य संस्थानभ
वेन्न सर्वं व्याकुलीभवेत्॥ उदयन्हि यथा सूर्यो नाशयत्याशुभं तमः॥ राजधर्मास्तथालोक्या॥२८॥
न्नुदन्त्यशुभां गतिम॥ तदग्रे राजधर्माणां मत्पितामह॥ प्रब्रूहि भरतश्रेष्ठ त्वं हि

ओकनाःओविरोपमे॥श्रुण्वो॥मात्मोस्वमन्मोरवगुणसंबंधिबोधवान॥अयोहिजितुमितेत्योभवंतुलो
पसर्पति॥भीमपडलाय॥ब्रोलकेशनमोपपाभ्वर्मोदाजमध्यपलेतपः॥द्दोबेयोगोनमाकृष्णसमने
देहपातनं॥पितृभिताःमहानुभावनगुणसंबंधिबोधवान॥लिप्याप्रदत्तान्यःसंरक्षोतिहत्वा
कर्मरवसः॥रामपत्मोजितोलुब्धानगुणेनपिवकेश्व॥मिहेतिसमनेपापानलांत्रियोयःसुध
र्मवित॥ब्रोजोमृत्लक्ष्मीद्योतधर्मसंतुसतानमनमः॥तिहेतिपाहेसामनेदानियःसर्वधर्मवि
त॥अहिताद्दोकेपन्नगोगजश्रेव्यजडुमाप्र॥मंहीकयोनिपुद्धेषुदोमयोयःसधर्मवित॥यहा
तेनवलोतोपं सोदृश्यं दानवंधुना॥देवर्षित्वमविलोकेवपुण्ढेहितानुमयूवीन॥वेशंपायनउ
वाच॥एवमुक्तेगुप्तीश्चेतुनधर्मराजोयुधिष्ठिरः॥विलीनवजुध्योगम्यनश्रोत्सदर्शनेम्यतः॥
अथास्यपादौजग्राहभीष्मस्यपितामहंदतः॥मूर्द्धिवैनमुपाघ्रायनिपीडयन्वीतदा॥ पितुवाव॥

स्वनम्नरूपेणमन्दाश्रितप्रः॥ श्रीदेवं सर्वकार्येषु स्वयेष्याः कुरुनंदन॥ पुनर्नपवित्रानेशा ब्रह्मीसंपूजनतो नव॥
म्नदुर्हिताजालमनेसंध्योमर्वानिसर्वश्रः॥ नीरुणाउद्धितनेलोकस्तास्ताउमपमावन॥ [illegible] दृष्टारवे
वतेमिपंविप्राः स्पुर्दिवांवनु॥ मूनम्नेनपनेलोके [illegible] ब्रालेरोनामभावनं॥ मनुनोवापिनजेद्रुमी
नाश्रलोकोमहात्मना॥ धर्मेषु स्वेषु कोनम्नहृदिनोकर्तुमहोस॥ मत्रो [illegible] मस्त्राविमरुणेनालो
हस्तुस्थितम॥ तेषांसर्वत्रगतेजः स्वास्तुलोमिषुमा [illegible] ति॥ मयोहंनियदाज्ञानमग्निनावाहि
हन्यते॥ ब्रह्मवरत्रिपोद्दृष्टिनदासीदंतिनेश्रयः॥ एवंज्ञात्वामहानोजनमस्याइवोहिजाः॥ मो
मेब्रह्मद्विजश्रेष्ठाध्यानयोगिसमाश्रिताः॥ एवंवेवनमेपुलोकेनयविश्रामकः॥ निग्रहएव
सततंवासुमंपेस्मुनीश्वराः॥ इस्तोलोवोशनस्याभीतोपुनानामनहीर्णा॥ नोनिवोधमहानाज॥
स्वमेकाग्नमानप॥ ड्घम्यस्त्र्मावानसपिवेदानजानु [illegible] न्नो॥ निग्रहोपास्वधर्मेणधर्म ॥९७॥
पेहीनजोपिप॥ विनरपमानं [illegible] धर्मेतिपोंदानिस धर्मविर॥ जतेनब्रह्मजोसत्यान्मनुस्तान्नु

भिष्टतो वनः ॥ आगमस्य पवनस्तव नः सर्वे जानेः पर्वतप ॥ अवंतरि पूर्वं बुद्धो वासुदेवो विमन्यते ॥ श्री
आउधाय ॥ नमो धर्माय महते नमो कृष्णाय वेधसे ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शाश्व
तान् ॥ शृणु कात्स्न्येन मत्तस्त्वं राजधर्मान् युधिष्ठिर ॥ निरुच्यमानान्नियतो यदन्यदपि वाञ्छ
सि ॥ आदावेव कुरुश्रेष्ठ राज्ञा रंजनकाम्यया ॥ देवतानां द्विजानां च वर्तितव्यं यथाविधि ॥ देवता
न्यर्चयित्वा हि ब्राह्मणांश्च कुरूद्वह ॥ आनृण्यं याति धर्मस्य लोकेन च समान्यते ॥ उत्थानेन सदा
पुत्र प्रयतेथा युधिष्ठिर ॥ मनुष्याणां न दैवं तु गत्वर्थं प्रसाधयेत् ॥ साधारणं द्वयं ह्येतद्दैव
मुत्थानमेव च ॥ पौरुषं हि परं मन्ये दैवं निश्चितमुच्यते ॥ विपन्ने च समारंभे संतापं मा स्म वै कृथाः ॥
घटस्वैव सदात्मानं राज्ञामेष नयः परः ॥ नहि सत्यादृते किंचिद्राज्ञां वै सिद्धिकारकम् ॥ सत्ये हि रा
जा निरतः प्रेत्य चेह च नंदति ॥ ऋषीणामपि राजेंद्र सत्यमेव परं धनम् ॥ तथा राज्ञः परं सत्यान्ना
न्यद्विश्वासकारकम् ॥ गुणवाञ्शीलवान्दान्तो मृदुर्धर्मो जितेंद्रियः ॥ सुदर्शः स्थूललक्ष्य

श्रीराम:
नाऊ
॥१९८॥

सह धर्मिणी ॥ कामं त्वं महाराजा जगुणे मे मेद भिक्षते ॥ यथा हि गर्भिणी नारी स्वास्थ्य प्रियं नसो तु जप ॥ जनस्ति हि नमा
वर्तते यथा राजा प्रसेककम् ॥ दर्शितं च कुतुहैश्च सदा धर्मानुवर्तिना ॥ स्वप्रियं तु परित्यज्य पद्मलोके हितं
भवेत् ॥ न संत्रासं वने धैर्यं कदाचिदपि पाडव ॥ धीनस्य स्पष्टं दंडस्य नभवं वीदीप्तो कवित् ॥ पनिहासे
स्वभर्तैष्यते नात्यर्थं विद्मो भवन ॥ कृतेष्यो नाजरथा हृदये दोषमना हि मेघ युग ॥ भवमन्येति मन्ता वंसर्वर्षो
दुपजीविनः ॥ स्वस्थानेन प्रतिष्ठ मिलं सुपर्णिवतत्वनः ॥ प्रेष्यमाना विकुर्वंति गुसं वाप्यनुपुंजो ॥
अयथा वोद्धेव यथायं ते ममभ्या न्यास हृतिने ॥ कुर्यति पतिरेवं ते सुमित्रा या मे मित्रष्टने ॥ दुकांवेवं
वना मित्र कार्याण्यनुविहितव ॥ जुर्जने यास्य विषयं कुर्वंति प्रांतरूपके ॥ स्त्रीनदिमि स्वबद्धांने तुस्य
वेश्याभ्यां वंसितवा ॥ सा तेनि छीवने वेव कुर्वंति यास्य लेनि धो ॥ निर्भिद्या नाजर्था हृदं सर्वानामि वनद्वः ॥ इ
पेवान्न लिनेवापि नयं वात्स्य समनं ॥ न्याद्विनो हृत्यमाहत्य हृदु मं पापिवं महेतुं ॥ इंद्रने दुष्कं न नाजवि
दंने दुष्टवेविते ॥ कृत्वैव सुहृदा नावं प्रवेति पतिव्रतः ॥ कुं देवा स्मिन न हत्वं त्येवन वहस्यं निपूजितः ॥
स्नेहवेला लोश्वनदामवेत्यन्योन्यकामकारं ॥ विश्व सेवां निनर्वदति कृपानिवद्धः कृतं ॥ जीवपावेवकु

॥१९८॥

९४

श्रीरामः
ना॰ऊ॰
॥९९॥

गीतेः श्लोकः पुनातमनः॥ नाऽप्राप्तिकालेन नजेंद्र इष्टानि मनेपुनः॥ मुक्तो मध्यबलिहस्त कार्यकार्य
मज्ञानतः॥ ऊर्ध्वपाणिरप जस्य पानेन्त्या गोविन्द पतेः॥ बाहोः पुत्रेण गाइश्च समवेते हृषीमान्यः
समेजा सुहोऽपेक्ष्य स्पर्कः पोनहिते पिता॥ मे समेजाः कम्बोजाः कपोनास्मे वासके न्मनः पम्नुज
पञ्चनः पित्रा निर्मलं सविवासितः॥ मम पितो द्यूतके नादि श्वेन के गुर्भ हातपाः॥ मम उपञ्चनः
पितुर्निर्मलं सविवासितः॥ निष्प्राविप्रानुपवनम स्वस्तः सद्पितः सुतः॥ सो कयं जनमेवान्यदाजे
धर्मः सनातनः॥ सपुत्रस्य नलाणे वे व ध्रुव हान स्ववार्जनम्॥ नहि स्मान्यन विज्ञानि द्वंद्वं कालेन दाप
पेत्॥ विक्रांतः सपक्षपातो न कोन व ज्ञात पथः॥ आत्मजो ऽश्वजिता कोऽङ्कः कालस्य पूर्वमानि स्वयः॥
धर्मेणार्थं च कामं च मोक्षं वृत्ततनं प्रमुख॥ कार्यसंकल्पमन्यस्य गाआमाविनु मरहितः॥ दृष्टिकोबमने ॥९९॥
ज्ञास्यामान्यं सेवनका पनः॥ बान्धुर्व त्वस्य धर्मः माध्व नलिन धाम हालिनः॥ धर्मसंकनन
नाराधना को ध्रुमः सनातनः॥ नहि पवसेव्य नपति भी स्वयं जनवादि स्वाहेन॥ बाहुलस्य गुलसदो यांश्व

99

र्वंतिसावस्तास्तस्यशास्त्रं॥ [illegible]कासेवमेवासेवनपास्तामानुलेपने॥ गुपमासेनन[illegible]सुसा
स्तस्योपस्ख्रवने॥ लिंदनेस्वानपीकानानसंत्यनुलंनेवभानह॥ त्रिकूत्यापनितुबंतिनाजंदेपहमंतिव॥
कीगुत्तुंनैन[illegible]मि सस्रूत्रे रात्रेवपद्रिरणा॥ [illegible]सम्त्बूत्पोनाडेनिलोकोश्वेववदंत्पुता॥ एनैवैवपून
वैवदोषाःप्राउर्मेवंप्युग॥ नपनेमाद्वीपेनेहपुलेवपुष्पच्छिन॥ ॥इतिश्री[illegible]
नानधर्मे॥श्री[illegible]उवाच॥ नित्योपुक्तेनवैनाहामाविनयंपुष्पच्छिन॥ [illegible]तेलनाहाडुमानीवो
धविवर्जितः॥ भगवान्पुत्रमावाहश्लोकेमन्त्रविशंपने॥ नहि[illegible]हेकमनानाजलं अदतः सन्निलेवो
पमे॥ तविमोगमनोमूमिःसपोविलरापानिव॥ नाजानेवाक्योक्तानंधास्तसंवाप्रवागेनन॥
तदनन्तनपार्हलत्वादिनंकर्तुमहसि॥ संत्येपानंमिसंधत्स्वावेनोप्यारवविनेयुप॥ सस्तांगेप
वैनाप्सपावितनीतेपभावनेनः॥ गुरुर्वीपादिवामिनेपीतिहेनव्यपवसः॥ मनुत्रेमहिमासापंकोत्तः

श्रीरामः
नाजं
॥१००॥

सेकीनपतिर्विश्वकर्मा मनोमदेत॥ सन्निप्रमनजुर्लुध्वः स्वजगे नैवध्याते॥ गुविसु पुष्टिर्दीपाजोलोकवितंग
हेमत्तः॥ मघमत्सूधिसिन्द्रीसः पातित स्वावनिष्टसे॥ श्वको धनोदाध्वसत्नीम दुंदुंडो जितेंद्रियः॥ नाजामवति
भैगो नोविश्वात्मा॥ किमवाम्मिवा॥ श्राहो ध्याप गुणोपेतः पवनेचुगुतस्वनः॥ बुद्धिः सर्वविर्गोलोजवोजपवि
तथा॥ लिप्र कामीजितोऽडिः सुप्रसादो महामनाः॥ कैनोषप्रकृतिर्गुणः॥ कैनावानविकल्पतः॥ आनन्दा
न्विवका पौत्रि सुपर्णवहि नागिव॥ पसीनाहः घट्टस्वंते सम्माजोनाजसतमः॥ गुल्ला इवपितृगैहवि
षधपसप्मा नवाः॥ निर्मपावि विनिष्ठेति सनाजोनाजसतमः॥ अग्नू ठविसवापस्वपो नानाष्टानवा
शिनः॥ नथापनवेतानः सनाजोनाजसतमः॥ ॐ असुर्वर्णपुर्कैदेसवकर्णजिनूनामसजनाविषयवासि॥१००॥
नः॥ असंख्यानमना दोतुः पात्रमा नापमा विधिः॥ वस्थानेयावि ध्येपारसेनवसंगु र्वशीलिनः॥ विषप्रदानवु
वप्रोननायस्य सपात्रिवः॥ नयस्पकुठजापं नमायानवमत्तनः॥ विषयेमूर्मिपाससानस्यवर्मः सना
ननः॥ पञ्चकोनीतिज्ञानाविपरो ध्योनम्हितेननः॥ सतावर्णी नुरुस्यणी गीसनाजानासमहिताः॥

100

प३

दशवर्गः॥ आत्मा तत्त्वाद् दुर्गाणि कोशो दंडः स्वपंचमः स्वपुरोपनय वेति २

मितं पुरस्थाविलोकनम्॥ छिद्रं छिद्रदर्शी न परिनिर्गतो स्वप्ने वप्रश्च स्याते॥ शिवरौ विदितार्थस्य पुरस्तात्सानोपधिर्विष

पः॥ कोशस्याप्याउतन्नतिर्षेन वेशस्य रोगो पमः॥ ये नावहरौ वर्गस्य स्थानेन्द्रियसंपादकः॥ अनतानां

मवेशमनामनानां नान्वेदेलोकः॥ न पतिः स्तुगुरवश्च स्यात्स्थितन पूर्वाभिभाषिता॥ उपालिलावनस्थानां

उत्तमेन्द्रीनलोलुपः॥ कृता व्रैस्थित नमतिः संतोषावान दर्शनः॥ नवायदीनविताति सतां हस्ताक्षदाव

न॥ असद्भृत्यसमागमप्राप्तस्य ज्ञानसु प्रतिपादयेत्॥ स्व पंक्त्या हन्तीदानावयस्य साधनः॥ कार्येदाता

वशीकारवपुत्वावानस्तयेवव॥ सत्वानभक्तानसंहापानकुलेजानामेनांगिराः॥ शिष्टा॥ नशाम्भ

सेवकसैन्यानितोनावसानिनः॥ विद्याविदो लोकविदः पनलोकान्ववेदाकान्॥ धर्मेवनिकानालोधून

वलांनवलातलिद॥ सहायान्सलनं कुपीनतो आस्थितिपुनस्कृतः॥ तेश्वनुत्पोभवेद्रोगैः छन्नमना छ रुपा

बलांनवलातिलिव॥ ... एवं कुर्वन्त्सर्वज्ञो हि नरदेवदाशिहार्विदामि॥ सर्वाति

त्विकः॥ प्रत्यक्षावपनो दाव ... स्वास्थ्यं भवेत्सदा॥

षे नाऽपश्यन्स प्रयोगो नामैो प्रलपन्ब्रह्मवादिनः ॥ मन्दारामे च प्रहृष्टं संनिधर्मो धर्मिष्ठो वद ॥ ना
तो नाडीवन्तु को दास्याधनं वा समिद्धर्मशु ॥ नानश्च प्राप्तिश्चिश्वेव का जेदानन्दमत्तनः ॥ पुन्नामवादानं
पोऽजमपुष्पिच्छिना ॥ सतां संगमहतं शौर्यं सन्दधे सत्संप्रज्ञाहितम् ॥ अनार्यविनार्जवैष्णवं नृपतस्यमे
दनम् ॥ साधूनामपदिष्यागः कुलीनानां वर्धनं ॥ निवयप्रवनिवेनानां सेना बुद्धिमांसद्गि ॥ व
रनानां हर्षयंतोनित्यं प्रजानां मन्त्रवेदनम् ॥ कार्यं धवेदः कोशस्य नन्दवनविवर्धनम् ॥ पुनर्गुप्ति
निश्वासश्चो न संवर्धनं वेदनम् ॥ केनना नायश्रीला नाश्वे सावेदसीदनाम् ॥ द्विविध ल वदेदुस
मयोगः कालमोदितः ॥ अनिमन्धा स्वमिश्राणां पथ्यं च शान्त्वदेशकं ॥ उपजापश्च सम्यानां सानानम्
पनदर्शनानं ॥ अविश्वासः स्वपक्षे च परस्योश्चसनं नयो ॥ नीतिर्धर्मनुसरणं तिनन्मृत्युनतेवं ॥
त्रिपूजामनयशानं नाम तं वानार्पं वर्जनम् ॥ उद्याने नहि नेगेद्राणां हृष्यन्तिनना घाना गाजधूर्त स्वपु
न्नूरं शलो कांश्वापनि वोधम्ये ॥ उद्याने नाम्नतन्लं अमुव्याने नसुना हता ॥ उद्याने नमहेद्रकश्चे

पसवानस्य मे नस्य । मेनं वै वकृता कृताः ॥ नहापं नेतिर्हि पुण्ड्रिः तया आया अपमहिमि ॥ इलोकस्वापं
पुनागीतो मा गेवे यम्मल लिकना ॥ व्याख्याने नाम वनिते तुपानिं प्रतिमानना ॥ या आनंप्रपन्नेपि चे
तेनोमार्यो तूनो धनम ॥ या अन्वेसानि लोकस्य कुतो नापी कुतो धनम ॥ न आ अ नना अपसिं हा
नालम्बो धर्मः सुना नमः ॥ अनेन तो नु विस्मृष्टो न दा लोकस्य धाधिन्तो ॥ प्रवेत ते न मनुना स्लो
कोबेलापुदाह्नो ॥ या अधर्मे पुत्रा अंड्र नाविहे कम नो श्रत्यु ॥ जडुतान्तु पुष्टो अस्वो ड्रि नो ना थनि
तुलीर ॥ भूषव का यमा वार्थमन धीपानमस्तिइं ॥ स्वदिना स्मा आनं मार्यो वाप्रिपवा दिनीप्त ॥ मामपा
मं वगोपालं वनकाकेयना पितम ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते कोमो या अध्यायें ॥ श्री कडवाय ॥ एन तेनी अधर्मो
लो नवमातं पुष्पिरि स्थितम ॥ व हस्पतिहिमे न आ नान्वं धर्मप्रशंसनि ॥ विरालो अस्व मेनवो को खर्वेव महा
नपाः ॥ सहस्रा सोम हेंद्र स्वनपा प्रवेन सोमनुः ॥ मान दाअ स्वमेगवान तपो मेन दिव्या मुनिः ॥ भगवन

श्रीरामः
गा.अ.
॥१०२॥

लक्ष्याः पुण्यमास्ते निवासने ॥ अस्तु वंशे ननन्दया धृष्टमीक्षं यदि भवतां वनाः ॥ ततो दीनमना भीष्मः पुत्रावकुरुस
त्तमः ॥ तेजसा स्थापमस्तु पर्यङ्कं पादौ न स्पृशते: स्पृशन् ॥ स्वर्गदानी स्वसन्देहं प्रपश्यामि तां पितामहः सुपे
जिस्वविताप्य स्वसाने न समापी पद्मपार्थिवं ॥ ततो दृष्ट्वा ततो नाभिवाद्य केशवं कृष्णं परवते वैवपुष्पवृष्टिनादयः ॥
प्रदक्षिणी कृत्य महानदी सुतं ततोऽनन्तरा जानुतुहृष्टुदा पुत्राः ॥ ह घृष्टं वाण्यवगायस्त्वलु पुत्रा कृतोदक्षा

102

र्थाः कृतजाप्यं गताः ॥ उपास्यसैश्चर्यां वाञ्छिवत्यै नलपासनाः पुनंतं विविश्युर्गजाह्वयम् ॥ शान्ति
पर्वणि राजधर्मे ॥ ततः कंश्चं समुत्थाय कृतपूर्वाह्णिकक्रियः ॥ ययुस्ते नगराकारैः रथैः पाण्डवयदवाः ॥ प्रपद्य
वकुरुक्षेत्रं भीष्ममासाद्य वानघ ॥ सुखां च रजनीं पृष्ट्वा गाङ्गेयं रथिनां वरम् ॥ व्यासादीनभिवाद्यार्षीन्सर्वैस्ते
श्चाभिनन्दिताः ॥ निषेदुरभितो भीष्मं परिवार्य समन्ततः ॥ ततो राजा महातेजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ अ ॥१०२॥

वी२

ब्रवीत्प्राञ्जलिर्भीष्मं प्रतिपूज्य यथाविधि ॥ परजां राजा राजेति शब्दः स्वयं निगच्छति ॥ कथमेनं समुत्पन्नस्त
न्मे वद पितामह ॥ तुल्यपाणिशिरोग्रीवस्तुल्यबुद्धीन्द्रियात्मकः ॥ तुल्यदुःखसुखो न्मात्वतुल्यपृष्ठभु

कोपं प्रमंदं वीहवगाडस्यानधीनः पुरुषो। वाग्वीनानविनिनिष्ठति॥ उस्यानधीनं वा गवीनो वमपं तमुपासते॥
दुर्स्याधीनो वाज्ञानिबुद्धिमानविद्वितष्ठति। बुधैमीक्षे विपुलांनि भुजंगइवनिर्विषः॥ मवशनुनबद्धेयो
दुर्बलोपिबलीपुमान्॥ अन्योपिहि दहत्यग्निर्विषमस्यंहितनहिंदवं॥ एकोरवेनामिसंभृतः राजुदुर्गं
संसाश्रितः॥ सर्वथापपयंते देशराजिवोद्गहः समस्थितः॥ नाज्ञोनहसंपदावं जपार्थजोकसंग्रहः॥ बुद्धि
यद्यास्यजितंस्या मकावकार्यविषयज्ञवेन॥ यदस्यकार्यं कुर्जितमाऊर्वेनैवध्यावनेन। दंमतांव्यायय
लोकस्य धर्मविच्छन्नावनेतकियों॥ नाऊंपहिसुयहतं अदुर्दशाउपमकु...नोज्ञिः॥ नरश्च मञ्जुनावो
कुमावानस्यानगुत्तमम्। नाउयसबी मिर्धनित्यहाजेतेनेहध्वावनेन॥ तस्माप्लिसे राससनानवर्त्तित
वंपुधिष्ठिर॥ पयप्यस्वविपक्षिः स्यादिदानानस्वेप्रजाः॥ सोपप्यस्वविपुलोधर्मएवंदत्ता। हिभूमि
पा॥ एषतेनाजधर्मास्तोलेशःसमनुवर्णितः॥ भूयस्तोप्यत्र संदेहस्तब्रूहिवदतांवर॥ वैशं॥ ततोव्या
सश्चभगवान्देवस्थानोश्मनासह। वासुदेवःकृपश्चैवसात्यकिः संजयस्तथा॥ साधुसाध्विति से

ध्यानादिः
मार्त
॥१०३॥

भेदोपगमनं चैव सा था था यं तन्न्यैव च ॥ तद्रूपमद्वैतमानं दुष्टो यादोषं च ना दम इत्य ॥ विमुक्तं चैव लोके
स्मिन् ब्रह्मत्वं च गमनास्य ह ॥ सायुज्यं चु ब्रह्मलोके गतानं धर्मो नाशमागमिष्यह ॥ [illegible] प्रस्ते क्षिप्त धर्मेव देवां
स्यासः समाविशत ॥ ते ब्रह्म जनयन्ति [illegible] मग्रस्मा [illegible] पुः ॥ पुरा [illegible] वं [illegible] देवो कपिता [illegible] ॥
उत्पन्नः [illegible] सर्वे दुःखवेगस्य मोहताः ॥ [illegible] कश्यप [illegible] समानम् ॥ [illegible]
[illegible] पकाविशत ॥ [illegible] प्रणाशेन धर्मो [illegible] दीपच ॥ ततः [illegible] मतै
[illegible] तु वने [illegible] ॥ [illegible] नास्ति धर्म [illegible] ॥ [illegible] पानं [illegible] ततो [illegible] सं
प ॥ [illegible] पितामह ॥ [illegible] नरपतिर्धमानु [illegible]
वसु [illegible] ततः ॥ [illegible] धिमान् [illegible] ॥ ततो [illegible] हस्तो
[illegible] बुद्धिः ॥ पद्मध्यर्मे [illegible] कामश्चैवानुवर्णितः ॥ त्रिवर्ग [illegible] ॥१०३॥
स्वपंगुरा ॥ [illegible] ॥ [illegible] वर्गो [illegible] सर्वे
[illegible] ॥ [illegible] त्रिवर्गश्च [illegible] ॥ [illegible] पापाः [illegible]

व

ोदरः॥ तुल्यशुक्रास्थिमज्जश्च तुल्यमांसासृगेव हि॥ निश्वासोछ्वासतुल्यश्च तुल्यप्राणशरीरवान्॥ समानज
न्ममरणः समः सर्वगुणैर्नृणाम्॥ विशिष्टबुद्धीन् शूरांश्च कथमेकोधितिष्ठति॥ कथमेको महीं कृ
त्स्नां वीरशूरार्यसंकुलाम्॥ रक्षत्यपि च लोकोस्य प्रसादमभिवांछति॥ एकस्यापि च प्रसादेन लोकः सर्वः
प्रसीदति॥ व्याकुले चाकुलः सर्वो भवतीति विनिश्चयः॥ एतदिच्छाम्यहं सर्वं तत्वेन भरतर्षभ॥ श्रोतुं तन्मे
यथातत्वं प्रब्रूहि वदतां वर॥ नैतत्कारणमल्पं हि भविष्यति विशांपते॥ यदेकस्मिन् जगत्सर्वं देववद्याति
संनतिं॥ भीष्म उवाच॥ नियतस्त्वं नरव्याघ्र शृणु सर्वमशेषतः॥ यथा राज्यं समुत्पन्नमादौ कृतयुगे
भवत्॥ नैव राज्यं न राजासीन्न दंडो न च दांडिकः॥ धर्मेणैव प्रजाः सर्वा रक्षंति स्म परस्परम्॥ खेदं पु
नरुपाजग्मुस्ततस्तान्मोह आविशत्॥ ते मोहवशमापन्ना मानवा मनुजर्षभ॥ प्रतिपत्तिविमोहाच्च धर्म
स्तेषामनीनशत्॥ [illegible]॥ नष्टायां प्रतिपत्तौ च मोहवश्या नरास्तदा॥ लो
भस्य वशमापन्नाः सर्वे भरतसत्तम॥ अप्राप्तस्याभिमर्षं तु कुर्वन्तो मनुजास्ततः॥ कामो नामापरस्तत्र प्रत्यपद्य
त वै प्रभो॥ तांस्तु कामवशं प्राप्तान् रागो नाम समस्पृशत्॥ रक्ताश्च नाभ्यजानन्त कार्याकार्यं युधिष्ठिर॥

स्वविकानास्वसुपुद्रस्युपलालितम्॥शाम्ब्रोरोगपालकेशाजेनन्द्येवमनकर्षम॥बलमसनजुकंवनध्येनकूल
हर्षिते॥पीडुना स्कंद काजस्व मपकालम्वपांडुव॥नधास्याजविधानं वणोत्कहंवानएवव॥वोनेनाटविके
स्वोधेःपननाङ्कस्यपीडुजम्॥ञ्जितदेगेन देश्वेवम्राति नृपक कावकेः॥स्वेरिमुखोपजापेनवीनुधवेद
नेलव॥दूषणेलवनागा ना माशं काअलनेलव॥आनेधवेनमहेस्पपुमयोपाजेयेनव॥सहोगस्वे
नाकुस्पहृासवद्धि सम्भेजसं॥दूतसामर्थ्यप्रयोगस्वनाकुस्पवविवर्द्धनं॥ञानिमध्यस्पामेनासांसम्पग
वोकंप्रपंचनम्॥स्ववम दःप्रतीघातस्य थेववव जीपसे॥प्रवहानमु स्नू दमयधनपाकंटककशोधनं॥स्व
मोथापामयोगस्वपोगोड्डयस्पसंवयः॥आप्तमानोवमनरांमतानांवान्वये दारां॥आर्थस्पकालेदाम
वयसमेवाप्रसंगिता॥तेष्वानाजगुणाश्चवेवसेनापतिगुणाश्चवह॥कोनरास्पवकर्तुस्वगुणादोषात
थेवय॥दुष्टेगितं वविविधं वनिस्वेवानुजीविनाम्॥हंकिननवेसवेस प्रमादस्पववर्जनम्॥खल ॥१०५॥
भूलिप्सा जधस्यनध्येववविवर्द्धनं॥प्रदानंववि वजस्पपानेष्वाविधिसंप्याविसर्गोपिस्पधर्मोपंको
मेहेगुकमुख्याने॥वनुवंप्पसनाहानेनध्येवाञानुवर्णितं॥कोधजोमिमप्योगाणि कामजानिनध्ये

५२

वध॥ सहायाः कामयांते वृद्धवैरपि नीतिज्ञाः स्वयं नृतः॥ नरपीवान्नीतिलिकीवैद वातीव्रमन्तर्जन्म॥ दंडनीतिस्तवि
पुला विघालग निदर्शिताः॥ यमात्मन दाप्रतिधी गाजपुत्र मस्तन दत्तम्॥ वानरस्वविविधो पापः प्रालिपेयः प्रपवि
वः॥ समभेदः प्रदानं च ननोदं तुरवपार्थिव॥ उपेक्षा पवमीवा [illegible] त्र कृत्स्ने नसमुदा [illegible] ठ ना॥ मंत्रस्व वर्णितः कृ
त्स्नलपावेदार्थं एवं व॥ विभ्रमशत्रु वमे गत्पसिद्धसिध्यो रवयत्फलं॥ संधिश्च विविधाभिरव्ये हीनेनमध्यसपेन
नः॥ भयसत्कोन विज्ञातव्यः कालेन पानिवर्णितः॥ पान्त्राकालाश्च वन्त्वापाहिनवर्जस्य [illegible] वर्णितम्॥
विजये वर्णितुं तस्य नपार्थि विजयस्य च॥ आसुन श्वैवविजयः कालेन यानिवर्णितः॥ सदास्य पंचवर्ग
स्य विविधं वान्न वर्णितम्॥ प्रकाश्च वाप्रकाश्च दंडो भूपनिशब्दितः॥ प्रकाशोष्ट विधस्तत्र [illegible]
[illegible]तः॥ रसम्यव पनिविस्तरः॥ नगरा नागा हयाश्चैव पादाताश्चैव पांडव॥ विष्टिनावश्च नाश्चैव
देशिकाः पदिवा च के॥ अंगान्येतानि कौरव्य प्रकाशानि बलस्य तु॥ जंगमाजंगमाश्चोक्ताश्चूर्णयो
गा विषादयः॥ स्पर्शे चाभ्यवहार्ये च ह्युपांशुर्विविधः स्मृतः॥ अरिर्मित्रमुदासीन इत्येते प्यनुवर्णि
तः॥ कृत्स्ना मार्गगुणाश्चैव तथा भूमिगुणाश्च ह॥ आत्मरक्षणमाश्वासः स्पशानां चान्ववेक्षणं॥
कल्पनाविविधाश्चापि नृणां नागरथाश्विनां॥ व्यूहाश्च विविधाभिज्ञा विचित्रं युद्धकौशलं॥ उत्पातां

वघाधिना नाउमदा दृष्टमात्रिका॥ तासम्प्रतिविथाम्वै वश्यनीनस्य पतिष्क्रिया॥ देह जातिकु जानां वध
र्मिः समनुवर्तिनः॥ पूर्णश्वार्थश्वकामश्वमो दाश्वा श्रानुवर्तिनः॥ उपायाश्वार्थाजिप्सावविविधा
भूमिदर्शिरणा॥ मूलवर्णक्रियावा जमापायेनमश्ववर्तिनः॥ दूषणं सोन सावै व वर्तिने वाह्यजांभ
साम्॥ ये येनुपाये लोक [illegible] श्ववनवभेदार्थवर्तिनः॥ नन्स चौजम्यार्द्लनी तिशास्त्रनुवर्तिने॥ एतन्क
त्वा शुभं शास्त्रं ननः समगवान्प्रभुः॥ देवानुवावसल्लवः सर्वाछ्र नपुनोगमाल॥ उपकानाम [illegible] लोकस
पश्चिवसंस्थापना दव॥ मवनीतं सनस्वामी बुद्धिे पाप्रमाषिना॥ दंडेन सहिता सेषा जनन दोषका
तिका॥ निग्रहानुग्रह हननाजो का ननु वनिष्यति॥ दंडेन नीपते वेषं दंड नयनिवाप्नुनः॥ दंडनीति
सिनिश्रोक्ता श्रीनसौकौ नेनुवर्तते॥ पाऊरुस्य गुरु सानैषा स्थास्य स्यै येमहात्मनु॥ महत्वानस्य
दंडस्यनीतिविस्पष्टलक्षणा॥ नयत्वो नश्वविपुलो येन सर्व मिदं ततं॥ आगमश्वपुनानाम
भोमहेषीलावसेनवः॥ नीर्पवंशश्व वंशश्ववनस्यमाको पुर्णेष्टिने॥ सवैल्वानुगाश्वमम वार्तो
मंनयेवयां॥ वानु [illegible] वर्तंपमधेवानवानुवेंषववर्तिने॥ इतिहासपवेदांश्च [illegible] पः कृत्स्नोपवर्तिनः॥

॥१०५॥

पच दशोक्तानि कुरुश्रेष्ठ व्यसनानि चैव हि नगपादास्तथा पानं स्त्रियश्च भरत
र्षभ कामजान्याहुराचार्याः प्रोक्तानीह स्वयंभुवा याकारस्थं तयैवोग्रं दंडपारुष्य
मेवच आत्मनो निग्रहोत्यागो वार्यदूषणमेवच यत्रा भोगविविधान्यवत्रिया तेषां
चवर्णिता अवमर्दः प्रतीघातः केतनानां भंजनं चैत्रदुमाणामामर्दोद्यथैक
मितमेव अवस्कन्दापगमनं तथा पारस्याप्यवर्णिताः पल्लवानकपांसूनां भेरी
णां च युधां वरः उपार्जनं च द्रव्याणां परमर्मोणि तानि षट् लब्धस्य प्रशमने सतो वट्

त्प नां चैवाभिपूजनं विद्विष्टैकीभावं प्राप्तहोमविधिज्ञता मंगलालभनं चैव
शय्यासनप्रीतिक्रियोपान् ॥ आहानपानजनं चैव नित्यमात्ति समे वेव ॥ एके न वयधाप्त्यं यं स ते तं स पुनागिन्नगड
त्सेवानां समाजीनां क्रियाकृन्नमजागरण ॥ पञ्च ता चपनो भी वस दाक्षि तनको पपा ॥ दन्निर्भ
न तरा ह भोगिनां चैवा न्वे सत्कमांसं दर्शं देव विप्राणां पुत्रा दंडनि पातनम् ॥ अनुजीवि
स्वजातिभोगभोगुण पत्रिनत्ररोतां ॥ वस ला ददीपोनाम् लसगाप्पस्यदिनई नमम् ॥ मंडलस्य

श्रीरामः
गोडं

॥१०६॥ दिव्यां ततः संविं त्यभगवान् देवो नारायणः प्रभुः॥ तेजसं वै विनयस्तं सोऽस्तु ऽत्यंतं संस्तु ततः॥ विपञ्ञा
स्तु महाभागः प्रभुर्वंशं भुवि मेछत॥ त्यासापे वा भवान्बुद्धिः प्रकीतानस्य पांडव॥ कीर्तिमांस्तस्य पु
त्रोऽभूत्सोपि पंचानिगोऽभवत्॥ कर्दमस्तस्य तु सुतः सोप्यतप्यन्महत्तपः॥ प्रजापतेः कर्दमस्य त्व
नंगो नाम वै सुतः॥ प्रजानां रक्षिता साधुर्दंडनीतिविशारदः॥ अनंगपुत्रोतिबलो नीतिमानभि

106

गम्य वै॥ अभिषेदे महीं राज्यमथेंद्रियवशोभवत्॥ मृत्योस्तु दुहिता जज्ञे सुनीथा नाम नाम
तः॥ प्रख्याता त्रिषु लोकेषु या सा वेनमजीजनत्॥ तं प्रजासु विधर्माणं रागद्वेषवशानुगम्॥
मंत्रपूतैः कुशैर्जघ्नुः ऋषयो ब्रह्मवादिनः॥ ममंथुर्दक्षिणं चोरुं तस्य तस्य मेनतः॥ ततोस्य ॥१०६॥
विकृतो जज्ञे ह्रस्वांगः पुरुषो भुवि॥ दीर्घस्थूलताम्राक्षो कोनकोसः कृष्णमूर्द्धजः॥ निषीदेत्ये
वमूचुस्तमृषयो ब्रह्मवादिनः॥ तस्मान्निषादाः संभूताः क्रूराः शैलवनाश्रयाः॥ येचान्ये विंध्य
निलयाः म्लेच्छाः स्वनरसहस्रशः॥ भूयोस्य दक्षिणं पाणिं ममंथुस्ते महर्षयः॥ ततः पुरुषउत्पन्नो

तपोधनमहिंसा व सत्यास्तेयेन यः परः ॥ द्रष्टो पसेवादानं वशीवन्धुश्यामसेवव ॥ सर्वभूतानुकंपाव
सर्वमंत्रोपवर्णितं ॥ गुणिवादोगमंपद्मनघस्य वस म र्गितमप ॥ तस्मिंपैनामहेरास्त्र पौंडवेन्द्र संसपम ॥
धर्मीर्प कामसो ह्यारवरकलासनस्य हि तः ॥ ममस्तोमरावांनीतिं पूर्वजन्यार्त रिकनः धनु
वोविरतलादेः कृवः स्पृशन्तुमापतिः ॥ पुमानमापुष्टोहारं विरूपपद गवामहिषेः ॥ संविलेप
ननः स्तसंमम हार्थ प्रसन्नत्मा कृते ॥ देवतानां दापितप्रामं नदिः दुःप्राप्यपद्मन ॥ दत्तांश्यापवहेस्ता
हिंसुप्रसन्नात्मा महानपाः ॥ तेगयान नृपिन छात्रं संविहतपपुनंदनः ॥ सहतेः पंत्रपिसातप
उक्तं वादुदनकम ॥ व्यापाप्तासहस्रेस्तु मिपिये व वहस्पतिः ॥ संवित्ते पैरव गोपुष्पा वृहि
सत्यंमनु यते ॥ अव्याप्ता तोसहस्रेराका यः संलेपमद्रवीन ॥ न श्रास्त्रमपितप्रज्ञो यो गत्वा पौम
हापवस्तः ॥ एवं लोकानुसोजमस्तास्त्रमेननस्महर्षिभिः ॥ संतितस्मापु विज्ञापम सोनाहासंभवः ॥
चपदेवाः समागम्या विष्णुमस्तुः प्रजापतिम ॥ एकोपोहं तिमर्त्येभ्यः स्वेच्छया वैसमा

श्रीरामः
रामः

मन्वंतरेषु सर्वेषु विषमः आपतेत्सही॥ दुःखहान
नतो वैतपःशिलाजाला त्यजनात्॥ धेनुः कोत्यामत

॥१०७॥ सहापायैनैव मरनुसुरर्षभाः॥ एवमस्त्विति ते प्यस्तु तेनुक्तो ब्रह्मवादिभिः॥ पुनो ब्राह्मणवब्रह्मसत्त्को
ब्रह्मणमपोभिपः॥ मैत्रिरको वा जहिलप्या जोस्वामस्व प्योफलो भवतः॥ महर्षिभिगवगार गमगतिसस
वत्स्मो भवतः॥ अग्निभिहा ला भग्गवानस्यायुर्वेदकान कः॥ मानदस्वेति होसादीन्ति पमेवसमादधारः॥
भालना कमइत्येव स्तुतिमेवापमान प॥ तुत्यन्तोवदि, नीवस्य तम्र् वेद्सृतमाग त्थो॥ तपोःप्रीतो
ददेनाउ।प पुर्वे तपःश्रमापवान॥ मनूपदेर्ष स्नूतापमगधापवमागधस॥ समतां वसुधापा
स्व सतमत्युपपादयन॥ दैषम्यं हिपत्नं मूर्ते मासधि तिनेन: स्तुनमास विलुनावदेवेनरके वणवि
तुष्टैरवह॥ अपिमिरवप्रजापा प्यो श्रासत्तोप्त्वा सिवेविनः॥ तंसादात्पु दिवी मेजेन ला पादापुमं
पुव॥ समगनः लनितांमत्ते हिमवांस्तवबतोत्तमः॥ शकस्व धनमतपमादा तस्ते पुण्यहन॥ पर्व॥१०७॥
न्यास समन्तो वसगवान्त वबाहगः॥ धर्मवार्यवकोरो वसमर्षप्रददोयज॥ दृपायवारत्वनागात्व
कोरिश: पुत्रुषात्सपा॥ प्राह्नु वेमूत्रवैस्याविंतनादे वणोउव॥ न जन्मानवदुर्भि तेनाध्वपो [illegible]

रपे मेंदु इवापमः॥ कवीं बहुकृतिर्दिसं तुः सरनःसयनालनः॥ वेदवें दां सविं ग्रैवप्रतुर्वे दिवपानगः॥
ते देतु मीतिः ककं जाहिमवानजेनमे समन॥ ननःसप्रंडुगिवेंर्त्पोमहृमीनानुवानवह॥ मुस्रली
मेसप्तपत्ना वुद्धिर्ड मार्थ दर्षिनी॥ ज्वनपाकेंमपाकार्पतनमेनन्वे तसेसन॥ पकोममवंनोवसं
ति कापमिपंसमन्विनम॥ नदहंवें कविष्मामिनानकार्पाविवा दरा॥ नभुवनपदेवासेनेवैवप
नमर्षपः॥ निपनोपो यध्वर्मोवैम्मरंकःसमावं॥ प्रिपात्रिपेपगिमपडपसमः सर्वेष्ठंनपु॥ नदस्रत
म हानाजभ्वर्मपर्पसमन्विनं॥ कामक्राध्वोवलोभं यमानंवो स्वजदूननः॥ प्रश्वपुंसीनपाविवलेहो
केके स्वनमा नवः॥ मिगासस्सेस्वपातुम्पोशस्वकुर्म प्रवेदांम॥ प्रतिज्ञांवाध्विनो हस्वमनसाकर्म
रवाजिया॥ पालपिष्पाम्बंतमेम व्रह्मजिपेववा सकृतःपस्वा म चर्मोजीपुकोदंडुमीतिव्यपस
पः॥ नमर्थेककः कपिष्णासिस्ववशेमकदावनः॥ यंद आमेपिजास्वतिप्रातिजानी व्यवाविमो॥
लो केवसंकनात्पृस्ता ऽनामप्पीतिपर्ममप॥ वे मनमन सातुवावदेवानपितुनोगमान॥ ब्रा समनासे

मनोमुषि॥ मुग्धान् वर्तितं सर्वलोभा हा। मोहवाश्चिरा छाति॥ स्याप नाम यदे देवी न कश्चिद् अभिवर्त्तते॥ ये
घोस्यमुखमङ्गा ली। सोऽसंयतोऽस्य वक्ता नुगः॥ स्युमान्धिवा धेवे ते वनुमवुं नेवपश्यति॥ ततो जग्मुर्नाजेंद्र
स मनं शिङ्काराबुधैः॥ देवास्व न च देवास्वकुं दोडामिवि शंयते॥ एते सर्वे समालोक्यातं महत्वं सर्वनाशं
सु॥ कालेन महता लेख्यं किं महदि हवतते॥ इति शान्तिपर्वणि राजधर्मेषु सूत्राध्यायः॥ वैशं

108

पायन उवाच॥ ततः पुनः स कौन्तेयः पप्रच्छ पितामहम्॥ प्राञ्जलिर्नियतो भूत्वा पर्यपृच्छद्युधि
ष्ठिरः॥ के धर्माः सर्ववर्णानां चातुर्वर्ण्यस्य के पृथक्॥ चातुर्वर्ण्याश्रमाणां च राजधर्माश्च के मताः॥
केन वै वर्धते राष्ट्रं राजा केन विवर्धते॥ केन पौराश्च भृत्याश्च वर्धन्ते भरतर्षभ॥ कोशं दण्डं च दुर्ग
च सहायान्मन्त्रिणस्तथा॥ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यान्कीदृशान्वर्जयेन्नृपः॥ केषु विश्वसितव्यं स्या
द्राज्ञा कस्यांचिदापदि॥ कुतो वात्मा दृढं रक्ष्यस्तन्मे ब्रूहि पितामह॥ भीष्म उवाच॥ नमो धर्माय मह
ते नमः कृष्णाय वेधसे॥ ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य धर्मान्वक्ष्यामि शाश्वतान्॥ अक्रोधः सत्यवच
नं संविभागः क्षमा तथा॥ प्रजनः स्वेषु दारेषु शौचमद्रोह एव च॥ आर्जवं भृत्यभरणं नवैते सा

पा॥ समास्थायैवमेते ते भीष्मो न या नो ॥ भ्रा न्ना दावनं ॥ अप मुत्य घृते मन्त्रं तस्य नाहो ऽपि न ह्रस्वता ॥ प्राप्य सन्तिने
वासं समुद्रमभि यास्यतः ॥ पश्यतां सर्वदुःखां गं श्रुत्वा गन्धर्व नामवत् ॥ ते नैषं पृथिवी दुर्ध्यानं ॥ निशस्य
नि दृश्य पैवव ॥ य स्मान्नास्ता गो ऽस्यापी भिन्नेषु स्वयं स्वपरं ॥ तेन धर्मेति नरत्वा पृं कृ तालोकेमता तत्र ना ॥
जं ऊर्मा स्वप्नजाः सर्वा ह्ये न या ऊँ ति शब्दते ॥ प्रालेणातो दान्ता नानृतं तः दोर्भ्यां पञ्चमने ॥ प्रवि
शध्वम्गत्वेषे पृथिवी वह्निः स्वर्ग ॥ स्वाप नवा करोदि सुः स्वयमेव सना तनः ॥ नातिवर्तिष्यते
कश्चिद्राजं स्वामिति भावत ॥ तपुसा मङ्गवान्विष्णु नावि वेश वसुमिपम ॥ देव वन्नम देवानां सुमते
यं जगन्नष ॥ दुर्गा पाव सनत नान्दितार्थं मनेश्वर ॥ माधुर्ये ये तथा कश्चिद्ब्राह्मनिष्ठा नदृशमातु
मुमं हि कर्मजाऽं दुःसुमन्त्वा पो पकल्पयते ॥ आत्मना कानरोऽश्वे वसमस्ये लमहोदितुम ॥ को हेतुर्य
दुर्योधि लोके देवाहते गुणान्वा विष्णोर्लेतादृक मम लसौ वर्णनिभवं नदा ॥ श्रीः संभूता पनोदे
वीपत्नी धर्मस्य धीमतः ॥ स्तिपः स्व कोशादेव ज्ञाने धर्मराज पाण्डव ॥ अर्ध्यदेमित्तये वार्षः श्री
श्व ना ऽयेमातिष्टतः ॥ सुकृ तस्य तयावैवस्वसोऽकादे त्यमेधि नीम ॥ महात्वे न दत्तपुत्रो वेसनवेन

श्रीनारद:
ना०अं०
॥१०९॥

देहो ... ...

कुर्याद्यन्नवा कुर्या [illegible] ॥ येन स्वापीह यो धर्मस्तेनैव स्यात्मिमानतः ॥ दानमध्ययनं यज्ञः
सोऽवेतनयनसंनयः ॥ स्त्रियं हुत्वा लये देवरो मुक्तः सर्वपापैः [illegible] कुर्यात् ॥ वेदन्य कर्म [illegible]
[illegible] ॥ नस्यापा सहितैर्षावैस्महास्तु रवस्मवा मुपास ॥ प्रजापतिहिवैश्या [illegible] पनिददोपहृत
[illegible] पवना [illegible] सर्वाः परिदद [illegible] ॥ नस्वधर्मं [illegible] स्यामि [illegible] सोपजीवनं ॥ [illegible]
[illegible] विवेक [illegible] नुशलाग्रमिपुर्नतनेन ॥ [illegible] ॥ [illegible] पारं गे [illegible] सर्व
[illegible] ॥ [illegible] ॥ वैश्ये वे [illegible]
[illegible] ॥ शूद्रस्यापि [illegible] स्याभिमानतः ॥ प्रजापतिर्हि [illegible] सशूद्र
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] हस्तुस्व [illegible] ॥१०९॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] कुर्वीत [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] ॥ [illegible] कुर्वीत [illegible] ॥ तस्य

109

वैवर्णिकाः॥ ब्राह्मणस्य तु यो धर्मस्स्थाने व्वद्यादिके बलं॥ दण्ड एव महाभाग धर्मस्थानः पुनः स्मृतं॥ स्वा
ध्यायाभ्यसनं चैव तत्र कर्म समाप्यते॥ तं चेत् हित्वा तमुपागच्छेद्वृत्तिमास्थाय स्वकर्मणि॥ अकुर्वाणो वि
कर्माणि शान्ते प्रशमनर्पितं॥ कुर्वाणोऽपत्यसंतानमन्योऽदग्धाग्निजोऽस्य॥ संविभज्य च भोक्तव्यं यत्नेन स
द्भिर्नीतिमीप्सते॥ पञ्चनिर्तिकार्येषु स्वाध्याये नैव ब्राह्मणः॥ कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उ
च्यते॥ क्षत्रियस्यापि यो धर्मस्स्थाने वस्याभिमानता॥ दण्डादानं प्रजापालनं तस्य पाठ्यते॥ आ
ध्यापयेदधीयीत प्रजाश्च परिपालयेत्॥ नित्यो युक्तो दस्युवधे रणे कुर्यात्प्रमादनम्॥ ये च क्रतु
भिर्जाताः सुलभं स्वर्गमिष्यति॥ यत्वाहवजेतारस्ते वै लोकविजयिनः॥ वैश्यदाने वेदस्य स
नाध्यायि वर्तते॥ वाणिज्यं पाशुपाल्यं कर्मणा प्रशंसति पुनर्विदः॥ वधे हि सर्ववं धूर्तं धर्मनाशप
र्यावर्ततः॥ नास्य कृपणतेऽर्थकिं विदन्यद्दस्युनिर्बर्हणात्॥ दानमध्ययनं यज्ञो नाशौचे नोपविधीय
ते॥ तस्माद्ब्राह्मणविशेषेण याचितं धर्मनाशनम्॥ स्वधर्मप्रवस्याप्य प्रजाः सर्वा निहीयन्ते॥ ख
र्मेण सर्वकृत्यानि समनिष्कामिकानुपूर्वः॥ पञ्चनिष्ठितकार्यान्तरे पञ्चमाहात्म्यपालनं [illegible]नात्॥

२५

श्रीनारु:
नाअ:
।११०।।

110

देवानामपि ये देवा यज्ञं पुरस्तात् पर्व हि तस्य ॥ तस्मात् हवीः सर्वपर्वाः संस्थितं तेन कामान् ॥ सम पशुः सा
मविनः जोनिर्मस्मादे वंचर्द्धिजः ॥ येन स्पृतुसामावप्राजापत्यडुपद्भवः ॥ यज्ञोऽन्नमोपयामातसर्वय
ज्ञोप्युमानतः ॥ तास्पपर्ञ्ह्ये देवाई हं तेतेनवेजनाः ॥ तस्मात्सर्वेषु यज्ञेषु सदा यज्ञो विधीय
स देवनं ब्राह्मणाः स्वेनमितिर्यपनाद्वेणात्मो अपलेवमासीत् ॥ आनाथ्यपे तान्सुमहान्सस्थ्यो योग्रा
स्त्रगमिश्रिषु वर्गेषु हव्यः ॥ तस्मात् हरणीः कर्तवोजाति धर्मसंमितिः तेन स्वविपाकप्रदः ॥ एकं साम
यजुष्वेकं ऋग्गे कार्विप्रस्वैकोनिरवतीयजुहव्यः ॥ अर्थमथापत्रागीताः कीर्तयन्ति पुरा विदः ॥ वैरवानसा
गोनोजेद्रमुनीनां यज्ञकमिक्कृतान् ॥ उद्दिश्यनु द्वितेनापिस्वयंध्या जोजितेन्द्रियः ॥ वहिर्जुहोति धर्मेदास्य
ज्ञावैकानसांमहत् ॥ पत्रेनामस्येतसर्वं पदस्थानं तदुनत्तं ॥ वहूनिवत्सपायित्तानि तानिकर्मफला ॥११०॥
नि च ॥ तानि पंचसप्तुज्ञानि ज्ञानतिश्वयनि हव्यानि श्विवनः ॥ पशुजातिः स्वयमेवनः सपशुतुजाहितः ॥
स्तोतोवा यदि वा पापो यदि वा पापकृत्तमः ॥ पशुमित्युति यज्ञः पशः स्वाध्युप्ते ववर्दातिनं ॥ स्वयमेवस्य

त्रिं शवत्सामिपञ्चनस्रो पजीवनं ॥ब्रवणं मग्लोपोहि कुर्मानां शूद्रउवाते ॥ एवं वेदनश्रो रीनमुपानजुजनी
निव ॥ पातपापा नि शूद्र ... दे पानिपनिवानिले ॥ ब्राधापांि विप्रलोनिवसनानितुद्विजानिमिः॥
शूद्राये वप्रदे पानितस्य धर्मो वर्तते हितर ॥ पश्चकाधिद्विजानी नां शूद्रः स्तुस्रूषयावुजेन ॥ कस्तो
नस्यानुत्रेप्राहुः पद्विं धर्मविदाजनाः॥ देपः पिंडो नपा यापमन्तेशो यशूद्रं वैजो ॥ शूद्रेनवहानब्राम
त्री कसंविन्दापयेः॥ श्चनिग्रेके कामसंयोमनोड्ष्वपानिन्दाये ॥ मोहिस्त्रो ... निशूद्रसमत हार्य्यवनो
हिसः॥ उक्तस्त्रपाकांवर्णानां पहासन्स्यवमानन ॥ स्वाहाकानो ... नमस्कानोमंत्रः शूद्रेनविधते ॥ न
स्रोपूरुदः पाकपचैर्येजेनदुतनान्वयं ॥ पूर्कपानमथीप्राहुः पाकपहासदांदीदत्तो ॥ शूद्रः वेअव
तोनाम सहस्राणांशतंद्देन ॥ ऐद्रागे पविधोजेनन्दक्षिणा ॥ मितिनः स्तु नमः ॥ यतोहि सद्विवर्णानां ब्राह्म
णप्रतोविधीपूते ॥ देवानाभिः हघुदा पविवंपदानो सनाम ॥ देवानां पनमंविप्राः स्वेतस्वेनपनस
त्रे ॥ अञ्जानिह सन्नेसातेसौः कोमैः सनातनैः॥ ईस्वकावासनतोनेवन्निषुवर्णेषु स्वकपः॥

श्रीनाग:
मा॰उ॰

॥१११॥ श्रीशीत्यवेदान कृतसर्वकृत्यः हंमानमुत्या घसुखामिलुका ॥ ससारिहितः प्रवने तुरवनं योजाई
स्यप पुर्धेमुमिध्यर्म हृष्टम ॥ स्वदानतुष्टात्तु नु कालगापी निवो गसेवीनरुद्रौ मतुिसः ॥ ति
नाश्रमो देवनतः कृतार्थः स्यापोस्तु दुरवन्तु शंसूः दृष्टमवाम ॥ दानोविधेयो हव्यकमेप्रमत्तो त
स्यान्तस्य दानासनतं हि जेप्यः ॥ अमरसनीसर्वलिंगप्रदानावेनानोनिश्यरवगृहासनमीस्यान् ॥
ग्रथान्तमानापनमीनप्पानुर्पहर्षपसानमहानुभावाः ॥ नथोहार्थमत्यर्थतपःप्रभुक्तं तद्
वोप्यानं हि मयानिवोध ॥ सत्याऽजेवं वाति यिपूजनेव धर्मसर्पी देरवगतिः स्वदाने ॥ निषेवि
नम्यानिमुखा निलोके स्वस्मिन्नपवेवै वमनं मेनेन ॥ मवशांप्रनदानारां पुनाशं ना लनं
तथ्या ॥ संतानमाप्यं ह्यनेकवडोनि पवमर्षपः ॥ एवं हि श्रालन्तोपञ्चधी लोगाहेसमथाव
सनेपथ्यावन ॥ उहस्मवनिं प्रविसाध्यसंमप हस्वगोविशुद्धं लमश्नुते सः ॥ मस्पदेवपू ॥१११॥
विप्याजादिष्टाः कोपास्यापमताः ॥ श्रामेप्यापोपनिष्ठोनिसर्वतोदिवि म्मासुखाः ॥ स्नानंको

यां संतिष्ठा धुरस्यैतद्दर्शनस्य पम्॥ सर्वेषां सर्ववर्णेभिर्हि पञ्चव्रतिनिभिः तत्तपः॥ नोपि पशुसमं दिं विरंचिषु

लोकेषु विचते॥ तस्मात्पञ्चव्रतिनां आहुः पुनुने तानु सूयते॥ स्वर्गं पवित्रमेतद्धि त्यपध्यात्मकं च्छ्रय

नेतः॥ ॥इति पर्वरीतान्भाजधर्मे॥ श्रीभगवानुवाच॥ अस्तसमातां महावाहो श्रृणुसत्यपराक्रम॥ चतु

र्णामपि हवर्णानां कर्माणि वर्णितं च॥ ब्राह्मणस्य सवर्णांश्च तेषु तेमहासममः॥ ब्रह्मवर्णा स

मंप्रातु स्वनुर्प्प ब्राह्मणोर्थति॥ जटाकमलसंस्थानं द्विजातिन्यमवा पथ॥ आचार्यादीनि कर्माणि

प्राप्य वेदमधीत्य च॥ सदानो वाप्यदानो वा भवा नं संपन्नेन्दिपः॥ वान प्रस्थाश्रमंगच्छेत कृत

कृत्यो गृहाश्रमात्॥ तत्रान रायकेशास्त्राणि समधीत्य सधर्मवित॥ ऊर्ध्वरेताः प्रव्राजितोनागच्छ

त्य सेनाम्यनाम॥ एतान्येवमपि नानि मुनीनाम् सूद्धेन सम्॥ कन्या नीहविप्रेलमाउन्नादो

विपश्चिताः॥ वनितप्रस्तवमेस्य प्राप्त स्तस्य विशा पने॥ भैक्ष्यचर्या स्वधीकानः प्रशस्तानि समा

श्रियाः॥ पञ्चासाभिनमून्धपीस्यान्तिगाश्रीवनिके तनः॥ पञ्चोपलभ्यजीवीस्यान्मुनिर्दोसोजित

न्द्रियः॥ निरागीः स्यात्सर्वसमो निर्मोणो निर्विकानवीत॥ [illegible] दोषो स्वामन्त्राहीतोगछत्स्य तनयास्मात॥

श्रीरामः
नार॰

॥११२॥ तस्य विशुद्धस्य मनःसन्निभस्य [illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि [illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ॥११२॥
[illegible]
[illegible]

112

जपन्नेकः स वीनेको युधिष्ठिर ॥ एकस्मिन्नेव वा वार्ये शुष्यन् युध्ये जपेक्कवन् ॥ ब्रह्मचारी व्रती
नियतो नियमे दानपरो वशी ॥ पुनिर्वार्य प्रभावेद्धं यः कुर्वन् वसेत् सदा ॥ शुश्रूषां सततं कुर्वंस्तु
गोः से प्रणये नव ॥ षट्कर्मस्वनिरतः षट्स्वनिरतः षट्स्व सर्व ॥ न वनान्यधिकानि तानि वे नाधिप
तो न वा इत्यो समपदं तीन ब्रह्म वसिरा इष्यते ॥ सोमिपर्वरी ना जन्मने ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ति
वान्नुरवान महोदको महिंसा न लोकसे महात्मन् ॥ वृद्धि धर्मान्सु रवोपपाद ॥ नरदिवानी सुरवाव
हान् ॥ श्रीमार्कण्डेय उवाच ॥ ब्राह्मणस्य तु वन्धा न भासमानविदितः प्रभो ॥ दर्शनाननु वर्तित्र
योमयनस तुम उक्तानिक मोक्षिव हल निनाजन्स्व यो नि नाजन्म न मा प्रपतानि ॥ ये मानि
दुष्टान विधीमहान्ति दन्ये हि सर्वविहितं यथावत् ॥ दानं सन्निवेशानि वसेव मान्तः
शौद्रक्तिकानि व ब्राह्मणाः समन्वा भूमिलोके निंदनी मन्दवेनाः पर्वेवलोके निन्यप्रमा
नि ॥ पासेशा विहितानि लोके दासे शुद्धने वै केपयो ॥ त्रिकर्मनिस्थिते विप्रनासस्तो कुरुपाण्डव ॥
च्यवक्रमेसं प्रक्रनुसम्याश्समे सुवनुष्वपि ॥ सर्वं पप्पन्नस्यसर्वनृ नस्मकृतानि नः ॥ ब्राह्म

लोकस्पेशंगाश्वनम मेडलम॥ वेदामध्वी। एषधर्मेराना उग्रास्त्रातिवानर्थ्य। सं नानादीनिकर्माणिकृतासो
मेनि षेध्यव। पालयित्वाप्रजाः सर्वाधर्मेणावदलोवना। नाऊ सूपाश्वमेधादीनमखान सोनशेव
वं। समापीपयथामानं विप्रेभ्योदत्तदक्षिणः॥ संगामे विजर्मप्राप्यपृथ्वाल्येपदिवावह॥ स्वामयिहा
प्रजापालं पुत्रनाउचेवपोडव। अन्यगा मेषुधासंवा दानिपेश्च निप्रभ मे। स्वर्वधेवापितृनसम्यकपि
रूपशेर्षपाविधि। देवान्यज्ञैऋषीन्वेदैर्नाविप्रांपिवापयाविधि॥ अनेन कालेवसंप्राप्ते सदृद्धेदास्यमा
नानगा। सोनुपूर्वेश्वमाजुसन्नन्नसिद्धिमवाप्नुपाम। नाउर्षिन्येननाउंइमेरथवगौरिसेयपा॥
अपेनउत्तर्थर्मेषियवैतौविनकोमगपा। नवेगान्लेष्टिकेधर्मेन्नपालंभूमिदक्षिणा॥ वनुर्गनाउश्वा
दं नप्राहुयोसमवाप्सिनां॥ नातपनार्मिपेमीनयानांलोकेरेकं धर्ममाहेयमार्गः॥ सर्वेष ॥११३॥
मेः सर्व धर्मोस्त्वपारंगानाहोधर्मादितिवेद्दुनस्वगोमि॥ पथागाउन्नतिपदेपदानिसंनी
यनेसर्वसत्वोडवानि॥ एवं धर्मोनाउधर्मेषुसर्वनवीयसुधसंपनीनान्तिवोधं॥ अन्याश्च

यं कर्णपालिमा त्वाभिनाउ मद्ये पा त्वद्ये पालिभवं नितरिस्मिन्।। तस्मात्कौविहितो पालिला एसद्दमः
शोवं वाउर्यं वापित्राउन।। तत्त्वाविप्रसो रवमः सर्वे एव पुनानाउन नुग्रात्सत्मावे विसृष्टाः।। पुनस्माद्
तः सोमपुरवापिधी लेष्ठ सानुक्तो धः सर्वे सहो मिमाश्री।। मोऽनुमुद्गुनन्द एसः दृगगावान देविप्रो
लोनेनः पूपकर्मो।। रुद्रवे श्वेताउपुवेवनाउन. लोकाः सर्वे संस्थिता धर्मकामाः।। तस्मात्कौन
नाउधर्मेपुशक्तामहात्वादिस्पृनेसातिपोउपुवं।। लोकेश्वापि सर्वलोकस्यनएमात्या यानुवैतपविद्या
दाश्वनस्पृः।। सर्वाश्वेज्याः सर्वलोकृ... कैपाश्व सापाः सर्वैश्च स्नस्यौनकाः स्पृः।। यश्वत्र प्राणो
वर्णानोमिछुदास्वमसेवनम्।। कर्तुमाश्वमदृश्वाश्वतो धर्ममस्तु एषपोउवा।। स्पृश्नू पाकृतकृत्यस
कृतसंतानकर्मणः।। ग्रभ्यनुमा प्यनाउानेरू दुस्पउगतीपतोभ्यो। यांननगनसोपि दृशधर्म
गतस्पृवा।। ग्राहिमाविहितः सर्वेवउीपिनानिनाधिमं।। मैद्रवपानवप्राह स्तस्पैतर्दप्रैवानिराः।।
तस्माद्वेस्पस्वनाउोदुनाउपुनस्पवेवह।। कृताकृत्योवपानीतोऽन्याहः कृतपविस्वभः।। वैस्वोउ दुदनुश्चा

श्रीरामः
रा॰उ॰
॥११४॥

114

मानसवासिनमः ॥ प्रकोपपतिनिःकृष्णव मा गमेमेव शाश्वतम ॥ अयनेवैदिकैः पुराणैर्वादिनो लोके निरव
यम् ॥ अनिरवपक्षाधूर्ता ॥ मार्गस्थ ब्राह्मणेपवेदनीः ॥ प्रणतस्तु रवेभूपिवमानसानिकामसुलम ॥
सर्वलोकहितं धर्मं त्वाश्रिपेषु प्रतिष्ठितं नमः ॥ धर्मो धर्मार्थमाविनोश्चात्मनां पुण्यं स्थितः ॥
पपत्रपालेनबलाना संख्याने पश्यतिः पुना ॥ रा॰उ॰ धर्मेष्वनुमता लोकाः सुदर्शिनेनेह ॥ उदाहृतं
नेनारोद्वयपापं विष्णुमहेश समः ॥ सर्वभूतेश्वरं देवं प्रभुं नाम परां पुनः ॥ जगन्नाथः सुमहाबाहुः शूराः
नामानोदण्डनीतये ॥ एकैकशोऽभिनन्दते कर्मतु जपित्वोऽस्य पुनः ॥ रा॰उ॰ नः पुण्यालये हृष्टानव
नेपुरीः स्थिताः ॥ साध्या देवा वसवश्च रुद्राश्च वीतभुजश्च विश्वेदेवा मरुतो गणाः ॥ ऋष्याः पुनावादि ॥११४॥
देवेन देवाः स्वाने यमेवं सर्वधर्मेव समुद्राः ॥ अत्र नवनीयं च्यासि धर्मसर्वविनिस्पदं ॥ जितेन्द्रियादे
वर्जिता ॥ नेदानवेकारीवेपुनः ॥ यमं वना ज्ञानजं द्रष्टा स्वानाय पृथिवीपतिः ॥ पुनाव तुम नीपासो
पवृषभः कीर्तिस्तपः ॥ अनादिमध्यनिधनं देवं नायपरात्परं ॥

पात्मनस्य पूर्वदेवैर्दत्ति धर्मो मत्याम धर्मं विदो मनुष्याः॥ महास्त्र एवं बहुकल्याणरूपं क्षात्रे धर्मेन त
ये प्राहुरार्याः॥ सर्वे धर्मा राजधर्मप्रधानाः सर्वे वर्णाः पाल्यमाना भवंति॥ सर्वं त्यागो स्वात्मसमारा
तु राजं त्यागं धर्मं चाहुरग्र्यं पुराणं॥ मज्जेत्त्रयी दंडनीतौ हतायां सर्वे धर्माः प्रक्षयेयुर्विवृद्धाः॥ स
र्वे धर्मा श्चाश्रमाणां हताः स्युः क्षात्रे त्यक्ते राजधर्मे पुराणे॥ सर्वे त्यागा राजधर्मेषु दृष्टाः सर्वा
दीक्षाः राजधर्मेषु युक्ताः॥ सर्वा विद्या राजधर्मेषु युक्ताः सर्वे लोका राजधर्मे प्रविष्टाः॥ यथा
जीवाः प्राकृतैर्वध्यमाना धर्मे श्रुतानामुपपीडनाय॥ एवं धर्मा राजधर्मैर्वियुक्ताः संचिंतयंतो नाद्रि
यंते स्वधर्मं॥ ॥इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे ६३॥ भीष्म उवाच॥ चातुराश्रम्य
धर्माश्च जातिधर्माश्च पांडव॥ लोकवेदोत्तराश्चैव क्षात्रे धर्मे समाहिताः॥ सर्वाण्येतानि कर्मा
णि क्षात्रे भरतसत्तम॥ निराशिषो जीवलोकाः क्षात्रे धर्मे व्यवस्थिताः॥ अप्रत्यक्षं बहुद्वारं धर्म

श्रीभाग:
नाऊ

॥११५॥ मिथ्यानांस्व धर्मेण मोगतिं ननवंने सपुत्रं। लोक्रो धर्मो लादिदेवात् ग्रत्त: पश्चाद् नोकेन मृतास्तु धर्मा:॥
लोका: हत्वा: सेनवेनो समेनां: सुश्राव्या मा: स अधर्मानि विरिक्ता:॥ आसीन धर्मे सर्व धर्मा: प्रवि
ष्टा स्तस्मात् धर्मे स्वरूपे मे वर्द्धति॥ कर्मणादे पुनादेवा मध्यप्रसादितो जस:॥ नहि सर्वजनस्यानी
म स्वन धर्मेण विस्मृता॥ पशिस्सो भगवान् लोहति मानातासपूर्व सर्वान्वस्तु मान प्रजेय:॥ न प्रस्त
णानवतो कादिक नसिद्धमो मादि धर्मामवे पु:॥ इमामुर्वीन जवादि कं मेत देवस्तेष्ठ: सासु
सो मादिदेव:॥ वानुवर्तं वानुग स्वस्य धर्मो सर्वेन स्तु [illegible] सोवैविनाशान॥ नष्टा धर्मा: सतत
था स्वतेन हात्वे सा धर्मे सपुन: प्रवृत्ता:॥ युगे युगे स्मादि धर्मा: प्रवृत्ता भीनामाज्ञो नाथि गच्छंम
तिपापं॥ श्रिष्टा स्वान्ये [illegible] धर्मो एप न्ना: सा व्यावानां स्तासु धर्मं वनंति: पुनश्चापां नभामो ॥११५॥
तिलिंग धर्मेण पार्थिवे:॥ लोके प्रमाति सर्वा हि विवर्तति न संशयम्॥ सर्वं वरति न सामं लो
कजेष्ठं सनातनम्॥ एष धर्मं [illegible] सर्व [illegible] मं सन सर्वतो मुखं॥ सदसत्का [illegible]

पर्वतं [illegible] मात्मा ॥ अनादिमध्यनिधनं देवं नारायणं प्रभुम् ॥ जगाम [illegible] सा पादौ पतितो विष्णोर्महात्म
नः ॥ ददर्श [illegible] विष्णुरूपमास्थाय पवासवम् ॥ स [illegible] सर्वपापहरं प्रभुम् नमस्य
शिवासं [illegible] हितः ॥ [illegible] महात्मा सिद्धि [illegible] ॥ ईश्वर उवाच ॥ किमि
च्छसे [illegible] पङ्कज [illegible] मेवम् ॥ [illegible] ॥
देवं पुनरागमम् ॥ नासौ देवो विश्वरूपो मया पि शङ्करो दृष्टो ब्राह्मणो वा पिलादनः ॥ [illegible] जनार्दन
[illegible] ॥ सा [illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible] ॥
वाय ॥ [illegible] ॥ [illegible] ॥
[illegible] ॥
[illegible] ॥ ईश्वर उवाच ॥ [illegible]

श्रीसाम:
मो० ५

गतिं श्रीमत्सत्तमो नोपपद्यते ऽस्य कस्यचिद्वा यथवन्न ब्राह्मणानाम्॥ एवं कर्म ब्राह्मणस्याहुरग्र्यमन्यत्कुर्वन् शूद्र

॥११६॥ वच्छूद्रवध्यः॥ दानैर्यज्ञैश्च धर्मो वेदधर्मो ऽस्य पार्थिव॥ ब्राह्मणो नानुगन्तव्यो मनस्तो विधि

त्कथं चन॥ स्वधर्मान् ... प्रकम्पते॥ कर्मणा बद्धे ते ... धर्मस्तथैव

सः॥ यो विकर्मस्थितो नो विप्रो ... नमर्हति॥ कर्मस्वनोपयुञ्जानमविश्वास्यं ... न विदुः॥

॥६ एते धर्माः सर्ववर्णेषु ... क्षत्रियेनेव धर्माः॥ न स्यान्न ... धर्मो न वाप्य

ती पिस्ये ... धर्मो प्रनापे॥ मान्धातोवाच॥ यवनाः किराता गान्धाराश्चीनाः शबरबर्बराः॥

शकास्तुषाराः कङ्काश्च पह्लवाः श्चान्ध्रमद्रकाः॥ औड्राः पुलिन्दा रमठाः काचा म्लेच्छाश्च सर्वशः॥

ब्रह्मक्षत्रप्रसूताश्च वैश्याः शूद्राश्च मानवाः॥ कथं धर्मं चरेयुस्ते सर्वे विषयवासिनः॥ मद्विधै

श्च कथं स्थाप्याः सर्वे वै दस्युजीविनः॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं भगवंस्तद्ब्रवीहि मे॥ त्वं बन्धुभूतो ॥११६॥

ह्यस्माकं क्षत्रियाणां सुरेश्वर॥ इन्द्र उवाच॥ मातापित्रोर्हि शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः॥ आ

कुशेष्वास्थितिकाभवन्तु ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मे ॥ ६३ ॥ इंद्र उवाच ॥ एवंवीर्यः सर्व
धर्मोपपन्नः क्षात्रः श्रेष्ठः सर्वधर्मेषु धर्मः ॥ पाल्यो युष्माभिर्लोकहितैरुदारैर्विपर्यये स्या
दभावः प्रजानां ॥ भूसंस्कारं राजसंस्कारयोगमभैक्षचर्यां पालनं च प्रजानां ॥ विद्याद्राजा सर्व
भूतानुकंपां देहत्यागं चाहवे धर्ममग्र्यं ॥ त्यागं श्रेष्ठं मुनयो वै वदंति सर्वश्रेष्ठं यः शरीरं त्यजेत ॥ नि
त्यं त्यक्तं राजधर्मेषु सर्वं प्रत्यक्षं ते भूमिपालाः सदैव ॥ बहुश्रुत्या गुरुशुश्रूषया वा परस्य वा सं
हननाद्वदंति ॥ नित्यं धर्मं क्षत्रियो धर्मचारी चरेदेको ह्याश्रमं धर्मकामः ॥ सामान्यार्थे व्यवहा
रे प्रवृत्ते प्रियाप्रिये वर्जितयत्नस्य नित्यं ॥ चातुर्वर्ण्यस्थापनात्पालनाच्च तैस्तैर्योगैर्नि
यमैरौरसैश्च ॥ सर्वोद्योगैराश्रमं धर्ममाहुः क्षात्रं ज्येष्ठं सर्वधर्मोपपन्नं ॥ स्वं स्वं धर्मं ये न चरं
ति वर्णास्तांस्तान्धर्मानयथावद्वदंति ॥ निर्मर्यादे नित्यमर्थे विनष्टमाहुस्तं वै पशुभूतं
मनुष्यान् ॥ यथा नीतिं गमयत्यर्थलोभाच्छ्रेयस्तस्मादाश्रमाद्राजधर्मः ॥ त्रैविद्यानां या

७३

श्रीरामः
रा०जे०

स्तो०१

॥११७॥ मैनवलतेसड्नः शाश्वतः॥ सर्वलोकगुरुं देवमाज्ञातं योनमस्यते॥ नतस्यद्नेतमुं येतनस्या
डलभने कथिते॥ मानुषाणामधिपतिं देवभूतं महाद्युतिं॥ देवापिचहतमनं तेष र्मेणामेन
येश्वरं॥ प्रजापतिर्हि भगवान्यः सर्वमिदसृजेजगने॥ सपुष्कतिर्निभिडय पंधर्मणां तत्र
मिच्छति॥ पुष्टस्यांर्हि धर्मस्यनुज्यास्थनति योगमि॥ समेमान्यस्वपूज्यस्वतमवदतं॥
प्रतिष्ठितम॥ भीष्मउवाच॥ एवमुक्तो सभगवान्मनुजशार्दूलःप्रभुः॥ जगामभवनंवि
ष्णुर्नरेशास्वतं पदम्॥ एवंप्रवर्तितेधर्मेपुनास्तुवनितेनघ॥ कःदत्वमस्तुभ्येतविमानाचा
नबहुश्रुतनष्टः॥ अन्याचेनप्रवृत्तानितव्रतानि नमावेवचा॥ यंतमाविलधर्मोनिस्तथापविपि
विवत्तुष्टः॥ आदौप्रवर्तितेनवकेनपैवादिपनापरमो॥ वर्मस्यपुत्रपर्संविज्ञानामितेनघ॥ ॥११७॥
इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिशानाजधर्मे॥१६८॥ युधिष्ठिरउवाच॥ श्रुतामेकथिताः पूर्वस्व
काद्रु२

चार्यगुरुशुश्रूषा मध्येवाश्रमवासिनाम् ॥ भूमिपानां च शुश्रूषा कर्तव्या सर्वदस्युभिः ॥ वेदधर्मक्रि
याश्चैव तेषां धर्मो विधीयते ॥ पितृयज्ञास्तथा कूपाः प्रपाश्च शयनानि च ॥ दानानि च यथाकालं
द्विजेभ्यो विसृजेत्तथा ॥ अहिंसा सत्यमक्रोधो वृत्तिदायानुपालनं ॥ भरणं पुत्रदाराणां शौचो
मद्रोह एव च ॥ दक्षिणा सर्वयज्ञानां दातव्या भूतिमिच्छता ॥ पाकयज्ञा महार्हाश्च दातव्याः
सर्वदस्युभिः ॥ एतान्येवंप्रकाराणि विहितानि पुरानघ ॥ सर्वलोकस्य कर्माणि कर्तव्या
नीह पार्थिव ॥ मांधातोवाच ॥ दृश्यन्ते मानुषे लोके सर्ववर्णेषु दस्यवः ॥ लिंगान्तरेषु वर्त
माना आश्रमेषु चतुर्ष्वपि ॥ इंद्र उवाच ॥ विनष्टायां दंडनीत्यां राजधर्मे निराकृते ॥ संप्रमुह्य
ति भूतानि राजदौरात्म्यमानव ॥ असंख्याता भविष्यंति भिक्षवो लिंगिनस्तथा ॥ आश्रमा
णां विकल्पाश्च निवृत्ते हि कृते युगे ॥ अशृण्वानाः पुराणानां धर्माणां प्रवरा गतीः ॥ उ
त्पथं प्रतिपद्यन्ते काममन्युसमीरिताः ॥ यदा निवर्त्यते पापो दंडनीत्या महात्मभिः ॥ तदा धर्म

श्रीराम:
रा.उ.
॥११९॥

स्वमात्रु पतिप्रान्नतास॥ कुर्वीतः पुत्रुकन्या प्रत्यक्षरात्स्वमपदंमवेत॥ वेदाध्ययननित्यनं सामोपात्तं वीर्यपूजनं॥
नचोवन्याः पस्तुहिनूत्या प्रसन्नाःस्वमपदंमवेत॥ प्राप्तिकंजजमानस्वदे धाम्न पूजयेन्नः सदा॥ धर्मैक्ता
पुत्रुष्वत्या प्रत्यक्षरमीसमपदंमवेत॥ मू. पुत्रीमला स्तं वैतिपस्वन्नाशोविविनिखपः॥ ब्राह्मण पूजने प्रदत्तसम
धनासमपदंमवेत॥ अजितो मध्यठ मार्गे [illegible] सम्यमान॥ सर्वदा सर्व भूतेषु प्रसन्नात्स्वमपदंम
वेत॥ बालप्रस्थेषु विप्रेषु मैत्रेषु वमानता॥ प्रयच्छतो पितृप्रियाननवन्या स्वमपदंमवेत॥ सर्वसि
मेष्वनुकोपे ऊर्ध्वमिस्तस्वमानात॥ आनन्दं संप्र तस्य सर्वं पस्वमपदंमवेत॥ बालवृद्धेषु कोमल
[illegible] एवं वस्त्रं पुष्पादिभि॥ येनुकोपकि [illegible] वीवत्स्वपदंमवेत्॥ यत्नात्कृतेषु भूते
षु पतिमात्रे [illegible] कुर्वन्ति॥ [illegible] मावसे [illegible] ॥११९॥
स्वपत्नीनां [illegible] पुत्रजनान्यु॥ नित्यहानु [illegible] गार्हस्थ्य [illegible]॥ सो पूतात्मर्वं

118

त्वानीमानवाश्वमाः॥ आत्मार्थमेषामावत्वपृष्ठ मोपि पितामहः॥ भीष्म उवाच॥ विदिताः सर्व एव च
मीस्त्व युधिष्ठिर॥ यथा मम महाबाहो विदिताः साधुसंमताः॥ यत्तु लिंगोत्तमगतं पृष्ठ सेषां युधि
ष्ठिर॥ धर्मार्थ धर्मेभ्यो तीर्थेषु तानि वोधु जनाधिप॥ सर्वेषामेव तीर्थानां कौन्तेय विधं तेषु जन्मनि॥
सा धावानपृष्ठ तानीवानुमासमकर्मलाभ॥ त्र्यम्बकं पुष्करं सदंडनी त्वं युधिष्ठिर॥ स
मे सूक्ष्मरवं मूलेषु मिदो समपदं भवेत्॥ वेदिमूलं संविसर्गे पोनिमहातुग्नहो नपा॥ पयो तेषु
तैर्थी सा समसां समपदं भवेत्॥ अर्लां पूजयतो नित्यं संविभागेन पाण्डव॥ सर्वेषां सर्वकौन्तेयभि
षो समपदं भवेत्॥ सानि संवंधितामि त्रासि पाप नाशि युधिष्ठिर॥ सनकुरुनामाणि स तीर्थी
समपदं भवेत्॥ लोके गुरवो पुसबा नालं गुरवो पुवानघ॥ कुर्वतान्स्य कौन्तेय नन्दा समपदं भवेत्॥
आद्विकं पितृपक्षो स्वभूतपरो दे सम्यानुपानः॥ कुर्विताः पार्थिविपुजानर वा पास समपदं भवेत्॥ संवि
भागेन तानोचपितृ पी मा नपार्वतार॥ स्वयं पिष्ठ युरुडगरा स्वयं भवेत्॥ जाड्वपनापूजायां॥

॥११९॥ धर्मनमपदेश्यानु [illegible] हर्षितं दीप्तं निरंतरं ॥ पावनं पुण्यं युक्तं [illegible] पं संपद्यते पृथिव्यां स्वर्गे ॥ [illegible] पमस्तु मू
ते षु पो वै भवा [illegible] मानवः ॥ [illegible] स्तादं डो [illegible] क्रोधः स प्रेत्य समाने सुखम् ॥ [illegible] ता सत्यधी [illegible]
धर्मसेतु वटाक मा ॥ त्याग दानानि गाथा [illegible] लोके सर्वासे ना नपियते ॥ यदा भिक्षुः सर्वास्मिन्
कामोपो स्पृहो [illegible] स्थितः ॥ तदा भवति सत्त्व स्थस्ततो ब्रह्म समश्नुते ॥ सत्र्यपत्नी स्तु भावेन यो
गेन [illegible] वनवासिप ॥ धर्मं पुनु ष शार्दू ल प्राप्य मे पा लने नतः ॥ वेदाध्यापन दीक्षा नां विप्र
राणां साधुकर्मणाम् ॥ पालनेय लमाति छः सर्वतो रक्ष्य वै यतः ॥ वने वनानि यं धर्मं मो सम्मेषु
वमावन ॥ य [illegible] तेषु लग्नुसं धर्मं प्राप्नोति पार्थिवः ॥ एषते विदितो धर्मः पांडवश्रेष्ठ की
र्तितः ॥ [illegible] मनु तिष्ठ त्वमेतं वेद [illegible] सनातनम् ॥ चातुराश्रम्यमेका ग्रं चातुर्वर्ण्यं च पांडव ॥
धर्मं पुनु ष शार्दूल प्राप्य [illegible] से पालने, नतः ॥ इति श्री शांतौ नान [illegible] चातुराश्रम्यधर्मः ॥ युधिष्ठि
र उवाच ॥ चातुराश्रम्य मुक्तं ते चातुर्वर्ण्यं तथैव च ॥ राष्ट्रस्य यत्कृत्य तमं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥



119

॥११९॥

नीयमानोऽब्रवीत्सुतिभिर्नीयमानो॥ पालनं पुरुषव्याघ्र गृहास्समयदं नवेन॥ ब्राह्मणस्य स्यानि सर्वाश्रिमस
वेश्मनिर्मानतः॥ आदर्शो तेहनो ज्येन तज्ज्ञार्हं स्वं युधिष्ठिर॥ धनंजयात्पुनर्लोपधर्मे वाक्या स्वेच्छया
पि वत॥ आसमानो वसर्दे वो फलस्य प्रोतेनु त्रसं॥ पश्चिम्नं नर्वपति गुणाः कौन्तेय पुरुषेस
दा॥ आसमानस्य नमध्यान्तुर्नं नस्सेव्यं युधिष्ठिर॥ स्थानमथानं कुलेमानवृषो मानं तमेव च॥
कुर्वन्त्यतीनि सर्वेषु लोकस्य मेषु युधिष्ठिर॥ देशधर्माश्च कौन्तेय कुलधर्मास्तथैव च॥ पाजय
न्पुरुषव्याघ्र राजा सर्वलोकस्य सर्वेषु कुले विमृशि मन्तानां भूप मानानपार्थिव॥ नहि यन्पुरुष
व्याघ्र साधूनामाश्रमेवसेन॥ दण्डधर्मं गमृषवापिदो धर्मं प्रत्यपेदोने॥ सर्वलोकस्य कौन्तेय राजा
भवति आसमो॥ एवं धर्मकुशलो लोके धर्मं कुर्वन्ति साधवः॥ पालितो नाम यस्य विषये धर्मः स्वव
स्वभूपतेः॥ धर्मो नाम नरधर्मे यतात् यपेयन तेनिमानवानः॥ पार्थिवाः पुरुषव्याघ्र तेषां पतिरिहम
तिने॥ येवन्मन्त्रासहायाः स्युः पार्थिवानां युधिष्ठिर॥ ते वै वो मन्त्रिणः सर्वे धर्मे येन कृतेन च॥ स

श्रीरामः
वोर्ड
॥१२॥

120

तस्माद्द्विजैव कर्त्तव्यः सततं भूतिमिच्छता ॥ अथ सार्थेन दायाद्यं निबोधेच्छा मे नाऽकं ॥ प्रोपतेहिह
तन्मापः पतविन्नमनाऽके ॥ एतदास्य मद्वेन्य स्येतदा याऽज्ञानमिच्छति ॥ पापात्मपिनदा दोमेनलेन
तेकदा वन ॥ एकस्माद्दोहनतो द्वपोऽस्ववहलोपूर्ने ॥ यदा सः किपतेदा लोद्धे पेने ववलान्त्व
पः ॥ एतस्मान्को नरागाद्देवाः प्रजापालोन्प्रवन्धितो ॥ ताज्ञावेन्तमवेदयो के पक्षिमां दंडधान
कः ॥ जलेम्नसान्निलामस्यनदुर्वलोन्वलवन्तनाः ॥ अमाज्ञ्याः प्रजाः पूर्वं विनेम्युविनिनः श्रु
तम् ॥ पनस्ववेग लोपेमे मत्स्यान्निवजलेकृशान् ॥ ताः समेपततश्चवकुः समयानिनिनः श्रुतम् ॥
वाक्यं तोदंडपयुगो पश्चस्यास्यानदानकः ॥ पः पनः स्वमपादघान्यास्यानस्ताद्रगाइति ॥ वि
श्वास्यमार्गं वल्कनोसर्वेषामविशेषतः ॥ तोस्ने वासमपं कृत्वा समयेनाववास्यते ॥ सहितो ॥१२०॥
ना नदाजगपुत्रगुरवोनाःपितामहम् ॥ अमीश्ववा विनश्यामो भगवन्नीश्वरं दितो ॥ पेयूजं

भीष्मउवाच ॥ नाकुसैनन्केत्पनमं नाउएवास्मिषेवनं ॥ श्वलिंद्रुमपलेनाष्टे स्सवोभिमवंसुन ॥ श्व
नाउकेषु नाकेषु धूर्मो नव्यवतिद्धते ॥ पनस्तमंयरवादेति सर्वेप्राचिम्भाजकं ॥ इंउनेवंयव
एउतेपजाजानमिलिसुतिः ॥ पर्पेवेंडूसथानाजासंपूजोभूतिमिछता ॥ नानाजकेषु नाकेषुव
सव्यमितिमोवते ॥ नानाउकेषु नाकेषु पुहव्यमनिन्वेहपुपि ॥ श्वपवेदभिवर्नेतनाडपाधीव
लवनमः ॥ श्वनाउकातिनाश्वाहि हनधीनाहि वापुनः ॥ ब्रन्युजस्याभिपूजपः स्यादेतादव सुमेभि
ते ॥ नाहि पापान्यापतनमसिताकिविदनाउकामः ॥ सर्वेहमनुपरपेतसमगंकुरजंमवेन ॥ वल
वोहिपकुपितः कुपीन्दिः शेषतामपि ॥ भूपासेनमतेलोरं पाउमेवातिउदुहा ॥ सुउहासा
नुमवातिमेवतोकुशयंनुत ॥ पदृतसंप्रराणमातिननसंमापयंनुन ॥ पवुस्वपनतंदानुमतंसंन
मपंनमपि ॥ एनपोपमपाधीनः संनमनवानीपलेः ॥ इंडापसपुननानि मममेयोवसीपसे ॥

श्रीराम:
सोजं·
॥१२१॥

महर्षिजनसंपन्नसमूहो अमात्र नृपमान्नि ॥ न स्वयं कृत्वा महालंमन्नलहेव देव देवनाः ॥ न्यायवादिने
सर्वे स्वधर्मे वदन्तुर्भिनः ॥ ननोम ही सप्रजप्रोपजं न्यज इव वच्छिन्ना न ॥ वमंपत्न वृतः पापानल्व कार्मस्तु
वयोजपन्न एवं पेनूनिमि च्छेपुः पपिश्री मानवाः श्रविन् ॥ कुर्मानजानने काजे प्रजा तुम्रहका
नरगात ॥ नमस्य पुरवनं न न्मो शिष्या इव गुरुं सदा ॥ देवा इव सहस्राक्षं तं वनाजानने निके ॥ स
कृतं स्व जने नेरपनोपिवद्रुमन्यते ॥ स्वजने नन्वतिकां तं वने पोने मवंगुत ॥ नाहः पन्नैः पोन्न
वंशः सर्वेषाम शुभात्मकः ॥ तस्मात्व संवपन्नं वन्नासां सोम नगरामिव ॥ मोजनान्यपमानांया
शेषपुर्न हाकिब ॥ श्रीलनानिवजव्यादव सर्वोपकनरानि व ॥ गुरुनान्सादृया धर्मः स्निन ॥१२१॥
पूर्वाभिमापिनां ॥ श्रीमापिनमवनधुमं प्रत्नाना पोनमानवान् ॥ कृतज्ञोहुकम लि ः स्मा सेवि
माणीज्ञितं द्विपः ॥ इदिनः प्राति वीदोगमदुर्वस्तु वस्तु छुव ॥ रोनोनाजर्यानेषु ॥ १२ ॥ पुष्पेषु

121)

नि ४

येनसेव्यं पथ्यत्नः परिपालयेत्॥ ततो मनुर्मुनिर्देवानृत्वंर्लोभिततेदतः॥ मनुरुवाच॥ विशेषकर्म
णः पापाद्युद्धं हि श्रुणुतत्तत्॥ विशेषतो मनुष्येषु मिथ्यादृष्टिषु नित्यदा॥ श्रीभगवानुवाच॥ मम
वुवत्प्रजाभासाभैः केर्तुं नेतो गमिष्यति॥ पश्यतां मम विप्रं नाराह्निनरूपस्यापैव च॥ चान्यसदृश
मेभागं पदास्यामः केशवदुर्लभम्॥ कन्यो पुत्रो वा मनुरूपो विवाहे मुक्तितान्सुख॥ मुखेन शास्त्रयन्ते
रा येन मनुष्याः प्रधानतः॥ भवंतेनेनुपास्यंति मन्ये हंगुभिर्देवतः॥ सत्वं जातवान्नोनाजन
दुःप्रधर्षः प्रतापवान्॥ सुखेवास्याति नः सर्वान्नुहैवरवने रमताम॥ एवं धर्मवनिध्यंति
प्रजानां स्वानंदिनः॥ वायुर्यंतस्य धर्मस्य तत्त्वं संखं वेभातिष्यति॥ ततेन धर्मेण महतां सुखल
ब्धेनमाविनः॥ पापस्यान्सर्वगोना जन्मदेवानिवेराजकोः॥ विजयापारुद्धिवीति प्रतपंनरिम
वामिव॥ मानेवि धर्मसमूलां धर्मोजयमनुः सदा॥ तानि पश्यो महातेजाश्च जैनमहताचतः॥

श्रीमाघः
माउः
॥१२२॥ यावितसं लोके समुद्रीर्णं समुत्सुकः॥ प्रसादयति धर्मेण ब्रह्माणं च विना जने॥ यथा स्वतु दर्पेना
अन्नं नामिति शास्त्रं प्रभो॥ श्वं तनमसि मुक्ते पुनः पश्यतः एनस्तनम्॥ यथा वा तु दकेन स्नानः
तोकेदे विहंगमां॥ विहने पुण्य पाकोममसि सत्यपुनः पुनः॥ विमथ्यानि क्रमेनं रक्षुविव
122
लोपिपन स्पनं॥ अभावे माघ मेरो वज हेतु लोभसंरब्धः॥ एवमेव विनाशा ज्ञाविनस्पृ
गिमाः प्रजाः॥ श्वं चेतनमासि मज्जे पुनजपाः पश्यवो यथा॥ हन्वेद्दुर्लभं तो हि दुर्लभानां पाने
स्मरान॥ हन्तु श्रीप छमानाश्च पद्दिना ज्ञानपालयेत॥ मेमे दृष्टि ति लोके स्मिं जमवे स्व
पायेगतः॥ विश्व लोपः प्रवर्त्ते न पद्दिना ज्ञानपालयेत॥ पाने वस्तूमले कानामनन्तानि
विविधानि च॥ हन्वे पुः सततपापापद्दिना ज्ञानपालयेत॥ मातन्ते पितृ ने वद्धमावापमि ॥१२२॥
नि पिंगुतुम॥ क्लिश्नी पुनर्पि हि स्पृशी पद्दिना ज्ञानपालयेत॥ यने दतु विधं रत्नं बहुधा

गडवाच ॥ किमाहुर्दैवतं विप्रा राजानं भरतर्षभ ॥ मनुष्याणामधिपतिं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ भीष्म
उवाच ॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ॥ बृहस्पतिं वसुमना यथापृच्छत भारत ॥
राजा वसुमना नाम कौशल्यो धीमतां वरः ॥ महर्षिं परिपप्रच्छ कृतप्रज्ञो बृहस्पतिम् ॥ सर्वं वैनयि
कं कृत्वा विनयज्ञो बृहस्पतेः ॥ दक्षिणानंतरो भूत्वा प्रणम्य विधिपूर्वकम् ॥ विधिं पप्र
च्छ राजा स सर्वभूतहिते रतः ॥ प्रजानां सुखमन्विच्छन् धर्मशीलो विशांपते ॥ वसुमना उवाच ॥ के
न भूतानि वर्द्धंते क्षयं गच्छंति केन वा ॥ कमर्चंतो महाप्राज्ञ सुखमत्यंतमाप्नुयुः ॥ एवं पृष्टो
महाप्राज्ञः कौशल्येनामितौजसा ॥ [illegible] इति पृष्टो मह
राज कौशल्येनामितौजसा ॥ राजसत्कारमव्यग्रः शशंसास्मै बृहस्पतिः ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥
राजमूलो महाराज धर्मो लोकस्य लक्ष्यते ॥ प्रजा राजभयादेव न खादंति परस्परं ॥ राजा ह्ये
भीष्म

श्रीनाम
नी०
॥१२३॥ [illegible] दुर्वेत्सर्वं यदि नाजानपा नयेन्[illegible]लोके[illegible] संसेलयं हन्ति प्रहनोजने॥ कर्लीहंस्यौ[illegible] गच्छे त्वयदि
नाजानपा नयेत्। अमदाः संग्रहे नैव न भवेन् न त्वराशि कताः॥ दुर्भिक्षा मा विशेद्राष्ट्रं यदि नाजानपा
नयेत्॥ विद्वत्व निपुणा कार्ये गृहद्धना[illegible]शयते॥ मनुष्याः नदि ता नाराता समं तादक्तो नयाः॥ न
[illegible] [illegible] सहते कश्चित् कुतो नाहं तु तं च धनं॥ पदामाजां मनुष्येषु यो नाम भवति स्वामिनं कृतं॥ स्त्रियं पर
पुरुषा मा गंस्वनी जं कामभूषितौ॥ निर्भयाः प्रतिपद्यते यदि न स्यात् निभूमिपः॥ स्वर्गमेव प्रपद्यं
तेनाहि सं तिष्ठन् सर्वो। अनुग्रं भूमिका त्यो यं यदा न स्यात् निभूमिपः॥ पञ्च नैव वयो वर्णानि त्यपश्चे
तु पर्वविद्याः॥ पुत्राश्च ब्राह्मणो यते वेदानध्यासन स्यान्निभूमिपः॥ वा निष्ठो लोलयं गो स्वयं वै कः
वार्थं सेस्वद्या॥ न त्वं विर्भैत सम्यक् यदा न स्यान्निभूमिपः॥ यदा राजा ध्रुवं श्रेष्ठ मातापवहति
मजाः॥ तमनाव[illegible] परो जनानां शोकः स्वली दृशि॥ पुत्रामा[illegible] नामनाव स्तस्मात्॥ मा ॥१२३॥
देवभावोयं[illegible] निष्ठ स्या कसलम [illegible] प्रजेयम्॥ तस्य कावहं गोमाने सर्वलोके भयावहम्॥ निष्ठोत्रि

धर्मवानिषु॥ अधर्मे प्रग्रहो नस्यात् यद्दिनाज्ञानपालयेत्॥ यथ्यवं यपनिक्षे रांनि त्यनर्थवतां भवे
त्॥ क्रमत्वं नवावृंदे पुर्यद्दिनाज्ञानपालयेत्॥ ...नस्त्रकाः मरवसु लोको यदस्तु ता...वेत्॥ पते
पुर्नेन कैधानं यद्दिनाज्ञानपालयेत्॥ नपे निरोधो वर्तेति नकृषि नेवरिग मयः॥ म...र्मेस्त्वपी
नस्या यद्दिनाज्ञानपालयेत्॥ नपज्ञाः संप्रवर्तेनं नविविधवस्त्वाम दाहिराः॥ नविवाहाः समा
जाबी यद्दिनाज्ञानपालयेत्॥ नवृषाः संप्रवर्तेन नमं...नं रवजगाः॥ ...प्रसारं
गछे पुर्यद्दिनाज्ञानपालयेत्॥ नस्तं मुद्विग्न...पं हाहाभूतमवेननम्॥ द्वारो नदिनदे
त्सवें यद्दिनाज्ञानपालयेत्॥ नसंवत्सर सन्नालोति...पुनकुतोमपाः॥ विधिवद्दहिरमा
वंति यद्दिनाज्ञानपालयेत्॥ प्राणत्सरा...वेदान्ता...नेस्तापविनः॥ विघातानात्
नस्तानां यद्दिनाज्ञानपालयेत्॥ हस्ताऽसांप्रमुक्तीपा नमिचेनसर्वसेनवः॥ मपासंवि

श्रीमाग: मोक्ष: ॥१२४॥

ऊर्द्ध्वं स्तु त्व स्म वा प्रपान ॥ पुत्रो भ्राता नृपस्तो वा यत्र पाप्मसमो भवेत् ॥ कुर्वीत क्षण गमितः शेषं त्व सितो
नित्यसागषि: ॥ मेतु माऽधि त्रस्य शोभ क्व व न विघ्नते ॥ न स्व सर्वाणि दृष्टा रिगम्नृ न तः पवि वर्जयेत् ॥ मनो
मियजुगुसेन नाज्ञा स्वतनगा न्तनेः ॥ तथैव दमि मत्स्यग्रो मगः कूटमि वस्तु तनन ॥ न्ना मस्वामिवान से
नाग स्वामिह बुद्धिमाम ॥ महामे न नकं ब्रामे म यप्रतिष्ठ भवेत्सः ॥ पतींति विनना आप नाज विनापत
नाज्ञा लोको व माट् सेम्नाड् क्षत्रियो भूपातेर्जयः ॥ पएमिः श्रू पतेर दैकस्त नार्चितुमर्हति ॥ तेस्मा मु
भूषुर्मिपतो क्रिनाना सं पतेंद्रिपः ॥ मेधावी स्मनिमि भूदक्षः संस्थपेन महीपतिम् ॥ कृतज्ञे या स
सुडु हुभ मत्रिं जितेंद्रिये ॥ धर्मेनित्ये स्मृते स्थिरां मेमिणएजवेन टपः ॥ हृष्टमात्रं कृतमते व
यें संहु जतेंद्र वम ॥ थान मस्तु ड धर्मीरां मि विद्ध जम मा भवेत् ॥ नाजा प्रजा भंतु वं कनाति प्रजा
कृत्वा वैकुतु तं मतुष्यान ॥ नाजा मित्रस्य कुतः सुखं वा नि नाजाभ्युपेत सुखं न कनोति ॥ नाजा प्रजानां हृदयं
गवीपो सतः प्रातिष्टा तु तमुतमं ब ॥ वमस्थिता लामो वो मि मंपनं वजपंति सस्त्वकपुन वानवेदु ॥ नेना स्विप स्वाप्य तु
शिल्पमेदिनी पमो नसत्व भनवहो हृदेन ॥ महद्भिनिष्का ॐ नतु मिर्महा प्रश्न ॥ स्तुमी विष्ठवे स्थान मुपेते सस्त कृतं ॥ स

124

पहिले मा सडमौ ॰ जो कामिमो जपेत्॥ यक्सस्य पुनुषः स्यापं मनसाप्यनुविं मवेत्॥ यसंर पमिहत्कि
ष्टः प्रेत्यापि नरकं व्रजेत्॥ शा सोन्यं यं मंत्रं जो मनुष्य इति भूमिपः॥ मदृगो देवतालेषाल्मनू
वे रात्रिष्ठति॥ कुगुले पंचवर्णानि कालपुत्रो निपः स्वदा॥ मवात्य गितस्यादि दोम्म पुर्वे स्वर्गो
पमः॥ यदा स्वसीदतः पापात्म हत्पुत्रकर्मो जस्मा॥ मिथ्यापवदितो नाजानदा भवति पाँवकः॥ यदा
पश्यति वामेन सर्वभूतानि भूपतिः॥ दो वकुन्या व्रजति तदा भवति भास्करः॥ मृत्युवीतु य
दा कुरुः क्षितिरोगिनिश्चितो कस्मान्॥ स्वपुत्रपौत्रान् लोमापी तदा भवति सोमकः॥ यदा तवार्थि
कान्स्वर्गेस्ती दधौ दक्षिणीय च्छति॥ धार्मिको स्यानुगच्छति भवत्यपयमस्तदा॥ यदा तु ध
नं धान्यं भित्तर्पं पन्नुपकानि तानि॥ मतिवननामि विविधान्युपकानि रत्नं॥ चित्र पंद दानि
के सौभिर कस्मा दपकर्षति॥ तदा वेस वरतो ना जो के भवति भूमिपः॥ मास्यापवादे स्या
नं चंदद्ये रत्न किं कर्मस्था॥ धर्मिष्ठो कोलेता जो कल्पीश्व नस्यानुरूपता॥ गोहिनाः प्रणीताम

श्री राम
भा॰ शां॰ अ॰
॥१२५॥

125

वसापेंषु च॥ एवं निहन्याच्छत्रून्वा नेरापनवानां विवदारणाः॥ बानो हि निहते सर्वं हतं भवति पांडव॥ यदा तु हीनो नृ
पतिर्विद्यादात्मानमात्मना॥ अमात्यैः सह संमंत्र्य कुर्यात्संधिं बलीयसा॥ अज्ञायमानो हीनो न त्वेव कुर्यात्सं
धिं परे यादवे॥ लिप्सुर्वा किंचिदेवार्थं त्वरमाणो विचक्षणः॥ गुणवंतो महोत्साहा धर्मज्ञाः साधव
श्च ये॥ संदधीत नृपस्तैश्च राष्ट्रं धर्मेण पालयेत्॥ उच्छिद्यमानमात्मानं ज्ञात्वा राजा महामतिः॥ पू
र्वापकारिणो हन्याल्लोकद्विष्टांश्च सर्वशः॥ येनोपकर्तुं शक्नोति नापकर्तुं महीपतिः॥ या चोपयापयादेव
शीतमजा नेदमनेन नश्येत्॥ यास संत्वप्रमत्ते वधुवेलं च विवदारणाः॥ यात्रामात्रा प्रसिद्धे हीनः कश्चः पुरुष
र्नःसुखी॥ स्नेहेन ... विधानेन यात्रायां नगच्छेत्तथा॥ न च वश्यो भवेदस्य नृपो यश्चापि दुर्बलान्॥
हीनश्च बलवीर्याभ्यां कर्षयंस्तत्परान्वसेत्॥ ... कुर्वीत शमं शास्त्रान्नि विषमस्थितैः॥ अ
मात्यवल्लभानां च विवादांस्तस्य कारयेत्॥ वर्जनीयं सदा युद्धं राज्यकामेन धीमता॥ उपायैस्त्रिभि

श्रीः
॥१२५॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ पार्थिवेन विशेषेण किं कार्यमनुशिष्यते ॥ कथं रक्ष्यो जनपदः कथं जेयाश्च शत्रवः ॥ कथं
चारं प्रयुंजीत वर्णान् विश्वासयेत् कथम् ॥ कथं भृत्यान् कथं दारान् कथं पुत्रांश्च भारत ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥ रा
जवृत्तं महाराज शृणुष्वावहितो मम ॥ यत्कार्यं पार्थिवेनादौ पार्थिवप्रकृतेन वा ॥ आत्मा जेयः सदा राज्ञा ततो
जेयाश्च शत्रवः ॥ अजितात्मा नरपतिर्विजयेत कथं रिपून् ॥ एतावानात्मविजयः पंचवर्गविनि
ग्रहः ॥ जितेंद्रियो नरपतिर्बाधितुं शक्नुयादरीन् ॥ न्यसेत गुल्मान् दुर्गेषु संधौ च कुरुनंदन ॥ नगरोप
वने चैव पुरोद्यानेषु चैव ह ॥ संस्थानेषु च सर्वेषु पुरेषु नगरेषु च ॥ मध्ये च नरशार्दूल तथा राजनिवेशने ॥
प्रणिधींश्च ततः कुर्याज्जडांधबधिराकृतीन् ॥ पुंसः परीक्षितान् प्राज्ञान् क्षुत्पिपासातपक्षमान् ॥
अमात्येषु च सर्वेषु मित्रेषु विविधेषु च ॥ पुत्रेषु च महाराज प्रणिदध्यात् समाहितः ॥ पुरे जनपदे चैव त
था सामंतराजसु ॥ यथा न विद्युरन्योन्यं प्रणिधेयास्तथा हि ते ॥ चारांश्च विद्यात् प्रहितान् परेण भरतर्षभ ॥
आपणेषु विहारेषु समवायेषु भिक्षुषु ॥ आरामेषु तथोद्याने पंडितानां समागमे ॥ देशेषु चत्वरे चैव सभास्वा

श्रीराम
भा.शा.नी.
॥१२६॥

मार्गैरेव दुर्गेषु प्रवेशो स्तेषु प्रवेशयेत् ॥ भग्निनोव नमुद्रमांप्रवसो त्वयि त्वाउन पुनः ॥ मास्याभि ह नंतुर्य
स्वपमेवनना धिप: ॥ क्षसंभवेप्रवेशास्य दोहृद्वा गिनाम्रशाम्रा ॥ सेनस्येवुव सस्पेषु शानोउ पजेप
जनानः ॥ विनाशायेहृस वे स्वव लेनाधस्य केनवे ॥ नदी प्रमार्गेषु सद से क्रमानवनादमनशे
जलं विस्रावयेत् सर्वमीविस्रावीं वदूषयेत् ॥ न दाले नायतो भिस्व निवदेतु स्वनंतनम्रा ॥ पतीवी
त: परस्य जोमिनकार्ये प्युपस्थिते ॥ दुर्गानां वा मित्तो नाजामूलं हृदं समलानयेत् ॥ सर्वेषां तुद

126

हृदायां वै त्यवहृदानविवजयेत् ॥ प्रवृद्धानां स्वहृदाराणांशाखा: प्रहृदयेत् ॥ वेस्यानांसर्व
थाव ड्येमपि परस्य पातनम् ॥ प्रकोडे: कानये सम्य गाकाशजवनीं तथा ॥ आमूलं पञ्च
पनि स्वा: स्याण्डनम्र महषाकुला: ॥ कड्गहूनकानिस्पुउ खाैसार्पे तुनस्पच ॥ तथा वहू
नया जुष्टि: कार्पासर्वात्मना भवेत् ॥ दृनेच नगुत्र्मापवयं मारियास्य स्थापयेत्तं या ॥
नदा ॥ आपये ...  ... हगंरितपाकृतां स्व

श्री:
॥१२६॥

नादानमपि स्याद्बृहस्पतिः ॥ सा त्वेनं तु प्रदाने नमेदेन स्वनना छिप ॥ यन पीड्यात्कुमाज्ज्वालुं तेन । तुष्येत पांडवः ।
श्रीपदी नवतिं वापि च जाम्यः कुरु नैदन ॥ स्वपगूगर्भपिशा स्तस्ता हामे वा भिगुप्तये ॥ स्नाचमेगत्ते लोय
स्सुवनूस्यमे वच ॥ तन्नाददौ तस्स हस्तापौ नूतौ न दत्तायव ॥ प्रपापुत्रास्तु पापौ नादुः ॥ व्यासेन
सेमाय: ॥ भक्तिरैवेषां जयकुलेष्व अवहानेम दाशेति ॥ सुतं वस्य पाप्ये द्रोजजाशा रांसर्वोपि दोर्ण नम्र ॥ व
नरानेपुसतततं तत्र ॥ जं श्रीतिष्ठितां ॥ श्राकामे नवरोभ्यु ह्रू तवे नागवलेन पा ॥ न्यसेद्मात्या नृपतिः स्वाप्र
न्वां पुत्रमानीहि ॥ सम्यग्दंडधरो राजा नित्यं धर्ममवाप्नुयात् ॥ न परस्पदततत दंडः सम्यक्‌धर्मः प्रदीश्यते ॥
वेदवेदांगवित्प्राज्ञः सुतपस्वी नृपो भवेत् ॥ दानशीलश्च सततं यज्ञशीलश्च भारत ॥ एते गुणाः समस्
स्ताः स्युर्नृपस्य सततं स्थिताः ॥ क्रियालोपेन नृपतेः कुतः स्वर्गः कुतो यशः ॥ यदा तु पीडितो राजा भवेद्
राजा बलीयसा ॥ तदाभिसंश्रयेद्दुर्गं बुद्धिमान्पृथिवीपतिः ॥ त्रि... धात्वा ... मिना ... विधानमुपकल्प
येत् ॥ घोषान्न्यसेत्‌ नमार्गेषु ग्रामानुत्थापयेदपि ॥ प्रवेशयेत्तता न्सर्वा नगराण्यानगरके ... ॥ ये तु

श्रीराम
भा॰अ॰म॰
॥१२७॥

वैष्टिं शासयास्य स्थितिर्मयामाम् ॥ संचयानेव माद्दीनां कानयेत न नाधिप ॥ श्रोषधानिव सर्वारामन् ॥ निवफला
निव ॥ वसुमिंश्च वैद्या न्वै संगन्ते । माद्रिशोवत ॥ नन श्ववलतिका । श्वेव मदन । मायाविनस्यया ॥ शो
मयेषु ॥ पुनर्वामोदमपुस्वसर्वेश ॥ अतः शंका मवेद्वाधिम्न यत्तो याधि मंत्रतः ॥ पोव मो न्यत्तवीध
स्वाधीना न्या नयेतान ॥ कृत्तकर्मा राजेंद्र कृ नयेद्धुन संवये ॥ ज्ञानेन वयमो हो मासां तेन विधि
घ्नेन च ॥ निर्वेदमत्वा नृप न त्वा कुर्वा कुरुनंदन । ततो न्यो मवेद्रा जाय था शास्त्रे निंदमित
म ॥ नास्ता स्व शेवन्दमा ॥ राम निता ॥ नानिवंधने ॥ आत्माना पश्वको मास्वदंडो मिनारि वैवचः
तथा जनपद श्वेव पुंगव कुरुनंदन ॥ एतत्सप्त मकंन अपेषिपा मेप्रयत्नतः ॥ षाडुग्यं च त्रिवर्गं च
त्रिवर्ग मपनेत्तथा ॥ ... मिनाना ॥ षाडुग्यमानयत्र्य तैर्नातोनिवोध मे यु
धिष्ठिर ॥ संधानासनमित्येव यानं संधानमेव च ॥ विग्रह्यासन मित्येव यात्रां संपरिगृह्य च ॥ श्रीः
द्वैधी भाव स्तथा न्येषां संश्रयो थ परस्य च ॥ त्रिवर्गश्चापि विज्ञेयः प्रोक्त स्ताभिहैकमनाः शृणु ॥ क्षय ॥१२७॥

स्वानयेत्॥ संशोधयेत्तपाकूपान्कृतपूर्वान्नृपोविधिभिः॥ नस्नायाच्छुन्नानैवेरन्नानिपंकेन पांसुलेपयेत्॥ निर्वहे
च्छत्यांगानिनैवैत्रेवन्हिमयासपा॥ नक्रमेववभक्षानिपावयेच्चमनाधिपः॥ नदिवाज्वालयेदग्निंवर्जयित्वाग्निहो
त्रिणाम्॥ कर्मिणांनिहश्च॥ नाप्सुज्वलेदग्निः शुनदीतः॥ नहारिवपुविरूपामंगहीनंविवेपः स्यादुताशनः॥ महाव
देउस्रवनस्यस्याघस्याग्नौवैदिवाभवेत्॥ प्रघोषयेदयैवंवनद्वयं धेनुनस्यव॥ भिक्षुकांश्चा कृकांश्चैवनदीवो
नंस्नान्कुशीलवान्॥ वानरोहन्कुर्यान्नस्पृश्येदोषायोहस्तुहितान्पपा॥ वत्सैर्नच्छन्नगोपुरुषमास्वावस
धेनुवा वयाधिवरीचपरीणधिं कुर्यात्सर्वस्यपाथिवः॥ विशालाग्रागनमागीश्वरकान्नेयेत्तननाधिपः॥ पृष्ठपाश्वाव
परां श्रेवयपोद्दू रांसमादिशेत्॥ मंडागम्ने [illegible] प्रभागगनयोभागांश्वसवेमाः॥ अश्ववागानानगजागा
नान्यलाधिकनराणांनिव॥ पीभरनारेवलवकोरजपत्तोनीनिच्छ्रुतानिव॥ नजानुकाश्चिवसर्पकुमेत घु
भिक्षिय॥ अपिसंनिवयेत्कुर्याद्राजापनवजादिनेः॥ तैलंमधुच्छतं सन्यमोषधानिच [illegible] सर्वशः॥
अंगानकुर्यात्सु ज्ञानांप्रथमनयापरीणिनामप्रवसंमनदिग्धानौकानेयन्नसंवयो नः॥ अपुत्रानावस

श्रीनाम
भा॰प्र॰ना॰
॥१२९॥

128

नास्तो नाड़ा वाकाल कमरा म्राद्युतिनसंशयो मा भूद्राजा कालस्य कारणम् ॥ दंडनीत्यां यदा राजा
सम्यक्कृत्स्न्येन वर्तते ॥ तदा कृतयुगं नाम कालः श्रेष्ठः प्रवर्तते ॥ भवेत्कृतयुगे धर्मो नाधर्मो वि
द्यते क्वचित ॥ सर्वेषामेव वर्णानां नाधर्मे रमते मनः ॥ योगक्षेमाः प्रवर्तन्ते प्रजानां नात्र संशयः ॥ वै
दिकानि च कर्माणि भवंत्यपि गुणान्युत ॥ ऋतवश्च सुखाः सर्वे भवंत्यप्यनामयाः ॥ प्रसीदंति
नराणां च स्वरवर्णमनांसि वै ॥ व्याधयो न भवंत्येव नाल्पायुर्जायते नरः ॥ विधवा न भवंत्य
त्र नृशंसो नाभिजायते ॥ अकृष्टपच्या पृथिवी भवंत्योषधयस्तथा ॥ त्वक्पत्रफलमूलानि वीर्यवं
ति भवंति च ॥ नाधर्मो विद्यते तत्र धर्म एव तु केवलम् ॥ इति कार्तयुगानेतान् गुणान् विद्धि यु
धिष्ठिर ॥ दंडनीत्याः पादमात्रं जाती नेशाननुवर्तते ॥ अशुभस्य तदा त्वंशं द्वावंशाननुवर्तते ॥ चतुर्थमंशमु
त्सृज्य तदा त्रेता प्रवर्तते ॥ अशुभस्य चतुर्थांशस्त्रीनंशाननुवर्तते ॥ कृष्टपच्यैव पृथिवी भवंत्योषधयस्तथा ॥१२९॥
पा ॥ अर्धं त्यक्त्वा यदा राजा नीत्यर्धमनुवर्तते ॥ ततस्तु द्वापरं नाम स कालः संप्रवर्तते ॥ अशुभस्य तदार्धं तु द्वावं

श्रीः

स्यान्नेव महद्भिस्त्रिवर्गमपवर्गं तथा ॥ धर्मश्चार्थश्च कामश्च त्रयो वित्तयोधकालतन्ता धर्मेणाहि महीपाल
शिवं पालयते मही मा ॥ अस्मिन्नर्थे च यो श्लोको गीता वंगिरसा स्वयम् ॥ आद्यदेवी तु नमद्रंगेन ता
वयपश्चो तु महीसि [illegible] कृत्वा सर्वाः क्रियाः ॥ रीता सम्यक् संपा ॥ व्यवेदिनीम ॥ पालयित्वा तथैव ता
न्यनन्तसु स्वमेधते ॥ किं तस्य तपसा राज्ञः किं तत्तस्याध्वरैरपि ॥ अपालिताः प्रजा यस्य स
र्वधर्मविनाकृताः ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मेषु ॥ ॥ युधिष्ठिर उवा
च ॥ ॥ दंडनीतिश्च राजा च समस्तौ तावुभावपि ॥ कस्य किं कुर्वतः सिध्यै तन्मे ब्रूहि पितामह ॥
महाभाग दंडनीत्याः सिद्धैः शब्दैः सहेतुकैः ॥ शृणु मे शंसतो राजन्यथावदिह भारत ॥ दंडनीतिः
स्वधर्मेभ्यश्चातुर्वर्ण्यं नियच्छति ॥ प्रयुक्ता स्वामिना सम्यगधर्मेभ्यश्च यच्छति ॥ चातुर्वर्ण्ये
स्वधर्मस्थे मर्यादानामसंकरे ॥ दंडनीतिः कृतक्षेमे प्रजानामकुतोभये ॥ सौम्ये प्रयतं
कुर्वन्ति त्रयो वर्णा यथाविधि ॥ तस्माद्देवमनुष्याणां सुखं विद्धि समाहितम् ॥ कालो वा कारणं रा

श्रीराम
शा॰ रा॰ ध॰
॥१२८॥

नीतिमान्नृप तस्मात्कौन्तेय यत्नेन प्रजां पालय नीतिमान् ॥ एवं हि राजधर्मज्ञो नन्दनं स्वर्गजेतासि
दुर्जयम् ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि राजधर्मेषु ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ केन वृत्तेन
वृत्तज्ञ वर्त्तमानो महीपतिः ॥ सुखेनार्थान्सुखोदर्कानिह च प्रेत्य चाप्नुयात् ॥ ॥ भीष्म उवाच ॥ ॥
इयं गुणानां षट्त्रिंशत् षट्त्रिंशद्गुणसंयुता ॥ यान्गुणांश्च गुणोपेतः कुर्वन्गुणानवाप्नु
यात् ॥ चरेद्धर्मानकटुको मुञ्चेत्स्नेहं न नास्तिकः ॥ अनृशंसश्चरेदर्थं चरेत्काममनुद्धतः ॥ प्रियं ब्रू
याद कृपणः शूरः स्यादविकत्थनः ॥ दाता नापात्रवर्षी स्यात्प्रगल्भः स्यादनिष्ठुरः ॥ संदधीत न
चानार्यैर्विगृह्णीयान्न बन्धुभिः ॥ नाभक्तं चारयेच्चारं कुर्यात्कार्यमपीडया ॥ अर्थं ब्रूयान्न चासत्सु गु
णान्ब्रूयान्न चात्मनः ॥ आदद्यान्न च साधुभ्यो नासत्पुरुषमाश्रयेत् ॥ नापरीक्ष्य नयेद्दण्डं न च मन्त्रं प्र
काशयेत् ॥ विसृजेन्न च लुब्धेभ्यो विश्वसेन्नापकारिषु ॥ अनीर्षुर्गुप्तदारः स्याच्चोक्षः स्यादघृ
णी नृपः ॥ स्त्रियः सेवेत नात्यर्थं मृष्टं भुञ्जीत नाहितम् ॥ अस्तब्धः पूजयेन्मान्यान्गुरून्सेवेदमायया

श्रीः
॥१२८॥

129

शाववनुवर्त्तते॥ कृष्टपच्यैव पृथिवी भवत्यल्पफला तदा॥ दंडनीतिं परित्यज्य यदा कार्त्स्न्येन भूमिपः॥ प्रजाः क्लि
श्नात्ययोगेन प्रवर्त्तेत तदा कलिः॥ कलावधर्म्मो भूयिष्ठं धर्म्मो भवति तत्र तु क्वचित्॥ सर्वेषामेव वर्णानां स्वध
र्म्माच्च्यवते मनः॥ योगक्षेमाः प्रवर्त्तंते प्रजानां नात्र संशयः॥ शूद्रा भैक्ष्येण जीवंति ब्राह्मणाः परिचर्यया॥ योगक्षे
मस्य नाशश्च वर्त्तते वर्णसंकरः॥ वैदिकानि च कर्म्माणि भवंति विगुणान्युत॥ ऋतवो न सुखाः सर्वे भवंत्या
मयिनस्तथा॥ ह्रसंति च मनुष्याणां स्वरवर्णमनांस्युत॥ व्याधयश्च भवंत्यत्र म्रियंते चागतायुषः॥ विधवा
श्च भवंत्यत्र नृशंसा जायते प्रजा॥ क्वचिद्वर्षति पर्जन्यः क्वचित्सस्यं प्ररोहति॥ रसाः सर्वे क्षयं यांति यदा
नेच्छति भूमिपः॥ प्रजाः संरक्षितुं सम्यक् दंडनीतिसमाहितः॥ राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च॥
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणं॥ कृतस्य करणाद्राजा स्वर्गमत्यंतमश्नुते॥ ततो वसति दुष्कर्म्मा नरग
के शाश्वतीः समाः॥ प्रजानां कल्मषे मग्नो ऽकीर्तिं पापं च विंदति॥ दंडनीतिं पुरस्कृत्य विजानन्क्षत्रियः
सदा॥ अनवाप्तं च लिप्सेत लब्धं च परिपालयेत्॥ लोकस्य सीमंतकरी मर्यादा लोकभाविनी॥ सम्यङ्नीता
दंडनीतिर्यथा माता यथा पिता॥ यस्यां भवंति भूतानि तद्विद्धि भरतर्षभ॥ एष एव परो धर्म्मो यद्राजा दंड

भ०गी०भा०
श्रा०शा०ना०
॥१२३०॥

वतो हि ज्ञानं ॥ प्रसुत्यायोपसंग्रहं च नत्वा वसिवाघव ॥ अथ यस्तवीरा कुर्वीयाः कार्या तास्त्प्रुनो हितः ॥ धर्मकार्य
रा निर्वन्धमंगलानि प्रयुज्य च ॥ ब्राह्मणान्वा वेपयास्त्वमन्येवत् विजयाशिषः ॥ अर्जुनेविन नृसंपन्नो ह त्यावु
द्धा ॥ वमानत ॥ पापार्थितिगन्ना प्या ॥ कामक्रोधौ चवर्जयेत् ॥ कामक्रोधौ पुनस्तत्र पो पंना ज्ञानुतिष्ठति ॥
नस धर्मेन वाप्यर्थं प्रतिगन्नाति वा लिशः ॥ मासलं धर्मं स्वसूर्वां स्वकामद पेषु पूपुजः ॥ अनुज्ञानं बुद्धिसं
पन्नान्सर्वकर्मसु पो जयेत् ॥ सर्वेषि कृतार्पेषु कार्यामात्माविद्यानदः ॥ प्रजाः हि श्रूलापयोगेन काम
दूषवश्यानुगः ॥ प्रजाः हि श्रूलापयोगेन कामदूषवश्यानुगः ॥ वीलषठेन शुद्धेन दण्डेनापनार्थि
नामतः ॥ शाह्माणीतिन लिप्स पावितेन मनागमन ॥ दापयित्वा कन्यं धर्मिनाद्धं नित्यमपाविधि ॥ अथैषां कल्प
यज्ञा योग क्षेममतंद्रितः ॥ जापयितान धर्मराधर्मनित्यमतंद्रितः ॥ अकामद्वेषसंयुक्तमनुज्ञानम
नवाः ॥ शाह्नाधर्मेण लैवां सेन लिप्सोपागत्वं मनागमन ॥ काम्यदेवं युक्तैनामयोगमाह्नाथमनोनवेत ॥ ॥१२३०

130

भो:

या॥ अनेहं वानदं मेन नाप्रियमिच्छन्नकुत्सितम्॥ सेवेत प्रशमं धीमान्वादस्तःस्या न्नत्वकालविस्तरः॥ सोत्यंधैन्नवमो
घाप्रियमतुंगं न्नवा क्षिपेत्॥ प्रहृत्य न्नत्व विस्तारः स्तारान्नूनरोपयेत्॥ क्रोधं कुर्यान्नवा कस्मान्नच दुः
स्यान्नापुनाधिभु॥ एवं वनस्थनान्यस्या यदि म्ना यद्र्हे छुभि॥ अतोन्यम नवर्णातभवमच्छुस्तनुरामम्॥
ई इति सर्वानगरा॥ नैतानय यो ज्ञानये नुवर्तते॥ अनुभूयेह मद्गुरोपित्यास्वर्गेनिहीयते॥ ॥वैशंपाय
न उवाच॥ ॥इदं वचः श्रोतनवस्य श्रुत्वा मान युधिष्ठिरः पांडवमुख्यसंवृतः॥ तदा ववंदे च पिता
महं न्यपोय यो ममेतच्च वक्तानवुद्धिमान्॥ ॥श्रांतिपर्वणि नाजधर्मेषु॥ ॥ ६२॥ ॥यु
धिष्ठिर उवाच॥ ॥कथं नाजा प्रजानां न्तु प्राप्य पश्चिवन्नयुज्यते॥ धर्मे विनापनाध्वातितन्मे ब्रूहि
पितामह॥ ॥भीष्म उवाच॥ ॥समासेनैव तात त्वं धर्मान्वद पाभिमा ख्वतान्॥ विस्तरेण हि धर्माणां
न जात्वंतमवाप्नुयात्॥ धर्मनिष्ठान्श्रुतवंतो वेदव्रतसमाहितान्॥ अर्चितान्स्थापयेथास्त्वं गृहेषु वा॥

श्रीराम
भा॰प्री॰ना॰
॥१२३१॥

१३१

स्वर्गपुरांपयशोऽनंतं प्राप्यसि कुरुनंदन ॥ धर्मेणाभ्यवहीनेन प्रजाः पालय पांडव ॥ युधिष्ठिर तथा युक्तो
नाधिकं धेनवो द्रुपसे ॥ एषः पूर्वपरो धर्मो यद्राजा रक्षति प्रजाः ॥ भूतानां हि दयाधर्मो न दृष्टो हि
नादयो ॥ तस्मादेवपरं धर्मं मन्यंते धर्मकोविदाः ॥ यद्राजा रक्षणे युक्तो भूतेषु कुरुते दयां ॥ यद
न्योऽकुरुते पापमनवद्यानसंभृतः प्रजाः ॥ राजा वर्षसहस्राणि तस्यांते नाधिगच्छति ॥ यदन्योऽकुरुते धर्मं
प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ दशवर्षसहस्राणि तस्य भुंक्ते फलं दिवि ॥ स्विष्टिः स्वधीतिः सुतपा लोकान्ज
यति यावतः ॥ क्षणेनान्तानवाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ एवं धर्मं प्रयत्नेन कौंतेय प्रतिपालय
न् ॥ इह पुण्यफलं लब्ध्वा नाधिकं धेनवो द्रुपसे ॥ स्वर्गलोके च महतीं श्रियं प्राप्स्यसि पांडव ॥ असं प॰३
भवस्त्वधर्माणामीदृशानां नरोत्तम ॥ राज्ञामेव हि राज्ञां मनो जस ॥ तस्माद्राजैव नान्योस्ति यो महत्फल ॥ भिक्षा ॥
माप्नुयात् ॥ [illegible] धर्मं रक्षमाणो नयन् ॥ इंद्रस्य स्थानमेव च कामेप्सुना [illegible] ६९

अपथ्यास्त्रध्वनो नाजासं वय्या न्नताधिगच्छति । अस्थाने वाप्यवच्छिन्नं सर्वमेवावि नश्यति ॥ अयथि स्त्रीलोष्यहिं
सां व कुरुते स्वयमात्मनः ॥ कुतेन शास्त्रहृदैहिमोहात्तं पीडयन् प्रजाः ॥ अधर्मिष्ठ आवयोजेन्नोः दीनापो
न लभेत्सपथः ॥ एवं [illegible] नाथुमयोगेन पीडितं नीववर्द्धते ॥ योहिदोग्धुमुपास्ते तु स नित्यं लभते पयः ॥
एवं नाथुमुपायेन भुंजानो विंदते फलम् ॥ अथ नाथुमुपायेन भुज्यमानेनसुनंदितन ॥ जनयत्यत्तु लोनितन्त्रकोश
हीडंप्रधिष्ठिन ॥ दोग्धि भधान्यं हिलाप्य वस्त्र जानात्ता सुनंदितं ॥ नित्यं स्वेभ्यः परेभ्यश्च तन्त्रामातायथापपय ॥
माजाकालोपमोना जनभवमांगाभिकोपमः ॥ तथा पुत्रमहिवं नं नाश्रुं भोक्तुं शाद्यपक्षिपालयन् ॥ स्वबन्धाभिया
लेनयपीदितस्या मुनन्दायः ॥ अथसामैवालिप्से बाधनम् शासंरोधयत् ॥ लोस्मानेशासनानरश्च धन
स्यानसलैवलेन मनः ॥ अस्या [illegible] यामप्यवस्थायां किमुस्थे तस्य भागतः ॥ धनानि तेभ्यो दद्यात्स्वयपा
शक्तिमथाहितः ॥ सांत्वयन्सोनयदां रवस्वगेमा प्रम्यामिदुर्जयम् ॥ एवं धर्मेण राष्ट्रेण प्रजास्त्वयपालय ॥

॥१७३२॥
श्रीराम
भा.शां.रा.

वायुर्जुगाव ॥ ॥ नियम्यसर्वमेवेतद्भर्त्ताकौविज्जगतीगतम् ॥ ज्येष्ठेनाभिजानेनेहतद्वमेकुमारजीवदुः ॥ स्व
मेवब्राह्मणोऽप्येसेस्वंवस्ते स्वंददातिच ॥ गुरु[illegible]र्हिसर्ववर्णानां ज्येष्ठः श्रेष्ठश्चवैद्विजः ॥ यस्य[illegible]नावेय
पास्त्रीहिदेवनं कुरुतेपतिम् ॥ आनंतर्येणपात्तत्र पृथिवीकुरुतेपतिम् ॥ एषतेप्रथमः कल्पश्चापद्य
न्योभवेदतः ॥ पदिस्वर्गपरंस्थानंधर्मतःपरमार्गसि ॥ यः कश्चिद्द्विजेषद्भूमिंब्राह्मणामानिवेदयेत् ॥
132
श्रुतवृत्तोपपन्नायधर्मज्ञायतपस्विने ॥ स्वधर्मपरि[illegible]ज्ञाय यो न ह्योत्रियनो नवेत्तु ॥ यो राजा
नेनयेद्ध्रुवं सर्वतःपरिपूर्णया ॥ ब्राह्मणोहिकुलेजातः कृतप्रज्ञोविनीतवान् ॥ श्रेयोनयतिराजानं वर्धयन्[illegible] एवंवासनस्वतीम्
पं७ नाजावर्त्ततिधर्मज्ञौब्राह्मणोननिदर्शितम् ॥ शुश्रूषुनन्तवादीदान्तधर्मेनतेस्थितः ॥ तावत्तासन्कृतः प्रारब्धिवं
यशास्तितिष्ठति ॥ तस्यधर्मस्यसर्वस्यभागीराजा[illegible]राजपुरोहितः ॥ एवमेवप्रजा ॥ राजानमभिसंश्रिताः ॥ स
म्यग्वृत्ताः स्वधर्मस्यानकुतश्चिद्भयान्विताः ॥ राष्ट्रवर्त्तितधर्मेणप्रजासाधीनदिताः ॥ चतुर्थ[illegible]तस्यच

श्रीः

जनान्॥ ॥शांतिपर्वणि नजबसैतु॥ ॥भीष्मउवाच॥ ॥एवमुक्तस्ततो नद्यपदसतस्तु निवर्हियेत॥ सएव

गांगाकर्मियोना॥ जनञा जगुनोहितः॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनम्॥ पुरूरवसपेडस्यसंवा

दंमातरिश्वन॥ ॥पैडउवाच॥ ॥कुतःस्विद्ब्राह्मणोजातो वर्णाश्चापि कुतस्त्रयः॥ कस्माच्चभव

तिश्रेष्ठस्तद्भूयेविवक्तुम॥ ॥वायुरुवाच॥ ॥ब्रह्मणोमुखतःसृष्टोब्राह्मणोनाजसत्तम॥ बाहुभ्यां

क्षत्रियःसृष्ट उरूभ्यां वैश्यउच्यते॥ वर्णानां परिचर्यार्थं त्रयाणां पुरुषर्षभ॥ वर्णश्चतुर्थः पश्चात्तु

पद्भ्यां शूद्रोविनिर्मितः॥ ब्राह्मणोजातमात्रो हि पृथिव्यामन्वजायत॥ ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मको

शस्यगुप्तये॥ ततःपृथिव्यागोप्तारं क्षत्रियं दंडधारिणं॥ द्वितीयं वर्णमकरोत् प्रजानामनुगुप्तये॥

वैश्यस्तु धनधान्येन त्रीन्वर्णान्विभृयादिमान्॥ शूद्रोप्येतान्ननुचरेदिति ब्रह्मानुशासनम्॥ पैल

द्विजस्य क्षत्रबंधुर्वा कस्यपंपृथिवी भवेत्॥ धर्मतःपृहाविप्रेन सम्यकूनायोभवदद्वेन॥

सर्वेषां वर्णानां सत्यमुच्यते ॥ अथ नाथपुत्रा हतं नो भगिनि निःसंपुमानमन ॥ ए सकस पसं वादं न
न्निवो व पुष्पि छिन ॥ पदानि वृत्त लेप्रज हानि सर्वं पदावा मुक्ता हानि वृत्त लेन स ॥ अन्येषु सर्वं
नमे कश्चिन स्वतो नन्यावर्णाः कालमे श्चित न्नि यं नेन ॥ मध्ये नाष्टं सान्निध्यस्म भवति ब्रह्मन्दुं
पञ्च वित्तु कृती ह ॥ अन्नं सर्वं संदस्य वस्त्र ड जे ने न पावर्णनि शुद्धि यं भिएक ॥ से वां ब्रह्म वर्द नेनो
न पुत्रा गर्गे यो मध्यते ना उपंते ॥ ते षां पुत्रा वेदमधी यते वपदाब्रह्म दाक्षिपाः सेप्रजेते ॥ से
षां सर्वो वर्द्धते जातु जो हे ना धीयते सुप्रजा नोपजेते ॥ अप वस्त्राद सुमृतो भवं निपे ब्राह्म
णा दाक्षिपा संप्रजेति ॥ ए तो हि निष्पं संपु कविता नेन न धा न के ॥ ज नं वे ब्रह्मणो यो निर्वि
नि सं न स्य वे द्विजाः ॥ इ माए तो निपमनि पुष्प न्नो सं घा पुत्र पुः म हं नो संपुष्टो ॥ न योः संविधि
घा ने वे नुनाष्माकं तः सर्वं भवति सं प्रन्नू उमः ॥ मा च पुत्रं सम ते पान गा भी ई हा गा खे नो भि व सं प्रणु
ना ॥ वा पु वे सर्वं भवति व संप्रम उषु न रूपजाः सं संयम संप्यामज्ञेति ॥ वे दे व दोषन दनारो म
॥१३३॥
पु ॥



133

मिस नाजा भागं तु विंदति ॥ देवा मनुष्या ॥ पितरो गंधर्वा निगमा दासाः ॥ पहांभे वोपजीवंति नाति वेष्टमना जंकेन
इतो दतेन भी वंति देवताः पितर तर्पणा ॥ नाउ स्वे वा स्वधर्मस्य पोगते मग्रा तिष्ठितः ॥ छन्या पानष्ठु वापो
वसुरवमुले विगच्छति ॥ यत्रैवा वासिस् पैव सुखं वीते ष्वि गच्छति ॥ हदे सर्वै व से व्ये गंष्टु वनम
तेमनः ॥ तेषु भोगेषु सर्वेषु नभीतो लभते सुखम् ॥ यज्ञ पसा हि यो दाता नस्य वसुमनस्य नमो
प्रिकसमं दानं विपुलो केषु विद्यते ॥ इदानाजापम्रो नाजा धर्मो नाजा नैव च ॥ नाजा वि भर्ति हृ
ताति नाता सर्वमिदं जगत् ॥ शंति पर्वणि नाजधर्मेषु ॥ भीम उवाच ॥ नाजा गुणोति केका ये भवेद्द्विजा
नटुस्तुतः ॥ उभौ समीत्य धर्मार्थ्या स्व ब्रह्मे पावनं [illegible] ॥ धर्मात्मा धर्म च यथेवो नाज्ञो नाजस्तु गो
तितः ॥ नाजा त्वेवं गुणोपेषो कुरुजं तेषु सर्वतः ॥ उभौ प्रजा धर्मपतो देवान्नजेनु [illegible] ॥ भ
वे पातो विधितो धर्मेण [illegible] यो सुनपात्रिवनो ॥ पनस्वन त्व सुरु देवसं प्रनो सेन हेन सो ॥ इस्नस
वस्य संस्याना नप्रजाः सुखेमवाप्नुयात ॥ विप्रा नाजनपो मेध्व प्रजा नरपपुनेवाहि ॥ इस्नसर्वं हि

श्रीनामः
नाऊ
॥१३५॥

दुःखस्य हानेः पुण्यपापं पापैः पापं कि प्रजाफले विशेषात् ॥ कस्माद्धेतोः सुकृतेनाकं कुर्याद्दुःकृतं वा कस्माद्धेतोर्न
कुर्यात् ॥ कश्यप उवाच ॥ असंख्यागमाजा पकृता मपापात्सुखोदं दुःखं स्वहेतोर्निश्चयमावान् ॥ शुक्लेनार्द्द
त्वेतेषिवज्ञाप्यान्नामिश्वः स्यात्पापकृद्भिः कथं विन ॥ ऐल उवाच ॥ सा ... सा दृष्टा पिवाभी ह भूमिः साध्व
साधुं तापपती ... ॥ सा ... सा ... ॥ कश्यप उवाच
एवमासि ... ॥ प्रत्येतं तपो ... पो वै पुण्यवता
यश्च पाप ॥ पुण्यस्य लोके न ... नामि ॥ ... प्रसन्ना
वीप ... न दुःखम् ॥ पापस्य लोके नित्यं प्रकाशो नित्यं दुःखं शोक ...
व ॥ तत्रात्मलोकेषु ... पापकर्मा बहूः समाः ... ॥ ...
मज्जा दुःखं दुःसहं वा विरुत्ति ॥ एवं ज्ञात्वा कार्यमेवेह नित्यं पुण्यं ... ॥ तथे ॥१३५॥
वान्यास ... ॥ ... हित्र

134

पत्र २

६

पुहेमव वर्धति ॥ अन्नसप्रागः सततं मनुष्पापे व वर्धति ॥ अत्र स्नावा नी वन सादपे को पदा ब्रह्म ब्रह्मारि
आसनमि द्वे त ॥ अत्र स्व र्पर्व वीति म न देव स्ता वाभी स्तो दुःसहा स्वाविदंति ॥ स्त्रि पं हत्वा ब्राह्मणं वा
पि पापो गतः स भापी कृत्तभ्य मेतु वाद ॥ तद्भः स्वको के न दृि मे नि वा पितनो भपं ज्ञ पते सत्रिपस ॥
पापैः पापे क्रियमाणो ति वे तं त मेनु ड्रो जापते देव एषः ॥ पापैः पापः सेजनयं ति नुङ्नेनः सर्वान्स
असाध्वं रोगं नरं ति ॥ ० तद्भाव ॥ कुतो नु द्रः कोी स्वरो वाषि नु द्रः स न्ने: सर्वै इ रुपते व ध्यमानं ॥
एतं न स्त वै करण मसेप्र व द्वे कुतो तु रो जापते देव एषः ॥ करणपदाव ॥ चोत्मा नु द्रो ह दये जमन्वा
मो नु द्रः स्वेस्वप व देहं वहति ॥ वा नो त्पा ने ६ स ह रुं नु द्र मा ह दी घे ओ मू नैः स रु रुं कूपम स ॥ ०
तद्भाव ॥ न वै ब्राह्मः पति कस्यामि कश्चिन्न ओ मूलो व र्ध ति लोवदेवः ॥ न जायुतो दूषणे मा न
वेषु कामसेवो [illegible] मनुसने व ध्यते ॥ करणपदवाव ॥ पप्पे कगे दे [illegible] जातवेदाः प्रदीप्तः कृत्स्नं
मं प्रदहे सनचया ता न ॥ विमोहमेकं तु ने द हृदय तनः सर्वे स्य रुपते पुरुष पापः ॥ ० तद्भाव ॥ पापं

श्रीरामः
रा॰ऊ॰
॥१३५॥

मुकुंदमत्स्वर्णपर॥ वध्यमानेपुसेऽप्येष मुमुदवनंदेवमत्र धीरः॥ ध्यानदत्तवान्॥ वस्तवंनरस्त्वपास्तवेनि
ज्ञानः स पुनो हि तः॥ नवैवं न तत्त्व हेतं न पप्यान्नमि हव हंसि॥ नेरव स्वपिके ता स्वास्वबलवंतरव
भूमिपाः॥ भगस्यापर्युपासेनिष्ठ कामी शंसुखं दुःखयोः॥ पयाज्ञिवाहुवी यंनेनरद्र्शिपितुम
हंसि॥ किं शास्त्रश्रवणेन त्वं प्रतिमा गेपवर्तते॥ मुकुंदस्ताः कुडः प्रस्तुवाच धनेश्वरं॥ न्या
यपूर्वमिसंयध्वं श्रवसंभ्यां नमि देवकः॥ श्रुत्त्वा न नमिद त्वच्छ नेक पोनिलेवं भुव॥ यथ्यमरवत
विध्यानं वनं श्रोके पनि हानि॥ नपो मे नवलेनैन्य शास्त्रणोतु प्रीतोऽस्मि तम॥ पश्न्वाद्वलोलिसं
सम्यग्पस्पृनिष्ठितम॥ ना भ्यांसंभूपकर्तंसं प्रज्ञानाप निपासनं॥ नमोऽस्य मो ग्रहंतं गर्ह ॥१३५॥
यस्मान का ह्रिपा॥ ननोवबी वैस्नवरागो नाज्ञाने स पुनो हि तं॥ नाहं नाऽयं न नामि दृष्ट केशीनि विदितं
ध्यानस्पुन॥ नान्निंपवापि निर्दिष्ठ मिति ज्ञानी हि पार्थिव॥ प्रशाधि पविधावी न म दत्ताम

135

स्तत: स्वष्ठि निनि धर्मविदो विदुः ।। ज्येष्ठेनाभिजनेनास्य प्राप्तं सर्वं यदुत्तमम् ।। तस्मान्मान्यश्च पूज्य
श्च ब्राह्मणः सततं प्रभुः ।। सर्वं श्रेष्ठं वशिष्ठं च ब्रह्मणेन्तस्य धर्मतः ।। अवश्यमेव कर्तव्यं राज्ञा बल
वतापि हि ।। ब्रह्मस्वं नृपतिर्नित्यं लब्धमोथ स्वर्वर्ज्जे ।। एवं राज्ञा विशेषेण पूज्या वै ब्राह्मणाः सदा ।।
।। इति महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे ।। भीष्म उवाच ।। योगक्षेमो हि राष्ट्रस्य राजन्यायत्त उच्यते ।। यो
गक्षेमो हि राज्ञश्च समायत्तः पुरोहिते ।। यत्रादृष्टं भयं ब्रह्म प्रजानां शमयत्युत ।। दृष्टं च राजा
बाहुभ्यां तद्राष्ट्रं सुखमेधते ।। अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ।। मुचुकुंदस्य संवादं रा
ज्ञो वैश्रवणस्य च ।। मुचुकुंदो विजित्येमां पृथिवीं पृथिवीपतिः ।। जिज्ञासमानः स्वबलमभ्यया
दलकाधिपम् ।। ततो वैश्रवणो राजा राक्षसानसृजत्तदा ।। ते बलान्यवमर्द्दंत मुचुकुंदस्य नै
र्ऋताः ।। स हन्यमाने स्वबले मुचुकुंदः पृथिवीपतिः ।। गर्हयामास विद्वांसं पुरोहितमरिंदमः ।। ततउग्रं
तपस्तप्त्वा वसिष्ठो ब्रह्मवित्तमः ।। रक्षांस्युपावधीत्तत्र पंथानं चाप्यविंदत ।। ततो वैश्रवणो राजाप्र

श्रीनामः
ना॰ऊं

136

॥१३८॥ शान्तिपूजितो धर्मज्ञस्ततः सर्वत्र पूज्यते ॥ एवमुदावसते राजा तत्प्रजा मोक्ष्यते वर्तते ॥ तापरत्नमनं
दुष्टस्य भवेन्मत्युभिर्वा विषु ॥ निहन्ता सर्वतो दस्यून् काम्याम्नोस्य विन्दसे ॥ पुंहि धर्मविवंती
ह्य प्रजा नाशासु न स्थिता ॥ चतुर्थं तस्य धर्मस्य राजा भागं स विन्दति ॥ यदधीते यद्यजते य
द्ददाति यदर्चति ॥ राजा चतुर्थभागस्य प्रजाधर्मेण पालनात् ॥ यद्राष्ट्रे कुरुते तस्य राज्ञो न
स्य पततः प्रजाः ॥ चतुर्थं तस्य पापस्य राजा भागं स विन्दति ॥ यद्यप्यन्यः सर्वधर्मे वेत्ति भूपोऽपि नित्यशः
पः ॥ कर्मणः पृथिवीपालं नरकं लोकं नयन्ति ॥ ताडयित्वा विना राजा शास्त्रयुक्तेन प्रयुज्यते ॥
सन्त्याहर्तुमथ क्षमन्वा रूढं वै गैर्हितं यदि ॥ स्वकोशान्तं भूयं स्यात् दस्यके नापि जीवितम् ॥ सर्वव
र्णाः सदा नश्यं यत्नस्त्व प्रास्यन्तं तपा ॥ तस्येव विधिपूर्वेण न याय्यं कुर्वीत जीवितु ॥ इत्तास्व ॥१३९॥
न स्यात् लोकेतु सर्वं भूतिनलितं ॥ तस्मात्तेषां प्रसादेन कृतकृत्यो भवेज्जनः ॥ पर्जन्यमिव भूतानि

र्जितामिमाम्॥ मुचुकुंद उवाच॥ नाहं राज्यं भवद्दत्तं भोक्तुमिच्छामि पार्थिव॥ बाहुवीर्यार्जितं रा
ज्यमश्नीयामिति कामये॥ भीष्म उवाच॥ ततो वैश्रवणो राजा विस्मयं परमं ययौ॥ क्षत्रधर्मे स्थि
तं दृष्ट्वा मुचुकुंदमसंभ्रमम्॥ ततो राजा मुचुकुंदः सोऽन्वशासद्वसुंधराम्॥ बाहुवीर्यार्जितां स
म्यक् क्षत्रधर्ममनुव्रतः॥ एवं यो धर्मविद्राजा ब्रह्म पूर्वं प्रवर्तते॥ जयत्यविजितामुर्वीं यशश्च
महदश्नुते॥ नित्योदकी ब्राह्मणः स्यान्नित्यशस्त्रश्च क्षत्रियः॥ तयोर्हि सर्वमायत्तं यत्किं
चिज्जगतीगतम्॥ ॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे॥ युधिष्ठिर उवाच॥ ययावृत्त्या
महीपालो विव र्धयति मानवान्॥ पुण्यांश्च लोकान् जयति तन्मे ब्रूहि पितामह॥ भीष्म
उवाच॥ दानशीलो भवेद्राजा यज्ञशीलश्च भारत॥ उपवासतपःशीलः प्रजानां पालने रतः॥ स
र्वाश्चैव प्रजा नित्यं राजा धर्मेण पालयन्॥ उत्थानेनाप्रमादेन पूजयेच्चापि धार्मिकान्॥ना

श्रीरामः
राजे

॥१३७॥ वनस्थिमेध्यया॥ सोऽयं वत्सं बसत्यं च पिता तस्य सदा प्रवीर॥ माहात्म्यं च महे तो वांछित वनः कुंम्य पावन॥
निर्येस्वाहा स्वधा नित्यमुमे मानुष दैवते॥ पुत्रे स्ना त्वास नेत्रि त्वं पितृन्देवता निवेशदानमु
प्यपने पत्नेः प्रजानां परिपालनं॥ धर्मेषि नेम धर्म वा अनमे वा मूजा विप्राः॥ कालेषु निवि
पुत्रानां वह नामा नम्राहितं॥ सो दमा मपि कौ नेय न कीर्ति च बलीदसि॥ सकेन मो विलिपतो
वहत्य स्व लितो हयः॥ निर्दोषि कार्य वचना न्द्रिपि द्विः कर्म स्ना ह वसः॥ मे कांतविहिपाने नाविव
वानेह कास्वन॥ धर्मी गृहीवा नाजावा ग्रस्तवार्थम्य वापुनः॥ स्य वं नुला धुम्न यि दृढ वनकर्मो दान ॥१३७॥
मेवतेन॥ कृतमेवा कृतस्त्रेयो न पापी पास्त्य कर्मणः॥ यद् कृतीनो धर्मेतः माष्ट्रो त्ये रव पंमु सनं॥
यो गन्धेम सदा नाजनं कुंश लो ये व कंमतो॥ दानेनानावलेनो ये सन्येसु नन दाभिना॥ सर्वतः पवि
गृह्णीया हृजं प्राप्ये ह धार्मि कमार्ह हिवे याः कुलेजातास्य रानि सय पीडिताः॥ प्राप्य स्मृताः प्रतिष्ठांति

137

महाद्भुतमिवाद्भुजः ॥ तथा स्तमुपजीवंति नृपं सर्वार्थसाधकम् ॥ नहि कोसौ ललनाना शास्त्रं कामयु
ङ्क्षिमा ॥ मन्ये से नाति दुःखेन युगत्वं पाठपितुं प्रजाः ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नहि नाज्ञस्तु मन्ये वीतोऽव
लिच्छामहे दुष्टा ॥ धर्मो धर्मो यवसे ह्राऽपं धर्म स्वयं मनवि चुते ॥ तदलं मम नाऽक्षेम पतन्धर्मो नवि
मृत्ते ॥ वनमेव गमिष्यामि तस्माद्धर्मविकीर्षया ॥ तत्र मेध्येष्वनल्पे पु मनस्तदंडो ज्ञानैर्मुनः ॥
धर्ममारण्यपिष्यामि मुनि मूलफलाशनः ॥ भीम उवाच ॥ वेदाहं तव या वुद्धिर्नानृशंस्यतुलो
वसा ॥ न च शुद्धान्नाशास्त्रैश्च धर्मं कर्म दुपासितुम् ॥ अपि तु त्वां महेन्द्री मन्ये लोकेऽज्ञ मति धार्मिकं ॥
क्लीवं धर्मघृणायुक्तं न लोकं वदिह मन्यते ॥ क्वचिन्नु त्वम्वेदस्य प्रतिपत्तामहोऽवितामस ॥ नैव राशां
तपा वा स्थैर्यपयां वस्तवो तु मिच्छसि ॥ नहि वैक्लव्य संसृष्ट आनृशंस्ये व्यवस्थितः ॥ प्रजापालनसंभ
वं प्राप्य धर्मफलं [illegible] तं स्मसि ॥ न हि छ्या माममिच्छंव पांडुवक्तुंतीन्वेपानद्यो ॥ नःपैतन धातरावधाकं

श्रीनाभः
नाक्त
॥१३८॥

138

स्तेनोऽभवं सुत॥ अभक्ष्याशी हीनजातो हीनवृत्तिर्नोपपद्यते यः॥ एतेन वैश्यसंज्ञा राजन् प्राप्तोऽहं सुतः॥ अ
न्यकर्मविहीना ये कदर्या ब्रह्मवैष्णवः॥ एतेन शूद्रसंज्ञा राजन् प्राप्तस्तेनाभवं सुत॥ अस्तेनोऽपि यः सर्व
एव सर्वे वानाहिताग्नयः॥ नान्ये सर्वे धार्मिका राजा वलिं वृत्तिं च कानयेत॥ आगूढा पकादेवलका
न्देवग्रामयाजकाः॥ एते ब्राह्मणा वो डालाम हापथिकर्णा इत्यमाः॥ एतेभ्यो वलिमाहृत्य कोश
कोऽस्मान्महीपतिः॥ मानेब्रह्मसमेभ्यश्च देवकल्पेभ्य एव च॥ अब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी राजे
ति वैदिकम्॥ ब्राह्मणानां च ये केचिद्विकर्मस्था भवं सुत॥ विकर्मस्थाश्च ते नोपेक्ष्या राज्ञा नृपा ब्राह्मणाक
र्षवन॥ निपन्याः सेवि मज्याश्च धर्मानुग्रहकाम्यया॥ यस्य स्म विषये राजा स्तेनो भवति वै द्विजः॥ ॥१३८॥
राज्ञ एवापराधं तं मन्यन्ते नादिदो जनाः॥ अवृत्त्या यो भवेत्स्तेनो वेदवित्स्नातकस्तथा॥ राजन्स
राज्ञो भर्तव्य इति धर्मविदो विदुः॥ स चेन्नोपनिवर्तेत कृतवृत्तिः परंतप॥ ततो निर्वासनीयः स्यात्त
स्मादेशात्सबान्धवः॥ ... कर्मणि ... ॥ ... राजा विनस्य

धर्मकोऽप्यविकत्थनः॥ युधिष्ठिर उवाच॥ किंस्विद्राज्ञः परं स्वर्ग्यं कान्यतः प्रीतिरुत्तमा॥ किंस्विदस्य परं
मैश्वर्यं ब्रूहि मे यदि मन्यसे॥ भीष्म उवाच॥ यस्मिन्प्रतिष्ठिताः सम्यक् क्षेमं विंदत्यपि क्षणं॥ सस्व
र्गजित्तमोस्माकं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते॥ त्वमेव प्रीतिमांस्तस्मात्कुरूणां कुरुसत्तमः॥ भव राजा
जय स्वर्गं सतो रक्षासतो जहि॥ अनु त्वां तात जीवंतु सुहृदः साधुभिः सह॥ पर्जन्यमिव
भूतानि स्वादुद्रुममिव द्विजाः॥ धृष्टं शूरं प्रहर्तारमनृशंसं जितेंद्रियं॥ वत्सलं संविभक्ता
रमुपजीवंति तं नराः॥ इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे॥ ७५॥ स्वकर्मण्यपरे युक्ता युधिष्ठि
स्तथैवान्ये विकर्मणि॥ तेषां विशेषमाचक्ष्व ब्राह्मणानां पितामह॥ भीष्म उवाच॥ विद्याल
क्षणसंपन्नाः सर्वत्र समदर्शिनः॥ एते ब्रह्मसमा राजन् ब्राह्मणाः परिकीर्तिताः॥ ऋत्विगा
चार्यसंपन्नाः स्वेषु कर्मस्ववस्थिताः॥ एते देवसमा राजन् ब्राह्मणानां भवंत्युत॥ [illegible]
[illegible] ऋत्विक्पुरोहितो मंत्री दूतोऽथार्थानुकर्षकः॥ एते क्षत्रसमा राजन्ब्रा

श्रीराम

नील॰

॥१३९॥

विप्रक्षास्वमद्रेः सत्यवादिनः ॥ ब्राह्मणाले स्वकर्मस्था मासमेकं तनवासिनः ॥ नद्यावंते प्रपर्वणि
सत्यधर्मविशारदाः ॥ आषाढपर्वण्यपीयं तेप ऊंते नव पाउकाः ॥ ब्राह्मणा लाभिमंति से
यासे व्रपलायिनः ॥ स्वाति मासे स्वकर्मस्था मासमेकं तनमाविशः ॥ कृषि गोभ द्ववाणिज्य
सुपजीवं तमसापपा ॥ यधर्मनृताः किंद्रादंतः शुभ्राः सत्यवादिनः ॥ संविभागे दमेशोवं सौह
सौहृदय पराशिनाः ॥ क्षत्रियाः स्वकर्मस्था मासमेकं तनमाविशः ॥ नीन्दकानिर्मितिस्थिति
प पावनं तु स्वकाः ॥ क्षत्रियाः स्वकर्मस्था मासमेकं तनमाविशः ॥ कृपणानाथ दस्युजातु दसानुव
पोषिनाम ॥ विप्रक्षत्रिय सर्वेषां मासमेकं तनमाविशः ॥ कुलदेशाद्धर्मा ग्रामस्थिता नंदपा
विप्राग्य शुचि ताम्र सर्वेषां मासमेकं तनमाविशः ॥ नपस्वितो मे विषमेप ऊनाः प्रतिपालिनः ॥ ॥१३९॥
संविप्रक्षास्वसत्कृतमासमेकं तनमाविशः ॥ मासविप्र धर्मा तास्मिन विशामप्रपनस्त्रियां ॥ स्व
सेवोजानुमकीर्तु मासमेकं तनमाविशः ॥ ताद्रुलवाणी स्मि तुर्वी नोमि नर्पा द्वल वर्दवानव्य
न्दानि स्वि आतुन ता कि तनमेकं तनमाविशः ॥ नानै वा नतापस्थितः ॥

भरतर्षभ॥ कथं वद सर्वं वर्णैस्तत्त्वं ब्रूहि पितामह॥ भीष्म उवाच॥ ब्राह्मणानां वित्तस्य स्वामी नान्ये
ति वैदिकम्॥ ब्राह्मणानां च ये केचिद्विकर्मस्था भवन्त्युत॥ विकर्मस्थास्तु नोपेक्ष्या विप्रा राज्ञा कथंचन॥
इति राज्ञां पुरा वृत्तमभिजल्पन्ति साधवः॥ यस्य स्म विषये राज्ञः स्तेनो भवति वै द्विजः॥ राज्ञ एवा
पराधं तं मन्यन्ते किल्बिषं नृप॥ अभिशस्तमिवात्मानं मन्यन्ते तेन कर्मणा॥ तस्माद्राजर्षयः सर्वे ब्रा
ह्मणानन्वपालयन्॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम्॥ गीतं कैकेयराजेन ह्रियमाणेन रक्ष
सा॥ कैकेयानामधिपतिं रक्षो जग्राह दारुणम्॥ स्वाध्यायेनान्वितं राजन्नरण्ये संशितव्रतम्
॥ राजोवाच॥ न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यो न मद्यपः॥ नानाहिताग्निर्नायज्वा मामकान्तरमाविशः॥
न च मे ब्राह्मणोऽविद्वान्नाव्रती नाप्यसोमपः॥ नानाहिताग्निर्विषये मामकान्तरमाविशः॥ ना
नाप्तदक्षिणैर्यज्ञैर्यजन्ते विषये मम॥ नाधीते नाव्रती कश्चिन्मामकान्तरमाविशः॥ अधी
यतेऽध्यापयन्ति यजन्ते याजयन्ति च॥ ददति प्रतिगृह्णन्ति षट्कर्मस्ववस्थिताः॥ पूजिताः सं

श्रीरामः

ना.उ.

॥१४०॥

यथेन्द्राग्नीनां चैव सम्यक् प्रवर्तनम् ॥ भीष्मः ॥ तस्माद्ब्राह्मणाद्विशेषेण विकर्मस्थाद्द्विजान् पः ॥ नियम्याः सं
विभज्याश्च प्रजानुग्रहकारणात् ॥ एवं वेपर्तेनाशोपो नजानपदेश्विह ॥ अनुमूपेहमद्राक्षिप्राप्तो
तीइसलोकतां ॥ सांप्रियदर्शिनां गाउ धर्मेषु ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यास्मा ता स्वधर्मे नित्यमाप
त्तुमानतः ॥ कथं स्विद्रक्षधर्मेण जीवेद्ब्राह्मणो नवा ॥ भीष्मः ॥ ... दोन धर्मे सा वैश्यध
र्मेण वर्तयेत् ॥ कृषिगोरक्षमास्थाय व्यसने वृत्तिसंक्षये ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ कानि पण्यानि विक्री
णन् स्वर्गलोकान्न हीयते ॥ ब्राह्मणो वैश्यधर्मेण वर्तयन् मनुजर्षभ ॥ भीष्म उवाच ॥ सुरा

अश्वगोऽजा
विषहिरण्यरसान्

लवणं तिलं तैलं ... रसाः पशवः ॥ अथ ... मधु ... सर्वं वर्जयेत् ... युधिष्ठिर उवाच ॥ सर्वा
स्वन्न्यानि धर्मात् ब्राह्मणः परिवर्जयेत् ॥ एतेषां विक्रयात्तात ब्राह्मणो नरकं व्रजेत् ॥ अजो

॥१४०॥

गिनर्थ ... मेषः सूर्यो स्व: ... विनाश ॥ ... नरकं ... कथं ...
... नाम ... सतिसा ... ॥ ... ॥ वचो सिद्ध

नाके स्वपिति जागर्त्ति यास्तं कौ नमनमामि दिनं॥ वेदाध्ययनसंपुन्नस्तपस्वी सर्वधर्मवित् [illegible] स्नातो
स्वामी सर्वस्वना उपस्पृश्य श्री मान्म न पुनो [illegible] तः॥ दाने नदि अंतस्मि वो छा मि लोकान्तसे नाथो ब्रा
ह्मणानां च गुरुस्तः॥ सुश्रूषया वापि गुरून्तुपेमि नमेमयं विघ्नेना [illegible] से भ्यः॥ नमे नाकु पि ध
वा [illegible] बंधुनं अप्रस्तान्तः किं नकोने नवीनः॥ [illegible] पाउप उपुरी नवपापकर्मी नमेमयं विघ्ने ना [illegible]
से भ्यः॥ नमे शस्त्रे नतिर्मि नमनि स्वं तुल मं [illegible]॥ धर्मार्थं पुण्यमान स्व [illegible] नमनमा
मि दिनं॥ जो ब्राह्मणे पोष [illegible] ते पोनि तं [illegible] पनं [illegible]॥ [illegible] सते उनमा [illegible] मानकौ न
नमामि दिनं॥ [illegible] यस्मात्सर्वी स्वर्गस्था सुधर्मने वा [illegible] तते॥ तस्मात्वा पुनि के के
पन्हा न्त्वात्सि ब्रजास्य हम्लये कां जो ब्रा [illegible] त्वंय जान स्योश्वके कप॥ तन स्वभ्योम
पं न स्वे कुंन एव नु मानुपानं॥ दे कां पु मो गच्छा विप्रा वेदां प्रास्ताव ते व तं [illegible] पानि [illegible] ता
दो गासे वै स्व गं उिनो मनः॥ [illegible] आमिं न चो न ते हे न सौ नि न दिनः॥ [illegible] ने वा मव

श्रीरामः
नाऊ

॥१८७॥ मेस्तुः कथं वनमासु मर्यादेषु ल्मेनु दस्युभिः संकने कृते ॥ स वैवर्णो न उद्धेषुः शस्त्रं वंतो पुविवि
न ॥ पुर्वच्छिन उत्तावः ॥ भयवे तर्वतः त नं प्रउद्ये तत्रास्त्रणं प्रति ॥ क स्तत्र ब्राह्मणस्याऽऽत्मा
को धर्मः किं परायणं ॥ भीष्म उवाच ॥ नप ला प्रत्तं वर्ये तत्कस्त्रे तावबले न व ॥ भ्रमापदा
लाप प्रा वानिपतं तत्र भवेत् ॥ तामस्वामिप्रवृतस्य ब्राह्मणो नुविशेषतः ॥ ब्रह्मैव संनि
पं तस्मात् तत्रं हि ब्रह्म संभवं ॥ अग्नो ग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितं ॥ तेषां स
र्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु शाम्यति ॥ यदा छिनत्त्ययोऽश्मानमग्निश्चापोऽभिपद्यते ॥ स
र्वं ब्राह्मणं द्वेष्टि तदा नश्यंति ते त्रयः ॥ तस्माद् ब्रह्मणि शाम्यति दान्तियाणां मुस्थितं ॥
समुदीर्णान्यजेयानि तेजांसि वनानि च ॥ ब्रह्मैव प्रैति दुर्मति दानवीर्यं व उद्वेगे ॥ ॥१८७॥
दुष्टेषु सर्व वर्णेषु ब्राह्मणानां प्रानि सर्वतः ॥ ये तत्र युद्धं कुर्वति लोभस्तां जीवितं भजेः ॥ मा १

141

मसिष्यामो मया त्वा व्यपनामिदम् ॥ एवं तस्मी न्यमिषमं लोधर्मो स्तिकदा वन ॥ अन्तेवर्त
पिष्यामो पपायवर्मः पुनातमः ॥ व्यवहारमव्यवस्त्रामोनानास्तिबोध्यपुष्टिदिव ॥ भवति दंदादाम
दंभवानेनमस्यपछनु ॥ नुविमेवर्मतेध्वमोमवनासंघवर्तते ॥ इत्येवं संप्रवर्तते व्यवहाराः
पुनाऽमाः ॥ अथो यमाजितयेवावसापुवेनदसंशयम् ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अपनातेयद
सर्वाः [illegible] शाह्मअस्ददतेप्रजाः ॥ व्युत्क्रामंति [illegible] धर्मेभ्यः [illegible] दीपतेषु लमनाऽ
मामनुलोकस्यकिं तदास्यात्पनापरं ॥ एतन्मे संशयं ब्रूहि विस्तरेण नराधिप ॥ भीष्म
उवाच ॥ दानेन तपसा पसैन [illegible] ोहेणादमेनच ॥ [illegible] वर्गाः सेमजिष्ठपु
नात्मनः ॥ तेषां ये वै [illegible] स्लोभुत्वा यसमं ततः ॥ नाहं वलं दम्भयेषु [illegible] हेंद्र
वृद्देवताः ॥ [illegible] ब्राह्मणाः [illegible] तस्माद्ब्रह्म [illegible]
यं विजानताम् ॥ [illegible] नदा वर्णा यथा धर्ममिदं

श्रीरामः
मा॰ ड॰

152

॥१५२॥ तत्रार्थं वर्णा सेवकने ॥ संप्रभूके सुवर्णे सुपद्मस्यो सिमवेद्दली ॥ ब्राह्मणो पद्मिनावैरपः रुद्रो
वानाउस तम ॥ दमुष्यो दः पूजाग दो द्दं उं धर्मेणध्वानयम ॥ कार्यं कुर्वीतलवा कुर्पीत
सं वार्यो भवेन्नयः ॥ तस्य रा स्त्रं गृहीन चं न्न न्पन ग्रसेवं धुनः ॥ श्रीकण्ठवाचाम्न पाने
येभवे मानम पूर्वेभ्यः पूर्वो भवेत् ॥ रुद्रो वा यदि वाप्यन्यः सर्वं ध्या मानमर्हति ॥ यमाश्रि
त्यतना माउ संवर्त्ते पुर्ण्या सुरतम् ॥ स्वनाथापाल्यमाना वै दस्युभिः परिपीडिताः ॥
तमेव पूजये नैस्ते प्राणा स्वामिवद्वंधवम् ॥ महस्याभी रणकोनव्यं कर्तासि मानमर्हति ॥
किमुत स्वामी वहना के त्वं किं चेन्याबाघ्नकुण्डपा ॥ वंश्यदा सार्थपाको र्थः कार्पीनारापम
हिंस्या ॥ यथा देवं तु मन्तो हस्तीप या वर्णम जोयमाउ ॥ यथा मनदः सं वो डापापिदेवे
यथोपमे ॥ एवं प्रतानि प्राणे नाडा पदस्वनानरानि ॥ तपर्वं निवयोम्भः स्व देह तो निर्णिकाः ॥१५२॥
सिप्यमानु सतो व लोदम तस्व जिवर्हि पेन ॥ सत्र वना डाक हीं अस्ते नमर्दामि दू डो ॥ इति श्रीका
लिपदत्ताना उपगैत ॥

ब्राह्मणान्नमिन्तैतो धर्ममात्मनमेव च । मनःस्वतोमन्युर्जितः पुण्यलोकोमहोजितो ॥
ब्राह्मणार्थैवसर्वेपोशस्यमहरणाभिनंदते । अतिसिद्धमध्यीमानां लोकानजितमभिवितां ॥
अमागका ग्योविसनोपक्षपोति पनोजानिम ॥ ब्राह्मणास्त्रिषुवर्णेषु शस्त्रग्रहं [illegible]
तु दुष्यति । एवमेवात्मनस्त्याग नात्वं धर्मं विदुर्जनाः ॥ तेभ्यो नमस्वभद्रं वो येषां नी
नाशिता ऽद्भुमति ॥ ब्रह्म द्विषो निषेव्यं तस्ते यानो स्तु सलोकता ॥ ब्रह्मलोकजितः स्वर्ग्या
न्वीमांसा नंमनुमग्रबीत् ॥ पथ्याथवेत्येवात्कल्येस्तानाः पूतात्मवंतु ता ॥ ऊः कृतस्यप्रशगास्त
श्वतोयाशस्य हगामस्रो ॥ मुवन्यं धर्मो व्याप्ति धर्मा धर्मा तुला वपि । कात्मणाद्दशकाल
स्पदेशकालेः समाहताः ॥ मेनाः कृतानिकवैतो ऽपवीतः स्वर्ग मनुतमस ॥ धर्माः पापानि
कुर्वाणागत्वे निपनपापात्मनि ॥ ब्रह्मणा चिंतु कालेषु शस्त्रं न हन्तुं दृष्यति ॥ आत्मना
नावरणे दोषेषु ऽगेस्थानि पस्रेषुवा । पुत्रिषि [illegible] दवाव ॥ ममपुत्रिते [illegible] दस्युवर्जे [illegible]

श्रीराम
गी॰ टी॰ ना॰
॥१५३॥

143

आत्माभासस्य यद्बोधो नैर्यं न शास्त्रं स भवेद्यते ॥ अद्वितीयमानस्यपूर्वमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ मिथ्यावेतस्यथ
मिथ्यां किमु अद्वैतं करिष्यति ॥ ॥श्रीभगवानुवाच॥ ॥न वेदानां भीर भवान्न साध्येन नमायया ॥ कश्चिन्म
हद्वा योतिमातेभूत् कुद्धि नीहरी ॥ यस्तां गंदक्षिणाप्रस्ता न वेदानां प्रति हं हराम् ॥ न मंत्रा दक्षिणा
हीनास्तारयन्ति कथंचन ॥ ध्यानेन तु स्वरूपाचेत्र प्रासं भिन्ना न समामवेत् ॥ अवश्यं तातयद्द्व्यं भवि
वेदिपिपाविधि ॥ ज्ञानेनाज्ञानमुक्ता नामित्येषा वैदिकी श्रुतिः ॥ तं चावि ने जानि कूतिन तपा हस्तेवि
ष्यति ॥ ज्ञानं न श्रीतेन धर्मराजतनोयदः ॥ जायते ॥ इत्येवं धर्मतः स्थानान्न संपिसिद्धमवा दिभिः ॥ पु
मान्यक्ता स्वसोमरस्यन्यायप्रहे सेवनी अन्यायप्रह कः पुरुषो न पतेत् स्वर्ग ॥ मनः ॥ ध्यानीनं पक्षपात
संत्येषा हि भूपते श्रुतिः ॥ तानि सम्यक् कृपाशीता निब्रा गता गानि हान्मनामप्रा ॥ तन्नेतपक्षपवक्ष्या

श्री॰
॥१५३॥



यदा

नौ॰ १ नं॰ २

सुधिष्ठिर उवाच॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥किंसमुत्थाः कथं शीलाः ऋत्विजः स्युः पितामह॥ कथं विधाश्च राजेंद्र तद्ब्रूहि वदतां वर॥ ॥भीष्म उवाच॥ ॥प्रतिकर्मसदाचार ऋत्विजां स्म विधीयते॥ आदौ छंदांसि विज्ञाय द्विजेनां श्रुतमेव च॥ ये त्वेकरतयो नित्यं धीरा नाप्रियवादिनः॥ परस्परस्य सुहृदः शमंतो समदर्शिनः॥ अनृशंसाः सत्यवाक्याः अहिंसा तप आर्जवम्॥ अद्रोहो नातिमानश्च ह्रीस्तितिक्षा दमः शमः॥ एते वै गुणयुक्ताः कार्यास्ते ऋत्विजः प्रभो॥ ह्रीमान् सत्यधृतिर्दांतो भूतानामविहिंसकः॥ अकामद्वेषसंयुक्तस्त्रिभिः शुक्लैः समन्वितः॥ अहिंसको ज्ञानतृप्तः स ब्रह्मासनमर्हति॥ एते महर्त्विजस्तात सर्वे मान्या यथातथं॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥यदिदं वेदवचनं दक्षिणासु विधीयते॥ इदं देयमिदं देयं न क्वचि द्व्यवतिष्ठते॥ नेदं प्रति धनं शास्त्रमापद्धर्मं न शास्त्रतः॥ नेदं प्रति धनं शास्त्रमापद्धर्मो न शास्त्रतः॥

श्रीशां
भा.शा.ना.
॥१६४॥

गीषवः॥ चतुर्णां मध्यमो श्रेष्ठो नित्यं शंक्यौ तथा परौ ॥ सर्वे नित्यं शंकितव्याः प्रत्ययो ह्यात्मनः ॥ नीतिर्नाम प्र
मादो वैक्तव्यो भिन्नवक्षसो ॥ प्रमादिनं हि जानन्तं लोकः परिभवत्युत ॥ असाधुः साधुतां गतिः साधुर्भवति दा
रुणः ॥ अमित्रश्च भवेन्मित्रं मित्रं चापि प्रदुष्यति ॥ अनित्यचित्तः पुरुषस्तस्मिन्को नाम विश्वसेत् ॥ तस्मा

164

त्प्रधानं यत्कार्यं प्रत्यक्षं तत्समाचरेत् ॥ एकांतेन हि विश्वासः कृत्स्नो धर्मार्थनाशकः ॥ अविश्वासश्च
सर्वत्र मृत्युना न विशिष्यते ॥ अकालमृत्युर्विश्वासो विश्वसन्हि विपद्यते ॥ यस्मिन्करोति विश्वास

न ४

मिच्छतस्तस्य जीवति ॥ तस्माद्विश्वसितव्ये च शंकितं येषु वित्त ॥ एषा नीतिर्गतिस्तात लक्ष्मीरेव सनातनी ॥
यमन्यं तनमेस्ता भावादिभ्य पर्यागमः स्थिरोत् ॥ नित्यं तस्मात् शंकितव्यमभित्रं तद्धि दुर्बुधाः ॥ यस्य क्षेत्रादप्यु
दकं क्षेत्रमन्यस्य गच्छति ॥ न तत्रानिच्छतस्तस्य भिद्येरन्सर्वसेतवः ॥ तथैवात्युदकाद्भीतस्तस्य भेदनमि
च्छति ॥ यमेवं नदरूपं विद्यात्तमभित्रं विनिर्दिशेत् ॥ यः समुद्रे न तस्यांतं नौर्न दीनं तं तनो भवेत् ॥ श्रीः ॥१६४॥

मि विद्धं स्तद पिने म्नस्यु॥ अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा॥ एतत्तपो विदुर्धीरा न शरीरस्य शो
षणम्॥ अप्रमाणं च वेदानां शास्त्राणां चातिलंघनम्॥ अव्यवस्था च सर्वत्र एतन्नाशनमात्मनः॥ नि
बोध दशहोतॄणां विधानं पार्थ यादृशम्॥ चित्तं स्रुक् चित्तमाज्यं च पवित्रं ज्ञानमुत्तमम्॥ सर्वं जिह्मं मृत्यु
पदमार्जवं ब्रह्मणः पदम्॥ एतावान् ज्ञानविषयः किं प्रलापः करिष्यति॥ ॥इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्व
णि राजधर्मेषु॥ ॥युधिष्ठिर उवाच॥ ॥यद्यप्यल्पफलं कर्म तद्धे केन दुःखनम्॥ पुरुषेणासहायेन
कि पुनाराज्ञा पितामह॥ किं शीलः किं समाचारो राज्ञो धर्मविदो भवेत्॥ कीदृशो विश्वसेद्राजा कीदृ
शेनापि न विश्वसेत्॥ ॥भीष्म उवाच॥ ॥चतुर्विधानि मित्राणि राज्ञो राजन् भवन्त्युत॥ सहार्थो भजमान
मानश्च सहजः कृत्रिमस्तथा॥ धर्मात्मा पंचमो मित्रं स नैकस्य न द्वयोः॥ यतो धर्मस्ततो वा स्यान्मध्य
स्थो वा ततो भवेत्॥ यस्तस्यार्थो न रोचेत न तस्य प्रकाशयेत्॥ धर्मा- धर्मेण राजानश्चरन्ति विजि

श्रीनारद
ना॰पु॰ना॰
॥१७०५॥

ना॰१

145

स्वनेहाद्वि सम र्पिन्कुवुते यः ॥ ये न कामान्न्नपान्नो मानलक्रोधाद्धिमुत्सृजेत् ॥ दंतः पर्यन्निवचनः
सत्तेस्यात्त्यन्तस्पनंतनः ॥ शरूत्रश्च पूर्यौ श्रविद्वा श्रवसोत पारिविशानदः ॥ कुलीनः शीलनसंपन्नास्तितिदुव
नस्तुयकः ॥ एते तमा त्याः कर्तव्याः सर्वे कर्मस्व वस्थिताः ॥ स्राजिताः संबन्ता श्रवसुह्रात्पाः स्वनु
ष्ठिताः ॥ कृत्स्नमेतं विनिर्दिष्टः शीतरूपेषु कर्मसु ॥ युक्तामहत्तु कार्येषु श्रमास्युत्या पंत्युता ॥ रत्नकर्म प॰
शिवं कुर्वीत स्पृष्ट्वा मान निपः सदा ॥ अनुतिष्ठति वैयाध्यैनास्त्वक्षारागाः पनस्यनार्हा ॥ शांति मर्दैवं वीर्ये
धामस्वपोनिन यतः सदा ॥ उपनजेवना जाईत्राति ने सहतेसदा ॥ मानजोः प्रमृदुवा कृस्य श्रीमतः स
त्यवादिनः ॥ नान्यो ज्ञाति मे हा वाह्ये विनाशानमिने दति ॥ अज्ञाति तेपि न सुखं ना वद्रोपारत्नातः पनर् ॥
अज्ञाति मं तं पुरुषं पनर्यानि भवे त्यते ॥ निकृत्तस्पननैनन्यैर्ज्ञाति नेपना प्रशाम्य ॥ नान्यः हि कानंसा
नैरानंज्ञाति के प [illegible] मुर्ज्ञातिरुणा ॥ स्वेव नैगु ॥१४४॥

एतदुत्तमभिज्ञस्य निमित्तमभिवदने ॥ येनान्यत्तमसा भावादस्याभावो भवेदिति ॥ तस्मिन्कुर्वीत विश्वा
सं यथा पितरि नैव तथा ॥ तं शक्त्या वर्द्धमानं स्वसर्वतः परिवर्द्धयेत् ॥ नित्यं दानादि नयीतयो धर्मेष्वपि
कर्मसु ॥ दानादीनि विजानीयादुत्तमे भिन्नलक्षणम् ॥ येतस्य दानमिच्छेति तत्तस्याभिपवः स्मृतः ॥ अ
भ्यसनान्नित्यमीतो मे सम्भवः ॥ नैनं तप्यते ॥ यस्यादेवं विधं भिन्नं तदात्मसममुच्यते ॥ रूपवशी स्वने
पेतां क्षितिं स्वजनस्य पकः ॥ कुलीनः शीलसंपन्नः सतेस्यात्पन्नेतनः ॥ मेधावी स्मृतिमान्दक्षः स्व
त्पाशान्त्यंशस्य बान्धवो ॥ यो मानितो मानितो दानसंतुष्टः कदाचन ॥ मीत्विगाद्यादिवा नायिः सर्वदा त
स्मृतसंस्तुतः ॥ गृहे वसेदमात्यस्तस्यात्पन्नमपूजितः ॥ सतो विद्यात्पन्नं मे मे प्रहृष्टतिचायं धर्मयोः ॥
विश्वासस्ते भवेत्तत्र यथा पितरि नैव तथा ॥ नैवं हे नत्रयः कायो नमस्य चेतन्यनस्यनम् ॥ एको येच्छे
वभृता नो भेदो भवति सर्वदा ॥ एकीभिः सिधानो यश्च वस्यानेघा रश्च वस्या समय स्थितः ॥ समयो न्य

हितिविधित्सुम्॥ अयं तु दीनो वापि सुहृत्स्यं तु दीनो वाप्यनाश्रयवान्॥ स ते सोऽहं दनास्यायापि किं विहूदस्मा
भिनानद्॥ कृत्स्ना वलुद्दिं संप्रेद्दपसंप द्धोंद्दू त्रिदिवंगम॥ दास्यमेश्वर्यवादिनस्त्रातीनां वैकनोन्म
हम्॥ अर्द्धभो त्वास्मि भोगानां वाकुटुम्बानिवद्धमे॥ अनसा मास्तिकाले नामप्रातिहृदयंगम॥
वा वा दुउस्तु देवर्षनन्मेदहीनानित्यपद॥ वलसंकर्षणो नित्यसेकुमापिपुनर्गदे॥ नृपेशामनः प्रभु
न्नः सो सहायोस्मिनानद॥ अन्येतु हि महाभागा वलवंतो दुरासदः॥ नित्योत्पानेन नसंप
न्नानास दोभकहलणः॥ यस्यनस्यु नैवसः स्यात् यस्यस्युः हृच्छ्रमेव तत्॥ ह्यस्मो
निवाभितोनित्यं हयोन्यकतनं नव॥ स्यात्त्यां यस्यां धनकौ कृत्नोपिकेन दुःखतनं ततः॥ यस
वापिनतोस्यां किंनुद्दुःदुःखमतः परम्॥ सोहं कितवमातेव ह्यपो नापमहामते॥ शकुस्पाज

यंचैवलभ्यते॥ नाज्ञातिरनुगृह्णाति नवाज्ञातिर्नमस्यति॥ उभयंज्ञातिसंधेषुदृश्यतेसाध्वसाधुच॥
तान्मानयेत्पूजयेच्चनित्यंवाचाचकर्मणा॥ कुर्याच्चप्रियमेतेभ्योनाप्रियंकिंचिदाचरेत्॥
विश्वस्तवदविश्वस्तस्तेषुवर्तेतसर्वदा॥ नहिदोषोगुणोवापिनिरूप्यस्तेषुदृश्यते॥ तस्यैवंवर्तमा
नस्यपुरुषाप्रमादिनः॥ अमित्राःसंप्रसीदंतितथामित्राभवंत्यपि॥ यएवंवर्ततेनित्यंज्ञातिसंबं
धिमंडले॥ मित्रेष्वमित्रेष्वथचैश्वर्यंचिरंयशसितिष्ठति॥ ॥इतिश्रीभारतेशांतिपर्वणिराजध
र्मेषु॥ ॥युधिष्ठिरउवाच॥ ॥एवमग्राह्यकेतस्मिन्ज्ञातिसंबंधिमंडले॥ मित्रेष्वमित्रेष्व
पिचकथंभावोविभाव्यते॥ ॥भीष्मउवाच॥ ॥अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥
वासुदेवस्यसंवादंसुरर्षेर्नारदस्यच॥ ॥वासुदेवउवाच॥ ॥नासुहृत्परमंमंत्रंनारद

श्रीराम
म॰शां॰
॥१५७॥

147

र्मितपूजेतिशास्त्रमेतदनामयसम्॥ ज्ञातीनांवक्तुकामानांकटुकानिलघूनिच॥ गिरात्वंहृदयंवाचंशाम
यस्वमनांसिच॥ नामहात्मापुरुषःकश्चिन्नामहात्मासहायवान्॥ महतींधुरमादत्तेतामुद्यम्योरसावह
॥ सर्वएवगुरुंभारमनड्वानवहतेसमे॥ दुर्गेप्रतीतःसुगवोभारंवहतिदुर्वहम्॥ भेदाद्विनाशःसंघानां
संघमुख्योसिकेशव॥ यथात्वांप्राप्यनोत्सीदेदयंसंघस्तथाकुरु॥ नान्यत्रबुद्धिक्षांतिभ्यांना
न्यत्रेंद्रियनिग्रहात्॥ नान्यत्रधनसंत्यागाद्गणःप्राज्ञेवतिष्ठति॥ धन्यंयशस्यमायुष्यंस्व
पक्षोद्भावनंशुभम्॥ ज्ञातीनामविनाशःस्याद्यथाकृष्णतथाकुरु॥ आयत्यांचतदात्वेचनतेस्त्यवि
दितंप्रभो॥ षाड्गुण्यस्यविधानेनयात्रायानविधौतथा॥ माधवाःकुकुराभोजाःसर्वेचांधकवृष्ण
यः॥ त्वामासाद्यपदुस्मछामेदंतेयादवाःसुखम्॥ ॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजध
र्मेषु॥ ॥ श्रीभगवान॥ ॥ एषाप्रथमतोवृद्धिर्द्वितीयाभ्रश्यमानता॥ पातेवकालिज्जनये

॥१५७॥ श्रीः

यमाशांसे हि द्वितीयस्य पराजयम् ॥ ममैवं क्लिश्यमानस्य नारदोभयतः सदा ॥ वक्तुमर्हसि यच्छ्रेयो ज्ञातीनामा-
त्मनस्तथा ॥ ॥श्रीनारद उवाच॥ ॥आपदो द्विविधाः कृष्ण बाह्याश्चाभ्यन्तराश्च ह ॥ प्रादुर्भवन्ति वार्ष्णेय स्वकृता
यदि वान्यतः ॥ सेयमाभ्यन्तरा तुभ्यमापत्कृच्छ्रा स्वकर्मजा ॥ अक्रूरभोजप्रभवाः सर्वे ह्येते तदन्वयाः ॥
अर्थहेतोर्हि कामाद्वा वीरबीभत्सयापि वा ॥ आत्मना प्राप्तमैश्वर्यमन्यत्र प्रतिपादितम् ॥ कृतमूलमिदा-
नीं तज्जातशब्दं सहायवत् ॥ न शक्यं पुनरादातुं वान्तमन्नमिव त्वया ॥ बभ्रूग्रसेनयो राज्यं नाप्तुं शक्यं क-
थंचन ॥ ज्ञातिभेदभयात्कृष्ण त्वया चापि विशेषतः ॥ तच्च सिध्येत्प्रयत्नेन कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ॥ मह-
त्क्षयं व्ययो वा स्याद्विनाशो वा पुनर्भवेत् ॥ अनायसेन शस्त्रेण मृदुना हृदयच्छिदा ॥ जिह्वामुद्धर सर्वे-
षां परिमृज्यानुमृज्य च ॥ ॥वासुदेव उवाच॥ ॥अनायसं मुने शस्त्रं मृदु विद्यामहं कथम् ॥ येनैषामुद्धरे
जिह्वां परिमृज्यानुमृज्य च ॥ ॥नारद उवाच॥ ॥शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षार्जवमार्दवम् ॥ यथा-

श्रीनारदः
ना॰ उ॰

॥१४८॥

140

वास्य वचनौ कौ विदन्त्वं तं भूपतेः क्षितिम्॥ तेन विप्रकृताः सर्वे निराजपुरवासिनः ब्रह्महत्यामीत कम्प्यानुभस्त्वाभिरिकाल
मप्यभयम्॥ वायसं तु विनिर्भिन्नं दृष्ट्वा वृष्ट्यां न पंजरे॥ वृत्तान्तं ब्राह्मणो वाक्यं दोषं द्विजमब्रवीत्॥ ना
जं स्तुत्वा समभयं याचे प्रभुं भाराधनं स्तवनम्॥ अनुतां तत्स्तव यन्मूर्धं भक्तौ च वनौ हितम्॥ भित्वा प्येन भिक्षां तां पीन सा
सर्वा स्मरनागतः॥ अयं नवाधी पूर्णते पापमूर्यापदत्तमान्वितः॥ सत्तुर्यो धर्मपुर्गीतं सदस्वामिवयस्तानर्पितः॥ यतिनत्तु
मसक्तो हिंसस्व सहितवास रा॥ यातथा विधस्पष्टु छद्मः दोन संस्य विजानता॥ प्रीत्वयामि छत्तानि स्वयंभुवे स्नातभूत
घात॥ तेन जाप्रत्पवाविपन्नमां कोवे नृभवा नृवधोत्तमः॥ कस्मादेन दोषमसा कौदन्वा नमनेप हितम्॥ ब्रा
ह्मणप्रतिज्ञातो ने प्रवृत्तिं यदिहेच्छसि॥ कामेप्सामि हितोवामे पदमोविप्रवदुपैसि॥ पुनिंदु
पायव॥ ज्ञात्वा नयात योग्यं स्वापि महत्तत्मस्य पालिवः॥ मन्दमा कहिं समाख्याति मवनों तिक
मागतं॥ प्रजेषो कं तु दोषा पाप भाविपैःपलैर्विनाभ॥ चजगमी कागति मेंवापानाका सह
जीविका॥ च्चारा विषेस्वतस्थाहत्सं गर्भं पस्य नाडा नि॥ बहुलिनास्यनाजानो बहुसिना शतभि

॥१४८॥

दर्शिना शान्तस्वःस्वमानसः ॥ प्रियमानममात्येन मम तोजायदिवामतः ॥ प्राप्नोनजकोशं नरवंतमवदीतपुच्छितं ॥ स्रो
तसंतस्यवनगहो । नदयस्वाम्य । स्वतोभवेत् ॥ अमात्याः प्रुपहस्तोनेभूयिष्ठं घूतिमानत ॥ राजकोशस्य गोप्तानं राजकोश
विलोपकाः ॥ समेस्य सर्वे बाधंते सर्वे जनस्य मत्यगाद्रोतः ॥ अत्र प्रस्तुदाहरंतीममितिहासं पुरातनं ॥ मुनिः को
लकाम्रदीसः कोशात्स्य प्रदुवान् ह ॥ कोशाध्यानामाधिपत्यं संप्राप्से दोनदारोनि ॥ मुनिः कोलकवृदीयस्य
जगामेतिनः श्रुतम् ॥ सकाकं पंजरे बद्ध्वा विषयं दोमदर्शिनः ॥ सर्वं पश्यन्वनधुः हः स वृत्ता येषु नः स्तु
नः ॥ अधीयेवायसी विद्धासांसीतिम मवायसः ॥ अनागतमनीतं वयच संस्पर्शितवसे तं ॥ इति राष्ट्रपानपतन्वनुशः
पुत्रैः सह ॥ सर्वेषां राजपुत्राणां दुष्कृतं पनिपष्ठवान् ॥ सनुष्ठ तस्य राष्ट्रस्य व्यवसायं हि सर्वशः ॥ राजयुक्ताश्चवासं
श्चबुध्वा सर्वांस्तत्र सतः ॥ ततः सकाकमादाय राजानं द्रष्टुमागमत् ॥ सर्वज्ञोस्मीति वचनं पुवाणः संहितव्रतः ॥ स
स्मकोशाध्यमागम्य राजामात्यमलंकृतम् ॥ आह काकस्य वचनादमुनेदं त्वया कृतम् ॥ असौवा सौन जानीते राज
कोशस्त्वया हृतः ॥ एवमाख्याति काकोसौ तत्तु र्णं [illegible] तथान्यानपि स [illegible] आह राजकोशाहृतांस्तदा ॥ न

149

नव ॥ लोभः सर्वेभ्यः एवाहुर्भयं नास्त्रीपरसेविनाम् ॥ यथैव योगाजनैनाजनस्तु हन्तादिवयोर्मे
वैन ॥ नैकाने नाप्रमादोहिक्सः कर्तुमिहोपनो ॥ ननुप्रमादः कर्तव्यः कथं विद्वानिभिरहता
प्रमादाद्धिस्खलेद्राज्ञा पोलितनासिकैविते ॥ ज्ञातिर्देहेसिवासीदद्राज्ञामसुपरिष्यतः ॥
आशीविषमिव क्रुद्धं प्रभुंप्राणधनेश्वरम् ॥ यत्नेनोपचरेन्नित्यं नाहमस्मीतिमानवः ॥ दु
र्व्याहृतान्ने कथमोदुष्प्रियतादृग्वाविधि निनाहुनाशितादुर्विज्ञिताद्द्विज्ञितादस्वेष्ठितो
त ॥ देवतेवहिः सर्वाग्निकुर्पीद्राजापुरुस्थितः ॥ वैश्वानरमहेवकुद्धः सम्मूलमपिनिर्दहेत् ॥ दु
निगान्नम्मा गृहवर्तते वनपश्चिवनस्य ॥ अथपन्थंपासमेवार्थं कसिष्ठापितुगः पुनः ॥ ददाति
स्मविधौ माधोनुसिनाहाप्युमापदि ॥ नापसर्विदेशेनाज्ञेनभुतकापुनिसंहितः ॥ नवयेन
मवानुर्मो नवयनुपाभवानप्रियः ॥ निनानिनेतुवुपेयामापनोनापानिर्म सापेवांदानम
गरीवचसंनिमयनोगरहे ॥ प्रभूनिकामोमर्मानानाटपैर्मनिसंहिता ॥ पेवामवद्धिनादेन

श्रीनामः
योर्से

॥१५०॥ 150

स्थितिमेनान्यसंशयः॥ भवनेषामहं कुर्कुर्कतेष्वांदेव वक्रतम्॥ क्वनेहिं दुष्टिनाड्येमप्रपृच्छोध्वे
वक्रमम्॥ नाओवव॥ मूयस्तपसि वर्हेंगालन्कासे गवमूपस॥ पूर्विसोव्रास्तलस्येषमूपोव
सम्गटेमम॥ पेत्वौव्रास्तलके छंति मनेव स्पर्शिम्गटे॥ भवतेवेहि ननतेपं पदिदनंम नन
ननमः॥ मनास्यान्तुकृनोदेडो नष्यावसुकृतं कृनम॥ नेपासमीस्पमग वेनसेपसेविजि
पुंस्वभो॥ मुनिनुनाव॥ भद्रर्शमन्निनंदो घभेकेके दुर्वलीकुनु॥ ननः कवयनमा ज्ञापूतु
तुषेपुतुषंजगी॥ एकदेषाहि वहवोम ह्रीपुनपिकेटकाम॥ मेनमेदेमयाभ्राजस्ता स्माद्‌
नधुवीजिने॥ एवंतुव्रास्तलगोनोम म दुर्दडाः कृपालवः॥ स्वस्तिवेच्छा ममवनः संमतः
सापसं गम॥ आपन्नाभवनोनाजेनाजनिनावे संस्थिते॥ सर्वकामान्यमितयःस्तनपस ॥१५०॥
संनदामपा॥ स्नेहान्योप्रव्रवीस्येनन्मामूयोविभमेदिनि॥ तुमेदृष्वाडःस्वतुस्नेनाउं
प्राप्यपदृष्पा॥ नाउनेगनायसंहोनकवेनाज यम वाये॥ नमोनाउतुलेनंदोसं उडे

पु३

सेपुते ॥ असन्निमिथते मावो वर्तते नसन्नमिं ॥ भारणीविषेः पतिदनः कृपल्वमिलपार्थिव ॥
डुगतीर्यीव्र हत्कूला कनीये वैत्रसेपुता ॥ नदीमनुनपा ॥ नीपामपोनाउंतायाभवा
स्वगत्ध्रुगोमापुतो नाउहृंससमोसलि ॥ पृथ्वासिपमहाव दोकदः संवर्द्धने महान ॥
तसोसेव लोन्येव तमतीत्यवर्द्धते ॥ ते नैवोघंध्व नेनास्पदावो दहतिदानुतो ॥ तपोपमा
सभा पासे नाउंसोपविश्वो जय ॥ भवतीवकृतानाउमभवृतापविपालितः ॥ भवंतपर्य
वज्ञापजिह्वो संतिभवाप्रियम ॥ उपनेपं कप्राने नप्रमादपक्षिमसिता ॥ वंतः सपेंदुवाग
वेवीनपन्नाइवालये ॥ श्री संपहासमानेन माहः स्मसहजीविनाम ॥ कथिजितेनहृदेवा
जा कथिदस्पोनेना जितः ॥ कथिदेवाप्रियानाशा काक्षद्याहः प्रियाः प्रजाः ॥ विजितासु
मिहप्राप्तसर्वाहं नाउसप्रम ॥ नस्पमेनोवसेनाउम लोघ्नस्येवनोहमम ॥ भवनामान्मे
नमोवंतोविह स्तस्पयोदकम ॥ भवतो र्वकदित्यवमक्षिदोवोन्नैः कृतेः ॥ विघते काननं सेतं

श्रीनारदः
ना॰अ॰

॥२५१॥ घायकार्द्दलपालापः॥ धर्मात्मा धूलिकामे भोगैर्गैस्तु भावकैः प्रिया:॥ दानमर्थमनोऽमलं प्याते
ते स्युः सुरवे मानिनः॥ अमिनन्त च नाथितो सः सच नाथवभिनग्रतोः न वोनिता पिंडो ऽसु
मसुद्राः सा प्यवादिनः॥ अनापो पेनऽामति सम पभेदवेनलः॥ तेभ्यः प्रीतिगुरुसेपाला
त्वा चलमपयुगाः॥ ते कमि छेऽरणोहत्वा स्या ग्रेदल्पमनेमहः॥ यदन्वे कोवहुमिः सेवानको
मंते नजगो त्वऽस॥ श्वेपसोन्दरा तोत्वे तच्छि को भोपसहस्त्रते॥ कीर्तिं प्रेधानोपरवसा
समयेपरवनिष्ठो॥ समपीनूऽवे परवमासकर्ने: स्वक्ते ते वपः॥ नेवकामान्ध्यान्कोधा
त्क्रोमा दाघर्मिमुरजेन॥ अमानीसत्यवाक्यस्तेऽनान्मामान्यमामिता॥ मातेमतत्रह
पः स्या न्मर्धांवाहुल्यं रुणीपितिनः॥ कुलीनः सुमुखपुन्लोसितिर्युः सम्पन्नाम्ने वानग्रहः ॥२५१॥
कृतशः सत्यवस्तसेचयः सर्वेसदांलं॥ न स्वेवचर्तेमानस्य पुमुपस्वविज्ञाननः॥ आभिव्राः
संप्रसीदंति नातोमिम्राभवेत्ययिः॥ मानडर्द्व ममानामो पमीदोतगुरुकागुरुकां॥ संपनामो कृतंद्र



151

भूयस्तीप्युतः ॥ पुत्रो गोरिह नकुलेचैव लब्धातसं प्राप्तेप्रसमर्पिमे ॥ एकरूपांनमहीकृत्वा कौशल्यापपुर
स्विने ॥ मुनिः कालेकच्छ्रीपद्देऽकेन्तुमितु नमेः ॥ हि तेन दर्वनेतुत्वा कौशल्योत्वजपन्महीः
तस्माब कृतवान्नाप्यपच्चो कं तेन भावत ॥ ॥ इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि आपद्धर्मेषु ॥
युधिष्ठिर उवाच ॥ महाप्राज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ॥ शरणं पालयानस्य ॥ पितामह ॥ श्री भीष्म उवाच ॥ कीदृशः
स्तुः पितामह ॥ श्री भीष्म उवाच ॥ हीमिषेधाः सदा हितः सत्याऽर्जवसमन्विताः ॥ ते राजाः कपपिपुंस
स्यकृतेनेव स्तुः सव्याहृदः ॥ भाषान्योरत्नाविहरन्नोरव ब्राह्मणोरवपानिस्तुमानः ॥ तुसंतुष्टोरव
कोनैवमहो लाहोरवकर्मिस्तु ॥ एतांस्त हापांनिस्तेपाः सर्वोत्स्वापन्तुमानमः ॥ कुलीनः पूजितो
जित्यं नहि राजन्निग्रहाति ॥ पूर्वं लंलपसं नवाणा गुणमहनमेवव ॥ श्रावर्तं यतिमूर्पिवं
तदेकेसनेतुपाप्नितनः ॥ कुलीनांद्विजाः प्राज्ञाः नृपवनो नहस्तुताः ॥ प्रजस्याश्वा नुनकास्वते
तवस्तुः पत्निषुदाः ॥ दोः कुले माश्रवतुश्चारव नरं सोः लिनयनेपाः ॥ तेन्द्रोनानांम लघुपुष्पी

श्रीमाघः
नार
॥१५२॥

152

नीः

थता प्रकरणान्तरः मुहेल्लभेषु कर्मसु॥यो वा पश्यति नरं कर्मो तु हिता तागतागमः॥ उपावृद्दो
पिता जे सकर्मप्रापयित्वेदं विनम॥ केवला तु न्यावा कर्मणो लो पप यतो॥ पनिः स्त्री विश्वे च नमस्तु
स्तु नसेह दु र्गते॥ कान्त रपतनु नके मविरता सो नेहवि धत्ते॥ तस्मादनु कुन्तया मेवसंतं प्रका
शयत॥ अयमे स्तिस नाज्ञानं स त्रिभिः स हितो न कुः॥ मनुनो पहितः र्कः दि॥ प्रविरपाये नि विव
दु मम्य सङ्कर्षणे कदाम्यामो देवा ना देवा प्रकर्षति॥ दावास्तिपतिं कृतवरूः तानः पश्यतां स्त्री
दानि॥ जिन येन तु नस्ते नश त्वा न्न तु ग्रामि दितुम॥ नं विश्वं वनेव क्रोधो विस्मृतेऽपि
वाश्वनेः॥ प स्तुतं नहते तानि मर्तुः त्रिपदं विकीर्णा॥ नमा न मनु स्व कु. वेनं प द्वे दर्पबु नन वः
न्यन. त्रः स्तनुनक्षापि स्पन्दतस्वे नमेगुरोः॥ नाहः प्रज्ञा मनुक्ते पिन संग्रं स्तो नुमहे ति॥ ॥१५३॥
यानि येः सहसं वजेन ये मान्यतु सम्पन॥ मम सुत ताहश नाज्ञानसं मे सोऽनुमहेति॥ स्त्रैवि

सोमालिकामस्वभूमिपः॥ सेवं वः पुत्रैर्नात्तैर्नमि जानैः सुदेशजैः॥ महात्मै नमामि वानैः स
वितः सुपनीर्दितैः॥ वीनाः सोतास्तं पाभोलाल पैनाप्य नवस्कृताः॥ कर्तुर्व्यामि कामेन
पुत्रुपेरा पुत्रूजना॥ येवा वेनापि की बुद्धिः प्राकृनावै वयोभना॥ नेजो वैर्ये दमा सोवमनु
नागस्थिति ष्टीनिः॥ पनीलिनगुणो नित्यंप्रोक्तमानानस्तुनं पना॥ पं वोपथा प्रतीना
श्च तुवी द्राआ पैकानियः॥ प पीत्रवव नामधीनानं प्रोक्तपात्रि विधनन्दान॥ कुतीमा
नसत्वसं पन्नानि भिनशानानिजुनान॥ देशकालविध्यानज्ञानमर्तं कार्यहि नेघिरणः॥
निमनपैपुसर्वेषुनाजाकुलीनमेश्रिलः॥ हृतमतेजाति संस्थैर्मैवना- शीघ्रवसत॥
भवस्यंडनवदने वसर्व कर्मसु संशपात॥ एवमश्रस्तुनो मंत्रीकः पानामिजनेपुत॥
धर्मार्थकामपुत्रोपि नाजंपंचोपनीदिनुमः॥ नपैवानामजानोपि कामम सुवत्तुस्तुनः॥

153.

॥ १२ ॥

सा मस्त मस्तुविस्ताध्यः शत्रुस्कन्दी विकल्पनः ॥ अस्तु हं क्रोध स्तोत्रुभ्यो नमं नंस्तोतुम्हहिति ॥ यागेनुस्वा
तुन्स्कोपि काममन्नस्तु पल्लवस्तु तः ॥ सत्कृतः तेषिपन्कोपितमं नंस्तोतुम्हहिति ॥ विद्यर्शितो विप्रकृतः
पिताय स्वमवेत्पुना ॥ सत्कृतः स्थापितः सोपि नमं नंस्तोतुम्हहिति ॥ पः स्व व्येना पि कार्पेन
स्तु एदादानि लोभवेन ॥ पुनमन्ये गुरौ पूर्णं नमं नंस्तोतुम्हहिति ॥ कृतप्रज्ञस्वसे
धावीवुत्वोज्ञानप न्द शृविः ॥ सर्व कर्मसु पः स्तुन्दः सनं नंस्तोतुम्हहिति ॥ ज्ञानविज्ञा
नसंपन्नत्वप्रकृतिश्शः पवात्मनो ॥ सुखदाता सजो नाशंसतमं नंस्तोतुम्हहिति ॥ साय
वा कृपी त्वसेप न्तोजं प्रीमः सन्नयो मनु दुः ॥ पिनपेगम्भहोपः स्वात्मसनं नंस्तोतुम्हहिति ॥
सं तुष्टः संमतः सन्धः शौं ठीनो दुव्यापकः ॥ संमवितत्कालवित् सुव्रतः समं नंस्तोतुम्हहिति
सर्वलोक नियमेश तः सौन्दे मकुतुलेवशः ॥ तस्मै सर्वः मयो न व्यो मं मनोध्विनस्ततलयः ॥

श्रीमाअः
मोउ
॥१५५॥
154

मामापथेतिकिंविस्मयतंस्वकृतंप्रभुरेवः॥ द्वेष्यामवृत्तिमूतानां सतांत्वमिहमावनरोपरतु
पूर्वमसिप्रदापूर्वमेवासिभावते। स्थितपूर्वमिमांगीयतस्य लोकः प्रसीदति॥ दानके
वहितवंस्पर्शत्वेतानमिदमस्थितं॥ नष्टोलब्धानिमूतानिकामंर्थेजनमिवापनं॥ मूढ
मादपिमूतानांमस्युनामोनदंतिगं। सर्वलोकमयंफलकांत्वेनकुरुतेवशे॥ तस्मा
तस्योत्सप्रयोततत्वंदंउमाविलसतामिहि॥ फलंचउनपत्येवंनवासोऽहंउमेउनमः॥
सुकृतस्यहितान्वेषपरस्तत्स्यमप्रभुवस्यचा॥ संप्रग्रामैवमानस्यतुल्यंडाग्रु ॥१५६॥
मविद्यते॥ भीष्मउवाच। इत्युक्तःकतवान्सर्वंततःहंसप्रयुक्तोऽवदत्॥ नमावसादि
कौंतेयसम्प्रगेतसमाचर॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिमोक्षधर्मेषु॥ ॥

ऽत्रैव लिखितसूत्रकार्त्ते॥ निष्काकृतामेनपदासहस्रान्कृत्वेसमाप्ते प्रकाशयेद्दलक्षं॥ एवंसम
मे चरितंव्यसनादुर्भिक्षंनचनत्वाद्विविधिस्यप्रशां॥ तस्मात्सुमेवैपुलायैः संदेवमेनेसदासम्
हरणपथच्छेः॥ मेवानमानाः कुर्वन्कृत्वानरवंजावंश्रोऊउष्ठस्त्रीवनपुंसकंवे॥ जवाभजिविर
नेतुकेनपश्वास्त्रोभर्त्तेनवाचः प्रवयेनकारिवः॥ आतुरलवावेशनपैवरुतपेस्यलंघकाष्ठ
कुशकाशहलीकं॥ वाणंगन्दोषामनिहूतमप्रेनेसुमेनवयेत्कार्यंमहीनकार्ये॥ इतिश्रीनील
मतमेकोतिपर्वतिमासयात्रा॥ श्रीकाडुवाच॥ भगवन्प्रभुदाहृतंनीममभिनिहाभंगुना
मनं॥ वहस्यनेत्वसंवादंचकस्यवतुरिष्ठिम्॥ शौनकउवाच॥ केशिदेवमेवप्रसन्न
पुरुषः साम्यगावर्तनः॥ प्रमाणंसर्वभूतानांयत्रादेवाप्रभुमान्महत्॥ वहस्योज्ञवाच॥
सोन्यन्मेकपदःस्वकपुरुषः सर्वमावर्तः॥ आवर्तनः सर्वभूतेषुप्रियोऽनपांनिसर्वदा॥ योहि

श्रीगम
भा॰पृ॰गा॰
॥१५५॥

155

[illegible]द्रुतेः दृष्ट्वात्मजाः सदा॥ न चापि गृह्णं कार्यं ते स्वात्मं कार्यं पश्चात् कदाचन॥ कार्ये स्वजनविपन्नेत्वां
शोधयित्वां स्वयं तु पृथक्॥ [illegible] द्रव्यं वै वा मुक्ते ह्येनान्यदिवाराणां॥ [illegible] इव॥ पतिसम्बन्धेन ततं नो विशालीर्विसृग
वे॥ प्रजाः पालनार्थं [illegible] ततः सम्यग्धर्मेणाहनृपतेः॥ हार्दिं भयं संभवति स्वर्गश्चास्य निरुध्यते॥ अतो धर्मतः
पातिना जामात्यो ऽथवा स्वजः॥ धर्मासने संनियुक्तः स धर्मेण जंनत्ययम्॥ कार्ये चाधिकृताः सम्य
ग्कुर्वीरन् नृपानुगाः॥ आत्मानं पुत्रवत् तु त्वा यां तपश्च सहपार्थिवाः॥ बलात्कृतानां वीरभिः कृपणा
वृजनानाम्॥ नाथो वै भूमिपो निस्वनानाथानां नराणां भवेत्॥ ततः सा स्वबलं सा धुर्वं वाद्यकृत्जं भवेत्॥
अस्याः स्विकमनाथं च पत्नी स्पर्तीं द्रुतोषितः॥ अपराधानुरूपं च दण्डं [illegible] भुपातयेत्॥ वियोजयेद्धनैः
मद्यानदीभिद्रान्वधमर्वं भने:॥ निनयेच्चापि दुर्वृत्तान्त्रहानेन पिपालिः॥ शांत्वेनोपप्रदानेन नाशिष्ठं
स्वयं प्रपालयेत्॥ नाशे वधां च कीर्षे पौरुषसत्स्याविते॥ वधो भवेत्॥ आदीपकस्य स्तेनस्य वतीसं

प २

श्रीः
॥१५५॥

युधिष्ठिर उवाच ॥ कथंस्विदिह राजेंद्र परिविद्या जयन्प्रजाः ॥ नीतिधर्मविरोधेनाकीर्तिमाप्नोति शाश्वतीम् ॥
भीष्म उवाच ॥ व्यवहारेण शुद्धेन प्रजापालनतत्परः ॥ प्राप्य धर्मं च कीर्तिं च लोकावाप्नोत्युभौ शुचिः ॥ युधि
ष्ठिर उवाच ॥ कीदृशैर्व्यवहारैस्तु कैश्च व्यवहरेन्नृपः ॥ पृच्छतस्ते महाप्राज्ञ तद्भवान्वक्तुमर्हसि ॥ ये चैव पूर्वकथिता
गुणास्ते पुरुषं प्रति ॥ नैकस्मिन्पुरुषे ह्येते विद्यन्त इति मे मतिः ॥ भीष्म उवाच ॥ एवमेतन्महाप्राज्ञ यथा वदसि
बुद्धिमान् ॥ दुर्लभः पुरुषः कश्चिदेभिर्युक्तो गुणैः शुभैः ॥ किं तु संक्षेपतः शीलं प्रयत्नेनेह दुर्लभम् ॥ वक्ष्यामि तु यथा
मात्यान्यादृशांश्च करिष्यसि ॥ चतुरो ब्राह्मणान्वैद्यान्प्रगल्भान्स्नातकाञ्छुचीन् ॥ क्षत्रियांश्च तथा पञ्च
बलिनः शस्त्रपाणिनः ॥ वैश्यान्वित्तेन संपन्नानेकविंशतिसंख्यया ॥ त्रींश्च शूद्रान्विनीतांश्च शुचीन्कर्मणि पूर्वके ॥
अष्टाभिश्च गुणैर्युक्तं सूतं पौराणिकं भवेत् ॥ पंचाशद्वर्षवयसं प्रगल्भमनसूयकम् ॥ श्रुतिस्मृतिसमायुक्तं वि
नीतं समदर्शिनम् ॥ कार्ये विवदमानानां शक्तमर्थेष्वलोलुपम् ॥ विवर्जितं व्यसनैः सुघोरैः सप्तभिर्भृशम् ॥
अष्टानां मंत्रिणां मध्ये मंत्रं राजोपधारयेत् ॥ ततः संप्रेषयेद्राष्ट्रे राष्ट्रीयाय च दर्शयेत् ॥ अनेन व्यवहारेण

॥८३

श्रीराम
भा॰शां॰रा॰
॥१५६॥

पिबन्नाजेंद्र विश्वासो न प्रशस्यते॥ मत व्युत्स्नाधितं त्वं तु मया॥ ख्यातं तवानघ॥ अविश्वासो नरेंद्राणां गुह्यं परमसुच्यते॥ ॥ शांतिपर्वणि राजधर्मेऽमात्यविभागो नाम॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच॥ ॥ कथंविधं पुनराजा स्वयमावस्तुमर्हति॥ कृतं वा कारयित्वा वा तन्मे ब्रूहि पितामह॥ ॥ भीष्म उवाच॥ ॥ वस्तव्यं यत्र कौंतेय सपुत्रज्ञातिबंधुना॥ न्याय्यं तत्र परिप्रष्टुं गुप्तिं वृत्तिं च भारत॥ तस्मात्ते वर्णयिष्यामि दुर्गाद्विशेषतः॥ श्रुत्वा तथा विधातव्यमनुष्ठेयं च यत्नतः॥ षड्विधं दुर्गमास्थाय पुराण्यथ निवेशयेत्॥ सर्वसंपत्प्रधानं यद्बाहुल्यं वाप्यसंभवे॥ धन्वदुर्गं महीदुर्गं गिरिदुर्गं तथैव च॥ मनुष्यदुर्गं मृद्दुर्गं वनदुर्गं च तानि षट्॥ यत्पुरं दुर्गसंपन्नं धान्यायुधसमन्वितम्॥ दृढप्राकारपरिखं हस्त्यश्वरथसंकुलम्॥ विद्वांसः शिल्पिनो यत्र निचयाश्च सुसंचिताः॥ धार्मिकश्च जनो यत्र दाक्ष्यमुत्तममास्थितः॥ ऊर्जस्विनरनागाश्वं चत्वरापणशोभितम्॥ प्रसिद्धव्यवहारं च प्रशांतमकुतोभयम्॥ सुप्रभं सानुनादं च सुप्रशस्तनिवेशनम्॥

पे॰८६

156

कनकस्य च ॥ संप्रक्षुप्रणयतोदं डं स्रामिपस्य विरोपतो ॥ युक्तस्य च नास्त्यधर्मो धर्मिरवेहृदयदनं ॥ कामको
नैणादं डेनयः कुर्यादानवदाकरणः ॥ समहाकीर्त्तिस्यि क्रोध्मैनोजनकमनुयात् ॥ न पनस्यमवाप्य वधनैषांदं
डमर्पयेत् ॥ आगमानुगमे कृत्वा वध्यास्मान्नो जपेतवा ॥ नतु हन्यात्तु नृपो जातु दूतं कस्यांचिदापदि ॥ दूतस्य
हंता निरयमाविशेत् सचिवैः सह ॥ यथोक्तवादिनं दूतं दाम धर्मिनतो नृपः ॥ यो हन्यात्पितनस्तस्य च नुहत्या
मवाप्नुयुः ॥ कुलीनः शीलसंपन्नो वाग्मी दक्षः प्रियंवदः ॥ यथोक्तवादी स्मृतिमान् दूतः स्यात् सप्तभिर्गुणैः ॥
एतैरेव गुणैर्युक्तः प्रतीहारोऽस्य नंदीतः ॥ शिरोरक्षश्च भवति गुणैरेतैः समन्वितः ॥ धर्मशास्त्रार्थतत्व
ज्ञः संधिविग्रहिको भवेत् ॥ मतिमान्नप्स्यनिमान्ह्रीमान्रहस्याविनिगूहिता ॥ कुलीनः सत्वसंपन्नः शक्तो
मात्यः प्रशंसितः ॥ एतैरेव गुणैर्युक्तः सदा पार्श्वे न पाती भवेत् ॥ वृद्धस्येत्प्रधानो बलवान्स्त्रत्वश्यो विग्रमान्वि
तः ॥ वर्षाशीतोष्णवातानां सहिष्णुः पररंध्रवित् ॥ विश्वासयेत्परां शैव न विश्वसेत्स्वयं कस्य चित् ॥ ज्वरेष्व

श्रीराम:
गाउं

त्व कर्मसु॥ वा स्वमात्यं त्वं वै वनौ न ज्ञानसंदं ज्ञानम्॥ वाने: सुविहि[illegible] कृत्वा[illegible]: कर्म[illegible]तॊ॥ गा

॥१५७॥ गानं [illegible] वि रो [illegible]:॥ [illegible] सर्वं [illegible] निष्टि[illegible] कृती

ना[illegible] विक्री [illegible]॥ पुन[illegible] [illegible]

[illegible] प्रमा[illegible]:॥ [illegible] [illegible]॥ [illegible]

[illegible] ज्ञानो [illegible] कार्य कर्म[illegible] कृप[illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] ॥१५७॥

[illegible] सर्वार्थ[illegible]

[illegible]॥ [illegible]

जौ१

रुक्षादिजनसंपन्नं प्रसन्नोपानुनादितम् ॥ समाजे सर्वसंपन्नं सदापूजितदैवतम् ॥ वैरप्रमात्सर्यलो
भाज्ञानतमसंमेस्वयमाविशेतम् ॥ मक्कोशंवर्जितं ब्रह्मास्ववशंपितम् ॥ पुनेजामयदेवेवसर्वदे
यान्नित्यंसंपितम् ॥ मां जानामि पुण्यानां प्रपन्नो नाशिवं पितम् ॥ मम पानयर्डपेन्सवां लधायं
नेमन्नाजहायम् ॥ कोष्ठे मोहमुताज्ञानदागुरुंगा स्पिवं सभ्यानम् ॥ मडुत्सहयलप्सो दुमोघथ
यामिमेवम् ॥ शत्रोसक्षेर्यस्य भ्रान्तमापुधानिश्चनो तपम् ॥ वर्मिता पुत्रदावे मेंतुजायत्नेज स४
वंवं नाम ॥ भाश्यपाश्वादपा मोश्वप्रमूनसलिलाकराः ॥ अितेभरु यौरुयाजो धीमिलवु
महीतुहाः ॥ सत्कृताम्बनुपनोनसो धीविमि पुनोमूनाः ॥ माहेध्यानाः स्थपते मसोर्वन्नावे
किन्तकोः ॥ प्रज्ञाने धार्मिकोदांताः दत्ताचूलाः बहुश्रुताः ॥ कुलीनाः सत्वसंपन्नापुत्राः स
वैनुकर्मसु ॥ पूजयेद्धार्मिकान्नारीन् ... पादधार्मिकानरः ॥ निपुण्यात्प्रयत्नेन सर्वधर्मी
ना

॥१५७॥

158

॥१५८॥

तो विष्णु संनाज्ञा क स्थो विद्या पद्दि ॥ ना पसे छ त्रिदिवा से मरि कुंर्थ निद्रल वु: ॥ तहि नि न्ह द्वी मा
द श्री नप्रा इां प र्थीव दे न व ॥ नवा प्य नी छं सेपुरा मछो वो प्रा तिपू जयेत् ॥ चन्य का र्य: स्वा
चे पु पन ना चे पुरा पन: ॥ अट श्री व्यपन: कार्य: लाजंत न गन्धे पन: ॥ ते पुस त्का न सं ना ना
नर संवि ना गंा स्व का नये त ॥ पुनना चे न्ह वो स्य पु पु पा न्त विषये न फ ॥ ते क स्या वि
द य स्या यो शान्त सांश न सा र्थि न ॥ त न लो शा य ला र्थि न ॥ ना हे द पु र्थ पा का ते नाप सा:
संश्रिन वृता: ॥ एष ते लक्ष्य वा द्द्र: सं दोषे ग प्रकी र्त्तित: ॥ या इ ए नग ने ना ज्ञा स्व प्सा
वस्तु महीमिति ॥ इति श्री महाभारते शांतिपर्वणि नाना धर्मेषु ॥ ना च गु प्तंव ने ना ज
ना पू सेव नु संम्प्र न ॥ सम्यक् ज्ञा सम ना प्र प वु हि न व ना र्थ न ॥ श्री कड वा व ना ह
गु हितं वा सं म क ना पू से व व लं म्न हं ॥ हं न सर्व प्रवं ा मि तं त्व प्रे क म ना र त्तु ॥ न त स्म

श्रीमन:
गा ऽ
॥१५८॥

त्रिभो नमते त्रिपम्म । व स्मे पम्प्रेन द्वेष म्यं कक्षमत्री स्युद्धि ना ॥ म तो व स्तो ज्ञा न व व ः पी डं

स ह नि मा न त ॥ न कर्मकु नुतेव सोम शं दु स्त्वो पुष्टि ढि न ॥ नाङ्क्षस्पत्तिदुर्त्व हि न कर्म कुनुतेम

हस ॥ पो नाव्क्षमनु ग हूगनि पवि ग स्ते स्वप न्तपः ॥ सं ज्ञा न नु प जीवन्तलम तेषु म हम्के लं ॥ ज्ञाप

दर्षवि निम पा न्ना ज्ञान इह विदते ॥ नाङ्क्ष व को एम् ने स्मा ह्लो हो वेश्न ग नस्तप्पा ॥ पो न ज्ञान

पदा न्वर्यान संश्रितौ पाह्वे तां स्तधा ॥ पप्पापग ह्या नु कु पा न स व र्मिंन गे ता न धि ॥ वा सेडा

नै भे दपि न्वा मो ऊ भो प श्चमः स्तु र व म ॥ ए वं न सं प्र कु पा ते ज्ञना ः स्तुरि वि न उ ः रित ताः ॥ ज्ञा जे व नु

धमादानमत्रुभ्यामयुनः पुनः ॥ स नि प न्य स्त्र वि ष ये म वं नाङ्क्ष प्रदर्श पे त ॥ इ प म्रा प न्ता नु व ना

प न व ऊ म प म ह र ॥ न्न पि नां न प क ः पे न व रा नि व फ ल ः ग म ः ॥ न्न न पो मे ल मु न्या प व दु नि द ॥२५॥

स्पृशिः स ह ॥ इ द मा न्म व धा पे व ना ङ्क्ष म छं नि वा पिवि नु म ॥ न स्मा पा प दि द्यो नां यां सं या द तु तो

मै१



१५७

स चेत्सनात्मपि कर्मसमसर्वोप्येव समदास्वयं। तेनेव त्रिंपविरायस्करहिवद्रालेपुतसं॥ त्रि
ज्ञासवः पापकार्मीः पनस्थादाविनः श्रुता॥ नस्या एष्विकृतानामतेभ्यो नहेन्द्रियाः प्रजाः॥
विकपंकयमध्या तंभक्ते वसपवि अपे। योजान्येमं वसंप्रेक्ष्य यतिः उक्तानयेत्कानन्॥
ऽस्मिंदा मध्यानृवतिः प्येसंप्रेक्ष्य यासकृतः॥ हिः प्येपुतिकनालेवाशिल्पितः प्रतिकान
पेनपुंडयावस्वाः कनाः न्याथ ज्याः पूर्वनाशोपुविष्ठिनः॥ पथ्यावथ्यानहीयेनंस्तपाकुर्या
न्महीपतिः॥ फलं कर्मैव संप्रेक्ष्य नमः सर्वं प्रकल्पयेत्॥ मूलं कर्मवाभिर्हन्तु नैतां किंचि
त्संप्रकल्पयेत्॥ जघ्यानाडावकर्शिवस्यातां कर्मतिभाजिनौ॥ सम्यक्वेद्यस्ते पानाद्याप्र
येयाः सततं कनाः॥ कोप्युपादानतोमूलैपनेवापितत्कपा॥ ईतादत्ताफि संतुप्य
वा जातं प्रीतिदर्शितः॥ प्रवृद्धं चतिपथिस्या तेनाशानमनिषाद्धैः॥ प्रवृद्धं लक्ष्यकं नः स्वेवः

प्र

त्रिं कुर्वीत द्विवत्सरः ॥ दत्त्वा वा मेत्रमत्तश्च कन्यां स्वे प्रीत्ये पे ऽमदूत ॥ सर्वत्र देवमवस्यान्तु स्वांता नगमोनि
सिः ॥ नत्स्यात्‌ः सद्दृशं किं विरुद्धनमस्मिन्‌ पुण्ये विछिन ॥ शंगाि पूर्वे रिनाजध्वर्मे ॥ पुण्ये विछिनडवाव ॥
यदा नाजासमर्पो पि को ऽरण्यी स्या[illegible]त्सितामने ॥ कथं वर्त्तेत न दानं स्वे बूहि पितामः
हः ॥ भीक्तडवाव ॥ यथा देशे यथाकालं स्वपि वैव यथा वजसः ॥ अतु शिष्याः स्युः जानाजाच्
मीधीनद्धि ते नमः ॥ यथा ना तो वमस्येन स्वेच आ[illegible]नर वव यन्तमापवमजीसवीरिना
जानाञ्छुत्रवर्त्तपेत ॥ मधुदोहं दुह्राष्ट्रं भ्रमरा नाति पादपं नरः ॥ वत्सापेक्षी दुहेच्चैव
स्तनांश्च न विकुट्टयेत्‌ ॥ जौंका [illegible]वेद्राष्ट्रं मृदुनैव नराधिपः ॥ व्याघ्रीव च हरे
त्पुत्रं सन्दशेन्न पतेदिति ॥ यथा स्या[illegible]हा भ्रममारवुः पादं च वे पथा ॥ अमीतो नाम्बु
पायेन तथा नाष्ट्रं समोपिवेरः ॥ अग्नेना ऽल्पेनदेयेन वर्धमाने प्रदापयेत्‌ ॥ ततो भूयस्तानो

भये॥ पतिव्रतानां पुत्र वत्सो ज्ञार्थ विधेय वनानिव॥ प्रतिदा सेवनभवनां सर्वदा हंसप द्रवे॥ तान्यप्रति
दा संति पदे नेपुर्व लोदिनः॥ कलत्रमादिनः कृत्वा नरेप नहर्व स्तुनेषु॥ अपिये पुत्र दानार्थ
र्थ सेवयद्दुष्ये ते॥ अंदालिवः प्रभावे नापपुत्रा ता सिव वोदये॥ यथा ... मुग ... ति नाद्र स्वामी
उपाव वधु॥ आप स्वव हि वो ... वोढुः संगतैनिव॥ ... त्रिपतंग कार्य ... केशो वेदापदि॥
इति वावा मधुमपा ... पालोप वानपा॥ स्वनयमी तस्य वसु ... पुत्र मा ... वाका संवित॥ प्रवा
गो
मंभ ... मनयंणां ... नमनो भयम॥ यो ... वसं प्रेदयगो त्रिनः कानपेन्कानान॥ उर्वादिता
हिनं ... षु ओंत्रिनो भगप वासिनः॥ तस्मा ... वि शे वे ... दुपर्द लमा ववेन॥ सां ... दृशं
दानमव स्था वाप्यमी दृग्लस॥ जोत्रि मां पाप कर्म ... वसागः त्रिपालिवः॥ ... पपवो
तं ... फ संजो त्रि पुमानत॥ प्रमाव पति ना ... ववहाम कृषित पा॥ तस्मा ओ त्रि पुपलेनप्री

गोत्रिमः

श्रीरामः
गांग
॥१६१॥

161

रसं स्पृशं ॥ प्रभुर्निपक्षमेवाज्ञा पपरमान्तानिपछति ॥ मुहैः सतस्य पापस्य मनुर्भगमितिस्मृतिः ॥
तथा कृतस्य धर्मस्य मनुर्भागमुपास्तुते ॥ स्थानान्येता [illegible] निसंपूर्ण सप्रसंगो भूमिः
[illegible]नासनः ॥ कामप्रवृत्ताः पुत्रपः किमकार्यविवर्जिताः ॥ आपद्यपि तु पापेन नयेजान्ना
सिपरिग्रहः ॥ दानं मूर्धर्मसोभ्यः अनुक्रोशाद्यार्थिना ॥ नानेयाच्छेपावनका भूव नमनापि
दस्यवः ॥ उपदानानवै तैते नभूत स्वभावतः ॥ पेमूतान्यप्रगल्भंति वर्धतिवर्षे प्रजाः ॥ तेतेनाद्व
सुवर्णितोभाभूतानामभावकाः ॥ दशासोवमसौगाऽधर्मादनप्रपोऽतकाः ॥ प्रद्योगेकानने
पुत्रात्यप्रावसिकनासपा ॥ कृषिगोम संवारिता अंपद्यान्यं किंचिद्दृष्टं ॥ तुनुधैः कामपेक्ष
मं वहुभिः सहकामिभिः ॥ समवेत कृषिगोमस्यं वाणिज्ये वापनुत्तिनः ॥ सदादं समतो किंचि
तैमनाज्ञानिस्ज स्मृतेः ॥ धर्मिनः पूज्योन्तत्पानोच्छादनभोजनैः ॥ [illegible] व्यास्वानुग्रहोवेङ्कताः
सहमभिर्वै ॥ भूगमेनाममहताऽद् धर्मितोनामभोजनैः ॥ कर्तुदेवं संहतान्ना धनस्यानानसंशयः ॥
प्रातः [illegible] दानि ॥ तस्मादेव

भूतः सोमेमद्धिं समभावयेत्॥ यमप्रश्नितं यदस्य नांशस्य वज्ञानं प्रवर्धयेत्॥ मदुपूर्वं प्रयत्नेन
पाशानमस्य वहानयेत्॥ सर्वांश्छू मय कीर्ति कोल भविष्यति दुर्दमाः॥ ऽविनेतैर्वृभोक्त
व्यास्तेभविष्यं स्यमयत्नतः॥ तस्मात्सर्वसमानं भारदुर्जनः पुनुर्यत्नजः॥ यथानुरूपसंतान
चिन्त्वा भोक्तव्य इति नीजनः॥ मतस्ता मेदपित्वा वपनस्वर्नाविवर्धितानन॥ भुंजीतस्तान्वितैः
वपमासुरतमयूत्नजनः॥ लवास्थ्यानेमवाकाले कमानभ्यो निपातयेत्॥ भ्यानुपूर्वेण संत्वेन
यथाकालं यथाविधि॥ ऽपापान्नप्रवृत्तीमे नानमेमाणा विवादिता॥ भ्यनुपायेन दमयन्त
कोपयन्ति वांछितः॥ पानाज्ञानमिवंशं स्ववेश्याः प्रापणिकाः सदा॥ कुशलः नवांसकितेवा
रूपे वाध्ये कवि दीदशाः॥ निपश्याः सर्वएवैते येनकृत्स्नांपक्षानकाः॥ एतेनाकुशुनिष्ठतो
वाध्यंते भद्रिकाः प्रजाः॥ नकेनविद्यावितव्यः कश्चित्कस्मिंश्चित्पदि॥ इति धर्मस्वामिनां तां
पुनस्तान्तुनाकेना॥ सर्वेतपातजीवेषु नकुर्युः कर्म वेदिह॥ सर्वएव नयोजो कान्समेषु

हाबाहुभ्यं सर्वलोकाद्युधिष्ठिर ॥ तस्माद्धेतोर्हि भुंजीथा न मनुष्यानेव मानव ॥ आतनेभ्यः पनान् नद्यान्य
नेभ्यः पुनरातनान् ॥ पना न्यवेभ्यः स्वान् स्वेभ्यः सर्वान्पालय पार्थिव ॥ आत्मानं सर्वतो नाजानन् नद्यान्
नद्यास्वानर्दितील ॥ आत्मन् लमिदं सर्वमनाथं हि विबुधा जनाः ॥ किंचिदेवानुयंगोमे किंचास्ति वि
निपातितम् ॥ कुतो मा मामयेद्यषि इति नित्यं विचिंतयेत् ॥ आत्रेश्वानेननुमतः पृथिवीं नद्य
यानयेत ॥ जानीतपादित्ते हस्तं प्राशंसीत न वा पुनः ॥ कश्चिद्दीने जनपदे कोञ्ज द्रायद्वलेयशः ॥
धर्मज्ञानां मीतमतां हं ग्यामे व्यपत्राथिनाम् ॥ नाद् वसेननुजीवीनां येवनाद्नुजीविनः ॥ अ
मात्मानं वसर्वेषां मध्यस्थानो वसवेशः ॥ येवान्ये हि प्रशंसीतानिंदे पुन यवा पुनः ॥ सर्वान्सप
भिराणीतांस्तान्कारयेथा युधिष्ठिर ॥ एकांते नाहि सर्वेषां न शक्यं तातनो वेत्तुम् ॥ मित्राणि मनपोन
ध्यं सर्वे भूत्येषमानतः ॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ॥ कुल्यबाहुजनानां [illegible] नामा वशुरातानादि ॥ काम ॥१६३॥ श्रीः

७

एवं दंडकृको संयमिन्नेभर्तृभिर्बलप्यसे ॥ सत्या उवाच ॥ वानप्रस्थाश्रमं केन व्रतेनान्वितः ॥ शौनकप्रश्नो नाम अध्यायः ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ ॥ वनस्पतीन्समुद्दिश्यैतौ फलान्नीरोगघुर्विषयेतवा ॥ ब्राह्मणाणां मूलफलं धर्ममाहुर्मनीषि
णः ॥ ब्राह्मणोप्युरोतीनि नरः च भुंजीतान्यितनेजनाऽ ॥ नब्राह्मणोपनोखेन भवेदन्यंकर्णं चन ॥ विमरवेत्या
गमातिष्ठेदात्मा धर्मी हि त्रिवर्गिनः ॥ पौरकस्यात्मस्वस्तिः स्यात्सदानस्य नराधिप ॥ स वेन्नोपनिवर्तेत वा
यो ब्राह्मण ॥ सं सदि ॥ कस्मिन्निन्दानीं मर्यादा न य लोकः कानिष्यति ॥ असंशयं निवर्तेत नैव हृदय
त्यतः पतम ॥ पूर्वं पतनोदोकन्तव्यमेतान्यौ तेषु प्रास्तनम ॥ आहुनेतजड नणुहलन्नेवेतख्यू दृष्ट्या भ्यास
निमि स्परवभवेद्वैगेनह स्याविनदानगत ॥ कृषिगेन दावानिजंपत्नो कानाभि हृजीवनम ॥ ऊर्ध्वं नैव नयो
विद्या सा भूत ॥ भावयत्युत ॥ तस्यां प्रयतमानानां ये स्युस्तस्यानपेक्षिनः ॥ दशपर्वस्तछनाये ह वृहद्दाव
मध्यास्य जन ॥ भाभूत जांहिमजानदामजस्व न्मानु निन्त्प ॥ पुण्यस्वस्य समर्थन्ने ॥ भूत्वा को नवनंदन ॥
संनद्ध पान्यानयेद्राजा सनो जाया जास सम ॥ ये केचिन्नानु नद्यांति तेनर्थो नास्ति कस्यचन ॥ सदेवन ॥

म. शा. रा.

163

तस्मादेवं जानीहि राजा लोकस्य रक्षिता ।। राजा चरति वै धर्मं देवत्वायैव गच्छति ।। स चेदधर्मं चरति नरकायै
व गच्छति ।। धर्मे तिष्ठंति भूतानि धर्मो राजनि तिष्ठति ।। तं राजा साधु यः शास्ति स राजा पृथिवीपतिः ।।
राजा परमधर्मात्मा लक्ष्मीवान् पाप उच्यते । देवाश्च गर्हां गच्छंति धर्मो नास्तीति चोच्यते ।। अधर्मे वर्त
मानानामर्थसिद्धिः प्रदृश्यते ।। तदेव मंगलं सर्वो लोकः समनुवर्तते ।। उच्छिद्यते धर्मवृत्तिरधर्मो व
र्तते महान् ।। भयमाहुर्दिवा रात्रं यदि पापो न वार्यते ।। ममेदमिति नैवैतत् साधूनां तात धर्मतः ।। नैव
व्यवस्था भवति यदा पापो न वार्यते ।। नैव भार्या न पशवो न क्षेत्रं न निवेशनम् । संदृश्येत मनुष्याणां
यदि पापबलं भवेत् ।। देवाः पूजां न विंदंति न स्वधां पितरस्तथा ।। हव्यं तत्र [illegible] नाति [illegible] यदा पापो न वार्य
ते ।। न वेदानधिगच्छंति न व्रतं द्विजातयः ।। न यज्ञान् कुर्वते विप्रा यदा पापो न वार्यते ।। वध्यानामिव सर्वेषां
मनो भवति विह्वलम् ।। मनुष्याणां महाराज यदा पापो न वार्यते ।। [illegible] अभिप्रेत्य राजानं त्वस्

स्यादधिकः कश्चित्सर्वभुंजीत मानवान्॥ भीष्म उवाच॥ ॥ येन वा श्वपचानायुर्नदंष्ट्रा मंदंष्ट्रो नदंष्ट्रया
सह॥ आशीविषाइव क्रुद्धा भुजंगा भुजगानिव॥ एतेभ्यश्च भयं तस्मात्सदा युधिष्ठिर॥
भेतुं उसहत्रा हि तेनिपतंति प्रमादतः॥ कच्चित्ते ब्राह्मणा वृत्तौ नाधूनो दुर्जीतेकन दीप्ताः॥ कौतुं तो
व्रह्मध्यान्येन कोता नक्षत्रनि श्रपाः॥ कच्चित्ते क्षुधिता नार्ता भूनजे त्यापपीडिताः॥ येव द्रोतिधुर्भिनात्
संभवतीत न नृप॥ कृतोद्देन जीवंति देवाः पितृगणास्तथा॥ मानुषोरगगंधर्वा यक्षाः शिपशावस्तथा



एषां नाथ्य धर्मिष्ठ नाथस्तु युधिष्ठिर नासत॥ एवमेव यमं श्रत्य पार्थिव॥ ॥इतिश्री शांतिपर्वणि राजध



र्मे युधिष्ठिरः॥ ॥भीष्म उवाच॥ ॥ यान्नगिरः स्वर्गमितान्नुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः॥ मांधात्रे यौव
नाश्वाय प्रीतिमानभ्यभाषत॥ सयथानुशशासैनमुतथ्यो ब्रह्मवित्तमः॥ तत्तेसर्वं प्रवक्ष्यामि नि
खिलेन युधिष्ठिर॥ ॥उतथ्य उवाच॥ ॥ धर्माय राजाभवति न कामकरणाय तु॥ मांधा

.ग.-रा. कामकस्य प्रसादात्तुः संजायेत भयम्महत् ॥ मित्रामित्रो वन प्रवर्द्धं तेन पार्श्वे मित्री भवेत्स्यपि । प्राप्तयो नै
स्यो दैवोनतो वलिः ॥ अथास्माकं नृपाग्ना मध्ये स्मिन्ना सौत्रतापिनी ॥ ततस्तस्मादपक्रम्य सोग
च्छस्यो करास नम्रा अपरो न्वतपत्यस्य तस्मिन् जंद्र्पुत्रनंदने ॥ इति स्फुजमस्फूत्राप्य श्रीतमान

स्वाभिमोः ॥ तस्मात्तु भस्वमोधातनी र्यांजरत्स्वतापिनी ॥ द्वंनि नामश्रियः पुत्रो नृत्येष

मीदिति श्रुतिः ॥ तेन देवा प्युनाराजनूनीताः सुवृत्रुशो वशम्मा ॥ राजर्षि यश्च वहस्त स्मात्तुभस्य
पार्थिव ॥ राजा भवति तं जित्वा दासत्वेन परा जितः ॥ स यथा दुर्योधा हितं मधर्मेन नसेवते ॥
तथा नरस्वमां भातं शिवं वे स्मानुभि वृसि ॥ मशा स्वमशा सोगंड दुन्मं तोरवा विशेषतः ॥
तदन्यापरादुपावर्त्त दौत्तं तां वस्वलना रा ॥ निग रौ ताप्रता प्रावस्त्री स्वपदे वा विमोषतः ॥ ॥१६॥

यः स्वयम्॥ अस्रजत्सुमहद्भूतमयं धर्मो भविष्यति॥ यस्मिन्धर्मो विराजेत तं राजानं प्रचक्षते। यस्मिन्विली
यते धर्मस्तं देवा वृषलं विदुः॥ वृषो हि भगवान्धर्मो यस्तस्य कुरुते ह्यलम्॥ वृषलं तं विदुर्देवास्तस्माद्धर्मं
विवर्धयेत्॥ धर्मे वर्धति वर्धन्ति सर्वभूतानि सर्वदा॥ तस्मिन्ह्रसति हीयन्ते तस्माद्धर्मं प्रवर्धयेत्॥ ध
नात्स्रवति धर्मो हि धारणाद्वेति निश्चयः॥ अकार्याणां मनुष्येन्द्र स सीमान्तकरः स्मृतः॥ प्रभवा
र्थं हि भूतानां धर्मः सृष्टः स्वयंभुवा॥ तस्मात्प्रवर्धयेद्धर्मं प्रजानुग्रहकारणात्॥ तस्माद्धि राज
शार्दूल धर्मः श्रेष्ठ इति स्मृतिः॥ स राजा यः प्रजाः शास्ति साधुकृत्पुरुषर्षभ॥ कामक्रोधावव
नादृत्य धर्ममेवानुपालयेत्॥ धर्मः श्रेयस्करतमो राज्ञां भवति भारत॥ धर्मस्य ब्राह्मणा
योनिस्तस्मात्तान्पूजयेत्सदा॥ ब्राह्मणानां च मान्धातः कुर्यात्कामानमत्सरी॥ तेषां ह्य

॥

१६५

165

ताश्चवसो नु विनश्यति॥ द्वावाददाते ह्येकस्य द्वयोश्च बहवः परे॥ कुमार्यः संप्रलुप्यंते तदाहुर्नृपदूषक
म्॥ ममैतदिति नैकस्य मनुष्येष्ववतिष्ठते॥ तस्माद्धर्मं सदा राजा प्रमाद्यन्नतु तिष्ठति॥ ॥इति श्रीम
हाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मेषु॥ ॥उतथ्य उवाच॥ ॥कालवर्षी च पर्जन्यो धर्मचारी च पार्थिवः।
संपद्यदेषा भवति सा बिभर्ति सुखं प्रजाः॥ यो न जानाति निर्हर्तुं वस्त्राणां रजको मलम्॥ रक्तानि
वा शोधयितुं यथा नास्ति तथैव सः॥ एवमेव द्विजेंद्राणां क्षत्रियाणां विशामपि॥ शूद्राश्चतुर्णां व
र्णानां नानाकर्मस्ववस्थिताः॥ कर्म शूद्रे कृषिर्वैश्ये दंडनीतिश्च राजनि॥ ब्रह्मचर्यं तपो मंत्राः स
त्यं चापि द्विजातिषु॥ तेषां यः क्षत्रियो वेद वस्त्राणामिव शोधनम्॥ शीलदोषान् विनिर्हर्तुं स
पिता स प्रजापतिः॥ कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्च भरतर्षभ॥ राजवृत्तानि सर्वाणि राजैव युगमु
च्यते॥ चातुर्वर्ण्यं तथा वेदाश्चातुराश्रम्यमेव च॥ सर्वं प्रमुह्यते ह्येतद्यदा राजा प्रमाद्यति॥ ॥१६५॥

पर्वताद्विषमाद्दुर्गाद्धस्तिनोऽश्वाच्च रीस्वपात॥ शते भ्योनित्यप त्नः स्यान्नत्वं वर्णीवव जीव
त॥ अत्यागं वातिमा नं वदं मं क्रोधं च वर्जयेत्॥ अविज्ञां सुवाला पुत्रीं वासुस्वैः नरो ध्रुवं॥ पनमा
र्यां सुकन्यां सुनाव वे नैवेधुनं नृपः॥ कुलेषु पापनष्टो स्त्रिजायंते वर्णसंकरास्तः॥ अपुमांसोऽंग
हीनां स्वस्थूलजिह्वा विवेरास्तः॥ पुत्रं चान्यकजायंते पद्मनाजा प्रमाद्यति॥ तस्माद्द्वारावि
शेषं रावर्तिनि मं प्रजाहितम्॥ लाविप्रस्यप्रमत्तस्य दोषः संजायते महान्॥ अधर्मः संभवत्येव प्र
जाः संकरकारकाः॥ अशीतं विधते शीतं शीते तेऽशीते नाविद्यते॥ अवृष्टिं नाति वृष्टिं स्व व्याधि
श्चाविशंति प्रजाः॥ नक्षत्राण्युपतिष्ठंति ग्रहश्चोत्पातस्तथागते॥ उत्पाताश्चावनदृश्यंते बाहुवो
राजराष्ट्रनाशनाः॥ अरक्षितातमायोनः जानाप्रजा रक्षापिनन्दाति॥ प्रजा रक्षंतस्य दर्शयेत

विन्नविन्दति॥ अमानुषकृतस्तस्य दण्डो हन्ति नराधिपम्॥ मा स्म तात बलेऽस्थित्वा भुञ्जीथा दुर्बलं जनम्॥ मा
त्यो दुर्बलवद्दक्षि दहेत्वग्निरिवाश्रयम्॥ यानि मिथ्याभिशस्तानां पतन्त्यश्रूणि रोदताम्॥ तानि पुत्रान्प
शून्घ्नन्ति तेषां मिथ्याभिशंसनात्॥ यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत्पौत्रेषु नप्तृषु॥ नहि पापं कृतं कर्म सद्यः
फलति गौरिव॥ यत्र बलो वध्यमानस्त्रातारं नाधिगच्छति॥ महान्दैवकृतस्तत्र दण्डः पतति दारु
णः॥ युक्ता यदा जानपदा भिक्षन्ते ब्राह्मणा इव॥ अभीक्ष्णं भिक्षुरूपेण राजानं घ्नन्ति तादृशाः॥ रा
ज्ञो यदा जनपदे बहवो राजपूरुषाः॥ अनयेनोपवर्तन्ते तद्राज्ञः किल्बिषं महत्॥ यदा युक्ता नयं
त्यर्थान्कामानेदुषे वशेन वा॥ कृपणं याचमानानां [illegible] जीवेद्यान्महत्॥ सदा नयतो जायते
वर्द्धते ब्रह्मैव [illegible] निसर्गमर्पयन्ति॥ यदा वृक्षो दह्यमानः शिखा यान्ते दुस्तरा तदा भयान्निकेता भवन्ति
यदा ना धर्ममिनग्यवन्ति संस्कारं  ...मा हात्तु राज

१२६
166
ग्रथा
श्रीः

त्रेता त्रयी विद्या यज्ञाश्च सहदक्षिणाः ॥ सर्वभूते प्रमुह्यंति यदा राजा प्रमाद्यति ॥ राजैव कर्ता भूता
नां राजैव च विनाशकः ॥ धर्मात्मा यः स कर्ता स्यादधर्मात्मा विनाशकः ॥ राज्ञो भार्याश्च पुत्रा
श्च बांधवाः सुहृदश्च ये ॥ समेत्य सर्वे शोचंति यदा राजा प्रमाद्यति ॥ हस्तिनोश्वाश्च गावश्चाप्युष्ट्रा
श्वतरगर्दभाः ॥ अधर्मवृत्ते नृपतौ सर्वे सीदंति पार्थिव ॥ दुर्बलार्थं बलं सृष्टं धात्रा मांधातरुच्यते ॥
अबलं तन्महद्भूतं यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥ यच्च भूतं संभजते ये च भूतास्तदन्वयाः ॥ अधर्मस्थे हि नृप
तौ सर्वे सीदंति पार्थिव ॥ दुर्बलस्य च यच्चक्षुर्मुनेराशीविषस्य च ॥ अविषह्यतमं मन्ये मा स्म दुर्बलमा
सदः ॥ दुर्बलांस्तात बुध्येथा नित्यमेवाविमानितान् ॥ मा त्वां दुर्बलचक्षूंषि प्रदहेयुः सबांधवम् ॥ न हि
दुर्बलदग्धस्य कुले किंचित्प्ररोहति ॥ आमूलं निर्दहत्येव मा स्म दुर्बलमासदः ॥ अबलं वै बलाच्छ्रे
यो यच्चातिबलवद्बलं ॥ बलस्याबलदग्धस्य न किंचिदवशिष्यते ॥ विमानितो हतः क्रुष्टस्त्राता

10

मिगु ऽयतेः॥ तिग्म हानुग्र हो वो मोप यस्मा तं प्रकि... ॥ यस्मिं लोके पनेवै वसना ज प्राभुते फलम्॥
यमो नाज धार्मिको यो ... धातः पन मेश्वरः॥ सपञ्च मवतिप्राण्णेन संपह स्तु पाकः कः॥ नवि
कुसोहितावार्यान्स कृत्यान यमन्व व॥ पदा सम्यक् प्रश्न ज्ञाति सना क्रोधर्म ड यते॥ पक्षोपछ तिमृ
नानि सर्वा सपे वा विशे यतः॥ तपाना ज्ञानुक र्तवं पंतन्वा विधि वायुजाः॥ स हस्ता सो ण नाश हि
सर्व धे वो पमी यते॥ सपश्यति हि यं धर्मे स धर्मः पुनुर्व र्षे मग॥ त्र प्रमादेन हि द्वैजा दामं वृद्धिं च तीं
मतिमः॥ भूतानां दैव जिज्ञासा सो धुना प्रुवत्स वेदा॥ सेमहः सर्वभूतानां दानं वन मधुना यवाक॥ यो
न जानपदां श्चैव नगोप न्याश्वपक्षा विवि॥ मजा वद दो ... पतिः प्रजाः शक्को निनादितुं॥ मामो हि ॥१७॥
सुमहां स्तान नाशां नाम सुदुःकरम्॥ तंद उ विन्न पः प्रातः शक्तः शक्को नि द्वय दितुम्॥ नाहेशवस

सा न्तुकृतं दुःकृतं च ॥ प अपापा शापमा नाश्व नेतिसमेता कीर्तिं द तिनय वीर्यः ॥ यदा ना आस्वत्ति नमानु
शि ॥ मृष्टा नमद्राक्षे वर्द्धते भूमिपस्य ॥ यस्या मा । तेभिन ने पि ना पचा हि ततेपुत्रे वापि न पोनु पुं अपात ॥
संवर्द्धते नस्य नाके न पस्य पुत्रे कम ही नाप्यश्व लोभिन पा पद्मा पिसुकृतां कर्मद्भावं वे वसुपारिवितं ॥
समी स्य पूज पनमा जो धर्मिमाप्नो ॥ पनुते ममा ॥ संविभ अ यदा पुत्रे न पति दुष [illegible] ॥ तदाम
वेति वलिनः समा हो धर्मं प्रयुज्यते ॥ यदा न दाति नाच्छारि पदाद स्व रव्यपो व्यति ॥ यदा नपतिसंख्या सा
न्समा सो धर्मः प्रयुज्यते ॥ पापं मा व न नेप च क मे स्मा व्या हन्तेन वा ॥ प्रिप स्मा पिनम च्छेन सना होध
र्मं प्रयुज्यते ॥ यदा सधी स्मि पह पि जानेश्व हृपान्वितः ॥ कृपराना नाप च्छन्तां पदा स्व पनि मा ओति ॥ स्तं
सं न जाते न्स ता सना हो धर्मः प्रयुज्यते ॥ विवर्द्ध पतिमि ना कि नय वीरवा प क पीति ॥ संपूजपति सा धुं स्व
स एको धर्मः प्रयुज्यते ॥ सर्वं पा न पति प्री त्या मि पे भूमिं प्रपच्छति ॥ पूजपे द तिथी नम् । पा न्सना होध

नौ. उध २

168

ॐ श्रीं॥ ब्रातानेनोनत्थेनमाबन॥ कृतवोम विहंकस्य एकाः प्राय वमेद्ध नोम्॥ मवोन पित्र मा
लम्पक मोध्रानेवमहीपते॥ धर्मकृत्वा मही न दास्वर्गं स्या स्यानि मानंमौ नम वा स्यानि॥ न २
महाभागनेशांतिपर्दलि नांभी॥ पुष्पिष्ठि नडवाव॥ कृणधर्मस्यानुमि छूनस्यात्राव हैमि
नता॥ प्रसानिनो कुनुस्येष्ठ नन्मेवुह पितामह॥ मीष्म॥ स्वयं पुदाहरं तीम मितिहासंपु
रातनम्॥ कीर्तनंच्या यमेनवे नवामदेवेन धीमता॥ राजा वसुमना नाम कौशल्यो बल
वान् शुचिः॥ महर्षि परिपप्रच्छ वामदेवं तपस्विनम्॥ धर्मार्थसहितैर्वाक्यैर्भगवन्ननुशा
धि मां॥ येन वृत्तेन वै तिष्ठन् नहीयेत स्वधर्मतः॥ तमब्रवीद्वामदेवस्तेजस्वी तपसां वरः॥
हेमवर्णं सुखासीनं ययातिमिव नाहुषं॥ वामदेव उवाच॥ धर्ममेवानुवर्तस्व न धर्माद्वि
द्यते परं॥ धर्मस्थिता हि राजानो जयंति पृथिवीमिमाम्॥ अर्थसिद्धेः परं धर्मं मन्यते
यो म
धर्म १

मदंडेन श्रीवेला बुद्धिनापिवा ॥ ब्रसि आते कुलेजा नैर्द दौर्भिक्षै र्वहुसंतुनैः ॥ सर्वा बुद्धाः पूर्वी देष्पात्मा
पत्ताः स्मि स्मा मन्ति ॥ एतत्संत्वसर्वभूतानी धर्मो वे न्साहि वै पनमः ॥ हृदरेपनदेरेवा मनो धर्मो विने
दर्शितः ॥ तस्मादर्पो ब्रकामार्थ धर्म एवो त्रचो न वेरः ॥ ब्रसिं हृश्चो केपने वैव धर्मो मा सुख मेध
ते ॥ यजोनिदस्मां सुत्रां सर्व मनुष्याः प्रति भूजिताः ॥ संगमहस्वैभूतानां सदानंवमधुनादवा
क ॥ ब्रपुनादरवसैना यैरिणे वैताननवद्धिकनेम हान ॥ एते भ्यस्वैव नमो धाताः सततं मा प्रमादिनः ॥
अप्रमत्तो भवे डाजा छिड्डर्शी पना मनोः ॥ दस्युच्छिद्रं पनः परपे छिद्रेषु पनमान्वियात् ॥ ए
त च्छैवास वस्य प्रमस्य वनुरास्य ॥ नाजभीरा देवसर्वे जो नन्य मप्यनुपालयन् ॥ नाकुँ व्वेम
हनाडा ठ तेना ऊषिसि विनमः ॥ न्यानिऋदि व्यं पंचानम हा प्रभुवु लर्भम ॥ धर्म व संहिना ऊा
सां प्रेस्यवेह व भाव नमः ॥ दे वां पीपि ठ ऊंपवर्गाः की र्तिर्प्रातिमहो जसः ॥ श्रीकउवाच ॥ स एव

वप

वप

ऊ२

169

सापाप्रकृती याऽसाद्दिप्रमे वविलश्यति ॥ अथ पापं कृतं तु ज्ञात्वा न वयः शान्त्युद्धिमान् सम्यकीर्त्तीदि
सपापुरुषोत्तमो निजपसम्हत्ज्ञो ॥ अज्ञानात् पितृकृत्युक्तस्य श्रुतवेदिनः ॥ अहन्तं स्वानि वोच्य
न्तैर्विज्ञैर्यो संनिस्मानवाः ॥ यस्य नास्ति गुरुर्धर्मेनवाप्यानन्तुपश्यति ॥ गुरवे न योर्जितो मे पुन
विमेमहदरन्तुते ॥ गुरुप्रधानो धर्मे गुरुत्वप्रभेमान्ववेदितम् ॥ धर्मप्रधानो जामेषु गुरुविनेत
हदरन्तुते ॥ ॥ कोनिर्वदति नाऽत्र धर्मेषु ॥ वामदेवरुवाव ॥ यन्नो धर्मप्रकाशने दुर्लभं लभ्यते
ते ॥ क्वोयशिष्यपुजीवति पे भवं पिता दत्तवपाः ॥ कोऽज्ञानमनुवसे नित्यं पापाभिप्रवर्द्धकः ॥ अविली
नमनुष्ये तु शिष्यं न वापैति नरयति पञ्च नमनुप शीवतिष्ठ्य तु [illegible] ॥ निस्वसमान ॥१६९॥
वाः ॥ तदेवं विनमस्य स्वसतोपि नमस्यते ॥ सोऽहमस्त्र कोऽहं पुत्र किं पाप किंविनु [illegible] व

ही पतिः॥ लनां वकुनुते वुद्धिं स धर्मी लविया डाते॥ अधर्म दर्शी यो नाज्ञा वलादेवप्रवर्तते॥ ति
प्रमे वापजातो स्मातु सौप्रप मवृअसौ॥ यस्मात्तिष्ठलविदो वध्योलोके स्याधर्मा हा॥ सहे
वपश्चिवावेएालिप्रमेवो पसीदति॥ यणोनापमनुष्याणा कामवामीविकापजः॥ अपिहे
वीमही प्राप्य दिप्रमेवावि नस्यति॥ अपादत्तानःकल्यानंमनुस्य पुडिते ष्वपः॥ वदो
मतिमानतनाडास्यो नो मिमिवस्नोजनः॥ नपूर्णो स्त्रीजिमनेनधर्मातःकामनो पक्षतः॥ वु
द्धि तोमिमनस्येलिसतनमंपसुधाश्रिपः॥ इतेष्वेपहितवैलु लोकपानापुतिष्ठितो॥ एता
नेषःरावनलभते पक्षः कीर्तिं हि पंचु श्राह॥ एवं पो धर्मसंनंमी धर्मापपनेविंतकः॥ च
र्यलमीदयानमतेस पुवंमहदश्नुते॥ यदानी जनमिस्तेहाहंडोनाव नृपे भुजः॥ सा

५

मना व निर्तीश तम्॥ अनमीतेत्यपि हिंसे दुर्बुद्धिमवहस्तु॥ नक्रोवा ते महा... नार्थ भूमस्त्रीस्त्र द
ग्धा पवनम्॥ कोपि निहन्ति पापं ब्राह्मी यतेः पतिः॥ हि... न दिता ना मोगु यो नाज्ञाता रमा त्वंमिता
तुं ज्ञाति॥ प्रज्ञा श्वान समर्थ्यं ते तु वंवमहद्रस्तुतो॥ ये कश्चिद्भूमिपु ज्ञाने यस्त्वं वीन त्वं वेदवे
न॥ सुहृद्भिः सनभिरत्मोलक्ष्मीनवा ज्ञातिनिज्वलनो॥ यथ पृच्छ्य वे नलेषु पूतस्यो स्मीतिना
स्वसेन॥ रक्षेण नाभिवानै वे नर्मियनो तिप्रभाव तः॥ इहद्भू लन्तुद्दत्ता काविदिनावत्र
मा मनः॥ भवलानलभिर्हुजीतेनतुये वलव तवाः॥ विकले रुननहीन भाभजा धर्मेण
पालयेन॥ आहवे निधनेकुर्या ग्राजा धर्मपना...नः॥ नवसोन निर्देह सर्वे किं तहर्विदन्॥ १७०॥
म वतम॥ तस्मात्सर्वैर्विधेयो... राजा प्रजा धर्मेण पालयेत्॥ नदाश्चिकनरांपुद्दं... श्रमो
नुश्रासनम्॥ मंत्र विंतौ पुत्रं कालं पं वाभिर्दन्ते महीं॥ एतानि पस्यगुप्तानि त्मोजामाजास

170

१७०

सो

नमः॥ मासाख्ये लघ लोकनाज्ञा दिग्ध्रमेव विस्मरपानि॥ दोजंता बनितांदष्टिं दानियोवजुवतानि॥ ङिना
नाम रिता मां व [illegible] धर्माद्यैनिकः॥ [illegible] स्या [illegible] कुर्याके गुरुपमा पदि॥ प्रेतोनवति
द तानां नवति [illegible] मे हिनपः॥ आप्रियं पोस्मकु बीने भूपस्तास्य प्रियं कोनेः॥ नविनेरा प्रियःस
स्यायो प्रियः प्रिय [illegible] वनेन॥ मघावाद्पनिहने कुपी प्रियपन पादितः॥ नवकाल [illegible] मार
न ङ पाद्धर्म [illegible] जेत॥ नापनयेनाप्रश्ने पुना विमालंकिने स्त्रजेत॥ नत्वनेन नवाद्युपेतया
संग्रहे तेपनः॥ प्रियेनाति [illegible] प्रिये नवसंज्ञमेर॥ [illegible]
४८ स्मन्म॥ फः प्रियपं कुजुनेनिवे गुणानां वसुधाधिप॥ न स्वकर्माणि [illegible] निनवसंतवडानोहि
पा॥ नित्य [illegible] कूलेजु वर्तमान मनुप्रिये॥ [illegible]
कौशीं द्विपं प्राज्ञ [illegible] प्रियस॥ [illegible]
ऊरोऊ नौ॥ पो [illegible] मर्तुनर्ये [illegible] कर्माणि॥ [illegible]

यस्मिन्सत्वादुर्बलेविश्वसेत्कश्चित्॥३७॥भारंउत्सहत्यगाझेतेनिपतंतिप्रमाद्यतः॥अपिसर्वंपुरोगेयुक्तंभर्तारंप्रियवादिनं॥३८॥अभिद्रु
ह्यंतिपापात्मानोनतस्माद्विश्वसेज्जनात्॥एवंराज्ञोगतिंपर्वययातिःस्मारुनाहुषः॥३९॥मनुष्यविषयेयुक्तोहंतिश्चनूनंनुत्तमान्
३९॥शांतौराजधर्मेवामदेवगीता॥९२॥वामदेवउवाच॥अयुद्धेनैवविजयंवर्द्धयेद्वसुधाधिपः॥जघन्यमाहुर्विजयंयुद्धेन
चनराधिपं॥१॥नचाप्यलब्धंलिप्सेतमूलेनातिदृढेपतिः॥नहिदुर्बलमूलस्यराज्ञोलाभोविधीयते॥२॥यस्यस्फीतोजनपदः
संपन्नःप्रियराजकः॥संतुष्टःपुष्टसचिवोदृढमूलःसपार्थिवः॥३॥यस्ययोधाःसुसंतुष्टाःसांत्विताःस्वपतर्पिताः॥अल्पेन
पिसदंडेनसराजयतिपार्थिवः॥४॥पौरजानपदायस्यभूतेषुचदयालवः॥सधनधान्यवंतश्चदृढमूलःसपार्थिवः॥५॥
प्रतापकालमधिकंयदामन्येतचात्मनः॥तदालिप्सेतमेधावीपरभूमिधनान्युत॥६॥भोगेष्वदयमानस्यभूतेषुचदयावतः॥
प॰ वर्द्धतेत्वरमाणस्यविषयोरक्षितात्मनः॥७॥तक्षेदात्मानमेवंसवनंपरशुनायथा॥यःसम्यग्वर्तमानेषुस्वेषुमिथ्याप्रवर्तते॥ २१
८॥नैवद्विषंतोक्षीयंतेराज्ञोनित्यमनिघ्नतः॥क्रोधंनियंतुंयोवेदतस्यद्वेष्टानविद्यते॥९॥यदार्यजनविद्विष्टंकर्मतन्नाचरेद्बुधः

तमः॥सततंवर्त्तमानोत्रराजाभुंक्तेमहीमिमां॥२५॥नैतान्येकेनशक्यानिसाततन्येवानुवर्त्तितं॥तेषुसर्वेषुप्रतिष्ठाप्यराजाभुं
क्तेचिरंमहीं॥२६॥दातारंसंविभक्तारंमार्दवोपगतंशुचिं॥असंत्यक्तमनुष्यंचतंजनाःकुर्वतेप्रियं॥२७॥यस्तुनिःश्रेयसंश्रुत्वा
ज्ञात्वातत्प्रतिपद्यते॥आत्मनोमतमुत्सृज्यतंलोकोनुविधीयते॥२८॥योत्यवामस्यवचनंप्रातिकूल्यान्नमृष्यते॥क्षणोतिप्र
तिकूलानिसर्वदाविप्लवाइव॥२९॥अग्राम्यचरितोवृत्तिंयोनसेवेतनित्यदा॥जितात्मामजितात्मोच्चस्तत्रथर्म्मादपैतिसः॥
३०॥निगृह्णीतादमात्याश्चैवस्त्रीभ्यश्चैवविशेषतः॥पर्वतान्विषमादुर्गाद्धस्तिनोश्वात्सरीसृपात्॥३१॥एतेभ्योनित्ययुक्तःस
न्रक्षेदात्मानमेवतु॥अर्थ्यानमान्यानसोहित्वानिहीनाननुरुतेप्रियान्॥३२॥सर्वव्यसनमासाद्यसाधुवादान्नविंदति॥यः
कल्याणगुणोयोज्ञातीनांद्विषन्नैवुभूषति॥३३॥अदाताद्दक्रोधःसम्पन्नोर्वसतोंतिके॥अथयोगुणसंपन्नान्हृदयस्यप्रिया
नपि॥३४॥प्रियेणाकुरुतेवश्यान्स्थिरेयशसितिष्ठति॥वाक्कालेप्रणयेदर्थान्नाप्रियेजानुसज्यते॥३५॥प्रियेनातिभृशंतिष्ठेत्पु
ष्टःश्रुभकर्म्मणि॥केवानुरक्ताराजानःकेवाथांसमुपाश्रिताः॥३६॥मध्यस्थरोषाःकेचैवामितिनित्यंविचिंतयेत्॥नजातुवल

सवेत्सैन्नद्धआगच्छेत्तंनद्वयंनतोभवेत्॥सवेत्ससैन्यआगच्छेत्ससैन्यस्तमथाह्वयेत्॥८॥सवेच्चित्स्यायुद्धेतन्निहत्यात्प्र
जितोथयेत्॥अथवेद्धर्मतोयुद्धेद्धर्मेणैववनिवासयेत्॥९॥नाश्वेनरथिनंप्रायात्पदिपादूर्पिनंरथी॥व्यसनेनप्रहर्त्तव्यंनमत्ता
यजितायवे॥१०॥इषुर्लिप्तोनवाराणःस्यादसतामेतदायुधं॥यथार्थमेवयोद्धव्यंनक्रुध्येनजिघांसतः॥११॥साधूनांतुपरा
भेदात्साधुश्चेद्व्यसनीभवेत्॥नशरणोनाभिहंतव्योनानपत्यषनःकथंचन॥१२॥भग्नशस्त्रोविपन्नश्वछिन्नज्योहतवाहनः
चिकित्स्यःस्यात्स्वविषयेप्राप्योवास्वगृहेभवेत्॥१३॥निर्व्रणश्चसमोत्सृष्टएषधर्म्मःसनातनः॥तस्माद्धर्मेणयोद्धव्यमिति
स्वायंभुवोब्रवीत्॥१४॥सत्सुनित्यःसतांधर्म्मस्तमास्थायननाशयेत्॥योवैजयत्यधर्म्मेणराजन्तियोधर्मसंगरे॥१५॥आत्मा
नमात्मनाहंतिपापोविहतिनावलः॥कर्म्मचैतदसाधूनामसाधुनासाधुनाजयेत्॥१६॥धर्मेणानिधनंश्रेयोनेतरंपापकर्म्म
णा॥नाधर्म्मोभिरतोराजन्सद्यःफलतिगौरिव॥१७॥मूलानिवप्रशाखांश्चदहन्स्वमपिगच्छति॥पापेनकर्म्मणाविन्नंल
ब्ध्वापापःप्रहृष्यति॥१८॥सवर्द्धमानःस्तेयेनपापःपापेप्रसज्जते॥नधर्मेस्तीतिमन्वानःशुचीनवहसन्निव॥१९॥अश्रद्ध

172

२२

यत्नात्त्यागमभिध्यायेत्तन्नात्मानंनियोजयेत्॥१०॥नैवमन्येचजानंतिनात्मनापरितप्यते॥कृत्स्नशेषेणयोराजासुखान्यनुबु
भुंक्ते॥११॥इदंवृत्तमनुप्रेक्षवर्त्ततेयोमहीपतिः॥उभौलोकौविनिर्ज्जित्यविजयेसंप्रतिष्ठते॥१२॥भीष्मउवाच॥इत्युक्तोवामदेवेन
सर्वंतत्कृतवान्नृपः॥तथाकुर्वंस्त्वमप्येतौलोकौजेतानसंशयः॥१३॥इतिश्रीशांतिपर्वणिराजधर्मेवामदेवगीता॥९३॥युधिष्ठि
रउवाच॥अथयोविजिगीषेतक्षत्रियःक्षत्रियंयुधि॥कस्तस्यविजयधर्म्मोयेतन्मेप्रब्रवीहिमे॥१॥भीष्मउवाच॥ससहायो
ऽसहायोवाराष्ट्रंप्राप्यभूमिपः॥ब्रूयादहंवोराजेतिरक्षिष्याववःसदा॥२॥ममधर्म्यंबलिंदत्तकिंचमांप्रतिपत्स्यथ॥तेचेत्तमा
गतेतत्रवृणुयुःकुशलंभवेत्॥३॥तेचेदक्षत्रियाःसंतोविरुध्येरन्कथंचन॥सर्वोपायैर्नियंतव्याविकर्मस्थानराधिप॥४॥सत्क
र्मस्थाहरेर्भक्ताःसंपश्यात्तेनराधिप॥नावज्ञेयाःकदाचित्तानवज्ञायंपतेदधः॥५॥अशक्तंक्षत्रियंमत्वाशस्त्रंगृह्णात्यथापरः
गोरगपाप्यसमर्थंतंमन्यमानमतीवच॥६॥युधिष्ठिरउवाच॥अथयःक्षत्रियोराजाक्षत्रियंप्रत्युपाव्रजेत्॥कथंसप्रतियोद्ध
व्यस्तन्मेब्रूहिपितामह॥७॥भीष्मउवाच॥नैवासन्नह्यकवचोयोद्धव्यःक्षत्रियोरणे॥एकएकेनयोधश्चविसृजेद्धन्तमंयदा॥८

प्त्तुधर्म्मविलोपेनमर्यादाभेदनेनच॥१०॥नांवृत्तिमंतुंवर्जेतविजिगीषुर्महीपतिः॥धर्म्मलब्धाद्धिविजयोलोभःकोन्यधिको
भवेत्॥११॥सहसंसर्वभूतानिविद्विषमेवप्रसाद्येत्॥सांत्वेनचोपदानेनसराज्ञांपरमोनयः॥१२॥भुज्यमानाद्धयोगेनस्वराष्ट्रा
दभितापिता॥अमित्रास्तमुपासीरन्नोस्तवैपेक्षतोद्विषः॥१३॥अमित्रोपग्रहंचास्यतेकुर्युःक्षिप्रमापदि॥संदुष्टाःसर्वतोराज
न्नजितव्याःराजकोद्विषः॥१४॥नामित्रोविनिकर्त्तव्योनातिछेद्यःकथंचन॥यस्यस्फीतोजनपदःसंपन्नःप्रियराजकः॥१५॥सं
तुष्टभृत्यसविवोदृढमूलःसपार्थिवः॥ऋत्विक्पुरोहिताचार्य्यायेचान्येश्रुतसत्तमाः॥१६॥पूजार्हाःपूजितायस्यसवैलोकविद्
व्यते॥एतेनैवव्रतेनमहींप्राप्यसुरोत्तमः॥१७॥अनेनवेदविधिनाविजिगीषंतिपार्थिवाः॥भूमिवनंधनंराजाजित्वारा
जन्यमाहवे॥१८॥अपिवाचौषधीःशाश्वधान्याहारप्रमर्द्दनः॥अग्निहोत्राग्निशेषंचहविर्भोजनमेवच॥१९॥आददानोद्दिवे
दासस्तुतोविप्रश्चतोभवत्॥सराजकानिराष्ट्राणिनाभागोदन्विशांददौ॥२०॥अन्यत्रश्रोत्रियस्वाच्चजीवस्वार्थाच्चभारत॥उग्या
नानिचवित्तानिधर्म्मज्ञानांयुधिष्ठिर॥२१॥आसनानितुपुराणानिसर्वेनममरोचते॥एविवेकेनैवकुर्याद्योधर्मंमत्वामहीं

123 १२३

नस्यभवेद्विनाशमुपगच्छति॥ संवद्धो वा स्तौः पार्थौ रसार्थ इव मन्यते॥२०॥ महाहन्तिरिवाध्मातः सुहृत्तैनैव वर्त्तते॥ ततः सम्
लो ह्रियते नदीकूलाद्विद्रुमः॥२१॥ अथैनमतिनन्दन्ति भिन्नं कुम्भमिवाश्मनि॥ तस्माद्धर्मेण विजयं कोशं लिप्सेत भूमिपः॥२२
शान्तो राजधर्म्मे विजिगीषमाणावत्ते॥९७॥ भीष्म उवाच॥ नाधर्म्मेण महीं जेतुं लिप्सेत जगतीपतिः॥ अधर्म्मविजयं लब्ध्वा को
ऽनुमन्येत भूमिप॥१॥ अधर्म्मयुक्तो विजयो ह्यध्रुवोऽस्वर्ग्य एव च। सादयत्येष राजानं महीं च भरतर्षभ॥२॥ विशीर्णकवचं चै
व तवास्मीति च वादिनं॥ कृताञ्जलिं न्यस्तशस्त्रं गृहीत्वा विहिंसयेत्॥३॥ बलेन विजितो यश्च न तं संगुप्येत भूमिपः॥ संवत्सरं विप्र
णयेत्तस्माज्जातः पुनर्भवेत्॥४॥ नार्वाक्संवत्सरात्कन्या प्रष्टव्या विक्रमाहृता॥ एवमेव धनं सर्वं यच्चान्यत्सहसाहृतं॥५॥ न तु बध्ये
न तिष्ठेद्दिस्येवं ब्राह्मणाः विदुः॥ पुंजी न तप्येत दंडः न्तं न वध्यं ना न तदा भवेत्॥६॥ राज्ञा राजैव योद्धव्यस्तथा धर्म्मो विधीयते॥ नान्यो राजा
नमभ्यस्येदिस्येव वकधं चन॥७॥ अनीकयोः संहतयोर्यदा वा ब्राह्मणोऽन्तरा॥ शान्तिमिच्छन्नुभयतो न योद्धव्यं तदा भवेत्॥८॥ मर्या
दां शाश्वतीं भिंद्याद्ब्राह्मणं योऽधिलंघयेत्॥ अथ चेल्लंघयेदेवं मर्यादां क्षत्रियब्रुवः॥९॥ असंख्येयस्तदूर्ध्वं स्यादनादेयश्च संसदि

न ५

174

सलोकतां॥१०॥ब्राह्मणार्थेवराष्ट्रेषुपौरिभिःसहयुध्यति॥१०॥आत्मानंशस्त्रमुत्सृज्यसयज्ञोनंनदन्निरणः॥अभीतोविकि
रन्शत्रून्निगृह्यलेशनस्तथा॥११॥ननस्मा विदशाःश्वेमेभुविपश्यंतिकिंचन॥नस्यशस्त्राणिपार्वंतिन्त्ववंभिंदंतिसंयुगे
१२॥तावंतःसोश्नुतेलोकान्सर्वकामदुहोजनार्द्द॥यदास्यरुधिरंगात्राद्दाहवेसंभववर्त्तते॥१३॥सहतेनैवपापेनसर्वपापैः
प्रमुच्यते॥यानिदुःखानिसदनेक्षवियोयुधितर्दितः॥१४॥तेनतेनतयोभूयइतिधर्मविदोविदुः॥प्रच्छन्नोभीरवःसंख्येवरंने
धर्म्मपरुषाः॥१५॥शूरास्तेरणमिच्छंतःपज्जेन्यादिवजीवनं॥यदिशूरस्तथाक्षांतेप्रशांतिरन्हेयथाभयं॥१६॥प्रतिभूपंजनंकुर्या
स्मा॰ य॰ ४ न्नचूवनैतनतथा॥यदितेहतमार्गणनमस्तुर्यःसंदेवनं॥१७॥युक्तंन्याय्यंवकुर्युस्तेतेननवर्त्ततेनतथा॥पुरुषाणांसमानानां
दृश्यतेमहदंतरं॥१८॥संग्रामेनीकवेलायामुत्क्रुष्टेभिपतंत्सुत॥पतत्यभिमुखःशूरःपरान्भीरुःपलायते॥१९॥त्यास्यायस्त
र्गमध्वानंसहायान्विषमेत्यजेत्॥मास्मतांस्त्वाहृशगस्तानजनिष्टाःपुरुषाधमान्॥२०॥येसहायान्शोहित्वास्वस्तिमंतोगृ  १७४
हान्ययुः॥मास्वस्तितेभ्यःकुर्वंतिदेवाइंद्रपुरोगमाः॥२१॥त्यागेनयःसहायानांस्वान्प्राणान्त्रातुमिच्छति॥तंहन्युःकाष्टलोष्टै

पतिः॥श्रद्धयाधर्मंकुर्वाणोनसोन्वेषेणधर्मतः॥ब्राह्मणान्दूरिभक्त्याचयथार्हंनोधनमायदि॥२३॥ग्रहणाद्दस्यतेराज्यमायुश्चैव
विनश्यति॥सर्वविद्यानिरेकेराजपमिच्छेन्समभूपतिः॥२४॥नमापपानदंभेनधर्मंकुर्यान्नृपोत्तमः॥शात्त्याचक्षद्दयायुक्तोपइच्छे
द्भूमिमात्मनः॥२५॥शंनैराजधर्मे॥८५॥युधिष्ठिरउवाच॥त्तचधर्मोद्विपापीयान्नधर्मोस्तिनराधिप॥अपयातनयुद्धेनराजा
हंतिमहाजनं॥१॥अथसत्कर्मणाकेनलोकान्जयतिपार्थिवः॥विद्वन्जिज्ञासमानायप्रब्रूहिभरतर्षभ॥२॥भीष्मउवाच॥नि
ग्रहेणचपापानांसाधूनांसंग्रहेणच॥यज्ञैश्चराजाभवतिसर्वलोभविवर्जितः॥३॥उपरुंधंतिराजानोभूतानिविजयार्थिनः॥तस
वविजयंप्राप्यवर्द्धयंतिपुनःप्रजाः॥४॥अपविद्धंतिपापानिदानयज्ञतपोबलाः॥अनुग्रहायभूतानांपुण्यमेवाविवर्द्धते॥५॥य
थैवक्षेत्रनिर्यातानिर्यातंक्षेत्रमेवच॥हिनस्तिपान्यंकक्षंवनचधान्यंविनश्यति॥६॥एवंशस्त्राणिमुंचंतोघ्नंतिवध्याननेकशः॥
ससर्वयज्ञैरीजानोराजार्थीवरुदन्निरोगः॥७॥नस्यैषानिष्ठुतिःकृत्स्नाभूतानांभावनंपुनः॥योभूतानिधनाक्रान्तिवधात्क्लेशाद्वरक्ष
ति॥८॥दस्युभ्यःप्राणदानात्सधनदःक्षत्रियोविराट्॥ससर्वयज्ञैरीजानोराजार्थीभूरिदक्षिणैः॥९॥अनुभूयेरुभद्राणिप्राप्नोति

।पुरोहरंतीममितिरासेपुरानने।।इंद्रनाभागयोःपुरापंकररापुराजन्नृयथातथं।।२।।स्वर्गमार्गेभिगछंतंनाभागोमरुतांपतिं
छस्तेहसंयुक्तोदृष्ट्वाश्चर्यमयेहरिं।।३।।नाभागंनम विलंबेनगायनेर्दैवगणैःसह।।नदेवानीकेपंराजासुदेवंमोदप्रसह।।४
तोमयंदिव्यंविमानवरमास्थितः।।उपर्युपरिगछंतंस्वैवैसेनापतिंप्रभुं।।५।।सद्यःप्रोपरिगछंतंसेनापतिमुदारधीः।।अं
र्।सुदेवस्यविस्मितःमाहवासवम्।।६।।अंबरीषउवाच।।सागरांतांमहींकृत्स्नामनुशासयथाविधि।।वाष्तुवर्णानपंय
ंप्रवज्ञोधर्मकाम्यया।।७।।ब्रह्मचर्येणघोरेणगुर्वाचारेणसेवया।।नदानाधीत्यधर्मेणराजशास्त्रंचकेवलं।।८।।अतिथीन्
पानेनपितृंश्चस्वधयानथा।।ऋषीन्स्वाध्यायदीक्षाभिर्देवान्यज्ञैरनुत्तमैः।।९।।क्षत्रधर्मेस्थितोभूत्वायथाशास्त्रंय
वेधि।।उदीक्षमाणःपृतनांजयामियुधिवासव।।१०।।देवराजसुदेवोयंममसेनापतिःपुरा।।आसीद्योयंप्रशांतात्मासो
कस्मादतीवमां।।११।।अनेनक्रतुभिर्मुख्यैर्नेष्टंनानाविधंजपः।।नर्पिताविधिवच्चाक्तसोयंकस्मादतीवमां।।१२।।इंद्रउ
व।।एतस्यविततस्तानसुदेवस्यबभूवह।।संग्रामयज्ञःसुमहान्यश्चान्योयुध्यतेनरः।।१३।।सन्नद्धोदीक्षितःसर्वोयोधःप्राप

१७५

175

र्वाहलेष्वपूर्वीकराग्निना ॥२३॥ पशुवन्मारयेत्पूर्वान्क्षत्रियापेस्सुरीदृशाः ॥ अधर्म्मः क्षत्रियस्यैष यच्छय्यामरणं भवेत् ॥२४॥ विशस
श्लेष्म भूयांसि कृपणं परिदेवयन् ॥ अविक्षतेन देहेन प्रलयं योऽधिगच्छति ॥२५॥ क्षत्रियो नास्य तत्कर्म्म प्रशंसंति पुराविद
ः ॥ न गृहे मरणं तात क्षत्रियाणां प्रशस्यते ॥२५॥ शौंडीराणामशौंडीयमधर्म्मं कृपणं च तत् ॥ इदं दुःखं महत्कष्टं पापीय इति निष्टन
न् ॥२६॥ प्रतिध्वस्तमुखः पूतिरमात्याननुशोचयन् ॥ अरोगाणां स्पृहयते मुहुर्मृत्युमपीच्छति ॥२७॥ धीरो दृप्तोऽभिमा
नी हृशं मृत्युमर्हति ॥ रणेषु कदनं कृत्वा ज्ञातिभिः परिवारितः ॥२८॥ तीक्ष्णैः शस्त्रैरभिक्लिष्टः क्षत्रियो मृत्युमर्हति ॥ शूरो
मन्युभ्यामाविष्टो युध्यते भृशं ॥२९॥ हन्यमानानि गात्राणि परैर्नैवावबुध्यते ॥ स संख्ये निधनं प्राप्य प्रशस्तं लोकपूजितं
स्वधर्म्मं विपुलं प्राप्य शक्रस्यैति सलोकतां ॥ सर्वोपायैरणमुखमातिष्ठंस्त्यक्तजीवितः ॥३१॥ प्राप्नोतींद्रस्य सालोक्यं शूरः
पृष्ठमदर्शयन् ॥ यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवारितः ॥३२॥ अक्षयाल्लभते लोकान्यदि दैन्यं न सेवते ॥ शान्तो राजधर्म्मे
॥९६॥ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ के लोकाः युध्यमानानां शूराणामनिवर्तिनां ॥ भवंति निधनं प्राप्य तन्मे ब्रूहि पितामह ॥१॥ भीष्म उ

३१

उज्जातान्नृसंग्रामे विस्तामादुंदुभिर्नृप॥ ब्रह्मस्वे ह्रियमाणे तु त्यक्ताय देह प्रियं नरः॥ आत्मानं यच्छत्तु स्नस्य त्वच्छे नं नद क्निरा:॥२७॥ भेतुरर्थे वय: सूरो विक्रमे ह्वाहिनी भुवि॥ नभपा द्विनिवर्तेन तस्य लोका यथा मम॥२८॥ नीलवर्म्माव्रतेः खड्गं वा हभिः परिघोपमैः॥ यस्य वेदी च विस्तीर्णा तस्य लोका यथा मम॥२९॥ यस्तु नापेक्षते कं चिन्सहायो विजये स्थितः॥ विगाह्य वाहिनीमध्यं तस्य लोका यथा मम॥३०॥ यस्य शोणितसंवीना भेरी मंडूक कच्छपा:॥ वीरास्थि शर्करा दुर्गा मांस शोणितकर्दमा॥३१॥ असि चर्म्म प्लवा घोरा केश शैवल शाद्वला॥ अश्वनागरथैश्चैव संछिन्नैः कृत संक्रमा॥३२॥ पताका ध्वज वानीरा दंतवारणवाहिनी॥ शोणितोदा सुसंपूर्णा दुस्तरा पारगैर्नरैः॥३३॥ दंतनागमहानक्रा परलोकवहा शिवा॥ ऋष्टि खड्ग महानौका गृध्र कंकवलप्लवा॥३४॥ पुरुषादानुचरिता भीरूणां कश्मलावहा॥ नदी योधस्य संग्रामे तदस्यावभृथं स्मृतं॥३५॥ वेदी यस्य त्वमित्राणां शिरोभिस्त्ववकीर्यते॥ अश्वस्कंधैर्गजस्कंधैस्तस्य लोका यथा मम॥३६॥ पत्नीशालाभद्धानं यस्य पश्चाद्ध्वाहिनी मुखं॥ हविर्धानं स्ववाहिन्यस्तदस्याहुर्मनीषिणः॥३७॥ सदस्या दक्षिणा यो धाश्चाग्नीध्रश्चोत्तरां दिशं॥ शत्रुसेना कलत्रस्य

१७६

वमसुरवां॥युद्धयज्ञाधिकारस्थो भवतीति विनिश्चयः॥१४॥ अंबरीष उवाच॥ कानियुद्धे हवींष्यत्र किं हन्त्रं काव दक्षिणा॥ ऋत्वि
जश्चात्र के प्रोक्तास्तन्मे ब्रूहि रणाध्वरे॥१५॥ इन्द्र उवाच॥ ऋत्विजः कुंजरास्तत्र वाजिनोध्वर्यवस्तथा॥ हवींषि परमांसानि रुधिरं
त्वाज्यमुच्यते॥१६॥ सुवो येन धृका कोलाः सदस्यास्तत्र पत्रिणः॥ आज्यस्थालीपिवंतेनेह विः प्रास्तं त्रिवाधरे॥१७॥ प्रासतोमरसं
घाताः खड्गशक्तिपरश्वधाः॥ ज्वलंतो निशिताः पीताः सुवस्त्व घसत्रिणः॥१८॥ चापेन वर्धिनत्ती दूराः परकाय विभेदनः॥ ऋजु
सुनिशितः पीतः सायकस्तपरस्वधे॥१९॥ शेक्यायसमयेत्तीन्त्रोः सायकेश्च पिवेद्वसु॥ संख्यासमय वित्तीर्णा मभिजानोद्भवं
वृहु॥२०॥ आवेगाद्यद्ध रुधिरं संग्रामेस्रवनेभुवि॥ सास्य पूर्णाहुतिर्दीप्ता सर्वकामधुक्॥२१॥ छिंधि भिंधि छिंधीत्ययं शब्दः श्रू
यते वाहिनीमुखे॥ सामानि सामगास्तस्य गायंती वमशाहवे॥ हविर्द्धानि नु तं वाकुः परेषां वाहिनीमुखं॥ कुंजराणां हयानां च
वर्मिणां च समुच्चयः॥२३॥ अग्निः श्येन चितो नाम सधारण्यज्ञो विधीयते॥ उत्तिष्ठंते कबंधाश्च सहस्त्रोनदतेस्तु यः॥२४॥ स यूपं
तस्य शूरस्य खादिरो ह्यष्टिरुच्यते॥ इडोपहूतः क्रोशंति कुंजरास्त्वंकुशेरिता॥२५॥ व्यायुधनलनादेन वाद् विक्षारे रणपार्थिव

इत्येतद्वचनंनिशम्यप्रतिगृह्यच॥योधानामात्मनःसिद्धिमंबरीषोभिपन्नवान्॥५१॥दंनैतराजधर्मे॥९७॥भीष्म
उवाच॥अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥प्रतर्दनोमैथिलश्चसंग्रामंयत्रचक्रतुः॥१॥यज्ञोपवीतीसंग्रामेजनको
मैथिलोयथा॥योधानुद्धर्षयामासतन्निबोधयुधिष्ठिर॥२॥जनकोमैथिलोराजामहात्मासर्वतत्ववित्॥योधान्स्वान्द
र्शयामासस्वर्गंनरकमेवच॥३॥अभीतानामिमेलोकाभास्वंतोहंतपश्यत॥पूर्णागंधर्वकन्याभिःसर्वकामदुहोक्षयाः
४॥इमेपलायमानानांनरकाःप्रत्युपस्थिताः॥अकीर्तिःशाश्वतीचैवपतितव्यमनंतरं॥५॥तान्दृष्ट्वारीन्विजयिनोभूत्वासं
त्यागबुद्धयः॥नरकस्याप्रतिष्ठस्यमाभूतवशवर्तिनः॥६॥त्यागमूलंहिशूराणांस्वर्गद्वारमनुत्तमं॥इत्युक्तास्तेनृपतिना
योधाःपरपुरंजय॥७॥अजयंतरणेशत्रून्हर्षयंतोनरेश्वरान्॥तस्मादात्मवतानित्यंस्थातव्यंरणमूर्द्धनि॥८॥गजानां
रथिनोमध्येरथानामनुसादिनः॥सादिनामंतरेस्थाप्यंपादातमभिदंशितं॥९॥यएवंव्यूहतेराजासनित्यंजयतेद्विषः॥त
स्मादेवंविधातव्यंनित्यमेवयुधिष्ठिर॥१०॥सर्वेस्वर्गमितिमिच्छंतिसुयुद्धेनातिमन्यवः॥क्षोभनौकानिमज्जंतिसागरेयेनतस्करा॥११

सर्वलोकानहरन॥३९॥यदाभुभयमनोयुहेभिनत्याकाशमग्रतः॥सास्येवेदित्तदायनिनित्यंवेदास्त्रपोमय॥३८॥यस्तुयो
धःपराक्ततःसंत्रस्तोहन्यतेपरेः॥अप्रतिष्ठःसनरकंयातिनास्त्यत्रसंशयः॥४०॥यस्यशोणितवेगेनवेदिःस्यात्संपरिप्लुता॥
केशमांसास्थिसंपूर्णासगच्छेत्परमांगतिं॥४१॥यस्तुसेनापतिंहत्वातद्यानमभिरोहति॥सविष्णुविक्रमंक्रामीवृहस्पतिसमप्रभुः॥४२॥
नायकंवातत्कुमारंवायोवास्यात्तत्रपूजितं॥जीवग्राहंग्रहणतिनस्यलोकायथामम॥४३॥आहवेतुहतं
शूरंनशोचेतकथंचन॥अशोच्योहिहतःशूरःस्वर्गलोकेमहीयते॥४४॥नयन्नंनोदकंतस्यनस्नानंनाप्यशौचकं॥हतस्य
तुनेमिच्छंतितस्यलोकान्शृणुष्वमे॥४५॥वरेःशरैःसहस्राणिश्रूरमायोधनेहतं॥त्वरमाणाभिधावंतिममभर्त्ताभवेदिति॥४६॥
एषयज्ञश्चपुण्यश्चधर्मश्चैवसनातनः॥चत्वारश्चाश्रमास्तस्ययोयुद्धंनदुपात्ययेत्॥४७॥वृद्धवालौनहंतव्यौ
नचस्त्रीनैवपृष्ठतः॥तृणपूर्णमुखश्चैवतवास्मीतिवदेत्तुयः॥४८॥जंभंवृत्रंवलंभीकंशतमायंविरोचनं॥दुर्वीर्यंचैवनमुचिं
नैकमायंचशंवरं॥४९॥विप्रचित्तिंचदैतेयंदनोःपुत्रांश्चसर्वशः॥प्रह्लादंचनिहत्याजौततोदेवाधिपोभवं॥५०॥भीष्मउवाच

तै ५

ज्यौष्ठ्यो वा भारत ॥ अज्ञीवकान्न सेवेत प्रतिबाधेन वा गुणान् ॥५॥ अमित्रास्य वराजानं भेदेनोपचरेत्सुत ॥ नो राजा निहन्ति जं
नन्दयत्यमित्रान्प्रबाधने ॥६॥ गजानां पार्थ वर्माणि गोवृषाजगराणि च ॥ शल्यकंटकलोहानि तनुत्राणि पराणि च ॥७॥
शितपीतानि शस्त्राणि सन्नाहाः पीतलोहिताः ॥ नानारंजनरक्ताश्च पताकाः केतवश्च ह ॥८॥ ऋष्टयस्तोमराः खड्गा नि
शिताश्च परश्वधाः ॥ फलकान्यथ वर्माणि प्रत्यवाया ह्यनंकुशः ॥९॥ अमित्रीनामनिशस्त्राणि ये वीराः कृतनिश्चयाः ॥ चैत्र्यां
मार्गशीर्ष्यां वा सेनायोगः प्रशस्यते ॥१०॥ पक्वसस्या हि पृथिवी भवत्यंबुमती तदा ॥ नैवातिशीतो नात्युष्णः कालो भवति भा
रत ॥११॥ तस्मात्तदा योजयेत व्यसने परेषां व्यसनेथ वा ॥ एते हि योगाः सेनायाः प्रशस्ताः परबाधने ॥१२॥ जलवांस्तृणवान्मार्गः
संयोगम्यः प्रशस्यते ॥ चारैः सुविदिताभ्यासः कुशलैर्वनगोचरैः ॥१३॥ रथ्यरापेन शक्येत गंतुं मृगगणैरिव ॥ तस्मात्सेनासु त
नेव संजयं नित्यजयार्थिनः ॥१४॥ अप्रनस्तु हयानीकं शक्तं वापि कुलोद्भवम् ॥ अवानक्तो भवान्दुर्ग एक मार्गः प्रशस्यते ॥१५॥ प
रेवामुपसख्याणां प्रतिपक्षस्तथा भवेत् ॥ आकाशवद्गंभीरं मसनेऽनुगतं वत्तरं ॥१६॥ बहुभिर्गुणजातैस्तु ये युद्धकुशला जनाः

हर्षयेयुर्विषयस्थांश्च व्यवस्थाप्य परस्परं ॥ जितानां वधमिच्छंति तेन मग्नान्नानुसारयेत् ॥ १२ ॥ पुनरावर्त्तमानानां निराशानां च जी-
विते ॥ वेगः सुदुःसहो राजंस्तस्मान्नात्यनुसारयेत् ॥ १३ ॥ न हि प्रहर्त्तुमिच्छंति शूराः प्रद्रवतो भृशं ॥ तस्मात्पलायमानानां कु-
र्यान्नात्यनुसारणं ॥ १४ ॥ चराणामचरा ह्यन्नमदंष्ट्रा दंष्ट्रिणामपि ॥ आपः पिपासतामन्नमन्नं शूरस्य कातरः ॥ १५ ॥ समानपृ-
ष्ठोदरपाणिपादाः पराभवं भीरवो वै व्रजंति ॥ अतो भयार्त्ताः प्रणिपत्य भूयः कृत्वांजलीनुपतिष्ठंति शूरान् ॥ १६ ॥ शूरबाहु-
षु लोकोयं लंबते पुत्रवत्सदा ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासु शूरः संमानमर्हति ॥ १७ ॥ न हि शौर्यात्परं किंचित्त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥
शूरः सर्वं पालयति सर्वं शूरे प्रतिष्ठितं ॥ १८ ॥ शांतौ राजधर्मे विजीषमाणवृत्तं ॥ ९८ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ यथा जयार्थिनः से-
ना नयंति भरतर्षभ ॥ ईषद्धर्मं प्रपीड्यापि तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ सत्येन हि स्थितो धर्म उपपत्त्या तथा परे ॥ सा-
ध्वाचारतया केचित्तथैवोपयिकादपि ॥ २ ॥ उपायधर्मान्वक्ष्यामि सिद्धार्थानर्थधर्मयोः ॥ निर्मर्यादा दस्यवस्तु भवंति प नि रं
पंथिनः ॥ ३ ॥ तेषां प्रतिविधानार्थं प्रवक्ष्याम्यथ वैदिकं ॥ कार्याणां सर्वसिद्ध्यर्थं तानुपायान्निबोध मे ॥ ४ ॥ उभे प्रज्ञे वेदितव्ये ऋ-

२१५४ ३

पारंपर्यागतेद्वारे येके विदन्नवर्त्तिनः ॥२९॥ परिव्रप्रवतां द्वारे येचकेचन नैवरागिणः ॥ अनीकं येविभिंदंति भिन्नं संस्थापयंति च
३०॥ समानासनपानास्ते कार्या द्विगुणवेतनाः ॥ देशाधिपतयः कार्या शताधिपतयस्तदा ॥३१॥ ततः सहस्राधिपतिं कुर्याच्छू
रमतंद्रितं ॥ यथामुख्यान्सन्निपात्यवक्तव्यः संशयामहे ॥३२॥ विजयार्थे हि संग्रामे नत्यज्ञामः परस्परं ॥ इहैवते निवर्त्तंतां ये
केचन भीरवो ॥३३॥ येघ्नानपेयुः प्रदरं कुर्वाणास्तुमुलंप्रति ॥ नसन्निपाते प्रदरं वधंवा कुर्युरीदृशाः ॥३४॥ आत्मानं च सुप
त्नं च पलायं यांतिसंयुगे ॥ अर्थनाशो वधे कीर्त्तिः पलायश्च पलायने ॥३५॥ अमनोज्ञासुखा वाचः पुरुषस्य पलायने ॥ प्र
तिध्वस्तोष्ठदंतस्य न्यस्तसर्वायुधस्य च ॥३६॥ अमित्रैरववुद्धस्य द्विषतोप्यस्तु नः सदा ॥ मनुष्यापसदा ह्येते ये भवंति पराङ्मु
खाः ॥३७॥ राशिवर्द्धनमात्रास्ते नैवतेप्रेत्य नो इह ॥ अमित्राहृष्टमनसः प्रत्युयांति पलायिनं ॥३८॥ जयिनस्तु नरास्तात चंद
नैर्मंडलेन च ॥ येस्तुसंगताराशैस्तेनपूजयंति शत्रवः ॥३९॥ नदसस्यमनमेदुःखमहं मन्येवधादपि ॥ जयं जानीत धर्मस्य मूलं
सर्वसुखस्य च ॥ या भीरूणां परा ग्लानिः शूरस्तामधिगच्छति ॥ ते वयं स्वर्गमिच्छंतः संग्रामे त्यक्तजीविताः ॥४१॥ जयं तो व

179

स्मृ:५

१७८

उपन्यासोभवेत्तत्रबलानांनातिदूरतः॥१७॥ उपन्यस्यस्वनरैरांपदातीनांवगूहनं॥ अथशत्रुमतीक्षातमापदर्थेपरायणं॥१८॥
सप्तर्षीन्पृष्ठतःकृत्वायुध्येपर्वतादिव॥ अनेनानुमीनानृशत्रून्जिगीषेतापिदुर्जयान्॥१९॥ यतोवायुर्यतःसूर्योयतःशुक्र
स्ततोजयः॥ एवंएवांपायोयेषांसन्निपातेयुधिष्ठिर॥२०॥ अकर्दमामनल्पमुदकानसमकासलोष्टका॥ अश्वभूमिंप्रशंसंति
येरूयेकुशलाजनाः॥२१॥ अपंकागर्तरहितासमभूमिःप्रशस्यते॥ नीचद्रुमामहाकक्षासोदकाहस्तियोधिनां॥२२॥ बहु
दुर्गामहाकक्षावेणुवेत्रसमाकुला॥ पदातीनांक्षमाभूमिःपर्वतोपवनानिच॥२३॥ पदातिबहुलासेनादृढाभवतिभारत॥ न
यांश्ववहुलासेनासुदिनेषुप्रशस्यते॥२४॥ पदातिनागबहुलावर्षासेनाप्रशस्यते॥ गुणानेतान्प्रसंख्यायदेशकालोप्र
योजयेत्॥२५॥ एवंसंचिंत्ययोयातितिथिनक्षत्रपूजितः॥ विजयंलभतेनित्यंसेनासम्यक्प्रयोजयन्॥२६॥ प्रसुप्तान्तृ
षितान्श्रांतान्प्रकीर्णान्नाभियातयेत्॥ मोक्षेप्रयाणेचलनेपानभोजनकालयोः॥२७॥ अतिक्षिप्तान्व्यतिक्षिप्तान्विनि
द्रितान्नष्टान्नष्टतोयान्॥ अविश्वसान्कृतारंभानुपन्यासान्प्रवापितान्॥२८॥ बहिश्चरानुपन्यासान्कृत्वावेश्मानुसारिणः॥

नवीनानन्दरव१

180

नाश्चः कथंशस्त्राजनाभ्युःसंगरेन्नराः॥१॥भीष्म उवाच॥यथाचरितमेवात्रशस्त्रंपत्रंविधीयते॥आचारावीरपुरुषा
स्तथाकर्मसुवर्त्तते॥२॥गांधाराःसिंधुसौवीराःनखरप्रासयोधिनः॥आभीरवःसुबलिनस्तद्बलंसर्वसंगरे॥३॥सर्वशास्त्रे
षुकुशलाःसत्ववंतोह्युशीनराः॥प्राच्यामातंगयुद्धेषुकुशलाःकूटयोधिनः॥४॥तथायवनकांबोजामथुरामभितश्चये॥
एतेनियुद्धकुशलाःदाक्षिणात्यासिपाणयः॥५॥सर्वत्रसूराजायंतेमहासत्वामहाबलाः॥प्रायएवसमुद्दिष्टालक्षण
नितुमेश्रृणु॥६॥सिंहशार्दूलवाङ्नेत्राःसिंहशार्दूलगामिनः॥पारावतकुलिंगाक्षाःसर्वेसूराःप्रमाथिनः॥७॥मृगस्वराद्वी
पिनेत्राऋषभाक्षास्तथापरे॥प्रमादिनश्चमंदाश्चक्रोधनाःकिंकिणीस्वनाः॥८॥मेघस्वनाःक्रोधमुखाःकेचित्करभसन्नि
भाः॥जिह्मनासानुनासाश्चदूरगादूरपातिनः॥९॥विडालकुब्जाननवस्तनुकेशास्तनुत्वचः॥शीघ्राश्चपलवृत्ताश्चतेभवं
तिदुरासदाः॥१०॥गोधानिमीलिताःकेचिन्मृदुप्रकृतयस्तथा॥तुरंगगतिनिर्घोषास्तेनराःपारयिस्नवः॥११॥सुसंहतास्तु

१८०

धमानावाचाप्साप्नोवैमहदितिं ॥ एवं संशप्तशपथाः समभित्यक्तजीविताः ॥ ४२ ॥ अमित्रं वादिनो वीराः अस्मिंश्चा हंत्यभीरवः
अग्रतः पुरुषानीकं मतं वर्म्मवत्तां भवेत् ॥ ४३ ॥ पृष्ठतः शकटानीकं कलत्रं मध्यतस्तथा ॥ परेषां प्रतिघातार्थं पदातीनां च गहनं ॥
४४ ॥ अप्यस्मिन्पुरे वृद्धा भवेयुर्ये पुरोगमाः ॥ ये पुरस्तादिति भिमेंनाः सत्त्ववंतो मनस्विनः ॥ ४५ ॥ नेपूर्वमभिवर्त्तेरंश्चैता
नितरे जनाः ॥ अपि वोद्धर्षणं कार्यं भीरूणामभियत्नतः ॥ ४६ ॥ स्कंधदर्शनमात्रात्तु तिष्ठेयुर्वा समीपतः ॥ संहतान्यो
धयेदल्पान्कामं विस्तारयेद्बहून् ॥ ४७ ॥ सूचीमुखमनीकं स्यादल्पानां बहुभिः सह ॥ संप्रयुक्ते निकृष्टे वा सत्यं वा परिवाधतो
४८ ॥ प्रगृह्य बाहून्क्रोशेत भग्ना भग्नाः परे इति ॥ आगतं नो मित्रबलं प्रहरध्वमभीतवत् ॥ ४९ ॥ सत्त्ववंतोभिधावेयुः
कुर्वंतो भैरवान्रवान् ॥ क्ष्वेडाकिलकिलाशब्दान्ककचा गोविषाणिकाः ॥ ५० ॥ भेरीमृदंगपणवान्वादयेयुश्च कुंजरान् ॥
इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्म्मे ॥ ९९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किंशीलाः किंसमाचाराः कथंरूपाश्च भारत ॥ किंसं

181

तानि तानि वक्ष्यामि सर्वशः ॥२॥ दैवे पूर्वं प्रकुपिते मानुषे कालनोदिते ॥ तद्विद्वांसोनुपश्यंति ज्ञानादिष्टेन चक्षुषा ॥३॥ प्रायश्चित्त
विधिंचात्र जपहोमांश्च तद्विदः ॥ मंगलानि च कुर्वंति शमयंत्यहितानि च ॥४॥ उदीर्णमनसो योधा वाहनानि च भारत ॥ यस्यां
भवंति सेनायां ध्रुवं तस्यां पराजयः ॥५॥ अन्वेनां वायवो वांति तथैवेंद्रधनूंषि च ॥ अनुप्लवंते मेघाश्च तथादित्यस्य रश्मयः ॥६॥
गोमायवश्चानुकूलाश्च तथा गृध्राश्च सर्वशः ॥ आर्हयेयुर्यदा सेनां न दासि सिद्धिरुत्तमा ॥७॥ प्रसन्नभाः पावकश्चोर्ध्वरश्मिः प्रदक्षि
णावर्त्तशिखो विधूमः ॥ पुण्या गंधाश्चाहुतीनां भवंति जयस्यैतद्भाविनो रूपमाहुः ॥८॥ शब्दाः स्पर्शास्तथा गंधा विचरंति मनःप्रि
याः ॥ धैर्यं चाविशते योधान्विजयस्य मुखं तु तत् ॥९॥ इष्टो वामः प्रविष्टस्य दक्षिणः प्रविविक्षतः ॥ पश्चात्संसाधयत्यर्थं पुरस्ताच्च
निषेधति ॥१०॥ संभृत्य महतीं सेनां चतुरंगां युधिष्ठिर ॥ साम्नैव वर्तितेः पूर्वं प्रयतेथास्ततो युधि ॥११॥ जघन्य एष विजयो यद्यु
द्धं नाम भारत ॥ यादृच्छिको युधि जयो दैवो वेति विचारणा ॥१२॥ अपामिव महावेगस्त्रस्ता मृगगणा इव ॥ दुर्निवार्यतमा चैव

१८१

का कु रितिदोषः 3

ततनवोम्बुहोरस्काः सुसंस्थिताः॥ प्रवादिनेव कुप्यंति हृष्यंति कलहेषु च॥१२॥ गंभीराक्षा निम्ननाभाः पिंगाक्षा भ्रुकुटीमुखाः॥ नकु
ला ज्ञास्तथा चैव सर्वे भूतास्तनुत्यजः॥१३॥ जिह्माक्षाः प्रललाटा भ्रूविकासाननायिनः॥ वक्रबाहूंगुलीवक्राः कृशा धमनिसंतताः
॥१४॥ प्रविशंति च वेगेन सांपराये उपस्थिते॥ वारणा इव संपन्नास्ते भवंति दुरासदाः॥१५॥ दीप्तस्फुटितकेशांतास्स्थूलपार्श्वहनू
मुखाः॥ उन्नतांशाः पृथुग्रीवा विकचाः स्थूलपिंडिकाः॥१६॥ उद्धृता इव सुग्रीवा विनता विहगा इव॥ पिंडशीर्षातिवक्रास्य वृषदं
मा॰ शां॰ रा॰ शामुखास्तथा॥१७॥ उग्रस्वरा मन्युमंतो युद्धेष्वारावसारिणः॥ अधर्मज्ञास्त्ववलिप्ता घोरा रौद्रप्रदर्शनाः॥१८॥ त्यक्तात्मानः सर्वे
ऽन्त्यजकुलजाता निवर्तिनः॥ पुरस्कार्याः सदा सैन्ये हन्यंते घ्नंति चापि ये॥१९॥ अधार्मिका भिन्नवृत्ताः सान्त्वेनैषां भराभव॥ एवमेव प्र
कुप्यंति राज्ञो येनेष्यभीक्ष्णशः॥२०॥ शांतौ राजधर्मे विजिगीषमाणवृत्ते॥२०॥ युधिष्ठिर उवाच॥ जयिष्यः कानि रूपाणि भवंति
भ॥ भरतर्षभ॥ पृतनायाः प्रशस्तानि तानीच्छामि वेदितुं॥१॥ भीष्म उवाच॥ जयिष्याया निरूपाणि भवंति भरतर्षभ॥ पृतनायाः प्र

विजितंत्वमनमारण्यस्ययशोराज्ञोहिवर्द्धते॥मत्तापराधेह्यस्मिन्विश्वस्तंत्वपिशत्रुवत्॥२५॥मन्यसेनैकवीर्यत्वात्पुत्रमांसाद्धितिशास्त्वर:
असंतमंतुयद्दारुणमन्येतिप्रहस्तंनिपुन:॥२६॥नैतत्प्रशंसंत्यार्यानतुसाधुनिदर्शनं॥अल्पेशेनाविनाशेनन्त्यंतव्या:स्वपुत्रवत्॥२७
द्वेष्योभवतिभूतानांउग्रोराजायुधिष्ठिर॥मृदुमप्यवमन्यंतेतस्मादुभयमाचरेत्॥२८॥प्रहरिष्यन्प्रियंब्रूयात्प्रहरन्नपिभारत॥प्र
हृत्यचकृपायेत:शोचन्निवरुदन्निव॥२९॥नमेप्रियंयत्सहत:संग्रामेवंत्वमनुष्ठवद्॥नवकुर्वंतिमेवाक्यमुक्त्वमानंपुन:पुन:॥३०॥
शकुनानिविवार्य्यैवंप्रविशेशुष्ककर्मणि॥आशंसेजीवितंतेषांयुद्धेस्वापलायिनां॥३१॥अहोजीवितमाकांक्षेनेदृशोवधमर्हति॥
सुदुर्लभा:सुपुरुषा:संग्रामेष्वपलायिन:॥३२॥कृतंममप्रियंतेनयेनायंनिहतोमृधे॥इतिवाचावदन्हंतॄन्पूजयेन्रहोगत:॥३३॥
हंतॄणामाहतानांचयत्कुर्युरपराधिन:॥क्रोशेद्बाहुंप्रगृह्यापिचिकीर्षुर्जनसंग्रहं॥३४॥एवंसर्वास्ववस्थासुसांत्वपूर्वंसमाचरेत्॥प्रि
योभवतिभूतानांधर्मज्ञोवीतभीर्नृप:॥३५॥विश्वासंचात्रगच्छंतिसर्वभूतानिभारत॥विश्वस्त:शक्यतेभोक्तुंयथाकाममुपस्थित:॥३६

182 १८२

प्रभग्नामस्नीवक्रः॥१३॥भग्नाइन्येवभज्यंतेविद्वांसोपिनकारणात्॥उदारसारामहांतोस्त्रसंक्षोभावमूः॥१४॥परस्परज्ञाःसंहृष्टा
स्त्यक्तप्राणाःसुनिश्चिताः॥अपिपंचाशतंशूरामर्दंतिपरवाहिनीं॥१५॥अपिवापंचषट्सप्तसहिताःकृतनिश्चयाः॥कुलीनाः
पूजिताःसम्यग्विजयंतीहशात्रवान्॥१६॥सन्निपातोनगंतव्यःसमेस्तनिकपंचनू॥सांत्वभेदप्रदानानांयुद्धमुत्तरमुच्यते॥१७॥
संसर्पणेनसेनायाभयंभीरूंश्चबाधते॥वज्रादिवप्रज्वलितादियंकुंतपतिष्यति॥१८॥अभिख्यातास्समितिज्ञास्त्वावेद्यानियांस्
य॥तेषांस्पंदंतिगात्राणियोद्धानांविजयस्यच॥१९॥विषयोव्यथतेराज्ञन्तद्देशःस्थावरजंगमः॥शस्त्रप्रतापतप्तानांमज्जासीदं
तिदेहिनाम्॥२०॥तेषांसांत्वंकूरमिश्रंप्रदानंचपुनःपुनः॥संपीड्यमानाहिपरैर्योगमायांतिसर्वशः॥२१॥अंतराणांचभेदार्थं
धीरानेभ्युपचारयेत्॥यश्चनस्मात्परोराजानेनसंधिःप्रशस्यते॥२२॥नहितस्यन्यथापीडाशक्याकर्तुंतथाविधा॥पर्यिसार्द्धमदि
नेण सर्वतःप्रतिबाधनं॥२३॥क्षमांवैसाधवेमायांहिनहिसाधौक्षमासदा॥क्षमयाचाक्षमायाश्चविद्धिपार्थप्रयोजनं॥२४॥

ह्री १ शत्रु २

193

वैतंसिको धूर्त्तो हीवानां सदृशस्वनः ॥१०॥ नहिंतान्कुरुते वृध्यां लपायुक्तो महीपतिः ॥ वशीनो यनयेद्ध्वज्ञान्निहन्यात्स्वपुरं
दरः ॥११॥ न निन्नं परिभूयारीन् सुखं स्वपिनिर्नासं च ॥ जागर्त्येव हि दृष्टात्मा सः करे गिनिरिवोत्थितः ॥१२॥ नसन्निपातः कर्त्तव्यः
सामान्ये विजये सति ॥ विश्वासेचोपसन्नार्थो वशोलब्ध्वा प्रियः प्रभो ॥१३॥ संप्रधार्य्य सदामात्यै र्मंत्रविद्भि र्महात्मभिः ॥ उप
न्नया स एवज्ञातो हृदये नापराजितः ॥१४॥ आधास्य प्रह्वेत्काले किं विद्विचलिते परे ॥ दंडं च दूषयेदस्य पुरुषैः सामकादिभिः
॥१५॥ आदिमध्यावसानज्ञः प्रच्छन्नं च विधारयेत् ॥ बलानि दूषयेदस्य जानन्नेव प्रमाणतः ॥१६॥ भेदेन च प्रदानेन संसृजेद्दैव
धेतया ॥ न त्वेव खलु संसर्गं रोचयेदरिभिः सह ॥१७॥ दीर्घकालमपेक्षेत निहन्यादेव शात्रवान् ॥ कालाकांक्षी हि नृपये घया
विश्वंभमाप्नुयुः ॥१८॥ नमत्तो हि निहन्याद्वै दृष्ट्वा विजयो ध्रुवः ॥ न शल्यं वा घटपति नवासः कुरुते व्रणं ॥१९॥ प्राप्ते च प्रहरेत्का
ले न च संवर्त्तते पुनः ॥ हंतु कामस्य देवेन्द्र पुरुषस्यारियत्नवतः ॥२०॥ यो हि कालो व्यतिक्रामेत् पुरुषं कालकांक्षिणं ॥ दुर्लभः स पु

तस्माद्विश्वासयेद्राजासर्वभूतान्यमायया॥सर्वतःपरिरक्षेत्तपोमहींभोक्तुमिच्छति॥७३॥इतिश्रांतौराजधर्मेसेनानीतिः॥८॥युधिष्ठि
रउवाच॥कथंमृदौकथंतीक्ष्णेमहापक्षेचपार्थिवः॥आदौवर्तेतनृपतिस्तन्मेब्रूहिपितामह॥१॥भीष्मउ०॥अत्राप्युदाहरंतीममि
तिहासंपुरातनं॥वृहस्पतेश्चसंवादमिंद्रस्यचयुधिष्ठिर॥२॥वृहस्पतिंदेवपतिरभिवाद्यकृतांजलिः॥उपसंगम्यपप्रच्छवी
रोधीरःकुरूद्वह॥३॥इन्द्रउवाच॥अहितेषुकथंब्रह्मन्प्रवर्तेयमतंद्रितः॥असमुच्छिद्यचैवैनान्नियच्छेयमुपायतः॥४॥सेन
योर्व्यतिषंगेनजयःसाधारणोभवेत्॥किंकुर्वाणंनमांजह्यात्ज्वलिताश्रीःप्रतापिनी॥५॥ततोधर्मार्थकामानांकुशलःप्रति
भानवान्॥राजधर्मविधानज्ञःप्रत्युवाचपुरंदरं॥६॥वृहस्पतिरुवाच॥नजातुकलहेनेच्छेन्नियंतुमपकारिणः॥बालैरासेवितं
ह्येतद्यदमर्षोपदृत्तया॥७॥नशत्रुर्विवृतःकार्योवधमस्याभिकांक्षिता॥क्रोधंभयंचहर्षंचनियम्यस्वयमात्मनि॥८॥अमित्र
मुपसेवेतविश्वस्तवदविश्वसन्॥प्रियमेववदेन्नित्यंनाप्रियंकिंचिदाचरेत्॥९॥विरमेच्छुष्कवैरेभ्यःकंठायासंचवर्जयेत्॥यथा

वानरो… १८४ 184

तथा विविधनाशानामपि संभवत्युच्यते ॥ यतते योगमास्थाय मित्रामित्रं विचारयेत् ॥३३॥ मृदुमप्यवमन्यंते तीक्ष्णादुद्विजते जनाः कृ
न्तत् ॥ मा तीक्ष्णो मा मृदुर्भूस्त्वं तीक्ष्णो भव मृदुर्भव ॥३४॥ यथा वैश्रेवेगवति सर्वतः संप्लुतोदके ॥ नित्यं विवरणाद्बाधस्तथा राज्यं प्र
मादतः ॥३५॥ न बहूनभियुंजीत योगपद्येन शात्रवान् ॥ साम्ना दानेन भेदेन दंडेन च पुरंदर ॥३६॥ एकैकमेषां निष्पिष्य शिष्टेषु
निपुणं चरेत् ॥ न तु शक्तोऽपि मेधावी सर्वानेवारयेन्नृप ॥३७॥ यदास्यान्महती सेना हयगजाघरथाकुला ॥ पादातिर्यंत्रबहुला
अनुरक्ता षडंगिनी ॥३८॥ यदा बहुविधां वृद्धिं मन्येत प्रतिलोमतः ॥ तदा विवृत्य प्रहरेद्दस्यूनामविचारयन् ॥३९॥ न साम दंडोप
निषत्प्रशस्यते न मार्दवं शत्रुषु यात्रिकं सदा ॥ न सस्यघातो न च संकरक्रिया न चापि भूयः प्रकृतेर्विचारणा ॥४०॥ मायाविभेदानु
पसर्जनानि तथैव पापं नयशास्त्रयोगात् ॥ आप्तैर्मनुष्यैरुपपादयेन्नृपो न चैव पुरेषु राष्ट्रेषु च संप्रयुंज्यात् ॥४१॥ पुराणि चैषां मनुजस्तत्र १८४
भूमिपाः पुरेषु भोगान्निखिलान्नियच्छन्ति ॥ पुरेषु नीतिं विहितां यथाविधि प्रयोजयन्तो बलवृत्रसूदन ॥४२॥ ग्रहाय गूढा

नस्तेनकालः कर्मविकीर्षुरमा ॥२१॥ अनष्या विनया देवूसंमुहूर्त्तो ह्यसंमतं ॥ अकाले साधयेन्मिंत्रं वधीयाद्वइपीड्येत् ॥२२॥
विहाय कामं क्रोधं च नथाहंकारमेव च ॥ युक्तो विचरमं ब्रिडिद्रहितानां पुनः पुनः ॥२३॥ त्यजेद्धेरेत्ना लस्यं प्रमादं स्वप्नसुरोत्तम ॥ मायाः
सुविहिताः शक्रसाध्यं तप विचक्षणं ॥२४॥ निहत्यैतानि चत्वारि मायां धृति विहाय च ॥ ततः प्राप्नोति शत्रूणां प्रहन्तुं मे विचारय
न् ॥२५॥ यदेवैकेन शक्येन गुह्यं कर्तुं न तद्वरेत् ॥ यच्छन्ति सचिवा मंत्रं मिथो विश्रावयन्त्यपि ॥२६॥ अस्तव्यमिति हृत्वा वा न तोन्यैः
सं विदं चरेत् ॥ ब्रह्मदंडमदृष्टेषु दृष्टेषु चतुरंगिणी ॥२७॥ भेदं च प्रथमं युंज्यात्तूष्णीं भूयत चैव च ॥ कालेप्रयोजयेद्राजा तस्मिं
स्मिंस्तु शनद ॥२८॥ प्रणिपातं च गच्छेत कालेशत्रोर्बलीयसः ॥ युक्तोस्य वधमन्तिच्छेदप्रपंचाप्रमाघतः ॥२९॥ भूतिपानेन दानें
वा चामधुरया ब्रुवन् ॥ अमित्रमपि सेवेत नवजातु विशंकयेत् ॥३०॥ स्थानानि शंकितानां च नित्यमेव विवर्जयेत् ॥ नतेषां
विश्वसेद्राजा येवापीह निराहता ॥३१॥ नह्यतो दुष्करं कर्म किं विद्यत्सि सुरोत्तम ॥ यथादिविधवत्नाना मैश्वर्यमम राधिप ॥३२

अम्बिका ४

185

रा वितथंचरक्ष्यते॥ यथाररकाले विजयायचारिहावशंवशानूननयत्पुरंदरः॥ ४ शांतौराजधर्मेइन्द्रबृहस्पतिसंवादो॥ १०४॥
युधिष्ठिरउवाच॥ धार्मिकोर्थानसंप्राप्यराजामात्यैःप्रबाधितः॥ च्युतःकोशाच्चदंडाच्चसुखमिच्छन्कथंचरेत्॥ १॥ भीष्मउवाच॥
अत्रायंक्षेमदर्शीयइतिहासोनुगीयते॥ तत्तेहंसंप्रवक्ष्यामितन्निबोधयुधिष्ठिर॥ २॥ क्षेमदर्शीनृपसुतःक्षीणकोशोबलःपुरा॥ मु
निंकालकवृक्षीयमाजगामेतिनःश्रुतम्॥ ३॥ नयेप्रच्छानुसंगृह्योत्कृष्टांमापदंस्थितः॥ राजोवाच॥ अर्थेषुभागीपुरुषईहमानः
पुनःपुनः॥ ४॥ अलब्ध्वामद्विधोराज्यंब्रह्मन्किंकर्तुमर्हति॥ अन्यत्रमरणात्स्तैन्यादन्यत्रपरसंश्रयात्॥ ५॥ क्षुद्रादन्यद्वदस्वारात्तन्मना
चक्ष्वसत्तम॥ व्याधिनावाभिपन्नस्यमानसेनेतरेणवा॥ ६॥ धर्मज्ञश्चकृतज्ञश्चत्वद्विधःशरणंभवेत्॥ निर्विद्यहिनरःकामान्निर्वि
द्यसुखमेधते॥ ७॥ त्यक्त्वाप्रीतिंचशोकंचलब्ध्वाबुद्धिमयंसुखं॥ सुखमर्थाश्रयंयेषामनुशोचामितानहं॥ ८॥ ममह्यर्थाःसुबहवोन
ष्टाःस्वप्नइवागताः॥ दुष्करंबतकुर्वंतिमहतोर्थांस्त्यजंतिये॥ ९॥ धर्मास्त्वेतानपित्यक्तुमर्थनोपिनशक्नुमः॥ इमामवस्थांसंप्राप्तंदी

१८५

निवसंति राजन्नृपच्छिद्यभोगानवधायवंस्वान् ॥ दुष्टान्स्वदोषैरिति कीर्तयित्वा परेषु रागेषु च ये जयंति ॥४३॥ नृपैश्च तान्यैरपि
शास्त्रवेदिभिः स्वलंकृतैः शास्त्रविधानदृष्टिभिः ॥ सुशिक्षितैर्भाष्यकथाविशारदैः परेषु कृत्यान्युपधारयेन्नृप ॥४४॥ इंद्र उवाच ॥ का
नि लिंगानि दुष्टस्य भवंति द्विजसत्तम ॥ कथं दुष्टं विजानीयामेतत्पृष्टो ब्रवीहि मे ॥४५॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ परोक्षमगुणानाह स
सद्गुणानभ्यसूयते ॥ परैर्वा कीर्त्यमानेषु तूष्णीमास्ते पराङ्मुखः ॥४६॥ तूष्णींभावेपि विज्ञेयं न चेद्भवति कारणं ॥ निःश्वासं चोष्ठसंदं
शं शिरसश्च प्रकंपनं ॥४७॥ करोत्यभीक्ष्णं संसृष्टमसंसृष्टश्च भाषते ॥ अदृष्टितो विकुरुते दृष्ट्वा नैवाभिभाषते ॥४८॥ पृथग्गत्वैव प
श्नात्यमनभिनंद्य यथाविधि ॥ आसने शयने याने भावा लक्ष्या विशेषतः ॥४९॥ आर्तिरार्ते प्रिये प्रीतिरेतावन्मित्रलक्षणं ॥ विपरीतं
तु बोद्धव्यमरिलक्षणमेव तत् ॥५०॥ राजा त्वेवं यथोक्तानि बुध्येत त्रिदशाधिप ॥ पुरुषाणां प्रदुष्टानां स्वभावो बलवत्तरः ॥५१॥ इति
दुष्टबुद्धिज्ञानमुक्तं ते सुरसत्तम ॥ निशम्य शास्त्रं तत्त्वार्थं यथावदमरेश्वर ॥५२॥ भीष्म उवाच ॥ स तद्वचः शत्रुनिबर्हणो रतस्तथा चका

न४

186

अनागतं यच्चममेतिविघादतिक्रान्तं पश्चमेतिविघात्॥ ईदृशं वलीयश्च निमन्यमानास्ते पण्डितास्तत्तेनां स्थानमर्हुः॥२२॥ अनाप्या
श्वापिजीवंति राज्यं चाप्यनुशासति॥ बुद्धिपौरुषसंपन्नास्त्वया तुल्याधिका जनाः॥२३॥ न वर्तेद्भिर्यं शोचंति तस्मात्त्वमपि माशुचः॥
किं त्वलमैश्वरैः श्रेयास्तुल्यो वा बुद्धिपौरुषैः॥२४॥ राजोवाच॥ याद्दच्छिकं सर्वमासीत्तद्राज्यमिति चिंतये॥ ह्रियते सर्वमेवेदं कालेन मह
ता द्विज॥२५॥ तस्यैव ह्रियमाणस्य स्रोतसेव नयो धन॥ फलमेतत्प्रपश्यामि यथालब्धेन वर्तयन्॥२६॥ मुनिरुवाच॥ अनागतमतीं
तं वयथा तथ्यं विनिश्चयात्॥ नानुशोचति कौशल्यसर्वार्थेषु तथा भव॥२७॥ अवाप्यान्कामयत्तापांश्चानवाप्यान्महावन॥ प्रत्युत्पन्ना
ननुभवन्माशुचस्त्वमनागतान्॥२८॥ यथालब्धोपपन्नार्थैस्तथा कौशल्य रस्यसे॥ कच्चिच्छुद्धस्वभावेन श्रिया हीनो न शोचसि॥२९
पुरस्ताद्भूतपूर्वोर्थान्भाग्यो हि दुर्मतिः॥ धातारं गर्हते नित्यं लब्धार्थस्य न मृष्यते॥३०॥ अनर्हानपि चैवान्यान्मन्यते श्रीमतो जनान्
एतस्मात्कारणादेतद्दुःखं भूयोनुवर्तते॥३१॥ ईर्ष्याभिमानसंपन्ना राजन्पुरुषमानिनः॥ कच्चित्त्वं न तथा राजन्मत्सरी कोशलाधिप॥३२

सी २ १८६



स १

कृता २४ नियं २

न्ता ३

नृमानैम्क्रियायुतं ॥१०॥ यच्चयत्सुखमस्तीह नदुःखं नहि शाश्वितं ॥ कौशल्येनैवमुक्तस्तु राजपुत्रेण धीमता ॥११॥ मुनिः कालज्ञव
शीयः प्रत्युवाच नृमसत्तं विः ॥ मुनिरुवाच ॥ पुरस्तोद्वनेशीतं दुःखं कार्यो विजानता ॥१२॥ अनित्यं सर्वमेवैतद्दृश्यते मम चास्ति यत्
यत्किंचिन्मन्यसेस्तीति सर्वं नास्ति विद्धि तत् ॥१३॥ एवं न व्यथते प्राज्ञः दृष्ट्वा मम्पापदं गतः ॥ यद्धि भूतं भविष्यं च सर्वं नष्टं भविष्य
ति ॥१४॥ एवं विदितवेद्यस्त्वमधर्मेभ्यः प्रमोक्ष्यसे ॥ यद्भूतपूर्वं समासार्थं यद्भूतपूर्वं परेपरे ॥१५॥ सर्वं तन्नाशितं चैव न ज्ञात्वा को नु संज्वरे
र ॥ भूत्वा च न भवत्येतद्भूत्वा च भविष्यसि ॥१६॥ शोके नैष्यस्ति सामर्थ्यं शोकं कुर्यात्कथंचन ॥ क्व नु तेद्य पिता राजन् क्व नु तेद्य पितामहः ॥
१७॥ न त्वं पश्यसि तानद्य न त्वां पश्यन्ति तेपि च ॥ आत्मनो ध्रुवतां पश्य तां त्वं किमनुशोचसि ॥ बुध्या चैवानुबुध्यस्व ध्रुवं हि न भविष्यसि
अहं च त्वं च नृपते सुहृदः शत्रवश्च ते ॥१९॥ अवश्यं न भविष्यामः सर्वं न भविष्यन्ति ॥ ये तु विंशति वर्षा वै त्रिंशद्वर्षाश्च मानवाः ॥२०॥ अ
र्वाग्वर्षा दि. नान्ते सर्वे मरिष्यन्ति शरच्छतात् ॥ अपि चेन्मन्यसे ... वित्ताद्व्ययसमुच्येत पुरुषः ॥२१॥ नैतन्ममेति तन्मत्वा कुर्वीत प्रियमात्मनः ॥

न्तो ३

तंमरणान्तंचजीवितं॥४४॥संयोगंचवियोगांतंकोनुविप्रणयेन्मनः॥धनंवापुरुषोराजन्पुरुषंवापुनर्धनं॥४५॥अवश्यंप्रजहात्ये
वंतद्विद्वान्कोनुसंज्वरेत्॥अन्येषामपिनश्यंतिसुहृदश्चधनानिच॥४६॥पश्यबुद्ध्यामनुष्याणांराजन्नापदमात्मनः॥नियच्छयच्छ
संयच्छइंद्रियाणिमनोगिरं॥प्रतिविद्यान्नवाप्येषुदुर्बलेष्वहितेष्वपि॥प्रीतिर्दृष्टेषुभावेषुअपलब्धेष्वसंभवे॥४८॥प्रज्ञानतृप्तोवि
क्रांतस्त्वद्विधोनानुशोचति॥पुन्यमिच्छन्नेवमन्तोऽल्पदुर्दान्तःसुनिश्चितः॥४९॥ब्रह्मचर्योपपन्नस्त्वन्त्वद्विधोनेदृशोचाति॥नत्वेवं
जाल्मोकापालींवृत्तिमेषितुमर्हति॥५०॥नृशंसांदैन्यपापिष्ठांदुःखांकापुरुषोचितं॥अपिमूलफलान्येवरमस्वैकोमहावने॥
५१॥वाग्यतःसंगृहीतात्मासर्वभूतदयान्वितः॥सदृशंपंडितस्यैतदीषादंतेनदंतिना॥५२॥यदेकोरमतेऽरण्येयदारण्येनैवतुष्य
ति॥महाहृदःसंक्षुभितआत्मनैवप्रसीदति॥५३॥एतदेवंगतस्याहंसुखंपश्यामिनोवितं॥असंभवेश्रियोराजन्हीनस्यसचि १८७
वादिभिः॥५४॥दैवेप्रतिनिविष्टेचकिंश्रेयोमन्यतेभवान्॥शांतोराजधर्मेकालकवृक्षीये॥१०३॥मुनिरुवाच॥अथचेत्पौरुषं

१८७

सहस्त्रश्रियमन्येषां यद्यपित्वयिनास्तिसा॥ अन्यत्रापिसतींलक्ष्मींकुशलाभुंजतेसदा॥३३॥ अभिनिस्यंदतेश्रीर्हिसत्यंविद्वते
जने॥ श्रियंचपुत्रपौत्रंचमनुष्याधर्मचारिणः॥३४॥ योगधर्मविरोधीराःस्वयमेवत्यजंत्सुत॥ बहुसंकुसुकंहष्ट्वा विधित्सासाधनेन
वा॥३५॥ तथान्येसंत्यजंत्येवंमत्वापरमदुर्लभं॥ त्वंपुनःप्राज्ञोनृपःसन्बहुपरांपरितप्यसे॥३६॥ अकाम्यान्कामयानोर्थान्पराधीनान्
उपद्रवान्॥ तांबुद्धिमुपजग्राहत्वमेवैतत्परित्यज॥३७॥ अनर्थोर्थाःपरंपराह्यर्थोर्थानर्थानुपिराः॥ अर्थाश्चैवहिकेषांचिद्धननाशं
भवत्युत॥३८॥ अर्थस्यतत्सुखंमत्वाश्रियमन्यःपरीप्सति॥ रममाणःश्रियाकश्चिन्नान्यच्छ्रेयोभिमन्यते॥३९॥ तथातस्यतस्यनस्यस
मारंभोदिनश्यति॥ कृच्छ्राल्लब्धमभिप्रेतंयदिकौशल्यंनश्यति॥४०॥ तदानिर्विद्यतेसोर्थात्परिभग्नक्रमोनरः॥ धर्ममेकेभिपद्यंतेक
ल्याणाभिजनानराः॥४१॥ परत्रसुखमिच्छंतोनिर्विद्यसुखलौकिकात्॥ जीवितंसंत्यजंत्येकेधनलोभपराजनाः॥४२॥ नजीवितार्थं
मन्यंतेपुरुषाहिधनादृते॥ पश्यतेषांचकृपणतांपश्यतेषामबुद्धितां॥४३॥ अध्रुवेजीवितेमोहादर्थतृष्णामुपाश्रिताः॥ सर्वमेवदिनाशे

तां ७

य ४

188

छादनानि च॥ शय्यासनानि पानानि महार्हाणि गृहाणि च॥१२॥ यन्निर्गमो न्मगजानी निरस्तगंधाः फलानि च॥ न ह्येवं संजयेय
स्त्वं यथा न श्येत्स्वयं परः॥१३॥ यथैवं प्रतियोद्धव्यो यथुपेत्य रणमर्हति॥ पुनर्नैवं न कार्यः शत्रुः सुनयमोच्छता॥१४॥ रमस्व परमाभि
चे विषये शीतसंमतः॥ भजस्व श्वेतकार्पासे निर्मिते कर्मसमर्थके॥१५॥ आरंभांश्चास्य महतो दुष्करांश्च प्रयोजय॥ नदीवद्धा विरोधां
श्च बलवद्भिर्विरुध्यतां॥१६॥ उद्यानानि महार्हाणि शयनान्यासनानि च॥ धृतिधीरः सुखेनैव कोशमस्य विरेचय॥१७॥ य
ज्ञदानेषु शाध्यस्मै ब्राह्मणान्नत्रवर्पणा च॥ ते त्वां प्रतिकृष्यं तितमोऽस्यंति वृकाइव॥१८॥ आशंसयं पुराणशीलः आज्ञो निपरमां ग
तिं॥ विनियम्य पुरापतनमेधा ज्ञोति मानव॥१९॥ कोशात्त्वयेत्वमिज्ञाराणां वृशं कोशस्य गृह्णंति॥ उभयत्र प्रशांतस्य धर्मे चाधर्म एव
च॥२०॥ फलार्थं नृतंत्रु छिंधेनेन नंदंति शत्रव॥ न चास्मै मानुषं कर्म दैवमस्योपवर्णय॥२१॥ असंशयं दैवपरः क्षिप्रमेव विन
श्यति॥ याजयेनं विश्वजिता सर्वस्वेन विपुनद्धितं॥२२॥ ततो गच्छत्वसिद्धार्थः पीड्यमानो महावनं॥ योगधर्मविदं रूपं किंचि

स्थान३

१८

किंचित्त्वत्तवियोगेन निपश्यसि ॥ ब्रवीमि त्वां तु जेतासि रंजसि प्रतिपन्नये ॥१॥ तं चेच्छक्तो विनिर्माणं कर्म चैव करिष्यसि ॥ स्मरस्त
र्वमशेषेण यत्त्वां वक्ष्यामि तत्त्वतः ॥२॥ आचरिष्यसि चेत्कर्म महतोऽर्थानवाप्स्यसि ॥ गत्वा राज्ञः समं चैवाग्रतस्त्जीवायनं प्रियं
३॥ अथैतत्प्रोक्तवान्राजन्मुनर्कृहि ब्रवीमि ते ॥ राजोवाच ॥ ब्रवीतु भगवान्नीतिमुपपन्नोस्म्यहं विभो ॥४॥ अनो हेयं भवत्वघतय
सूहस्समागमः ॥ मुनिरुवाच ॥ हित्वा दंभं च कामं च क्रोधं हर्षं भयं तथा ॥५॥ काप्यमिज्ञासीयत्वसुः प्रणिपत्य हं तां जयः ॥ त्वम्
नमेन शोचेन कर्मणा च गिरा भयं ॥६॥ दातुमर्हति ते वित्तं वैदेहः सत्यसंगरः ॥ प्रमाणं सर्वभूतेषु प्रग्रहं च भविष्यसि ॥७॥ ततः स
हायान्सोमात्मात्मस्य सर्वव्यसनांश्च भाच ॥ वर्तमानः स्वशास्त्रैवैसंप्रज्ञात्मा जितेंद्रियः ॥८॥ अभ्युद्धरसि चात्मानं तं प्रसादयन्वध
जः ॥ तेनैव त्वं धृतिमता स्वशास्त्रेणाभिसत्कृतः ॥९॥ प्रमाणं सर्वभूतेषु गत्वा प्रग्रहणमेव च ॥ ततः सुहृद्बलं लब्ध्वा मंत्रयित्वा सुन
त्रिभिः ॥ अंतरैर्भेदयित्वा त्वं बिल्वं बिल्वेन भेदय ॥ परैर्वा संविदं कृत्वा बलमप्यस्य घातय ॥११॥ अलभ्या ये शुभाभावाः स्त्रियश्चा

भेद १

१०७

पिं मुनिर्व्वचनमब्रवीत् ॥ अयं राजकुले जातो विदितोभ्यंतरो मम ॥ ९ ॥ आदर्श इव शुद्धात्मा शारदश्चंद्रमा यथा ॥ नास्मिन्स्वल्पो

ऽप्येव जिनं संविनोमेपरीक्षितः ॥ १० ॥ तेनानं तं संधिरेवास्तु विश्वसास्मिन्यथा मयि ॥ न राज्यमनपायेदं वंशकांक्षा तथापि अहं ॥ ११

अमायः सूरस्वस्या बुद्धिनो मंत्रस्तववान् ॥ तास्मांचैवोभयराजन्यस्य पराजप्रयोजनं ॥ १२ ॥ धर्म्मो न्यवांधवित्लोदे नान्यास्ति गति

रीदृशी ॥ महात्मा राजपुत्रोयं सतां मार्गमनुष्ठितः ॥ १३ ॥ ससंगृहीतस्त्वं वै परस्त्वया धर्म्मपुरोगमः ॥ संसेव्यमानः सन्मूलं गरुडाय

ग ५

ब्रह्मगं धर्म्मराज ॥ १४ ॥ यद्ययं प्रतियुद्धे त्वां स्वकर्मन्न वियस्यतत ॥ जिगीषमाणस्त्वां युद्धे पितृपैतामहे पदे ॥ १५ ॥ त्वं चापि प्रतियुध्ये

या विजिगीषुर्बुद्धिस्थितः ॥ अयुद्धेव विवो [illegible] वशे कुरु हिते स्थितं ॥ १६ ॥ स त्वं धर्म्ममवेक्षस्व हित्वा लोभमसांप्रतं ॥ न चकामात्र

वद्वेतास्तु धर्म्मं हन्तुमर्हसि ॥ १७ ॥ नैव नित्यं जयस्तात नैव नित्यं पराजयः ॥ तस्माद्भोजयितव्यश्च भो तत्कम्प्द परोजनः ॥ १८ ॥ आत्म

२८४

न्यपि वसंदृश्यावुभौ जयपराजयौ ॥ निःशेषकारिणां तात निःशेषकरणाद्भयं ॥ १९ ॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं वचनं ब्रह्मराक्षसं ॥ प्रति

दस्यौपवर्गये॥२३॥अपित्यागंतु भेषतत्कच्चिद्रूपेदनामयं॥सिद्धेनौषधियोगेनसर्वशल्यविनाशिना॥२४॥नागार्त्तस्यात्मनुष्यांश्च
कृतेनैतदुपद्यातये॥एतेचान्येचबहवोदंभयोगाःसुचिंतिताः॥२५॥शक्याविषह्यहन्तुंकर्तुंपुरुषेणाकृतात्मना॥इतिशांतिपर्वणि
राजधर्मेकालकवृक्षीये॥१०४॥राजोवाच॥ननिकृत्यानदंभेनब्रह्मन्निच्छामिजीवितं॥नाधर्मयुक्तमिच्छेयमर्थान्सुमहतोप्यहं॥
१॥पुरस्तादेवभगवन्मयैतदपवर्जितं॥येनमांनाभिशंकेतयेनकृत्स्नंहितंभवेत्॥२॥आनृशंस्येनधर्मेणलोकेह्यस्मिंजि
जीविषुः॥नाहमेतदलंकर्तुंनैतत्त्वय्युपपद्यते॥३॥मुनिरुवाच॥उपपन्नस्त्वमेतेनयथाक्षत्रियभाषसे॥प्रकृत्याह्युपपन्नोसिबु
द्ध्याचाद्भुतदर्शनः॥४॥उभयोरेववामर्थेयतिष्येतवतस्यच॥संश्लेषंवाकरिष्यामिशाश्वतंह्यनपायिनं॥५॥त्वादृशंहिकुलेजात
मनृशंसंबहुश्रुतं॥अमात्यंकोनकुर्वीतराज्यप्रणयकोविदं॥६॥यस्त्वंप्रव्रजितोराज्याद्व्यसनंचोत्तमंगतः॥आनृशंस्येनवृत्तेन
क्षत्रियेच्छसिजीवितं॥७॥आगंतामद्गृहेतातवैदेहःसत्यसंगरः॥अथाहंतंनियोक्ष्यामितत्करिष्यत्यसंशयं॥८॥ततआहूयवै

190

सेनावृत्तिस्तथैवच ॥ परिज्ञानंचदुष्टस्यलक्षणंचसतामपि ॥३॥ महतोनाधिकांवावंतथ्यालक्षणंचयत् ॥ मध्यमस्यचतुष्ट्य
र्पप्याप्ययंविवर्द्धते ॥४॥ त्रीरणपोरुणाद्रातिष्ठयथाधर्म्मप्रकीर्तितं ॥ लघुनादेशरूपेणग्रंथयोगेनभारत ॥५॥ विनियोगस्त
थावृत्तमुक्तंचैवतथैवच ॥ गणानांवृत्तिमिच्छामिश्रोतुंमतिमतांवर ॥६॥ यथागणाःप्रवर्द्धंतेनभिद्यंतेचभारत ॥ अरींश्चविजि
गीषंतेसुहृदःप्राप्नुवंतिच ॥७॥ भेदमूलोविनाशोहिगणानामुपलक्षये ॥ मंत्रसंवरणंदुःखंबहूनामितिमेमतिः ॥८॥ एतदि
छाम्यहंश्रोतुंनिखिलेनपरंतप ॥ यथाचतेनभिद्येरंस्तच्चमेवदपार्थिव ॥९॥ भीष्मउवाच ॥ गणानांचकुलानांचराज्ञांभरतसत्त
म ॥ वैरसंदीपनावेतौलोभामर्षौनराधिप ॥१०॥ लोभमेकोहिवृणुतेततोमर्षमनंतरं ॥ तौक्षयव्ययसंयुक्तावन्योन्यंचविन
शिनौ ॥११॥ चारमंत्रबलैर्भूयाःसामदानादिभेदनैः ॥ क्षयव्ययभयोपायैःकर्षयंतीतरेतरं ॥१२॥ तत्रदानेनभिद्यंतेगणाःसं
घातवृत्तयः ॥ भिन्नाविमनसःसर्वेगच्छंत्यरिवशंभयात् ॥१३॥ भेदनस्तुविनश्यंतिहिभिन्नास्तुसुजयाःपरैः ॥ तस्मात्संघातयोगेन

१९०

प्रज्ञाभिसत्त्वतप्रज्ञाऽहमनुमान्यताम्॥२०॥यथाब्रूयान्महाप्राज्ञोयथाब्रूयान्महाश्रुतः॥श्रेयस्कामोयथाब्रूयाद्भयंदेवंगतस्त्वम्॥२१॥
यथैवत्वनृशंसोस्मिकरिष्यामिवचस्तथा॥नहिपरमंश्रेयोनयज्ञास्मिविदारत॥२२॥ततःकौशल्यमाहूयवैदेहोवाक्यमब्रवी
त्॥धर्मतोनीतितश्चैवलोकश्चविजितोमया॥२३॥अहंत्वयाचात्मगुणैर्जितःपार्थिवसत्तम॥आत्मानमनवज्ञायजितवद्व
र्ततांभवान्॥२४॥नावमन्यामितेबुद्धिंनावमन्येचपौरुषं॥नावमन्येजयामीतिजितवद्वर्ततांभवान्॥२५॥यथावत्पूजितोराज
न्गृहंगन्तासिमेभवान्॥ततस्तुपूजितौविप्रविश्वस्तौजग्मतुर्गृहान्॥२६॥वैदेहस्त्वथकौशल्यंप्रवेश्यगृहमंजसा॥पाद्यार्घ्यम
धुपर्कैस्तंपूजार्हंप्रत्यपूजयत्॥२७॥ददौदुहितरंचास्मैरत्नानिविविधानिच॥अयंराज्ञांपरोधर्मोनित्यौजयपराजयौ॥२८॥इति
शांतिपर्वणिराजधर्मेकालकवृक्षीये॥१०५॥युधिष्ठिरउवाच॥ब्राह्मणक्षत्रियविशांशूद्राणांचपरंतप॥धर्मोवृत्तंचवृत्तिंचवृत्त्युपा
याःफलानिच॥१॥राज्ञांवृत्तंचकोशंचकोशसंजननंजयः॥अमात्यगुणवृत्तिंचप्रकृतीनांचवर्द्धनं॥२॥षाड्गुण्यगुणकल्पश्च

प्रत्यवसीदंतिक्षिप्यानर्थाभवंतिच॥तेषामन्योन्यभिन्नानांस्वशक्तिमनुतिष्ठतां॥२६॥निग्रहःपंडितैःकार्यःक्षिप्रमेवप्रधानतः॥कुले
षुकलहाजाताःकुलवृद्धैरुपेक्षिताः॥२७॥गोत्रस्यनाशंकुर्वंतिगणभेदस्यकारकं॥आभ्यंतरंभयंरक्ष्यंसारंबाह्यतोभयं॥२८॥आभ्यं
तरभयंराज्ञांसद्योमूलानिकृंतति॥अकस्मात्क्रोधमोहाभ्यांलोभाद्वापिस्वभावजात्॥२९॥अन्योन्यमभिजायंतेनतत्पराभवलक्षणं
नीत्यावसहृद्गणाःसर्वैकुलेनसदृशास्तथा॥नचोद्योगेनबुध्यावरूपद्रव्येनवापुनः॥भेदाच्चैवप्रदानाच्चभिद्यंतेरिपुभिर्गणाः॥३०॥
नस्मात्संघातमेवाहुर्गणानांशरणंमहत्॥३२॥इतिश्रीशांतिपर्वणिराजधर्मे॥१०८॥युधिष्ठिरउवाच॥महानयंधर्मपथोबहुशा
खश्चभारत॥किंस्विदेवेहधर्माणामनुष्ठेयतमंमतं॥१॥किंकार्यंसर्वधर्माणांगरीयोभवतोमतं॥यथाहंपरमंधर्ममिहलभेयं
वदस्वमां॥२॥भीष्मउवाच॥मातापित्रोर्गुरूणांचसाधुबालनराणांस्तथा॥दीनानाथहीनयत्नानांपूजाबहुमतामया॥३॥इहयुक्तोन
रोलोकान्यशश्चमहदश्नुते॥यद्यतेभ्यस्तुजानीयुःकर्मतानसुपरजिनाः॥४॥धर्म्मंविरुद्धंनरपैतत्कर्तव्यंयुधिष्ठिर॥नचतैरभ्यनु

प्रयतंतेन्यगणाःसदा॥१४॥अर्थाश्चैवाधिगम्यंतेसंघातबलपौरुषैः॥बाह्याश्चमैत्रींकुर्वंतितेषुसंघातवृत्तिषु॥१५॥ज्ञानवृद्धाःप्रशं
संतिशुश्रूषंतःपरस्परं॥विनिवृत्ताभिसंधानाःसुखमेधंतिसर्वशः॥१६॥धर्मिष्ठान्व्यवहारांश्चस्थापयंतश्चशास्त्रतः॥यथावत्प्र
तिपश्यंतोविवर्द्धंतेगणोत्तमाः॥१७॥पुत्रान्भ्रातॄन्निगृह्णंतोविनयंतश्चतान्सदा॥विनीतांश्चप्रगृह्णंतोविवर्द्धंतेगणोत्तमाः १८
चारमंत्रविधानेषुकोशसन्निचयेषुच॥नित्ययुक्तामहाबाहोवर्द्धंतेसर्वतोगणाः॥१९॥प्राज्ञान्शूरान्महोत्साहान्कर्मसुस्थिरपौ
रुषान्॥मानयन्तःसदायुक्ताविवर्द्धंतेगणान्नृप॥२०॥द्रव्यवंतश्चशूराश्चशस्त्रज्ञाःशास्त्रपारगाः॥कृच्छ्रास्वापत्सुसंमूढान्गणाः
संतारयंतिते॥२१॥क्रोधोभेदोभयंदंडःकर्मणांनिग्रहोवधः॥नयंत्यरिवशंसद्योगणान्भरतसत्तम॥२२॥तस्मान्मानयितव्यास्तेग
णमुख्याःप्रधानतः॥लोकयात्रासमायत्ताभूयसीतेषुपार्थिव॥२३॥मंत्रगुप्तिःप्रधानेषुचारश्चामित्रकर्शन॥नगणाःकृत्स्नशो
मंत्रंश्रोतुमर्हंतिभारत॥२४॥गणमुख्यैस्तुसंभूयकार्यंगणहितंमिथः॥पृथग्गणस्यभिन्नस्यविततस्यततोन्यथा॥२५॥अर्थाः

इतरेषु ३

192

दृशावार्याद्रुपाध्याय उपाध्यायात्पिता दश ॥ पितॄन्दशगुणं माता सर्वां वैयपृथिवीमपि ॥१८॥ गुरुत्वेनाभिभवति नास्ति मातृसमो गुरुः ॥
गुरूर्गरीयात्पितरो मातरश्चेति मे मतिः ॥१९॥ उभौ हि मातापितरौ जन्मन्येवोपयुञ्जतः ॥ शरीरमेवशान्तं पिता माता च भारत ॥२०॥
आचार्यशिष्या या जातिः सा दिव्या पितरेष्वपि ॥ अवध्या हि सदा माता पिता चाप्यपकारिणौ ॥२१॥ न संदुष्यति तं कृत्वा न च ते दूषयन्ति तं ॥
धर्माय यतमानानां विदुर्देवा महर्षिभिः ॥२२॥ यश्चावृणोत्यवितथेन कर्मणा ऋतं ब्रुवन्ननृतं संप्रयच्छन् ॥ तं वै मन्येत पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥२३॥ विद्यां श्रुत्वा ये गुरुं नाद्रियन्ते प्रत्यासन्ना मनसा कर्मणा वा ॥ तेषां पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं नान्यस्ते
भ्यः पापकृदस्ति लोके ॥२४॥ यथैव ते गुरुभिर्भावनीयास्तथा तेषां गुरवोऽप्यर्चनीयाः ॥२५॥ तस्मात्पूजयितव्याश्च संविभज्याश्च यत्नतः ॥
गुरवोऽर्चयितव्याश्च पुराणं धर्ममिच्छता ॥२६॥ येनानुप्रीणाति पितरं तेन प्रीतः प्रजापतिः ॥ प्रीणाति मातरं येन पृथिवी तेन पूजिता ॥२७॥ १९२
येनानुप्रीणात्युपाध्यायं तेन स्याद्ब्रह्म पूजितं ॥ मातृतः पितृतश्चैव तस्मात्पूज्यतमो गुरुः ॥२८॥ ऋषयश्च हि देवाश्च प्रीयन्ते पितृभिः सह ॥

ज्ञानो धर्म्ममन्यं समाचरेत्॥५॥ एवं वै तेऽभ्यनुज्ञानीयुः सं धर्म्म इति निश्चयः॥ एत एव त्रयो लोका एत एवाश्रमास्त्रयः॥६॥ एत एव त्रयो वे-
दा एत एव त्रयोऽग्नयः॥ पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः स्मृतः॥७॥ गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी॥ त्रिष्वप्रमाद्यन्
स्त्रीँल्लोकांश्च विजेष्यसि॥८॥ पितृवृत्त्या त्विमं लोकं मातृवृत्त्या तथापरं॥ ब्रह्मलोकं गुरोर्वृत्त्या नियमेन तरिष्यसि॥९॥ सम्यगेतेषु वर्तस्व
त्रिषु लोकेषु भारत॥ साधुब्राह्मणाग्रजांस्त्वं न चान्येषां च भारत॥१०॥ यशः प्राप्स्यसि भद्रं ते धर्मं च सुमहत्फलं॥ नैतानतिशयेज्जातु नात्यश्नी-
यान्न दूषयेत्॥११॥ नित्यं परिचरेश्चैव तद्वै सुकृतमुत्तमं॥ कीर्तिं पुण्यं यशो लोकान् प्राप्स्यसे राजसत्तम॥१२॥ सर्वे तस्यादृता लोका यस्यैते नृप
आदृताः॥ अनादृतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः॥१३॥ न चायं न परो लोकस्तस्य चैव परंतप॥ अमानिता नित्यमेव यस्यैते गुरवो
त्रयः॥१४॥ न चास्मिन्न परे लोके यशस्तस्य प्रकाशते॥ न चान्यदपि कल्याणं परत्र समुदाहृतं॥१५॥ तेभ्य एव हि यत्सर्वं कृत्वा न विसृजाम्य-
हं॥ तदासीन्मे शतगुणं सहस्रगुणमेव च॥१६॥ तस्मान्मे संप्रकाशन्ते त्रयो लोका युधिष्ठिर॥ दशैव तु सदाचार्यः श्रोत्रियानतिरिच्यते॥१७

धम                    भजानन्त्या

तादृशःसत्यान्नृतयोस्तत्व(?)नेत्वात वध्यते। यत्र विषये अहिंसोपकारादेः सत्यं अनुष्ठितं निश्चितं ते सत्यान्यो प्रवृत्ते निश्चितै वित भवति। ६॥ गं धस्य धूम्र वदुच्छ सर्वप्राणि वधाय उद्यतस्य वधात् वलाकः व्याधः हिंस्रः स्वभा स्वर्ग व प्राप्येति कर्णपर्वकथा ऽनुसंधेया॥७॥ ×३

सत्यस्य वचनं साधु न सत्याद्विद्यते परं। यत्तु लोकेषु दुर्ज्ञातं तं न प्रवक्ष्यामि भारत॥४॥ भवेत्सत्यमवक्तव्यं वक्तव्यमनृतं भवेत्। यत्रानृतं भवेत्सत्यं सत्यं वाप्यनृतं भवेत्॥५॥ तादृशो वध्यते बालो यत्र सत्यमनिष्ठितं। सत्यानृते विनिश्चित्य ततो भवति धर्मवित्॥६॥ अप्य नार्योऽकृतप्रज्ञः पुरुषोऽप्यतिदारुणः। सुमहत्प्राप्नुयात्पुण्यं बलाकोऽन्धवधादिव॥७॥ किमाश्चर्यमतो यन्मूढो धर्मकामोऽप्यधर्मवित्। सुमहत्प्राप्नुयात्पापं गंगायामिव कौशिकः॥८॥ तादृशोऽयमनुप्रश्नो यत्र धर्मः सुदुर्लभः। दुष्करः प्रतिसंख्यातुं तत्केनात्र व्यवस्यति॥९॥ प्र भवार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतं। यस्मात्प्रभवसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः॥१०॥ धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेण विधृताः प्रजाः। यत्स्या द्धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः॥११॥ अहिंसार्थाय भूतानां धर्मप्रवचनं कृतं। यः स्यादहिंसासंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः॥१२॥ श्रु तिधर्म इति ह्येके नेत्याहुरपरे जनाः। न च तत्प्रत्यसूयामो न हि सर्वं विधीयते॥१३॥ येऽन्यायेन जिहीर्षन्तो धनमिच्छन्ति कस्यचित्। तेभ्यस्तु न तदाख्येयं स धर्म इति निश्चितः॥१४॥ अकूजनेन चेन्मोक्षो नावकूजेत्कथंचन। अवश्यं कूजितव्ये वा शंकेरन्वाप्यकूजनात्॥१५॥ श्रेय

कः सत्यवादी वै भिक्षुः सत्यवक्ता नाभिमानित्वात् मार्गमुपदिश्य काषायिकान् पातितवान् असौ धर्मविन्नेत्यर्थः॥ कौशिकः तीने सत्यवशात् सर्पविशेषा[illegible] [illegible] [illegible] याः सर्पाः तीव्रष्ट्या सर्वलोकनाशः ×५× श्रुतीति। श्रुत्युक्तोऽर्थः सर्वधर्मेषु त्यादिना। श्वेनादेर्वमेत्या भावात्। छलतोऽपि वयत्कर्म नानर्थे नांतु बध्यते॥ ×



१९३

अनुवृत्त्यः ५

५५ मूढः कर्णपर्वे ५८ मूकः। गंगा संभवेत॥८॥

तूपकार न्योपि

कर्णपर्वीतः ३

धर्मवत् तांतिवि तेति ४

येवेला भिवुनन्द जनेर ३

१९३

कौशिकः

केवलप्रीतिहेतुत्वात्तेभ्य[illegible]ति शेवनमीदृक्फलस्य शुश्रूषादेर्यस्तु फलदर्शनरवधर्म इत्यर्थः॥ स्वयस्वनाथ
मपि विधीयते धर्मत्वेन बोध्यते ॥१३॥ प्रदृति। अन्यायेनेति छेदः। बुभुक्षितेभ्यः स्वेभ्यो भ्यो धनिकेन ज्ञापयेत् पितृभ्यस्तु ज्ञापयेदेवे
त्यर्थः॥१४

पूज्यमानेषु गुरुषु तस्मात् पूज्यतमो गुरुः॥२९॥ केन विज्ञवत्केन स्वकर्जयो गुरुर्भवेत्॥ न च माता न च पिता लोके यादृशो मे गुरुः॥ ३०॥ न
ते वमानमर्हन्ति न च तेषां दूषयेत् कृतं॥ गुरूणामेव सत्कारं विदुर्देवा महर्षिभिः॥३१॥ मन्यत्तु पितरं मातरं च ये भिद्युर्यन्ते मनसा कर्मणा वा॥
तेषां पापं भ्रूणहत्या विशिष्टं तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके॥३२॥ साधवो गुरवः पूज्या आश्रमा गावस्तपस्विनः॥ तत्पूजा करणे दोषो ब्रह्म
त्वा समो भुवि॥३३॥ भूत्वा समृद्धो यो न विभर्ति पुत्रः स्वयोनिजः पितरं मातरं च॥ तदेव पापं भ्रूणहत्याविशिष्टं तस्मान्नान्यः पापकृदस्ति लोके॥
३४॥ मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य स्त्रीघ्नस्य गुरुघातिनः॥ चतुर्णां स्वयमेतेषां निष्कृतिं नानुशुश्रुम॥३५॥ एतत्सर्वमनिर्देशेनेवमुक्तं यत्कर्तव्यं पु
रुषेणेह लोके॥ एतच्छ्रेयो नान्यदस्माद्विशिष्टं सर्वान्धर्माननुसृत्यैतदुक्तं॥३६॥ शांतौ राजधर्मे॥१०७॥ युधिष्ठिर उवाच॥ कथं धर्मे स्थ
तुमिच्छन्नरो वर्तेत भारत॥ विद्वञ्जिज्ञासमानाय प्रब्रूहि भरतर्षभ॥१॥ सत्यं चैवानृतं चोभे लोकानावृत्य तिष्ठतः॥ तयोः किमाचरेद्राजन्पु
रुषो धर्मनिश्चितः॥२॥ किंस्वित्सत्यं किमनृतं किंस्विद्धर्म्यं सनातनं॥ कस्मिन्काले वदेत्सत्यं कस्मिन्कालेऽनृतं वदेत्॥३॥ भीष्म उवाच॥

अथवत्सकानिधनार्जनकारी अयमर्थो बलात्कृतं तु तेनैवीत्यादालीकृतो पक्षः ॥ तेवेतत्कपटं करोति तेन धनं नक्षमिति वदन्ति वित्त ताडृशा रनितेषु

अमानवं ग्राछरंशटवेवकः तु मानवं २२। धनेनैव श्रेयो न धर्म इत्यर्थः। २३। २४। मा संगमः संगमो मा कार्षीत् अहेतुधर्मिणि लि। विप्रयो

राहृतं हंतिहत स्वसहन्यते ॥ ३८ ॥ नेषुयः समयं कश्चित्कुर्वीत नहतबुद्धिषु ॥ ३९ ॥ यथा काकश्च गृध्रश्च तथैवोपधिजीवनः ॥ ऊर्ध्वं देहवि

योगांते भवत्येतासु योनिषु ॥ ४० ॥ यस्मिन्यथा वर्त्तते यो मनुष्यस्तस्मिंस्तथा वर्तितव्यं स धर्म्मः ॥ मायाचारो मायया बाधितव्यः साध्वाचारः सा

धुना प्रत्युपेयः ॥ ४१ ॥ शांतेराजधर्म्मे सत्यानृतके ॥ १०९ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ क्लिश्यमानेषु भूतेषु तैस्तैर्भावैस्ततस्ततः ॥ दुर्गाण्यतितरं

येन तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १ ॥ भीष्म उवाच ॥ आश्रमेषु यथोक्तेषु यथोक्तं ये द्विजातयः ॥ वर्त्तंते संयतात्मानो दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ २ ॥ ये द

म्भावं चरंति स्म येषां वृत्तिश्च संयता ॥ विषयांश्च निगृह्णंति दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ३ ॥ प्रत्याहुर्नोच्यमाना ये न हिंसंति च हिंसिताः ॥ प्रय

च्छंति न याचंते दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ४ ॥ वासयंत्यतिथीन्नित्यं नित्यं ये चानसूयकाः ॥ नित्यं स्वाध्यायशीलाश्च दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ५ ॥

मातापित्रोश्च ये वृत्तिं वर्त्तंते धर्मकोविदाः ॥ वर्ज्जयंति दिवास्वप्नं दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ६ ॥ ये पापं न कुर्वंति कर्म्मणा मनसा गिरा ॥ निक्षिप्त

दंडा भूतेषु दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ७ ॥ ये न लोभान्नयंत्यर्थान् राजानो रजसान्विताः ॥ विषयान्परिरक्षंति दुर्गाण्यतितरंतिते ॥ ८ ॥ स्वेषु दा

जनं विमोगं पतेषा पाः कुर्वीतीत्यर्थः। २५। अयुभिति। पापानां पापिनां मध्ये वा बद्धउप (५२) देशार्हः कश्चिदपि नास्ति किंतु सर्वं

धर्म इत्येव तेषां निश्चयः। अधर्म ... २६। ... ईदृशैः ... मिष्यामीति धृतं यथा स्वकीर्वेत।



स कुर्वीत। ताडृशानां वधे पुण्यमस्तीति भावः। २७। २८। अकृतात्मनः। १०९। अध्यायः॥

१९५

१९४

कूजनन [illegible]
(margin) पार्थः ॥ (margin) पूर्वकं पूर

अपि लेतुं धर्म (१७) इति सार्द्धः ॥ यदा धनं त्वदीयं ... मो मरीयः ... [illegible] ... इति नियम
॥१८॥ तेभ्यः स्तेनेभ्यः ॥ ... स्यात् तदा ... [illegible] ... इति वेत्
... [illegible] ... दीना धुनन ... [illegible]

स्तज्ञानन्तं वक्तुं सत्यादिति विचारितं ॥ यः पापैः सह संबंधान्मुच्यते शपथादपि ॥१६॥ न तेभ्योपि धनं देयं शक्ये सति कथंचन ॥ पापेभ्यो
हि धनं दत्तं दातारमपि पीडयेत् ॥१७॥ स्वशरीरोपरोधेन धनमादातुमिच्छति ॥ सत्यसंप्रतिपत्त्यर्थं ये ब्रूयुः साक्षिणः क्वचित् ॥१८॥ अ
नुक्त्वा तत्र तद्वाक्यं भवंत्यनृतवादिनः ॥ प्राणात्यये विवाहे च नवोक्तेप्यनृतं भवेत् ॥१९॥ अर्थस्य रक्षणार्थाय परेषां धर्मकारणात् ॥ प
रेषां सिद्धिमाकांक्षन्नीचः स्याद्धर्मभिक्षुकः ॥२०॥ प्रतिश्रुत्य न दातव्यः स्वकार्यस्तु बलात्कृतः ॥ कश्चिद्धर्मसमयात्प्रच्युतो धर्मसाधनः ॥२१॥
दंडेनैव स हंतव्यस्तं पंथानं समाश्रितः ॥ च्युतः सदैव धर्मेभ्यो मानवं धर्ममास्थितः ॥२२॥ शठः स्वधर्ममुत्सृज्य तमिच्छेदुपजीवितुं ॥ सर्वोपा
यैर्विहंतव्यः पापो निकृतिजीवनः ॥२३॥ धनमित्येव पापानां सर्वेषामिह निश्चयः ॥ अविषह्या ह्यसंभोज्या निकृत्या पतनं गताः ॥२४॥ च्यु
ता देवमनुष्येभ्यो यथा प्रेतास्तथैव ते ॥ निःपुण्यास्तपसा हीनाश्चैषां तैः सह संगमः ॥२५॥ धर्मं नाशयतां दुःखवनं जीविताद्वियोजनं ॥ अयं ते
रो वतां धर्म इति वा अप्रयत्नतः ॥२६॥ न कश्चिदस्ति पापानां धर्म इत्येष निश्चयः ॥ तथागतं च यो हन्यान्नासौ पापेन लिप्यते ॥२७॥ स्वकर्म

(margin) स्पर्श (margin) रीत

स्यवा क्येस त्यसे प्रतिसंप्रवादार्थं माहृत्तां सादिलो वा (मा२) अ मतुं योग्यं वा उक्तो शतं कृष्या ... स्थैव निश्चय वादित्वात् १
... धनवान ... [illegible] ... पिपन्नीपमर्थ परदेहि ... स्यति २०
पदिनु ... पेर वला भाला ... स्मा ... प्रति श्रुत्वं तदा ना ... तेर्थोथ मर्तनेय या भाग ... तव्यः ॥
सौ

ण्यतितरं ति ते ॥२०॥ ये क्रोधं संनियंछंति व्यक्तान्त्रशमयंति च ॥ न च कुप्यंति भक्तानां दुर्गाण्यतितरंति ते ॥२१॥ मद्यं मांसं वर्जयंति न ज्ञयंतीह
मानवाः ॥ जन्ममृत्युभयं चैव दुर्गाण्यतितरंति ते ॥२२॥ यात्रार्थं भोजनं येषां संतानार्थं च मैथुनं ॥ वाक्सत्यवचनार्थाय दुर्गाण्यतितरंति ते ॥
२३॥ ईश्वरं सर्वभूतानां जगतः प्रभवाप्ययं ॥ भक्ता नारायणं देवं दुर्गाण्यतितरंति ते ॥२४॥ यस्य पद्मारक्ताक्षः पीतवासा महाभुजः ॥ सु
हृद्भ्रातेव मित्रं च संबंधी च तवाच्युतः ॥२५॥ य इमान्सकलाँल्लोकान्धर्मो वत्परिवेष्टयेत् ॥ इच्छेत्प्रभुरचिंत्यात्मा गोविंदः पुरुषोत्तमः ॥२६
स्थितः प्रियहिते जिष्णो स एष पुरुषोत्तमः ॥ राजंस्तव च दुर्धर्षो वैकुंठः पुरुषर्षभः ॥२७॥ य एनं संश्रयंतीह भक्ता नारायणं हरिं ॥ ते तरं
तीह दुर्गाणि न चात्रास्ति विचारणा ॥२८॥ दुर्गातितरणं ये च पठंति श्रावयंति च ॥ पाठयंति च विप्रेभ्यो दुर्गाण्यतितरंति ते ॥२९॥ इति कृत्य
समुद्देशः कीर्तितस्ते मयानघ ॥ तरंते येन दुर्गाणि परत्रेह च मानवाः ॥३०॥ स्त्वगंति भगवद्धर्मान्हृत्वेव धर्मतमा मता ॥ ये वा वै भगवन्नाम
मुखे तिष्ठति नित्यशः ॥३१॥ ये तु नैवं हि कुर्वंति न तरंति भवार्णवं ॥ कलिरूपं निनतुनं प्राप्य राजन्न चान्निशामया ॥३२॥ इति श्रीशान्तोराजधर्मे

स्तुत:३

रेखवर्त्तंते न्याय्यवृत्तिम्नताश्च ते ॥ अग्निहोत्रपराः संतो दुर्गाण्यतितरंति ते ॥ ९ ॥ आहवेषु च ये शूरास्त्यक्त्वा मरणजं भयं ॥ धर्मेण राज्यमि
च्छंति दुर्गाण्यतितरंति ते ॥ १० ॥ ये वदंतीह सत्यानि प्राणत्यागेप्युपस्थिते ॥ प्रमाणभूता भूतानां दुर्गाण्यतितरंति ते ॥ ११ ॥ कर्माण्यकुह
कार्याणि येषां भावश्च संनुतः ॥ ये न पुष्पं तपस्यंति कौमारब्रह्मचारिणः ॥ येषामर्थाश्च संबद्धा दुर्गाण्यतितरंति ते ॥ १२ ॥ अनध्यायेषु ये वि
प्राः स्वाध्यायं नेह कुर्वते ॥ तपो निष्ठा सुतपसो दुर्गाण्यतितरंति ते ॥ १३ ॥ ये तपश्च तपस्यंति कौमारब्रह्मचारिणः ॥ विद्यावेदव्रतस्नाता दुर्गा
ण्यतितरंति ते ॥ १४ ॥ ये च संशांतरजसः संशांततमसश्च ये ॥ सत्वे स्थिता महात्मानो दुर्गाण्यतितरंति ते ॥ १५ ॥ येषां न कश्चित्त्रसति त्रस
न्ति हि कस्य चित् ॥ येषां मान्यतमो लोको दुर्गाण्यतितरंति ते ॥ १६ ॥ परस्त्रियां न गच्छंति ये सन्तः पुरुषर्षभाः ॥ धाम्याद्दर्शान्निवृत्ताश्च दु
र्गाण्यतितरंति ते ॥ १७ ॥ सर्वान्देवान्नमस्यंति सर्वधर्मांश्च शृण्वते ॥ ये श्रद्दधाना दांताश्च दुर्गाण्यतितरंति ते ॥ १८ ॥ ये न मानितमिच्छंति
मानयंति च ये परान् ॥ मान्यमाना नमस्यंति दुर्गाण्यतितरंति ते ॥ १९ ॥ ये वेश्मान्याद्धानि कुर्वंति नित्यं नित्यं प्रजार्थिनः ॥ सुविशुद्धेन मनसा दुर्गा

अकवट२

वह्नि...

श्मशाने प्रदिमे वासो समाधिर्मे निशास्पतां॥ आत्म फलं सुकर्म्माणि वाग्वेन धर्म्मकारणं॥१३॥ आग्वेनयो द्विजं हन्या दन्या हन्याद्धनाद्य
जं॥ किंतु न स्यान कं नस्या त्तद्वाद्दत्तं वृथा भवेत्॥१४॥ भवंतः स्वार्थलोभेन केवलं भक्षणेरताः॥ अतु वंधेन्योन्ये मातं न पश्यंति मो हितः
१५॥ अपत्यं यक्षनां गर्धाम पर्यापनैय दूषितं॥ इहवामुत्र वा निष्टं तस्माद्दत्तिं नरोचये॥१६॥ तं स्रुविं पंडितं मत्वा शार्दूलः ख्यातविक्रमः॥
स्त्वात्म सदृशी प्रज्ञां साविवे वरयत्त्वयं॥१७॥ शार्दूल उवाच॥ सोम्य विज्ञान नृपस्त्वं गच्छं प्राज्ञां स्यासह॥ क्रियंतां मी क्षिताभोगाः प
रिर्तार्याश्च पुष्कला॥१८॥ तोस्य॥ इति वयं ख्याता भवंतं ज्ञाय यामहे॥ मद्रुपर्वं हितं चैव ब्रेयश्चाधिभ विष्यति॥१९॥ अयसंतदृश्यनहा
कं मृगेंद्रस्य नरा त्मनः॥ गोमायु संश्लिनं वाक्यं वभाषे किं विहनतः॥२०॥ गोमायुरुवाच॥ सदृशं मृगराजेंद्र तव वाक्यं मदंतरं॥ यत्स
हायान्मृगयसे धर्म्मार्थ कुशलान् शुचीन्॥२१॥ न शक्यं ह्यनमात्येन महत्त्वमनुशासितुं॥ दुष्टामात्येन वा वीर शरीर परि पंथिना॥२२
सहायानं नुरक्तां श्च नयज्ञानुपसंहितान्॥ परस्परमसंस्पष्टान् विजिगीषून लोलुपान्॥२३॥ अनतीनोपधाश्चा ज्ञाद्विहितेनुकाम्मनस्विनः॥

नाम कार्यं ४

पनम्ः
म हानिः ३

मनिम्मत्रं
२

१९६

नीप्सिताः ४

196

दुर्गारोगजरसं॥१०२॥ युधिष्ठिर उवाच॥ असौम्यः सौम्यरूपेण सौम्यात्मा सौम्यदर्शनः॥ ईदृशान्नृपुरुषांस्तात कथं विद्यामहे वयं॥१॥ भीष्म उ
वाच॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पुरातनं॥ व्याघ्रगोमायुसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर॥२॥ पुरिकायां पुरि पुरा श्रीमत्यां पौरिको नृपः॥ परहिंसा
रतिः क्रूरो बभूव पुरुषाधमः॥३॥ स त्वायुषि परिक्षीणे जगामानीप्सितां गतिं॥ गोमायुत्वं च संप्राप्तो दूषितः पूर्वकर्मणा॥४॥ संस्मृत्य पूर्वभूति
च निर्वेदं परमं गतः॥ न भक्षयति मांसानि परैरुपहृतान्यपि॥५॥ अहिंस्रः सर्वभूतेषु सत्यवाक् सुदृढव्रतः॥ स चकार च यथाकालमाहारं पतिते
फलैः॥६॥ श्मशाने तस्य चावासो गोमायोः संमतोऽभवत्॥ जन्मभूम्यनुरोधाच्च नान्यं वासमरोचयत्॥७॥ न तस्य शौचममृष्यंतस्ते सर्वे सहजा
तयः॥ चालयंति स्म तां बुद्धिं वचनैः प्रश्रयोत्तरैः॥८॥ वससि त्वं वने रौद्रे शौचे वर्तितुमिच्छसि॥ इयं हि विप्रतिपत्तिस्ते यदा त्वं पिशिताशनः॥

विपरीता

९॥ तत्समानो भवास्माभिर्भोज्यं दास्यामहे वयं॥ मूलं शौचं परित्यज्य यद्धि भुक्तं तदस्तु ते॥१०॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच समाहितः॥
मधुरैः प्रसृतैर्वाक्यैर्हेतुमद्भिरनिष्ठुरैः॥११॥ अप्रमाणं प्रसूतिर्मे शीलेन क्रियते कुलं॥ प्रार्थयामि च तत्कर्म येन विस्तीर्यते यशः॥१२

नीतिमेतः पराः स्वं नो व पामी युः परेम पि ॥३५॥ एकः स्केनसंगम्य परहे वूयां हितं वचः ॥ नववैत्वया कार्ये व तातमोहं हितां हि ते ॥३६॥
मयासं मे च्यपश्चा च नहिंस्याः स विवास्त्वया ॥ मदीयानां च कुपितो मा ते दंडं नि पातयेः ॥३७॥ स्वमस्त्वित्तिनासो मृगेन्द्रेणाभिपूजितः
आसवान्मतिस्ता विद्धं गोमायुर्वाक्यमब्रवीत् ॥३८॥ नं तथा सत्कृतं हृष्टा पज्यमानं स्वकर्मसु ॥ प्राद्विषन्कृत संघाताः पूर्वभृत्या मुहुर्मुहुः ॥
३९॥ भृत्य उवाच ॥ यो स्मान्संतानयित्वा पूजयित्वा प्रसादयेत् ॥ दोषेस्तु संमतो नेतुमैच्छन्नेव भवद्भयः ॥४०॥ अन्यथा च कृताः सर्वे परद्रव्याभि
हारिणाः ॥ अशक्ताः किंचिदादातुं द्रव्यं गोमायुयंत्रिताः ॥४१॥ उत्थानं च विक्रान्तद्विः कथाभिः प्रतिलोभ्यन ॥ अनेन नभ्य रता वै च बुद्धि
रस्य विलोभ्यते ॥४२॥ न वापि समहाप्राज्ञस्तस्मा दैर्याद्ध वालुर ॥ अथास्य समयं कृत्वा विनाशाय न तापरे ॥४३॥ ईप्सितं च मृगेन्द्रस्य मांसं
यत्तत्र संस्कृतं ॥ अपनीय स्वयं तद्धि तैन्यस्तं तस्य वेश्मनि ॥४४॥ यदर्थं चाप्य पहृतं येन तच्चैव मर्षितं ॥ तस्यैतद्धि दितं तत्र वै कारणार्थं च
मर्षितं ॥४५॥ समयोयं कृतस्तेन सा विप्यमुपगच्छता ॥ नोपचात स्त्वया कार्यो राजन्मैत्र मिहेच्छता ॥४६॥ भी उवाच ॥ क्षुधितस्य मृगेन्द्र

१ विपमितं 197

मांस गुणाः ४

पञ्चतन्त्र ४

६७

सम यो: २

आपद्यं ति २

रुजयेयाम हाभाग यथा वार्यान्यथापितृन् ॥२५॥ नत्वेवं मम संतोषाद्रोवनेन्यन्नराधिपं ॥ नकामयेसुखान्भोगानैश्वर्यंवनवद्दाश्वयं ॥
नयोन्दयतिहिमेयोगं नवभक्तैः पुरातनैः ॥ तत्वांविभेदयिष्यंति दुःशीलाश्चमदंतरे ॥२६॥ ननेंऽश्वयः स्त्राह्यनीयोसन्येषामपिभास्वतां ॥
नात्मासुमहाभागः पापकेर्वप्यसात्कृतः ॥२८॥ दीर्घदर्शी महोत्साहः स्थूलवक्ता महाबल ॥ इत्येवामोद्यकृतोस्मि भोग्यैश्च समलंकृतः
२९॥ नस्वल्पेनास्मि संतुष्टो नदुःखाच्च निरुद्विजा ॥ सेवायां वापिना भिज्ञः स्वच्छंदेन वनेचर ॥२९॥ राजोपक्रोशदोषाश्च सर्वे संश्रयवासि
नां ॥ व्रतचर्यां तु निःसंगा निर्भया वनवासिनां ॥३०॥ त्येयमाहूयमानस्य यन्निवृत्तिभयं हृदि ॥ नततिष्ठतितुष्टानां वनमूलफलाशिनां
३१॥ पानीयं वा निरायासं स्वाद्वन्नं वा भयोत्तरं ॥ विचार्य खलु पश्यामि तत्सुखं यत्र निर्वृतिः ॥३२॥ अपराधं न कुर्वंति भृत्याः शिष्टा नराधि
पैः ॥ उपद्यानैर्यथाभृत्या दूषिता निधनं गताः ॥३४॥ यदि त्वेतन्मया कार्यं मृगेन्द्र यदि मन्यसे ॥ समयं कृत्वा तु मिच्छामि वृत्तिं न च यं यामपि
३३ म टि यामानुनीयास्ते श्रोतव्यं च हितं वचः ॥ कल्पिता या च मे वृत्तिः सा भवेत्त्वयि सुस्थिरा ॥ न रोचयेयं मन्येन संधिं वै सह कर्हिचित् ॥

शृगालस्य शब्दस्यापि १

ऽप्यलौल्यं दोषस्स्वनिपात्यते॥ मुनेरपि वनस्थस्य स्वानि कर्माणि कुर्वतः॥५९॥ उत्पद्यन्ते त्रयः पक्षा मित्रोदासीनशत्रवः॥ मुग्धानां
शुचयो द्वेष्याः कातराणां तरस्विनः॥६०॥ मूर्खाणां पंडिता द्वेष्या दरिद्राणां महाधनाः॥ अधार्मिकाणां धार्मिका द्विरूपाणां सुरूपिणः॥६१
बहवः पंडिता मूर्खा लुब्धा मायोपजीविनः॥ कुर्युर्दोषमदोषस्य बृहस्पतिमतेरपि॥६२॥ शून्ये तत्र गृहे न्यस्तं यद्यप्यपहृतं नव॥
न दृश्यते ह्रियमाणः साधुना वह्निरश्मना॥६३॥ असभ्यास्सभ्यसंकाशाः सभ्याश्चासभ्यदर्शनाः॥ दृश्यन्ते विविधा भावास्तेषु युक्तं परी
क्षणं॥६४॥ नवा न दृश्यते व्योम खद्योतो हव्यवाडिव॥ न चैवास्ति तलं व्योम्नि खद्योते न हुताशनः॥६५॥ तस्मात्प्रत्यक्षदृष्टोऽपि युक्तो
ह्यर्थः परीक्षितुं॥ परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान्न पश्चात्परितप्यते॥६६॥ न दुष्करमिदं पुंसां व्याजेनाभावितात्परं॥ ख्यापनीयो यशस्स्यो वलो
केप्रभेवतां त्वमा॥६७॥ स्थापितो यं त्वया पूर्वं सामंतेष्वपि विश्रुतः॥ दुःखं वासौ ध्रियते पात्रं धार्यतामेव ते सुहृद्॥६८॥ दूषितं परदोषैर्हि
गृह्यते योन्यथा प्रभुविभ॥ स्वयं संदूषितनामान्यः क्षिप्रमेव विनश्यति॥६९॥ तस्मात्स्वयं महाप्राज्ञो गोमायोः कश्चिदागतः॥ धर्मात्मा तेन वा

शार्दूल उवाच ३

प्रमूरागोः २

१९८

उत्तरम् १

198

स्य भोक्तुर्मेस्युत्थितस्य च ॥ भोजनायोपहर्त्तव्यं तन्मांसं नोपहृस्यते ॥ ४७ ॥ मृगराजेन व्याघ्रं तं दृश्यतां वीर इत्युत ॥ भक्तं कैश्चापि तन्मांसं मृगे
न्द्रायोपवर्णितं ॥ ४८ ॥ स विदेनापनीतं ते विदुर्वा प्राज्ञमानिना ॥ स एष वस्त्व घ शार्दूल श्रुत्वा गोमायुचापलं ॥ ४९ ॥ चक्रे नाम निर्विन्नो राज्ञो
वधं वास्य व्यरोचयत् ॥ छिद्रं तेन तस्य तद्दृष्ट्वा प्रोचुस्ते पूर्वमंत्रिणः ॥ ५० ॥ सर्वेषामेव योऽस्माकं वृत्तिभंगे प्रवर्त्तते ॥ निश्चितैषेवं पुनस्तस्यते
तत्कर्मोप्यवरोचयत् ॥ ५१ ॥ इदं तस्येदृशं कर्म किं तेन न कृतं भवेत् ॥ श्रुतश्च स्वामिना पूर्वं यादृशो नैव तादृशः ॥ ५२ ॥ व्याघ्रो नैरोगेव
धर्मिष्ठः स्वभावेन च दारुणः ॥ धर्मच्छेदी ह्ययं पापो व्याघ्रवीर परिग्रहः ॥ ५३ ॥ कार्यार्थं भोजनार्थं च ब्रतेषु कृतवान् श्रमं ॥ यदि विश्रम्य
पोहैव न ह्येदं दर्शयामते ॥ ५४ ॥ तं मांसं चैव गोमायोस्तत्र गारदागुप्तौ कितं ॥ मांसापनयं ज्ञात्वा व्याघ्रः श्रुत्वा वनद्वचः ॥ ५५ ॥ आज्ञाप्य
माह तदा गोमायुर्वध्यतामिति ॥ शार्दूलस्य वचः श्रुत्वा शार्दूलतनुजस्ततः ॥ ५६ ॥ मृगराजं हितैर्वाक्यैः संबोधयितुमागमत् ॥ पितरेन तत्
त्वच्चयाम्या ह्येरूपैरं भ्रसंयुतं ॥ ५७ ॥ कर्मसंयर्षजैर्देवैर्दूष्येताञ्जुविभिः श्रुतिः ॥ नो छिन्नां सहते कश्चित् ब्रह्मयां वेदिकारकां ॥ ५८ ॥ श्रुवेरपि

८१ स्थापितं ३ २९० है २

उत्तमं २ क१ उभयोः ॥ ज्यध
९:६४

त्वपिवापिवधिष्वासेममोद्वेगोभविष्यति॥८२॥शंकिताश्चमृवृत्तानां परस्परमनुदर्शिनः॥ अस्निग्धाश्चैवदुस्तोषाः कर्म्मैतत इहदुष्करं॥८
३॥ खेनपिलभ्यते भिन्नंश्लिष्टंदुःखेन भिद्यते॥ भिन्नश्लिष्टातुयाप्रीतिर्नसास्नेहेनवर्त्तते॥८४॥ कश्चिदेवहितोभर्तुर्दृश्यतेनपरात्मनः॥ का
र्यापेक्षाहिवर्त्तन्तेभावाः स्निग्धासुदुर्लभाः॥८५॥ सुदुःखंपुरुषज्ञानंचित्तंह्येषांचलाचलं॥ समर्थोवाप्यशक्तोवाशतेष्वेकोधिगम्यते
८६॥ अकस्मात्प्रक्रियान्नृणामकस्माच्चापकर्षणं॥ शुभाशुभेमहत्त्वंचप्रकर्तुंबुद्धिलाघवं॥८७॥ एवंविधंसांत्वमुक्त्वाधर्म्मकामार्थहेतु
मत्॥ प्रसादयित्वाराजानंगोमायुर्वनमभ्यगात्॥८८॥ अगृह्यानुनयंतस्यमृगेन्द्रस्यसबुद्धिमान्॥ गोमायुःप्रायमास्थायत्यक्त्वादेहंदिवंय
यौ॥८९॥ शांतिपर्वणिराजधर्म्मेव्याघ्रगोमायुसंवादः॥११०॥ युधिष्ठिरउवाच॥ किंपार्थिवेनकर्त्तव्यंकिंचकृत्वासुखीभवेत्॥ एतदाच
क्ष्वतत्त्वेनसर्वंधर्मभृतांवर॥१॥ भीष्मउवाच॥ हंततेहंप्रवक्ष्यामिशृणुकार्यैकनिश्चयं॥ यथाराज्ञेहकर्त्तव्यंयच्चकृत्वासुखीभवेत्॥२
नचैवंवर्त्तितव्यंस्मयथेदमनुशुश्रुम॥ उष्ट्रस्यतुमहद्वृत्तंतन्निबोधयुधिष्ठिर॥३॥ जातिस्मरोमहानुष्ट्रःप्राजापत्येयुगेभवत्॥ तपःसु

१९९

193

म नत्ग धं ?

ग॰ स॰ पं॰ ४

स्वातंयथैतत्कपटंस्तुतं ॥७०॥ ततो विज्ञातचारित्रं सत्वश्चार्वापि मोदितः ॥ परिष्वज्यांश्च संसक्तेहं मृगेन्द्रेण पुनः पुनः ॥७१॥ अवास्य यत्नेध
र्म्मिष्टं मृगेन्द्रं शास्त्रवित्तमं ॥ तेन तत्परणसंतुष्टः प्रार्थमासितुमैच्छतं ॥७२॥ शार्दूलस्तं तु गोपुंस्नेहात्फोत्फुल्ललोचनः ॥ अवार्यत्तर्थनिवं
पञ्जयाप्रतिपञ्जयत् ॥७३॥ तं समगेममायुरालोक्य स्नेहाद्गतसंभ्रमः ॥ उवाच शरणो वाक्यं बाष्पगद्गदया गिरा ॥७४॥ पजितोहं त्वया
पर्वेषपथ्वैवविमानितः ॥ परेषामास्पदं नीतो वल्लुनाहाम्पहं त्वयि ॥७५॥ असंतुष्टाश्च भृताः स्थानाद्माना[illegible]प्रोपिताः ॥ स्वयमेवाय
हताभत्या येचाप्युमर्दिताः परैः ॥७६॥ परिन्वीरणाश्चलुब्धाश्च क्रुद्धाभीताः प्रतारिताः ॥ हृतस्वा मानिनो येवत्यक्तादांताश्च ते सवः ॥७७॥
संत्ता पिताश्चये के विश्वास नैश्च प्रतीक्षिणः ॥ अंतर्हिताः सोपहिताः स्तेसर्वेपरसाधनाः ॥७८॥ अवमानेच युक्तस्य स्वात्भ्रष्टस्य वापुनः ॥
कथं वाज्ञोमिविश्वासं सोहं तिष्ठामि वाकयो ॥७९॥ समर्थं मां च संगृह्य स्यापयित्वा परीक्षितः ॥ स्तंतं च समयं भित्वा त्वयास्म्यवमानितः ॥८०
प्रथमं ये समाख्याय शीलवानिति संसदि ॥ नवाच्यं तस्य वैगुण्यं प्रतिज्ञां परिरक्षता ॥८१॥ एवं त्वावमतस्य[illegible]दिष्ट्वा संमैनयास्यसि ॥

घं छित्वा प्रयोगेन नियतेंद्रियः॥ वर्णतस्त्वबुद्धिमूलं तु विजयं मनुरब्रवीत्॥१७॥ बुद्धिश्रेष्ठानि कर्म्माणि बाहुशौर्याणि भारत॥ तानि जंघाजघन्या
नि भारप्रत्यवराणि च॥१८॥ राज्यं तिष्ठति दक्षस्य संगृहीतेंद्रियस्य च॥ आर्त्तस्य युक्तेन मरसौ विजयं मनुरब्रवीत्॥१९॥ परीक्ष्यकारिणो
ह्यर्था स्तिष्ठंतीह युधिष्ठिर॥ सहाययुक्तेन मही कृत्स्ना शक्या प्रशासितुं॥२०॥ इदं हि सद्भिः कथितं विधिज्ञैः पुरा महेंद्रप्रतिमप्रभाव॥ मया पि
वोक्तं नवशास्त्रदृष्ट्या यथैव बुद्ध्या प्रचरस्व राजन्॥२१॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे उष्ट्रग्रीवाख्याने॥११२॥ युधिष्ठिर उवा
च॥ राजा राज्यमनुप्राप्य दुर्लभं भरतर्षभ॥ अमित्रस्यातिवृद्धस्य कथं तिष्ठेदसाधनः॥१॥ भीष्म उवाच॥ अत्राप्युदाहरंतीममितिहासं पु
रातनं॥ सरितां चैव संवादं सागरस्य च भारत॥२॥ पुरा युगलयेश्वस्सागरस्सरितांपतिः॥ पप्रच्छ सरितः सर्वाः संशयेतां नरात्मना॥३
सागर उवाच॥ प्रगळुशाखोन्पश्यामि निहतान्कालिनो द्रुमान्॥ युष्माभिरिह पूर्णाभिर्नद्यस्तत्र न वेतसः॥४॥ अकायश्चाल्पसारश्चै
वेतसः कूलजा स्थ वः॥ अवज्ञया वा नीता स्थ किं च वा न न वः कृतः॥५॥ इदं सर्वं श्रोतुमिच्छामि सर्वासामेव वो मतं॥ यथा वेमानि कूल

गुहूर्तं त्रस्तुतद्य तासमताये न चानह २

२००

200

[illegible]

दे.न.२

महद्दानिर्दशरूपे शंसितव्रतः ॥४॥ नयसस्तस्य चोनेयश्रीतिमान भवद्विभुः ॥ वरेण छंदयामास ततस्तैनं पिनाकधृक् ॥५॥ उष्ट्र उवाच ॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेन दीर्घग्रीवा भवेदिह ॥ योजनानां शतं साग्रं गच्छामि चरितुं विभो ॥६॥ एवमस्त्विति चोक्तः स वरदेन महात्मना ॥ प्रतिलभ्य वरं स्वं भगात्तु दुष्टस्वकं वनं ॥७॥ स चकारेनदालस्य वरदानात्तु दुर्मतिः ॥ न चेच्छद्धरितुं गन्तुं दुरात्मा कालमोहितः ॥८॥ स कदाचित्प्रसार्यैव तां ग्रीवां शतयोजनां ॥ चचार श्रान्तहृदयो वातश्चागात्ततो महान् ॥९॥ स गुहायां शिरोग्रीवां निधाय पशुरात्मनः ॥ आस्ते तु वर्षमभ्यागात्सुमहद्दतो वमर्जयत् ॥१०॥ अथ शीतपरीताङ्गो जंबुकः क्षुच्छ्रमान्वितः ॥ स्वदारसहितो गुहामाशु प्रविवेश जलार्दितः ॥११॥ स दृष्ट्वा मांसजीवी तु सुभृशं क्षुच्छ्रमान्वितः ॥ अभक्षयत्ततो ग्रीवामुष्ट्रस्य भरतर्षभ ॥१२॥ यदा त्वबुध्यतात्मानं भक्ष्यमाणं स वै पशुः ॥ तदा संकोचने यत्नमकरोद्दुःखितः ॥१३॥ यावदूर्ध्वमधश्चैव ग्रीवां संक्षिपते पशुः ॥ तावत्तेन सदारेण जंबुकेन स भक्षितः ॥१४॥ स हत्वा भक्षयित्वा च तमुष्ट्रं जंबुकस्तदा ॥ विगते वातवर्षे तु निश्चक्राम गुहामुखात् ॥१५॥ एवं दुर्बुद्धिना प्राप्तमुष्ट्रेण निधनं तदा ॥ आलस्यं हन्त वा नुष्ठाम महान्तं दोषमागतः ॥१६॥ त्वमप्येवं वि

दृढिर्भव
६४

कृतं मानो मेषी रुष्यते वायमार्ह वै ॥३॥ विहसंतमुक्तेनेन शयंतमिवातुरं॥ लोके विद्वेषणीवेन्निवृत्तं निपद्यते॥४॥ इतिसंस्ना
घ नीयेनकर्मणा निरपत्रपः॥ इदस्तु को मया कश्चित्तम्भनोजनसंसदि॥५॥ सनत्रब्रीडितः कोम्यजल्पो विनिष्ठते॥ स्नाघनंस्नाघ
नीयेनकर्मणा निरपत्रपः॥६॥ उपेन्द्रितयोयत्नेन ताद्दशः पुरुषाधमः॥ यद्यद्दृयादस्यमतित्तन्न दस्यसरेद्बुधः॥७॥ श्राद्धनोहिप्र
शंसन्वा निंदन्वा किं करिष्यति॥ वनेकाकश्वा वुद्धिर्वास्समानो निरर्थकः॥८॥ यदिवो भि प्रयोगः स्यात्प्रयोगे पापकर्मणः॥ वागे वाद्यो न
वृत्तस्यनद्येवार्थो जिघांसतः॥९॥ निषेके विपरीतमिमर्विष्वे वत्तवेच्च्या॥ मयूर इव कौपीनं नृत्यं संदर्शयन्निव॥१०॥ यस्यवाच्यं न
लोकेस्तिनाकार्यं वापि किंचन॥ वाच्यं न तु प्रसंदध्याच्छुचिः संश्लिष्टकर्मणा॥११॥ प्रत्यक्षगुणवादीयः परोक्षेवापि निंदकः॥ समानव
श्वपंलोके नष्टलोकपरावरः॥१२॥ तादृग्जनशतस्यापि यद्दृशानिर्जुहोति च॥ परोक्षेणापवादीयस्तनाशयतिनन्तरणाद्॥१३॥ त
स्मान्प्राज्ञोजनः सर्वस्ताद्दशं मानवं त्यजेत्॥१४॥ वर्जयेत्साधुभिर्वर्ज्यं सारमेयोमिवंयथा॥१५॥ परिवादंड्डवाणोहि दुरात्मा वै महाजने

Left margin: ..या वा ॥ ...नरस्य तो ...दूषितो न ...तीन्यर्थः ४

Right margin: स्वमात ...ये त ...केविपरीत ...दितु ...२०१ ...ति ...४

कौ॰२

201

र॰ नो मां स॰१

निहित्वा नायांति चैव तस ॥६॥ तत्रश्रारुनदी गंगा वाक्यमुत्तमम् अर्थवत् ॥ हेतुमद्वाक्यमेवार्थं ज्ञानारं सरितां पतिं ॥७॥ गंगोवाच ॥ तिष्ठंत्येते
यथास्थानेन गाश्चैकनिकेतनाः ॥ तेत्यजंति वनं स्थानं प्रातिलोम्यान्न वेतसः ॥८॥ वेतसो वेगमायांतं दृष्ट्वा नमति सत्वरं ॥ सरिद्वेगेषु
निक्रांते स्थानमासाद्य तिष्ठति ॥९॥ कालज्ञः समयज्ञश्च सदा वश्यश्च सद्रुतः ॥ अनुलोमस्तथास्तब्धस्तेन नाभ्येति वेतसः ॥१०॥ मारुतो
दकवेगेन येनमंत्यवनसंति च ॥ अवर्ध्यं पादपा गुल्मा न तेषां तु पराभवं ॥११॥ भीष्म उवाच ॥ यो हि शत्रोर्विवृद्धस्य प्रभोर्वधविनाशने ॥
पूर्वं न सहते वेगं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥१२॥ सारासारं बलं वीर्यमात्मनो द्विषतश्च यः ॥ जानन्विचरति प्राज्ञो नेनयेन वशी भवेत् ॥१३॥ ए
वमेव यदा विद्वान्मन्यतेतिबलं रिपुं ॥ संश्रयेद्वैतसीं वृत्तिमेतत्प्रज्ञानलक्षणं ॥१४॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि राजधर्मे सरित्सागरसं
वादः ॥११३॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ विद्वान्मूर्खे प्रगल्भेन मृदुस्तीक्ष्णेन भारत ॥ आक्रुश्यमानः सदसि कथं कुर्यादरिंदम ॥१॥ भीष्म उवाच ॥ श्रू
यतां पृथिवीपालयथैव वार्थो नुगीयते ॥ सदा सुचेताः सहते नरस्येहाल्पमेधसः ॥२॥ अक्रुध्यन्क्रुध्यमानस्य सुकृतं नाम विंदति ॥ दुः

तथापि जितेंद्रियत्वात्रविगुणत्वात् ... सुखं लभते नवेति ... सत्यपि ... भावेन ... 

इन्द्रियाणामनीशत्वात् ... २

वद्धिकरंवयत ॥ अत्रवान्यतरोरेवहितंयत्तद्ब्रवीहिमे ॥४॥ अभिषिक्तोहियोराजाराष्ट्रस्थोमित्रसंवृतः ॥ ससु
तःसमुपेतोवासकथंरंजयेत्प्रजाः ॥५॥ योह्यसन्तुष्टमरुरतिःस्नेहरागवशोद्धतः इन्द्रियाणामनीशत्वादसज्जनवु
भूषकः ॥६॥ तस्योध्रत्याविगुणानांयोतिसर्वेकुलोद्भवाः ॥ नवभ्यत्पफलैरर्थैस्तराजासंप्रयुज्यते ॥७॥ एतन्मेसंशयस्थस्यराजधर्मा
न्सुदुर्विदान् ॥ बृहस्पतिसमोबुद्ध्याभवान्शंसितुमर्हति ॥८॥ शंसितापुरुषव्याघ्रत्वंनःकुलहितेरतः ॥ क्षत्तावैकोमहाप्राज्ञोयो
नःशंसतिसर्वदा ॥९॥ त्वत्तःसुतमिदंसर्वंश्रुत्वाराजमकंटकं ॥ आनृशंस्येवाव्यथंवतनःस्वप्स्याम्यस्सुखं ॥१०॥ कीदृशाःसन्निकर्ष
स्थाभृत्यैःसहगुणान्विताः ॥ किंदृशैःकिंकुलैःसिनेवाप्रदेशैस्यविधीयते ॥११॥ नह्येकोभृत्यरहितोराजाभवतिरक्षिता ॥ राज्यवंतंजनः
सर्वःसत्कुलीनोभिकांक्षति ॥१२॥ भीष्मउवाच ॥ नवप्रशास्तुराज्यंहिशक्यमेकेनभारत ॥ असहायवताताततनैवार्थाःकेचिदच्युत ॥
१३॥ लब्धंलब्ध्वाह्यपिसदारक्षितुंभरतर्षभ ॥ यस्यभृत्यास्ततःसर्वेज्ञानविज्ञानकोविदाः ॥१४॥ हितैषीकुलजःस्निग्धःसराज्यफलमश्नुते

जानऊत्वारीने१

यशौ इव१ दुःखे१

प्रकाशयति दोषांस्तु सर्प्पः फणमिवोच्छ्रितं॥१५॥ तं स्वकर्म्मादितं कुर्वोरगं प्रति कर्त्तुयं इच्छति॥ भस्मकूट इवाबुद्धिः स्वैरो रजसि मज्जति॥१६॥
मनुष्यशाला वृकं मंद्रप्रशांतं जनाय नादेसनतं निविष्टं॥ मातंगमुन्मत्तमिवोन्नदंतं त्यजेत्तं तं श्वानमिवातिरौद्रं॥१७॥ अस्थाद्रिजुष्टे प
थि वर्त्तमानं दंभादुपेतं विजयानुयायं॥ अरिव्रतं नित्यमभूतिकामं धिगस्तु तं पापमतिं मनुष्यं॥१८॥ प्रत्युच्यमानः परिभूय एभिर्निशाम्य
मोऽभूस्त्वमथोत्तरूप॥ उद्वस्य नीचैर्नरकं संप्रयोगं विगर्हयंति स्थिरबुद्धयो ये॥१९॥ क्रुद्धोदशार्हं नरहिताड्यहास्तपांसुभिर्वा विकिरेत्तु सद्भिः॥
विवत्सदंतांश्च विभावयेद्वा सिद्धं हि मूढे कुपितेन खिलं नतत्॥२०॥ विगर्हणां परमदुरात्मनाकृतां सहेतयः संसदि दुर्ज्जनान्नरः॥ पठेदिदं वाप्य
निशं सदुर्न्नरः पञ्चालयं सल्लभतेसदोप्सितं॥२१॥ इति शांतिपर्व्वणि राजधर्म्मे टिट्टिभकं नाम॥११३॥ युधिष्ठिर उवाच॥ पितामह महा
प्राज्ञ संशयो मे महानयं॥ सच्छेत्तव्यस्त्वया राजन्भवान्नः कुलवर्द्धनः॥१॥ पुरुषाणामयं तात दुर्वृत्तानां दुरात्मनां॥ कथितो वाक्यसंचार
स्ततो विज्ञापयामि ते॥२॥ यद्धितं राज्यतंत्रस्य कुलस्य च सुखोदयं॥ आयत्यां च तदात्वे च क्षेमं वृद्धिकरं च यत्॥३॥ पुत्रपौत्राभिरामं च राज

उत्तरकाले१

अभितिष्ठेत

केनानि४

र्वेमास्थितः॥४॥तस्यसदृशसङ्घावमुपाविश्यस्वधीमतः॥सर्वेमत्वासमीपस्थाभवंतिवनचारिणः॥५॥सिंहव्याघ्रगणाः क्रूरामत्ताश्चैववन
नागजाः॥द्वीपिनःखड्गभल्लूकायेवान्येभीमदर्शनाः॥६॥तंसुखप्रश्नराः सर्वेभयनिर्हृतशासनः॥तस्यवंशिष्यवद्भेवनीतास्तेप्रियकारिणः
७॥पृष्ट्वातेसुखंप्रश्नंसर्वेयांतियथागतं॥ग्राम्यकंचसुरवंतत्रतस्तुतेमहामुनिः॥८॥भक्तोनुरक्तःसततमुपवासकृशोर्वदलुः॥फलमू
लोदकाहारीशांतःशिष्टाहुतिर्यथा॥९॥तस्यवैरूपविश्यस्यपादमूलेमहात्मनः॥मनुष्यवज्जतोभावंस्नेहबद्धोभवद्भृशं॥१०॥ततोभ्ययान्म
हाहारीमायावीत्वनभोजनः॥श्वावैर्वान्यंतपश्चयः क्रूरःकालइवांतकः॥११॥लेलिह्यमानस्तृषितःपुच्छास्फोटनतत्परः॥व्यादितास्यःक्षु
धाभग्नःप्रार्थयानस्तदामिषं॥१२॥दृष्ट्वातंक्रूरमायांतंजीवितार्थीनराधिप॥श्वोवाचस्थानमुनिंतत्रतंशृणुष्वदिशांपते॥१३॥श्वशत्रुर्भगवन्न
त्रद्वीपीमांहंतुमिच्छति॥त्वत्प्रसादाद्भयंनस्यादयथापाहिमहामुने॥१४॥तथाकुरुमहाप्राज्ञमनोज्ञस्त्वंनसंशयः॥समुनिस्तस्यविज्ञायभा
वज्ञोभयकारिणं॥१५॥मनज्ञःसर्वसत्वानांज्ञानैश्वर्यसमन्वितः॥मुनिरुवाच॥नभयंद्वीपिनःकार्यंमृत्युतस्तेकथंचन॥१६॥मत्तस्वंपर

(left margin) दुःप्रापं

(right margin) २०३
स्वःपतीनः१

मंत्रिणोयस्यकुलजा असंहार्याःसहोषिताः॥१५॥नृपतेर्मतिदाःसंतःसंबंधज्ञानकोविदाः॥अनागतविधातारःकालज्ञानविशारदाः॥१६॥
अतिक्रांतमशोचंतःसराज्यफलमश्नुते॥समदुःखसुखायस्यसहायाःप्रियकारिणः॥१७॥अर्थचिंताःपराःसत्याःसराज्यफलमश्नुते॥यस्य
नाभितिजनःसर्वःसन्निकर्षगतःसदा॥१८॥अक्षुद्रःसत्पथाचारःसराजाराज्यभाग्भवेत्॥कोशाख्यंपरलंयस्यकोशवृद्धिकरैर्नरैः॥१९॥आप्तैः
तुष्टैश्चसततंचीयतेसनृपोत्तमः॥कोष्ठागारमसंहार्यैराप्तैःसंचयतत्परैः॥२०॥पात्रभूतैरलुब्धैश्चपाल्यमानोगुणीभवेत्॥व्यवहारश्चन
गरेयस्यकर्मफलोदयः॥२१॥दृश्यतेशंखलिखितःसधर्मफलभाङ्नृपः॥संगृहीतमनुष्यश्चयोराजाराजधर्मवित्॥२२॥षड्वर्गंप्रतिगृह्ण
निसधर्मफलमश्नुते॥इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मे॥१२४॥भीष्मउवाच॥अत्राप्युदाहरंतीममितिहासंपुरातनं॥निदर्शनं
परंलोकेसज्जनाचरितंसदा॥१॥अस्यैवार्थस्यसदृशंयच्छ्रुतंमेतपोवने॥जामदग्न्यस्यरामस्ययदुक्तमृषिसत्तमैः॥२॥वनेमहतिकस्मिंश्चिद
मनुष्यनिषेविते॥ऋषिर्मूलफलाहारोनियतोनियतेंद्रियः॥३॥दीक्षादमपरःशांतःस्वाध्यायपरमःशुचिः॥उपवासविशुद्धात्मासततंस

Margin, left: आदिसा... ४

Margin, right: ...पहि

अथ व[illegible]मानेऽन्नमाः[illegible]मस्यानेपून्नमा
[illegible]यो[illegible]ज्याः नतूचस्थाने नीचा निये

तोयं वदद्भवः ॥४॥ ततः कमलखंडानि शल्लकीगहनानि च ॥ व्यचरत्स सुदा युक्तः पद्मरेणुविभूषितः ॥५॥ कदाचिद्दमागास्तु हस्तिनः सं
मुरे तदा ॥ अजलस्थो जलस्थस्य कालेन बलीयसा ॥६॥ क्रियाजगाम तद्देशं केशरी केशरानुगः ॥ गिरिकंदरतो भीमः सिंहो नागकुलां ग२
तकः ॥७॥ तं दृष्ट्वा सिंहमायांतं नागः सिंहभयार्दितः ॥ अविशच्छरणं भीतो वेपमानो भयातुरः ॥८॥ अहन्त सिंहं तं जीतो नागेंद्रो मुनिं नतः
तदा ॥ वन्यं नागराजं त्वं सिंहं तुल्यजातिसमन्वयात् ॥९॥ दृष्ट्वा वंसो भवान्सिंहो वन्यो भयसमन्वितः ॥ स चाश्रमे वसत् सिंहस्तस्मिन्नेव महा
वने ॥१०॥ तद्भयात्पशवो नान्ये तपोवनसमीपतः ॥ व्यदृश्यंत तदा त्रस्ता जीविताकांक्षिणस्तथा ॥११॥ कदाचित्कालपाशेन सर्वप्राणिवि
हिंसकः ॥ वनवासजनाहारो नानासत्त्वभयंकरः ॥१२॥ अष्टपादूर्ध्वनयनः शरभो वनगोचरः ॥ तं सिंहं हंतुमागच्छन्मुनेस्तस्य निदेशतः
१३॥ तं मुनिः शरभं चक्रे बलोत्कटमरिंदमं ॥ ततः स शरभो वन्यो मुनिः शरभमागतः ॥१४॥ दृष्ट्वा बलिनमत्युग्रं सिंहस्तं प्राद्रवद्वनात् ॥ स च २०४
वं शरभस्थाने संन्यस्तो मुनिना तदा ॥१५॥ मुनेः पार्श्वगतो नित्यं शरभः सुखमाप्तवान् ॥ ततः शरभसंत्रस्ताः सर्वे मृगगणास्तदा ॥१६॥ दिशः

204

हस्ती १ मुनिना १

स्तितोद्वीपीभवसिपुत्रक॥ततश्चद्वीपितांनीतोगजनिभाद्युतिः॥१७॥विशांगोविस्फुरद्दंष्ट्रोवनेवसतिनिर्भयः॥तंदृष्ट्वासंस्मरेद्वीपीआत्म
नःसहस्रंपकः॥१८॥अभिरूपंततस्तस्यन्त्ररोनसमपद्यत॥ततोऽभ्ययान्महारौद्रोव्यादितास्यःक्षुधान्वितः॥१९॥द्वीपिनंलेलिहद्वक्त्रोव्या
घ्रोरुधिरलालसः॥व्याघ्रंदृष्ट्वाक्षुधाविष्टंदंष्ट्रिणंवनगोचरं॥२०॥द्वीपीजीवितरक्षार्थमृषिंशरणमेयिवान्॥तंवीतभयंदृष्ट्वाऋषिराकु
र्व्वनानद॥२१॥सद्वीपोव्याघ्रतांनीतोद्वीपिराण्वलवत्तरः॥ततोदृष्ट्वासशार्दूलोव्याल्सरंतंविशांपते॥२२॥सतुक्षुत्वाव्याघ्रतांप्राप्यबलवान्
पिशिताशनः॥नमूलफलभोगेषुस्पृहामप्यकरोत्तदा॥२३॥यथामृगपतिर्नित्यंप्रकांक्षतिवनौकसः॥तथैवसमहाराजव्याघ्रोर्थ्यंभ
वत्तदा॥२४॥इतिश्रीमहाभारतेशांतौराजधर्मेऋषिसंवादे॥११५॥भीष्मउवाच॥व्याघ्रश्चोरजमूलस्यःसुरवंसुप्तोहतैर्मृगैः॥गजश्चाग
तमुद्देशंमत्तोमेघइवोत्थितः॥१॥प्रभिन्नकरटःप्रांशुःपद्मीविततकुंभकः॥सुविषाणोमहाकायःप्रांशुस्कंधःसुविक्रमः॥२॥तंदृष्ट्वाकुंजरं
मत्तमायातंवलगर्वितं॥व्याघ्रोहस्तिभयात्त्रस्तस्तमृषिंशरणंययौ॥३॥ततोऽनयत्कुंजरत्वंव्याघ्रंतमृषिसत्तमः॥महामेघनिभंदृष्ट्वासभी

२. व्याघ्र २ ६२

सैन्याव
कार्ये
पू. ताः ४

र्ति। अकुलीननराकीर्णो न राज्ञः सुखमेधते ॥४॥ कुलजः प्रकृतो राज्ञा स्वकुलीनतया सदा। न पापे कुरुते बुद्धिं भिद्यमानोऽप्यनागसि ॥५॥
अकुलीनस्तु पुरुषः प्राकृतोऽसाधुसंश्रयः। दुर्लभैश्वर्यतां प्राप्तो निंदितः शत्रुतां व्रजेत् ॥६॥ कुलीनं शिक्षितं प्राज्ञं ज्ञानविज्ञानपारगं ॥ स
र्वेषां स्वार्थतत्त्वज्ञं सहिष्णुं देशकालयोः ॥७॥ कृतज्ञं बलवंतं च क्षांतं दांतं जितेंद्रियं ॥ अलुब्धं लब्धसंतुष्टं ज्ञातिभृत्यसुहृत्सदा ॥ नास्तविवं दे
शकालज्ञं न दीनं संग्रमे रतं ॥ सर्वज्ञं युक्तमनसं हिते विगतमन्दितं ॥९॥ युक्ताचारं स्वविषये संधिविग्रहकोविदं ॥ राज्ञस्त्रिवर्गवेत्तारं पौ
रजानपदप्रियं ॥१०॥ खातकव्यूहतत्त्वज्ञं बलहर्षणकोविदं ॥ इंगिताकारतत्त्वज्ञं यात्राज्ञानविशारदं ॥११॥ हस्तिशिक्षासु तत्त्वज्ञमहंकार
विवर्जितं ॥ प्रगल्भं दक्षिणं दांतं बलिनं युक्तकारिणं ॥१२॥ चौक्षं चौक्षजनाकीर्णं सुमुखं च सुदर्शनं ॥ नायकं नीतिकुशलं गुणैश्चैव हि स
मन्वितं ॥१३॥ अस्तब्धं प्रश्रितं श्लक्ष्णं मृदुवादिनमेव च ॥ धीरं शूरं महर्द्धिं च देशकालोपपादकं ॥१४॥ सचिवं यः प्रकुरुते न चैनमवमन्यते ॥
तस्य विस्तीर्यते राज्यं ज्योत्स्ना ग्रहपतेरिव ॥१५॥ एतैरेव गुणैर्युक्तो राजा शास्त्रविशारदः ॥ एष्टव्यो धर्मपरमः प्रजापालनतत्परः ॥१६॥

२०५

संशद्रवतुराजन्भयाज्जीवितकांक्षिणः॥शरभोप्यतिसंहृष्टोनित्यंपारिवधेरतः॥१७॥कौतुकेनमयानीतोनानावेषुश्वयोनितः॥फलमू
लाशनंकर्तुंनैच्छत्सपिशिताशनः॥१८॥ततोरुधिरतर्षेणबलिनाशरभोन्वितः॥इयेषहन्तुंमुनिंहन्तुमकृतज्ञःश्वयोनिजः॥१९॥ततःस्तेन
तपःशक्त्याविदितोज्ञानचक्षुषा॥विज्ञायसमहाप्राज्ञोमुनिःश्वानंतमुक्तवान्॥२०॥श्वानंद्वीपित्वमापन्नोयोद्वीपोव्याघ्रतांगतः॥व्या
घ्रोनागोमदपटुर्नागःसिंहत्वमागतः॥२१॥सिंहःस्वबलमापन्नोभूयःशरभतांगतः॥मयात्वंद्वीपिरूपेणविसृष्टोनकुलान्वयः॥२२॥य
स्मादेवंमयागुप्तःसर्वान्हिंसितुमिच्छसि॥तस्मात्स्वयोनिमापन्नःश्वैवत्वंहिभविष्यसि॥२३॥ततोमुनिजनद्वेषीदुष्टात्माप्राकृतोबुधः॥ऋ
षिणाशरभःशप्तोतद्रूपंपुनरागमत्॥२४॥इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मेश्वर्षिसंवादे॥११६॥भीष्मउवाच॥सश्वाप्रकृतिमाप
न्नःपरंदैन्यमुपागतः॥ऋषिणाहुंकृतःपापस्तपोवनबहिःकृतः॥१॥स्वंराज्ञागतिमताविदित्वासचिवंसदा॥आर्जवंप्रकृतिंसत्त्वंश्रुतवृत्त
[illegible]संमेदं॥अनुक्रोशंबलंवीर्यंप्रभावंप्रश्रयंक्षमां॥भृत्यायेयत्रयोग्याःस्युस्तत्रस्थाप्याःसुरक्षिताः॥२॥नापरीक्ष्यमहीपालस्सचिवंकर्तुम

स्त्नु॰ शौ॰ शं॰ १

१ एवं शीवान् संनीवे नैधौ जयेत्। विपरीते दोषभाक् २

तिपर्व णिराजधर्मेश्वार्षिसंवादः॥११८॥भीष्म उवाच॥एवं शुभस्तमान्भृत्यान्स्वेस्वेस्थानेनराधिपः॥ नियोजयति कृत्येषु सराज फलमश्नु
ते॥१॥नश्वास्वंस्थानमुत्क्रम्यप्रमाणमभिसत्कृतः॥आरोप्यःश्वास्वकात्स्थानादुत्क्रम्यान्यत्प्रपद्यते॥२॥स्वजातिगुणसंपन्नाःस्वेषुकर्मसु
संस्थिताः॥प्रकर्तव्याबुधाभृत्यानास्थानेप्रक्रियाक्षमाः॥३॥अनुरूपाणिकर्माणिभृत्येभ्योयःप्रयच्छति॥सोभृत्यगुणसंपन्नोराजाफलमुपा
श्नुते॥४॥शरभःशरभस्थानेसिंहःसिंहइवोर्जितः॥व्याघ्रोव्याघ्रइवस्थाप्योद्वीपीद्वीपीयथातथा॥५॥कर्मस्विहानुरूपेषुन्यस्याभृत्यायथा
विधि॥प्रतिलोमंनभृत्यास्तेस्थाप्याःकर्मफलैषिणा॥६॥यःप्रमाणमतिक्रम्यप्रतिलोमंनराधिप॥भृत्यान्स्थापयतेबुद्धिर्नसरंजयतेप्र
जाः॥७॥नबालिशानचक्षुद्रानाप्राज्ञानाजितेंद्रियाः॥नाकुलीनानराःसर्वेस्थाप्यागुणगणैषिणा॥८॥साधवःकुलजाःशूराज्ञानवंतो
नसूयकाः॥अक्षुद्राःशुचयोदक्षाःस्युर्नराःपारिपार्श्वकाः॥९॥न्यग्भूतास्तत्पराःशांताश्चौक्षाःप्रकृतिजेःशुभाः॥स्वस्थानानुपह्वष्टायेतेस्यु
राज्ञांवहिश्चराः॥१०॥सिंहस्यसततंपार्श्वेसिंहएवानुमोदते॥असिंहःसिंहसहितःसिंहवल्लभतेफलं॥११॥यस्तुसिंहःश्वभिःकीर्णः

दासभूताः २

न २

फ० १२९ ३

नयत्रहितां ज २

२०६

२०६

धीरोमर्षी स्तुविख्यातो न्ताः कालेपुरुषकारवित् ॥ शुश्रूषुः श्रुतवान् श्रोता ऊहापोहविशारदः ॥१७॥ मेधावी धारणाशक्तो यथान्यायोपपादकः ॥
दांतः सदा प्रियाभाषी क्षमावांश्च विपर्यये ॥१८॥ दानशीलः स्वयंकारी स्वदयालुः सुखदर्शनः ॥ आर्त्तहस्तप्रदो नित्यमाप्तामात्यो हि हितरतः ॥१९॥
नाहंवादी न निर्द्वन्द्वो न यत्किंचित्कारकः ॥ कृते कर्मण्यमात्यानां कर्त्ता भक्तजनप्रियः ॥२०॥ संगृहीतजनो लब्धः प्रसन्नवदनः सदा ॥ सदाभृ
त्यजनापेक्षी नक्रोधी सुमहामनाः ॥२१॥ युक्तदण्डो न निर्द्वन्द्वो धर्मकार्यानुशासनः ॥ चारनेत्रः प्रजावेक्षी धर्मार्थकुशलः सदा ॥२२॥ राजा गुण
शताकीर्ण एष्टव्यस्तादृशो भवेत् ॥ योधाश्चैव मनुष्येन्द्र सर्वैर्गुणगणैर्वृताः ॥२३॥ अन्वेष्टव्याः सुपुरुषाः सहा राज्यस्य धारणे ॥ नावमान्याश्च
स्ते राज्ञा वृद्धिमभीप्सता ॥२४॥ योधाः समरशौण्डीराः कृतज्ञाः शस्त्रकोविदाः ॥ धर्मशास्त्रसमायुक्ताः पदातिजनसंयुताः ॥२५॥ अभया गजपृष्ठ
स्था रथचर्याविशारदाः ॥ इष्वस्त्रकुशला यस्य तस्येयं नृपतेर्मही ॥२६॥ सर्वसंग्रहणे युक्तो नृपो भवति यः सदा ॥ उत्थानशीलो मित्राढ्यः
स राजा राजसत्तमः ॥२७॥ शक्या चाश्वसहस्रेण वीरारोहेण भारत ॥ संगृहीतमनुष्येण कृत्स्ना जेतुं वसुंधरा ॥२८॥ इति श्रीमहाभारते शां

उत्तराशांते ... [illegible]
संधिविग्रहकोविद ... [illegible]

पुविग्रहः

टत्यांर

मयूरः ३

पप्रदत्वं २

तद्यथा रक्षणं कुर्यात्तथा स्वराष्ट्र महीपते ॥३॥ तथा वर्णाश्रमि विज्ञाश्रि विभर्त्ति भुजगाशन ॥ तथा दृष्ट्वा धिराजानयं कुर्वीत धर्म्मवित् ॥४॥
तैस्त्रां जेतं मध्यागे भंसत्यमार्जवमेव च ॥ मध्यस्थः यत्नमातिष्ठन्नस्तथा वै सुखमश्नुते ॥५॥ यस्मिन्नर्थे हितं यत्स्यात्तद्राज्ञा नृपमादिशेत्
वक्तुं नृपस्य राज्ञो हि सम्यग्धर्मोपर्यो न सीदति ॥६॥ नित्यं रक्षितमंत्रः स्यात् यथा मूकः शरद्धिखी ॥ एवं सम्यग्न्यस्तानुगीत्र्यां नेतु विशारदः ॥
७॥ आपद्द्वारेषु भेदः स्यात् ज्ञलप्लवगो छिद्र ॥ शैलवर्षोद्र नीवनादिना निभवंति हि ॥८॥ नहि द्वाजापराधेषु नीत्या मार्गं प्रदर्शयेत् ॥ नार्थ
कामौ धर्म्मेव च कुर्यात् धर्म्मध्वजो यथा ॥९॥ अर्थकामः शिखो वा जो कुर्याद्धर्मध्वजो यथा ॥ नित्यमुद्यतदंडः स्यात् दाव्येद प्रमादतः ॥१०॥ लो
कैर्वीर्यव्ययो हृष्टा वरहन्त्तमिव स्ववत् ॥ प्रजावान्न वृषपिषु भौमानि वरगोः क्षिपेत् ॥ जातपक्षः परिस्पंदेत्ये स्थितास्तन ॥ दो
षान्विवृणुयाच्छन्नः परपक्षीन्विधूनयेत् ॥१२॥ कानने विवपुष्पाणि व हिर्याः समीकरन् ॥ उच्छिन्नाशायन्स्फीतान्नरेंद्रान्नेव लो
पमान् ॥१३॥ स्वच्छायामाश्रितान्सर्वान्वृत्तिकारणमाश्रयेत् ॥ स्वयेन्छायामविज्ञातं गुप्तसंवरणमाश्रयेत् ॥ नवसत्त्वसं ज्ञात्वा स्विन्ना

वौः ३ तालवन्तं ३ शुद्धि २ मत्स्यानि [illegible] ३



२०७

मृगयादिव्याजात् पञ्चाङ्ग विद्वन्वेत् २

सिंहकर्म्मफलेरत॥ नसर्सिंहफलंभोक्तुंशक्तःस्वैभिरुपासितः॥१२॥ एवमेवनरेंद्रस्त्वशूरैःप्राज्ञैर्वहुश्रुतैः॥ कुलीनैःसहशक्नोतिकृत्स्नांजेतुंवसुं
धरां॥१३॥ नाविद्योनानृजुःपार्श्वेनाप्राज्ञोनामहाधनः॥ संग्राह्योवसुधापालैर्भृत्योभृत्यवतांवर॥१४॥ वाणवद्विसृतायांतिस्वामिकार्य
परानराः॥ येभृत्याःपार्थिवहितास्तान्सांत्वेनप्रयोजयेत्॥१५॥ कोषश्चसततंरक्ष्योयत्नमास्थायराजभिः॥ कोषभूताहिराजानःकार्यसिद्धि
कराभवत्॥१६॥ कोष्ठागारंचतेनित्यंस्फारैर्धान्यैःसुसंवृतं॥ शिवास्तुसन्तुसंन्यस्यधनधान्यपराभव॥१७॥ नृवमकाश्चतेभृत्याभवंतुरणकोवि
दाः॥ वाहिनांचप्रयोगेपिवैशारद्यमिहेष्यते॥१८॥ ज्ञातिबंधुजनावेक्षीमित्रसंबंधिसंवृतः॥ पौरकार्यानुजापीचभवकौरवनंदन॥१९॥
एषातेनैष्ठिकीवुद्धिःप्रजासुविहितामया॥ शुभोनिदर्शनंतातकिंभूयःश्रोतुमिच्छसि॥२०॥ इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्म्मे
श्वर्षिसंवादः॥११८॥ युधिष्ठिरउवाच॥ राजवृत्तान्यनेकानितवयाप्रोक्तानिभारत॥ पूर्वैःपूर्वनियुक्तानिराजधर्म्मार्थवेदिभिः॥१॥ नर
विस्तरेणोक्तंपूर्ववृत्तंसतांमतं॥ प्रणेयंराजधर्म्माणांप्रब्रूहिभरतर्षभ॥२॥ भीष्मउवाच॥ रक्षणंसर्वभूतानामितिक्षात्रंपरंमतं॥

स्ववार्थं नैव प्रहस्तवर्यो ॥२७॥ धर्म्मारम्भे विरोधेन सर्वेषां प्रियमाचरेत् ॥ समाश्रितिराजा यः सपर्वत इवाचलः ॥२८॥ सदस्यायं समाधाय स्
पौरश्म निवार्यतान् ॥ धर्म्ममेवाभिरक्षेन लब्ध्वा तुल्ये प्रियाप्रिये ॥२९॥ मूलप्रहतिदेशीयं धर्म्मं ज्ञात्वा रहु भाविराः ॥ मध्येवयस्तिनिर्दिष्टान्
हिनेयुक्तानधिक्रियान् ॥३०॥ अलुब्धांश्चितान्रां नानृ धर्म्मेषु परिनिष्ठितान् ॥ स्थापयेत्सर्वकार्येषु राजा धर्म्मार्थरक्षिणः ॥३१॥ एतेन बंधका
रेणावसुनामागतागतिं ॥ युक्तः समनुतिष्ठेत तुष्टश्चारैरपरस्तुतः ॥३२॥ अमायको निरुद्धश्च स्वयं कुर्याद्देवित ना ॥ काम्यत्स्यक्रोश स
वसुदेववसुंधरा ॥३३॥ व्यक्तश्चानुग्रहो यस्य व्यक्तश्चापि निग्रहः ॥ गुप्तात्मा गुप्तराष्ट्रश्च स राजा राजधर्म्मवित् ॥३४॥ नित्यं राष्ट्रं सुरक्ष
न्गोभिः सूर्य इवोदितः ॥ चरान्स्वानुचरान्विद्यान्तथा बुद्ध्या स्वयं चरेत् ॥३५॥ कालं प्राप्तमुपादद्यान्नार्थं राजा प्रसूचयेत् ॥ अहन्यहनि सं
दुह्यान्नदीं गामिव बुद्धिमान् ॥३६॥ यथा क्रमेण पुष्पेभ्यश्चिनोति मधु षट्पदः ॥ तथा द्रव्यमुपादाय राजा कुर्वीत संचयं ॥३७॥ यद्धि गुप्ताव
शिष्टं स्यात्तद्वित्तं धर्म्मकाम्ययोः ॥ संचयान्न विसर्जीयाद्राजा शास्त्रविदात्मवान् ॥३८॥ नार्थमल्पं परिभवेन्नावमन्येत शत्रवान् ॥ बुद्ध्या

शंदिविंतयेत्॥१५॥ रुषीवासितग्रीवो भुंक्ते न निशि निर्भरे॥१६॥ मायूरेणगुणेनैवं स्वयं राजा समाचरेत्॥ न जलाद्विनतु न चारणं रक्तो दम्मानेना
न्मंना॥१६॥ चोरभूमिश्च भिमनानूपांशांश्च परिवर्जयेत्॥ प्रारणायद्वाशांतभूमिंप्ररणाख्येन न संशयः॥१७॥ हंस्योहुध्याविवादिनां नृशंकाप्राज्ञ
नूनयोंहितान्॥ वासयेद्रत्नवर्णोगोसैन्यमपि च वासयेत्॥१८॥ सदावृंहिंनिभःकामं प्रशास्तं हनमाचरेत्॥ सवंजम्बादस्वैत्रांयानंगंगहने
ष्विव॥१९॥ एवं मयूरवद्राजा स्वराज्यं परिपालयेत्॥ आत्मवत्निकरीनीतिं विवधीन विद्वन्नराः॥२०॥ आत्मानुयंमनंबुद्ध्यापरबुद्ध्याविधार
णं॥ बुद्धावात्मगुणप्राप्तिरेतछास्त्रनिदर्शनं॥२१॥ परं विश्वासयेत्साम्नास्वशक्तिंचोपलक्षयेत्॥ आत्मनः परिमयेणबुद्धिं बुद्ध्या विचारयेत्॥२२
सान्त्वयोगमतिप्राज्ञः कार्याकार्यप्रयोजकः॥ निगूढबुद्धे धीरस्य वक्तव्ये वाहितं तथा॥२३॥ स निहत्यांकथांप्राज्ञो यदि बुद्ध्या बृहस्पतिः॥ स्वभा
वमेष्यते न संस्कृत्याय समिवोदके॥२४॥ अनुपुंजीत हत्यानि सर्वाण्येवमहीमतिः॥ आगमेरुपदेशानि स्वस्यैवदुपरस्य तु॥२५॥ मृदु शीतलं
तथा प्रतंश्ररं चार्थविधानवित्॥ स्वकर्मणि नियुंजीत ये चान्ये बलाधिकाः॥२६॥ अथ हष्टान्नियुक्तानि स्वानुरूपेषु कर्मसु॥ सर्वाने वं स्माद

विधान जं दैव प्रा पृ । नाऊ चर्मी तो न ष्ठा सायाः र्थी सर्वो नुरूपतीत्य र्थः

नं २ ३

सायप्रभृतौ ॥ यज्ञासते मतिमं तो मनस्विनः शक्रो विष्णुर्यवस्तरस्वतीव ॥ वसंति भूता नि वपत्र नित्यं तस्मा द्विद्वान्नावमन्येत देहं ॥ ४९ ॥
उद्धं हन्यान्तं प्रदानेन नित्यं लुब्धस्तुष्टिं परवित्तस्य नेति ॥ सर्वो लुब्धः कर्मगुणोपभोगे योऽर्थहीनो धर्मकामौ जहाति ॥ ५० ॥ धनं भागं
नेदारं समृद्धं स बुद्धं लुब्धः प्रार्थयते सदैव ॥ लुब्धेदोषाः संभवं तीह सर्वे तस्मान्नृपो न प्रगृह्णीत लुब्धं ॥ ५१ ॥ संदर्शने न पुरुषं जघन्यमपि चोद
येत् ॥ आरंभं वर्द्धते प्राज्ञः सर्वार्थांश्च प्रसूदयेत् ॥ ५२ ॥ धर्मान्वितेषु विज्ञाता मंत्रीगुप्तश्च पांडव ॥ आसो राजकुलीनश्च पर्याप्तो राजसंग्रहे
५३ ॥ विधिप्रयुक्तान्नरदेवधर्मानुक्तान्समासेन निबोध बुध्या ॥ धर्मान्विद ध्याद्यस्तु यो वै राजा महीं पालयितुं स शक्तः ॥ ५४ ॥ अनी
तिजं यस्य विधानजं सुखं हन्त प्रणीतं विधिवत्प्रदुष्यते ॥ न विद्यते तस्य गतिर्महीक्षितो न चापि विद्यते राजसत्तमम् ॥ ५५ ॥ धनैर्विशिष्टान्मतिशी
लपूजितान्गुणोपपन्नान्युधि दृष्टविक्रमान् ॥ गुणेषु दृष्टानचिराजितात्मवान्मतो ऽभिसंस्थाप्य निरुन्ति राज्यवान् ॥ ५६ ॥ पश्ये हृष्टा वा विवि
विधैः क्रियापथैर्न चानुपायेन भवितेति भाषते ॥ श्रियं विशिष्टां विपुलं यशो धनं न दोषदर्शी पुरुषः समश्नुते ॥ ५७ ॥ श्रीतिप्रदत्तो विनि

२०८

दूपानं २

२०९

नुबध्येदात्मानं नवाबुद्धिषु विश्वसेत्॥३९॥धृतिर्दान्तं संयमो बुद्धिरात्मा धैर्यं शौर्यं देशकालाः प्रमादः॥अल्पस्य वा बहुनो वा विवृद्धौ धनस्यैतान्य
ष्टसमिंधनानि॥४०॥अग्निस्तोको वर्द्धते धोज्य मानो वीजं चैकं रोहसहस्रमेति॥आयव्ययौ विपुलौ सन्निशाम्य न तस्मादल्पं नावमन्येत वित्तं॥
४१॥बालोप्यबालः स्थविरो रिपुर्यः सदाप्रमत्तं पुरुषं निहन्यात्॥कालेनान्यस्तस्य मूलं हरेत कालज्ञानां पार्थिवानां वरिष्ठः॥४२॥हरेत्कीर्ति
धर्म्ममस्योपरुध्याद्दर्पं दोर्वीर्यमस्योपहन्यात्॥रिपुर्द्वेष्टा दुर्बलो वा बलो वा तस्माच्छत्रौ नैव हीयेद्युधानः॥४३॥क्षयं वृद्धिं पालनं संचयं वा बुध्यापु
भौ संहतौ सर्वकामौ॥ततश्चासौ मतिमान् संदधीत तस्माद्राजा बुद्धिमत्यन्वयेन॥४४॥बुद्धिर्दीप्ता बलवन्तं हिनस्ति बलं बुद्ध्या पाल्यते वर्द्धमानं
शत्रुर्बुद्ध्या सेव्यते वर्द्धमानो बुद्धेः पश्चात्कर्मयत्तत्प्रशस्तं॥४५॥सर्वान्कामान्कामयते हि धीरः सत्त्वेनाल्पेनापि न हीनदोषः॥यस्त्वात्मानं प्रा
र्थयते र्थमानैः श्रेयः पात्रं परयते न नाल्पं॥४६॥तस्माद्राजा प्रगृहीतः प्रजासु मूलं लक्ष्म्याः सर्वशो ह्याददीत॥दीर्घं कालं ह्यपि पीड्यमानो
विद्युत्संपातमिव नो र्जितं स्यात्॥४७॥विद्यातपो वा विपुलं धनं वा सर्वं ह्येतद्व्यवसायेन शक्यं बुध्यायत्तं तन्निवसेद्देहवत्सु तस्माद्विद्याद्व्यव



न हादि

दीप्रमानं

अथवा ता[illegible]मनः राज्ञः तस्य धर्मस्य लोपः कथं केन प्रकारेण न स्यात् तस्य प्रकारो व्यवहारः विगतः

नी२ कुह:४ दंडएवदंडनवचनात् धर्मशब्देन व्यवहारशब्देन वोच्यते

इत्यर्थः २

तस्य लोपः कथं न स्याल्लोकेवहितात्मनः ॥ इत्येव व्यवहारस्य व्यवहारत्वमिष्यते ॥१०॥ अपिचैतत्पुरा राजन्मनुना प्रोक्तमादितः ॥ सु
प्रणीतेन दंडेन प्रियाप्रियसमात्मना ॥११॥ प्रजा रक्षति यः सम्यक् धर्म एव स केवलः ॥ यथोक्तमेतद्वचनं प्रागेव मनुना पुरा ॥१२॥ यन्म
योक्तं मनुष्येषु ब्रह्मणो वचनं महत् ॥ प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं विदुः ॥१३॥ व्यवहारस्य चाख्यानाद्व्यवहार इहोच्यते ॥ दंडे त्रिवर्गः
सततं सुप्रणीते प्रवर्तते ॥१४॥ दैवं हि परमो दंडो रूपतो ग्निरिवोत्थितः ॥ नीलोत्पलदलश्यामश्चतुर्दंष्ट्रश्चतुर्भुजः ॥ अष्टपान्नैकनय
नः शंकुकर्णोर्द्ध्वरोमवान् ॥१५॥ जटी द्विजिह्वस्ताम्रास्यो मृगराजतनुछदः ॥ एतद्रूपं बिभर्त्युग्रं दंडो नित्यं दुराधरः ॥१६॥ असिर्धनुर्गदा श
क्तिः त्रिशूलं मुद्गरः शरः ॥ मुशलं परशुश्चक्रं पाशो दंडर्ष्टितोमराः ॥१७॥ सर्वप्रहरणीयानि संति यानी ह कानि चित् ॥ दंड एव स सर्वात्मा लो
के चरति मूर्तिमान् ॥१८॥ भिंदन् छिंदन् रुजन् कृंतन् दारयन् पाटयंस्तथा ॥ घातयन्नभिधावंश्च दंड एव चरत्युत ॥१९॥ असिर्विशसनो धर्मस्ती
क्ष्णवर्त्मा दुराधरः ॥ श्रीगर्भो विजयः शास्ता व्यवहारः प्रजागरः ॥२०॥ शास्त्रं ब्राह्मणमंत्राश्च शास्ता प्राग्वदतां वरः ॥ धर्मपालो क्षरो देवः

दंडव्यवहारः २

केविन्मान
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
नेनप
२१०

वर्त्तिनोयथासुहृत्सुविज्ञायनिवृत्तोभयो॥यदेवाधिकंगुरुभारमावहेत्तदेवसुस्निग्धमुदाहरेद्बुधः॥५८॥एतान्मयोक्तान्नरराजधर्मान्नृ
णांचगुप्त्यैमतिमादधस्त्वं॥अवाप्स्यसेपुण्यफलंसुखेनसर्वोहिलोकान्नृपधर्म्ममूलः॥५९॥इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराज
धर्मे॥१२०॥युधिष्ठिरउवाच॥अयंपितामहेनोक्तोराजधर्म्मःसनातनः॥ईश्वरश्चमहादंडोदंडेसर्वंप्रतिष्ठितं॥१॥देवतानामृषी
णांचपितॄणांचमहात्मनां॥यक्षरक्षःपिशाचानांसाध्यानांचविशेषतः॥२॥सर्वेषांप्राणिनांलोकेतिर्यग्योनिनिवासिनां॥सर्वव्यापी
महातेजादंडःश्रेयानितिप्रभो॥३॥इत्येवमुक्तंभवतादंडेवैसचराचरं॥पश्यतांलोकपालानांससुरासुरमानुषं॥४॥एतदिच्छाम्यहंज्ञातुं
तत्त्वेनभरतर्षभ॥कोदंडःकीदृशोदंडःकिंरूपःकिंपरायणः॥५॥किमात्मकःकथंभूतःकथंमूर्तिःकथंप्रभो॥जागर्तिचकथंदंडःप्रजास्ववहि
तात्मकः॥६॥कश्चपूर्वापरमिदंजागर्तिपरिपालयन्॥कश्चविज्ञायतेपूर्वंकोवरोदंडसंज्ञितः॥७॥किमर्थंचभवेद्दंडःकावास्यगतिरुच्यते
भीष्मउवाच॥शृणुकौरव्ययोदंडोव्यवहार्योयथाचसः॥८॥यस्मिन्हिसर्वमायत्तंसदंडइहकेवलः॥धर्म्मस्याख्यामहाराजव्यवहारइतीष्यते॥९

[illegible]२४:२

ग्र

अस्यात्रेदी रुंदंडो वै पार्थिवेषु परस्परं ॥ भयादंडस्य नान्योन्यं मनयं वयुधिष्ठिर ॥३४॥ दंडेन रक्ष्यमाणा हि राजन्नहरहः प्रजाः ॥ राजानं वर्द्ध
यंतीह तेषु दंडः परायणं ॥३५॥ व्यवस्थापयति क्षिप्रमिमं लोकं नरेश्वर ॥ सत्ये व्यवस्थितो धर्मो ब्राह्मणेष्ववतिष्ठति ॥३६॥ धर्मयुक्ता द्विजाश्रु
ष्ठा वेदयुक्ता भवंति च ॥ बभूव यज्ञो वेदेभ्यो यज्ञः प्रीणाति देवताः ॥३७॥ प्रीताश्च देवता नित्यमिंद्रं परिवदंत्यपि ॥ अन्नं ददाति शक्रश्चाप्यनुगृ
ह्णन्निमाः प्रजाः ॥३८॥ प्राणाश्च सर्वभूतानां नित्यमन्ने प्रतिष्ठिताः ॥ तस्मात्प्रजाः प्रतिष्ठंते दंडो जागर्ति तासु च ॥३९॥ एवं प्रयोजनश्चैव दंडः क्षत्रि
यतां गतः ॥ रक्षन्प्रजाः स जागर्ति नित्यं सुविहितोऽक्षरः ॥४०॥ ईश्वरः पुरुषः प्राणः सत्त्वं वित्तं प्रजापतिः ॥ भूतात्मा जीव इत्येवं नामभिः प्रोच्यते
ऽष्टभिः ॥४१॥ अदद्दंडमेवास्मै धर्ममैश्वर्यमेव च ॥ बलेन यश्च संयुक्तो ज्ञेयः पंचविधात्मकः ॥४२॥ कुलं बहुधनामात्याः प्रज्ञा प्रोक्ता बलानि
तु ॥ आहार्यमष्टकैर्द्रव्यैर्बलमन्यद्युधिष्ठिर ॥४३॥ हस्तिनोऽश्वा रथाः पत्तिर्नावो विष्टिस्तथैव च ॥ देशिकाश्चाविकाश्चैव तदष्टांगं बलं स्मृतं
४४॥ अथवांगस्य युक्तस्य रथिनो हस्तियायिनः ॥ अश्वारोहाः पदातिश्च मंत्रिणो रसदाश्च ये ॥४५॥ भिक्षुकाः प्राड्विवाकाश्च मौहूर्ता दैवचिं

तेजः ओजः
सहः ३
२११

धर्म । व्यवहार । धर्म । ईश्वर । जीव भूते ... पंचप्रकारात्मको
राजा ३

२११

नौकाः २ वैद्याः १

सत्यगो नित्यगोग्रजः ॥२१॥ असंग उदक्षः नयो मनुजेष्टः शिवंकरः ॥ नामान्येतानि दंडस्य कीर्तितानि युधिष्ठिर ॥२२॥ दंडो हि भगवान्विष्णु
र्दंडो नारायणः प्रभुः ॥ शश्वद्रूपमहद्बिभ्रन्महापुरुष ईयते ॥२३॥ तथोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीर्वृत्तिः सरस्वती ॥ दंडनीतिप्रधानोयं दंडो हि ब
हुविग्रहः ॥२४॥ अर्थानर्थौ सुखं दुःखं धर्माधर्मौ बलाबले ॥ दौर्भाग्यं भागधेयं च पुण्यापुण्ये गुणागुणौ ॥२५॥ कामाकामावृतुर्मासः
शर्वरी दिवसः क्षणः ॥ अप्रमादः प्रमादश्च हर्षक्रोधौ शमो दमः ॥२६॥ दैवं पुरुषकारश्च मोक्षामोक्षौ भयाभये ॥ हिंसाहिंसे तपो यज्ञः संय
मनियमावपि ॥२७॥ अंतश्चादिश्च मध्यं च कृत्यानां च प्रपंचनं ॥ मदः प्रमादो दर्पश्च देयादेये नयानयौ ॥२८॥ अशक्तिः शक्तिरित्येव मानस्तं
भौ व्ययाव्ययौ ॥ विनयश्च विसर्गश्च कालाकालौ च भारत ॥२९॥ अनृतं ज्ञानिता सत्यं श्रद्धाश्रद्धे तथैव च ॥ क्लीबता व्यवसायश्च लाभालाभौ
जयाजयौ ॥३०॥ तीक्ष्णता मृदुता मृत्युरागमानागमौ तथा ॥ विरोधश्चाविरोधश्च कार्याकार्ये बलाबले ॥३१॥ असूया चानसूया च धर्माध
र्मौ तथैव च ॥ अपत्रपानपत्रपे ह्रीश्च संपद्विपत्पदं ॥३२॥ तेजः कर्माणि पांडित्यं वाक्शक्तिस्तत्त्वबुद्धिता ॥ एवं दंडस्य कौरव्य लोकेऽस्मिन्बहुरूपता ॥३३॥

सु १

सभर्तव नृप५८॥ततोन्योव्यवहारोयंभर्तृप्रत्ययलक्षणः॥तस्मादिदंद्वयोवाथव्यवहारनिदर्शनं॥५९॥मातापिताचभ्राताचभार्याचैव
पुरोहितः॥नादंड्योविद्यतेराजायःस्वधर्मेनतिष्ठति॥६०॥इतिश्रीमहाभारतेशांतिपर्वणिराजधर्मे॥१२१॥भीष्मउवाच॥अत्राप्युदाहरं
तीममितिहासंपुरातनं॥अंगेषुराजामतिमान्वसुहोमइतिश्रुतः॥१॥राजाधर्म्मविजयीसहपत्न्यामहातपाः॥मुंजपृष्ठंजगामाथपितृ
देवर्षिपूजितं॥२॥तत्रशृंगेहिमवतोमेरौकनकपर्वते॥यत्रमुंजावटेरामोजटाहरणमादिशत्॥३॥तदाप्रभृतिराजात्वृषिभिःसंशि
तव्रतैः॥मुंजपृष्ठइतिप्रोक्तःसदेशोरुद्रसेवितः॥४॥सतत्रबहुभिर्युक्तमांधातास्वनियमैर्गुणैः॥ब्राह्मणानामनुमतोदेवर्षिसदृशो
भवत्॥५॥सकदाचिददीनात्मासखाशक्रस्यमानितः॥अभ्यगच्छन्महीपालोमांधाताशत्रुकर्शनः॥६॥सोपसृत्यमांधातावसुहोमंन
राधिपं॥दृष्ट्वाप्रकृष्टंतपसाविनयेनाभ्यतिष्ठत॥७॥वसुहोमोपिराजानंगामर्घ्यंन्यवेदयत्॥सप्तांगस्यतुराज्यस्यपप्रच्छकुशलाव्यये॥
८॥सद्भिराचरितंपूर्वंयथावदनुयायिनं॥अपृच्छद्वसुहोमस्तंराजन्किंकरवाणिते॥९॥सोब्रवीत्परमप्रीतोमांधाताराजसत्तमः॥वसुहो

२१२

२१२

कृत्वा यात्र प्रयुक्तः यो ... हितः २

आदि ... दंडः ४ स्य १

नकाः॥ कार्ये तिकां कारा सिक्ताः सर्वैव कर्मणा पृथक्॥४६॥ सप्तप्रकृति निर्वाद्यांगं शरीरमिस्त्वा विदुः॥ राज्यं दंडमेवांगं दंडप्रभृवमेव च॥४७॥ ई
श्वरेण प्रयत्नेन कर्मणास्त प्रवर्त्तिंतः॥ दंडोदत्त स्समानात्मा दंडो हि दंसनात्तनो॥४८॥ राज्ञो दत्तस्ततनो नान्योपयाधर्नप्रदर्शितः॥ ब्रह्मणा
लोकरक्षार्थं स्वधर्मस्थापनाय च॥४९॥ भर्तृप्रत्ययउत्पन्नो व्यवहारस्तथापरः॥ तस्माद्यासंहितो दृष्टा भर्तृप्रत्ययलक्षणः॥५०॥ व्यव
हारस्तु वेदात्मा वेदप्रत्यय उच्यते॥ मौलश्च नरशार्दूल शास्त्रोक्तश्च तथापरः॥५१॥ उक्तोयस्त्वापि दंडोसौ भर्तृप्रत्ययलक्षणः॥ ज्ञेयाः सन्न
म नरेन्द्रस्यो दंडप्रत्ययलक्षणः॥५२॥ दंडः प्रत्यय दृष्टोपि व्यवहारात्मकः स्मृतः॥ व्यवहारः स्मृतोयश्च स वेदविषयात्मकः॥५३॥ यश्च वेदप्रस्त
तात्मा स धर्माय प्रदर्शिनः॥ धर्मप्रत्ययउद्दिष्टोयथाधर्मकृतात्मभिः॥५४॥ व्यवहारप्रजागोप्ता ब्रह्मदिष्टो युधिष्ठिर॥ त्रीन्धारयति लोकान्
वै सत्यात्मा भूतिवर्द्धनः॥५५॥ यश्च दंडः स दृष्टो वो व्यवहारः सनातनः॥ व्यवहारश्च दृष्टोन्यः स वेद इति निश्चितः॥५६॥ यश्च वेदः स वै धर्मोय
स्वधर्मः स प्रत्ययः॥ ब्रह्मा पितामहः पूर्वं बभूवाथ प्रजापतिः॥५७॥ लोकानां स हि सर्वेषां ससुरासुररक्षसां॥ समनुष्योरगवतां कर्त्ता चैव

अवीत् २२॥ अचत्वमनुकंपां वै कर्तुमर्हसि केशव॥ संकरो न भवेदत्र यथा वै विधीयतां॥२३॥ ततः स भगवान्ध्यात्वा त्वं सम्यग्वरायुधः
श्रात्मानमात्मना दंडं ससृजे देवसत्तमः॥२४॥ तस्मात्तस्य नियोगस्य चकारैकैकमीश्वरं॥ देवानामीश्वरं चक्रे देवं दशशतेक्षणं॥ यमं वै
वस्वतं चापि पितृणामकरोत्प्रभुः॥ धनानां राक्षसानां च कुबेरं चेश्वरं प्रभो॥२६॥ पर्वतानां सानुमंतं सरितां चामहोदधिं॥ इन्द्रं राज्ये सु
राणां च विदधे सुमहाप्रभुः॥२७॥ मृत्युं प्राणेश्वरमथो तेजसां च हुताशनं॥ रुद्राणां भूतेरीशानं गोप्तारं विद्धि धोपमं॥२८॥ महात्मानं महा
देवं विशालाक्षं सनातनं॥ वशिष्ठमीशं विप्राणां तेजसां जातवेदसं॥२९॥ तेजसां भास्करं चक्रे नक्षत्राणां निशाकरं॥ वनानां मधुवनं च
क्रे भूतानां प्रमथाधिपं॥३०॥ कुमारमदितिपुत्राणां स्कंदं राजानमादिशत्॥ कालं सर्वकलनकरं संहर्तृविजयात्मकं॥३१॥ मृत्योश्चतुर्लो
कस्य दुःखस्य च सुखस्य च॥ सर्वदेवमनुष्याणां राजा वैवस्वतो यमः॥३२॥ सर्वेषामेव रुद्राणां शूलपाणिरिति श्रुतिः॥ जमनं ब्रह्मणः पुत्रम
नुजातं दमं ददौ॥३३॥ प्रजानामधिपं श्रेष्ठं सर्वधर्मभृतामपि॥ महादेवस्ततस्त्विन्द्र नयज्ञो यथाविधि॥३४॥ दंडं धर्मस्य गोप्तारं वि

२१२

तं १ २३१ जातै १

छुतवत्तः ५ न४

द्विरणां ३
भिद्यते:

मेमहाप्राज्ञमासीनंकुरुनंदन॥१०॥मांधातोवाच॥बृहस्पतेर्मतंराजन्नधीतंसकलंत्वया॥तथैवौशनसंशास्त्रंविज्ञातंतेनरोत्तम॥११
॥दंडंज्ञातुमिच्छामिदंडउत्पद्यतेकथं॥किंवास्यपूर्वंजागर्तिकिंवापरममुच्यते॥१२॥कथंक्षत्रियसंस्थश्चदंडःसंप्रत्यवस्थितः॥ब्रूहिमेतु
महाप्राज्ञदद्याम्याचार्यवेतनं॥१३॥वसुहोमउवाच॥शृणुराजन्यथादंडःसंभूतोलोकसंग्रहः॥प्रजाविनयरक्षार्थंधर्मस्यात्मासनातन
नः॥१४॥ब्रह्मापितामहस्तुभगवान्सर्वलोकपितामहः॥ऋत्विजमात्मनस्तुल्यंददर्शेतिहिनःश्रुतं॥१५॥सगर्भंशिरसादेवोबहुवर्षाण्यधारय
त्॥पूर्णेवर्षसहस्रेतुगर्भःक्षुवतोपतत्॥१६॥सक्षुपोनामसंभूतःप्रजापतिररिंदम॥ऋत्विगासीन्महाराजयज्ञेतस्यमहात्मनः॥१७॥तस्मि
न्प्रवृत्तेसत्रेतुब्रह्मणःपार्थिवर्षभ॥हृष्टरूपप्रधानत्वाद्दंडःसोंतर्हितोभवत्॥१८॥तस्मिन्नंतर्हितेचापिप्रजानांसंकरोभवत्॥नैवकार्यंनवा
कार्यंभोज्याभोज्यंनविद्यते॥१९॥पुराणपायेकुतःसिद्धिर्हिंसंतीनांपरस्परं॥गम्यागम्यंतदानासीत्स्वंपरंचैववैसमं॥२०॥परस्परंविलुंपंति
सारमेयायथामिषं॥अबलान्बलिनोघ्नंतिनिर्मर्यादमवर्तत॥२१॥ततोपितामहोविष्णुंभगवंतंसनातनं॥संपूज्यवरदंदेवंमहादेवमथा

न२१ नो१ द१

सीकृत्य न्यायेन साहित्यमाह यदेति शोभनं उक्तं स्वधर्मके भूमौ धर्मपूर्वकेऽर्थं निर्वपे। अहं गंभीधानो के विधिना अतो भार्यां गत्वा सुतं लप्स्य। मित्तो वं नृपस्य स्वसा

धर्मार्थकामा पोपिकाजं अनु वे ना प्रभवाः। जाया सुगम्या कर्म नितरां सुसंतो बसं दंतु युगपत्रदुलंभं। यो भित्तं स्थान नृपो धर्मः पुत्र नृपो अर्थ

धीर्यगकामभवतोपः ८

२१

क्षेभ्यस्त्वतथैव च ॥ ऋषिभ्यो भगवान्सोमस्सोमाद्देवाः सनातनाः ॥४७॥ देवेभ्यो ब्राह्मणा लोके जाता नीत्युपधारय ॥ ब्राह्मणेभ्यश्च राजानो लो-
कान्रक्षन्ति धर्मतः ॥४८॥ स्थावरं जंगमं चैव क्षत्रियेभ्यः सनातनं ॥ प्रजा लोकस्य रक्षार्थं सवजागर्ति नाम च ॥४९॥ सहं संदीपनो दंडः पितामह-
स्य प्रभुः ॥ जागर्ति कारणं पूर्वं मध्ये चान्ते च भारत ॥ बृहस्पतेस्सर्वलोकस्य महादेवः प्रजापतिः ॥५०॥ देवदेवः शिवः धाता जाग्रत्ति सततं प्रभुः
कपर्दी शंकरो रुद्रः शिवः स्थाणुरुमापतिः ॥५१॥ इत्येष दंडो विख्यात आदौ मध्ये तथावरः ॥५२॥ भूमिपालो यथान्यायं वर्तेतैवं च धर्मवि-
त् ॥ भीष्म उवाच ॥ इतीदं वसुहोमस्य शृणुयाद्यो मतं नरः ॥५३॥ श्रुत्वा च सम्यग्वर्त्तेत स सर्वकामानवाप्नुयात् ॥ इति ते सर्वमाख्यातं यो दंडो
मनुजर्षभ ॥५४॥ नियन्ता सर्वलोकस्य धर्माक्रान्तस्य भारत ॥ इति श्रीमहाभारते शान्तौ राजधर्मे दंडोत्पत्तिः ॥१२१॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ ना-
त धर्मार्थकामानां श्रोतुमिच्छामि निश्चयं ॥ लोकयात्रा हि कार्त्स्न्येन त्रिषु चैतेषु प्रतिष्ठिता ॥१॥ धर्मार्थकामाः किंमूलाः सर्वेषां प्रभवश्च कः ॥
अन्योन्यं चानुषज्जन्ते साहित्यं च पृथक् पृथक् ॥२॥ ये यादृग्सुमनसो लोके धर्मार्थनिश्चये ॥ कालप्रभावसंस्थासु सज्जन्ते च त्रयस्तदा ॥३॥

२१४

धर्मकामाः प्रश्नाः १

व त्वं

सूचीकटाहन्यायेन साहित्यमाह १

किंमूलत्वं क्रियतात्पर्यः २

उत्पत्तिस्थानं २



२१४

दुष्टनिग्रह एव दण्ड...

स्मवेसत्सुतं ददौ॥ विष्णुरंगिरसे प्रादादंगिरा मुनिसत्तमः॥३५॥ प्रादादिंद्रमरीचिभ्यां मरीचिर्भृगवे ददौ॥ भृगुर्ददावृषिभ्यस्तु दंडं धर्मसमा
हितं॥३६॥ ऋषयो लोकपालाभ्यां लोकपालाः यमाय च॥ यमस्तु मनवे प्रादादादित्यतनयेषु च॥३७॥ पुत्रेभ्यः श्राद्धदेवस्तु सूक्ष्मधर्मा
र्थकारणात्॥ विभज्य दंडः कर्त्तव्यो धर्मेणानुयदृच्छया॥३८॥ दुष्टानां निग्रहो दंडो हिरण्यं बाह्यतः क्रिया॥ व्यंगत्वं च शरीरस्य वधो नाल्प
स्यकारणात्॥३९॥ दधारपीवास्तांस्तांश्च देहत्यागोविवासनं॥ सूद्दैस्तर्यपुत्रस्तु मनुर्वै रक्षणार्थकं॥४०॥ आनुपूर्व्याच्च दंडोयं प्रजा जाग
र्त्तिपालयन्॥ दंडोजागर्त्तिभगवा दिंद्रादर्विर्द्धिभावसुः॥४१॥ अग्रेजागर्त्ति वरुणांवरुणाच्चप्रजापतिः॥ प्रजापतेस्ततो धर्मोजागर्त्ति वि
नयात्मकः॥४२॥ धर्माच्च ब्रह्मणः पुत्राव्यवसायः सनातनः॥ व्यवसायात्तेजसोजागर्त्तिपरिपालयन्॥४३॥ ओषधस्तेजसस्तस्मादोषधिभ्य
श्च पर्वताः॥ पर्वतेभ्यश्च जागर्त्ति रसोरसगुणस्तथा॥४४॥ जागर्त्ति निर्ऋतिर्देवी ज्योतींषि निर्ऋतेरपि॥ वेदाः प्रतिष्ठा ज्योतिर्भ्यस्ततो हयशि
राः प्रभुः॥४५॥ ब्रह्मापितामहस्तस्माज्जागर्त्तिप्रभुरव्ययः॥ पितामहान्महादेवोजागर्त्तिभगवान् शिवः॥४६॥ विश्वेदेवाः शिवाच्चापि वि

नादी ४
१

द्विजन्तेलोकाःसर्व्वाद्देशमगतादिव॥१६॥ तंप्रजानानुवर्त्तन्तेब्राह्मणानवसाधवः॥ ततःसंशयमाप्नोतितथावध्यमेतिवा॥१७॥ अपध्वस्तस्त्वव
मतोदुःखंजीवितमृच्छति॥ जीवेद्वायदपध्वस्तःतच्छुद्धंमरणंभवेत्॥१८॥ अत्रैतदाहुराचार्याःपापस्यपरिगर्हणं॥ सेवितव्यात्रयीविद्यास
त्कारोब्राह्मणेषुच॥१९॥ महतांनाममभवेद्धर्म्मोविवर्द्धेत्तमसाकुले॥ ब्राह्मणांश्चापिसेवेतक्षमायुक्तान्मनस्विनः॥२०॥ नमृदुर्दृढशीलःस्यात्तत्त
तंसुखमास्थितः॥ धर्मान्वितान्संप्रविशेद्बहिःक्लत्वेरुदुःखतान्॥२१॥ प्रसादयेन्मधुरयावाचाप्यथकर्मणा॥ नवास्मीतिवदेन्नित्यंपरेषांकीर्तयन्
गुणान्॥२२॥ अपापोह्येवमाचारःक्षिप्रंबहुमतोभवेत्॥ पापान्यपिहिकृच्छ्राणिसतच्छेद्यानिमूलिमि॥२३॥ गुरवोहिपरंधर्म्मंयंब्रूयुस्तंतथाकु
रु॥ गुरूणांहिप्रसादाद्धिश्रेयःपरमवाप्स्यसि॥२४॥ गुरवोदेशिकाधर्मंधर्मस्वभनिलन्तणाः॥ तत्त्वेवनलयाप्राप्नोनिःपापत्वंभविष्यसि॥२५
इतिमहाभारतेशान्तौराजधर्म्मेकामंदाग्निसंवादः॥१२२॥ युधिष्ठिरउवाच॥ इमेजनानरश्रेष्ठप्रशंसन्तिसदाभुवि॥ धर्म्मस्यशीलमेवादौत
तोमेसंशयोमहान्॥१॥ यदीछसितत्वमस्माभिर्ज्ञातुंधर्म्मभृतांवर॥ श्रोतुमिच्छामितत्सर्वंयथैतदुपलभ्यते॥२॥ कथंनुप्राप्यतेशीलंश्रोतुमिच्

वा४
मसा४

२१९

कानराक्षितिपोद्ध:२

२१५

स्य भागार्थत्व ... त्रिवर्गस्य ... फलं कामस्य मूलं ... 
प्रयो तत्रां संकल्प इति नृपादि विषयाः संकल्पो नृपा ... ार्थः।३।इति सर्वे ते संकल्पमूलाः।मो ... सर्वस्मादु ...

धर्म्ममूलः सदैवार्थः कामोर्थफलमुच्यते।।संकल्पमूलास्ते सर्वे संकल्पो विषयात्मकः।।४।।विषयाश्चैव कार्त्स्न्येन सर्व आहारसिद्धये।।मूलमेतत्त्रि
वर्गस्य निवृत्तिर्मोक्ष उच्यते।।५।।धर्म्माच्छरीरसंगुप्तिर्धर्म्मार्थं चार्थ उच्यते।।कामो वै निफलस्त्वात्र सर्वे ते च रजस्वलाः।।६।।सान्निरुध्यांश्चरेदेतान्नव
तान्मनसा त्यजेत्।।विमुक्तस्तपसा सर्वान्धर्म्मादीन्कामनैष्ठिकान्।।७।।श्रेयो बुद्धिस्त्रिवर्गस्य यद्यं प्राप्नुयान्नरः।।कुर्यात्तं यदि लोकेन तदवज्ञा
तो निहतस्य या।।८।।अथ धान फलो धर्म्मो मलोर्थस्य च संग्रहः।।सप्रमोदफलः कामो भ्रय स्वगुणा विवर्जितः।।९।।अत्राप्युदाहरन्तीममितिहा
सं पुरातनं।।कामंदकस्य संवादमांगिरिष्ठस्य चोभयोः।।१०।।कामंदमृषिमासीनमभिवाद्य नराधिपः।।आंगरिष्ठोथ पप्रच्छ कृतप्रश्नः समयं प्रियः।।
११।।यः पापं कुरुते राजा काममिह वलात्कृतः।।प्रत्यासन्नस्य तस्येह किं स्यात्पापप्रनाशनं।।१२।।अधर्मे धर्म इति च यो ज्ञानादाचरेन्नरः।।तं चापि प्र
थितं लोके कथं राजा निवर्त्तयेत्।।१३।।कामंदक उवाच।।यो धर्म्मार्थौ परित्यज्य काममेवानुवर्त्तते।।स धर्म्मार्थपरित्यागात्प्रज्ञानाशमिहर्छति।।१४
प्रज्ञानाशात्मको मोहस्तथा धर्म्मार्थनाशकः।।तस्मान्नास्तिकता चैव दुराचारश्च जायते।।१५।।दुराचारान्यदा राजा प्रदुष्टान्न नियच्छति।।तस्माद्

नटं
र्ग पंक्ति १
नमेयाद्

... अनु लोके जः ... धानः ... सन्ने यः सत्य प्रधानः मले ... स्याह।धर्मो दि ति।आ नो ... र्थं ... धर्मः।काम ... अर्थः
श्री तपंर कामंद इत्येतेहे ... ।२ त्यर्थः।६।धर्मत्व ... ।अर्थो निः काम कर्मार्थः।कामः दे ह धान ... मात्रार्थः इत्यवमे ते
परशत पृष्ठ ३

ऽयस्यां ज्ञेतुं न संशयः॥ न हि किंचिदसाध्यं वै लोके शीलवतो भवेत्॥१५॥ एकरात्रेण मांधाता त्र्यहेण जनमेजयः॥ सप्तरात्रेण नाभागः पृथिवीं प्र
तिपेदिरे॥१६॥ एते हि पार्थिवाः सर्वे शीलवंतो दयान्विताः॥ अतस्तेषां गुणक्रीतान् सर्वान् स्वयमागता॥१७॥ दुर्योधन उवाच॥ कथं तत्प्राप्य
ते शीलं श्रोतुमिच्छामि भारत॥ येन शीलेन संप्राप्तास्त्वयमेव वसुंधरा॥१८॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ अत्राप्युदाहरंतीम मितिहासं पुरातनं॥
नारदेन पुरा प्रोक्तं शीलमाश्रित्य भारत॥१९॥ प्रह्लादेन हृतं राज्यं महेंद्रस्य महात्मनः॥ शीलमाश्रित्य दैत्येन त्रैलोक्यं च वशीकृतं॥२०॥ त
तो बृहस्पतिं शक्रः प्रांजलिः समुपस्थितः॥ तमुवाच महाप्राज्ञः श्रेयो वद निवेदितः॥२१॥ ततो बृहस्पतिस्तस्मै ज्ञानं नैःश्रेयसं परं॥ कथयामास
भगवान् देवेंद्राय कुरूद्वह॥२२॥ एतावच्छ्रेय इत्येवं बृहस्पतिरभाषत॥ इंद्रस्तु भूयः पप्रच्छ कोविशेषो भवेदिति॥२३॥ बृहस्पतिरुवाच॥ वि
शेषोस्ति महांस्तात भार्गवस्य महात्मनः॥ तत्र संशयं भद्रं ते भूयः पप्रच्छ शुद्धं हृदं॥२४॥ आत्मनस्तु ततः श्रेयो भार्गवात्सुमहातपाः॥ ज्ञानमाग
मयत्प्रीत्या पुरंदरः परमद्युतिः॥२५॥ तेनापि समनुज्ञातो भार्गवेस्ति महात्मना॥ श्रेयोस्तीति पुनर्भूयः शुक्रं प्राह शतक्रतुः॥२६॥ भार्गवस्त्वाह



नं२

मोपध्यो:॥४
सं४

२१६

मिभारत॥ किं लक्षणं वनं ब्रह्मन्‌ तं ब्रूहि मे वदतां वर॥३॥ भीष्म उवाच॥ पुरा दुर्योधनेनैव धृतराष्ट्राय मानद॥ आख्यातं तप्यमानेन श्रियं दृष्ट्वा
तथागतां॥४॥ इन्द्रप्रस्थे महाराज तच्छृष्वेभ्रात्रकस्य च॥ सभायां वायुदक्षं तत्सर्वं केश्वराणु भारत॥५॥ भूवन लोक सोमां दृष्ट्वा समृद्धिं चातुरस्तथा॥
दुर्योधनस्तदासीन सर्वपिश्चन्यवेश्यत॥६॥ श्रुत्वा हि धृतराष्ट्रस्तु दुर्योधनवचस्तदा॥ अब्रवीत्करोसक्तिं दुर्योधनमिदं वचः॥७॥ धृतराष्ट्र
उवाच॥ किमर्थं तप्यते पुत्र श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः॥ श्रुत्वा त्वामनुनेयामि यदि सम्यक्‌ भविष्यति॥८॥ त्वया च महदैश्वर्यं प्राप्तं परपुरंजय॥ किंक
राभ्रातरः सर्वे मित्रसंबंधिनः सदा॥९॥ आच्छादयसि प्रावारान्‌ अश्नासि पिशितौदनम्‌॥ आजानेया वहंत्यश्वाः केनासि हरितः कृशः॥१०॥ दुर्यो
धन उवाच॥ ईदृशानि सहस्राणि स्नातकानां महात्मनां॥ भुंजते रुक्मपात्रेषु युधिष्ठिरनिवेशने॥११॥ दृष्ट्वा च तां सभां दिव्यां दिव्यपुष्पफला
न्वितां॥ अश्वस्थो तित्तिरकल्माषस्वारिणी वैविविधानिव॥१२॥ दृष्ट्वा तां यां द्रुपयानां मस्तिं वैश्रवणं शुभं॥ अभियाता सुमहत्तामनुराग्वा लिनार
त॥१३॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ यद्यास्तु निश्चियं नाम यादृशो सौ युधिष्ठिर॥ विशिष्टो वा न स्यात्तु शीलवान्‌ भव पुत्रक॥१४॥ शीलेन हि त्रयो लोकाः

त्वा प्र॰ मं॰ त्तै॰ नै॰ वञ्छेय उक्तास्य प्रह्लादो ब्रह्मवादिनं ॥ ३९ ॥ अभ्यर्चितस्तेन तदा दैत्येन्द्रो वाक्यमब्रवीत् ॥ यथावद्गुरवे तस्मै प्रीतोऽस्मि द्विजस
त्तम ४० ॥ वरं वरणीष्व भद्रं ते प्रदातास्मि न संशयः ॥ उक्तमित्येव दैत्येन्द्रमुवाच स वै द्विजः ॥ ४१ ॥ प्रह्लादस्त्वं प्रवीतोऽसि प्रीतो ग्रहणां वर इत्युग
ब्रह्मण उवाच ॥ यदि राजन्प्रसन्नस्त्वं मम चेच्छसि प्रियं ॥ ४२ ॥ भवतः शीलमिच्छामि प्राप्तुमेष वरो मम ॥ ततः प्रीतस्तु दैत्येन्द्रो भयमस्याभवन्म
हत् ॥ ४३ ॥ वरं प्रदिष्टे विप्रस्य नाल्पतेजसमित्युत ॥ एवमस्त्विति तथा ह्यप्रह्लादो विस्मितस्तदा ॥ ४४ ॥ उपाकृत्य तु विप्राय वरं दुःखान्वितोऽभव
त् ॥ दत्ते वरे गते विप्रे चिन्तासीन्महती तदा ॥ ४५ ॥ प्रह्लादस्य महाराज निश्चयं न च जग्मिवान् ॥ तस्य चिन्तयतस्तात च्छायाभूतं महाद्युतिः ॥ ४६ ॥ ते
जो विग्रहवन्तात शरीरमजहात्तदा ॥ तमपृच्छन्महाकायं प्रह्लादः को भवानिति ॥ ४७ ॥ प्रत्याह तं तु शीलोऽस्मि त्यक्तो गच्छाम्यहं त्वया ॥ तस्मिन्द्वि
जोत्तमे राजन्वत्स्याम्यहमनिन्दिते ॥ ४८ ॥ योऽसौ शिष्यत्वमागम्य त्वयि नित्यं समाहितः ॥ ४९ ॥ इत्युक्त्वान्तर्हितं तद्वै शक्रं चान्वाविशत्प्रभो ॥ तस्मिंस्तेज
सि याते तु तादृग्रूपस्ततोऽपरः ॥ ५० ॥ शरीरान्निःसृतस्तस्य को भवानिति चाब्रवीत् ॥ धर्मं प्रह्लाद मां विद्धि यत्रासौ द्विजसत्तम ॥ ५१ ॥ तत्र यास्या

उपदेशं ३        अध्यायः २

सर्वज्ञः प्रह्लादस्य महात्मनः॥ ज्ञानमस्ति विशेषेणोत्पन्नो हृष्टस्तु सोऽभवत्॥२९॥ ततो ब्राह्मणो भूत्वा प्रह्लादं पाकशासनः॥ गत्वा शेवाक्यमेधा
वीश्रेयद्रुष्टुमिवेदितुं॥२८॥ प्रह्लादस्त्वब्रवीद्विप्रं त्तरणो नास्ति द्विजर्षभ॥ त्रैलोक्यराज्यस्य तस्य ततो मेयदिशोमेन॥३०॥ ब्राह्मणस्त्वब्रवीद्रा
जन्धीतोसि त्वं त्तरणो भवेन्नर॥ ततोऽयादेष्टुमिच्छामि ममाचर्यमनुत्तमं॥३१॥ ततः प्रीतो भवद्राजा प्रह्लादो ब्रह्मवादिनः॥ नयेत्तु त्काशुभे काले ज्ञा
नतत्वं ददौ तदा॥३१॥ ब्राह्मणोपि यथान्यायं गुरुवृत्तिमनुत्तमं॥ चकार सर्वभावेन यदस्य मनसेप्सितं॥३२॥ एवमुक्तेन तेन तुष्टः प्राह कृपर्म
दम॥ त्रैलोक्यराज्यं धर्मज्ञ कारणं तद्ब्रवीहि मे॥३३॥ प्रह्लादोपि महाराज ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत्॥ प्रह्लाद उवाच॥ नासूयामि द्विजान्विप्ररा
ज्ञास्मीति कदाचन॥३४॥ काव्यानि वदतां तेषां संयच्छामि वदामि वा॥ ते विश्वस्ताः प्रभाषन्ते संयच्छंति च मां सदा॥२५॥ ते मां काव्यं पथायुक्तं शुश्रा
भेमनसूयकं॥ धर्मात्मानं जितस्वामो जितक्रोधं जितेन्द्रियं॥३६॥ ते मां सिंचंति शास्तारः क्षौद्रं मधुमक्षिका यथा॥ सोहं वाग्गग्रविद्यानां रसना
मवलोकये॥३७॥ स्वजात्यानां च निष्ठामि नक्षत्राणीव चन्द्रमाः॥ एतत्पृथिव्याममृतमेतच्चक्षुरनुत्तमं॥३८॥ यद्ब्राह्मणमुखे काव्यमेतच्छु

एवमिंद्र नरेश्वर। प्राप्यते च यथा शीलं तं चोपायं वदस्व मे॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ सोपायं पूर्वमुद्दिष्टं प्रह्लादेन महात्मना॥ ६३॥ संक्षेपेण तु शीलस्य
शृणु प्राप्तिं नरेश्वर। अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा॥ ६४॥ अनुग्रहश्च दानं च शीलमेतत्प्रशस्यते। यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः क
र्म पौरुषं॥ ६५॥ अपत्रपेत वा येन न तत्कुर्यात्कथंचन। तत्तु कर्म तथा कुर्याद्येन शीलं भवेद्धृदि॥ ६६॥ शीलं समासेनैतत्ते कथितं कुरुसत्तम
यद्यप्यशीला नृपते प्राप्नुवंति श्रियं क्वचित्॥ ६७॥ न भुंजते चिरं तात समूलाश्च न संति ते॥ धृतराष्ट्र उवाच॥ एतद्विदित्वा तत्त्वेन शीलं वा जय पुत्र
क॥ ६८॥ यदीच्छसि श्रियं तात सुविशिष्टां युधिष्ठिर॥ भीष्म उवाच॥ एतत्कथितवान्पुत्रं धृतराष्ट्रो नराधिपः॥ ६९॥ एतत्कुरुष्व कौंतेय तत
स्त्वाप्स्यसि तत्फलं॥ इति श्रीमहाभारते शांतौ राजधर्मे शीलवर्णनं नाम॥ १२३॥ युधिष्ठिर उवाच॥ शीलं प्रधानं पुरुषे कथितं ते पितामह॥ क
थं त्वाशा समुत्पन्ना यथा च तद्वदस्व मे॥ १॥ संशयो मे महानेव समुत्पन्नः पितामह। छेत्ता तु नं च नान्योस्ति त्वत्तः परपुरंजय॥ २॥ पितामहाशा
महती ममासीद्धि सुयोधने। प्रासे युद्धे तु यद्युक्तं तत्कर्ता यमितिप्रभो॥ ३॥ सर्वस्याशा सुमहती पुरुषस्योपजायते। तस्यां विहन्यमानायां दुः

२४

२१८

218

3 ✗ पञ्चश्चाहवलं विद्धि यतो वृत्तमहं ततः॥५४॥ इत्युक्त्वा प्रययौ तत्र यतो वृत्तं नराधिप। ततः प्रभामयी देवी शरीरात्तस्य निर्ययौ॥

१५२

मिदैत्येन्द्र यतः शीलं ततो ह्यहं॥५०॥ ततो परो महाराज प्रज्वलन्निव तेजसा॥ शरीरान्निःसृतस्तस्य प्रह्लादस्य महात्मनः॥५१॥ को भवानिति पृष्टश्च
तमाह स महाद्युतिः॥ सत्यं विद्धि सुरेन्द्रं तु प्रयास्ये धर्म्ममन्वहं॥५२॥ तस्मिन्ननुगतं धर्म्मे महात्मैव पुरुषोऽपरः॥ निश्चक्राम ततस्तस्मात्पृष्टश्चा
ह महाद्युतिः॥५३॥ वृत्तं प्रह्लाद मां विद्धि यतः सत्यं ततो ह्यहं॥ तस्मिन्गते महाशब्दः शरीरात्तस्य निर्ययौ॥५४॥ तामपृच्छत्स दैत्येन्द्रः साश्री
तित्येनमब्रवीत्॥ निषेन्नोऽस्मि स्वयं वीर त्वयि सत्यपराक्रम॥५५॥ त्वया त्यक्ता गमिष्यामि बलं ह्यनुगता ह्यहं॥ ततो भयं प्रादुरासीत्प्रह्लादस्य
तदा महात्मनः॥५६॥ अपृच्छत्त ततो भूयः क्व यासि कमलालये॥ त्वं हि सत्यव्रता देवी लोकस्य परमेश्वरी॥५७॥ कश्चासौ ब्राह्मणश्रेष्ठस्तत्त्वमिच्छा
मि वेदितुं॥ श्रीरुवाच॥ स शक्रो ब्रह्मचारी यस्त्वया चैवोपशिक्षितः॥५८॥ त्रैलोक्ये ते यदैश्वर्यं तत्तेनापहृतं प्रभो॥ शीलेन हि त्रयो लोकास्त्वया
धर्मज्ञ निर्जिताः॥५९॥ तद्विज्ञाय सुरेन्द्रेण तव शीलं हृतं प्रभो॥ धर्मः सत्यं तथा वृत्तं बलं चैव तथा ह्यहं॥६०॥ शीलमूला महाप्राज्ञ सदा नास्त्यत्र
[illegible]॥ भीष्म उवाच॥ एवमुक्त्वा गता श्रीस्तु ते च सर्वे युधिष्ठिर॥६१॥ दुर्योधनस्तु पितरं भूय एवाब्रवीदिदं॥ शीलस्य तत्त्वमिच्छामि वेत्तुं कौ

भिःकर्षितो॥प्रमाराद्बुसरश्रेष्ठंकार्मुकंसंगृह्यआस्थितः॥१७॥ततोगव्यूतिमात्रेणमृगयूथपयूथपः॥तस्यवाणभयंप्राप्तोतर्हिवा
न्प्रहसन्निव॥१८॥तस्मिन्निपतितेनवाणेभूमौज्वलिततेजसि॥प्रविवेशमहारण्यंमृगोराजन्पयाद्द्रुतः॥१९॥इतिश्रीमहाभारतेशांतौ
राजधर्मेऋषभसुमित्रोनाम॥१२५॥भीष्मउवाच॥प्रविश्यसमहारण्यंतापसानामथाश्रमं॥आससादततोराजाश्रांतश्चोपाविशत्त
दा॥१॥तंकार्मुकधरंदृष्ट्वाश्रमार्त्तंक्षुधितंतदा॥समेत्यऋषयस्तस्मिन्पूजांचक्रुर्यथाविधि॥२॥सपूजामृषिभिर्दत्तांसंप्रगृह्यनराधिपः
अपृच्छत्तापसान्सर्वांस्तपसावृद्धिसंनतमान्॥३॥तेतस्यराज्ञोर्थंपूनेतंसंप्रगृह्यतपोधनाः॥ऋषयोराजशार्दूलंतमपृच्छन्प्रयोजनं॥४
केनभद्रंसुखार्थेनसंप्राप्तोसितपोवनं॥पदातिर्वद्धनिस्त्रिंशोधन्वीवाणीनरेश्वर॥५॥एतदिच्छामहेश्रोतुंकुतःप्राप्तोसिमानद॥कस्मि
न्कुलेनुजातस्त्वंकिंवेच्छसिब्रूहिनः॥६॥ततःसराजासर्वेभ्योद्विजेभ्यःपुरुषर्षभः॥आचष्टेतद्यथान्यायंपरिचर्यांचभारत॥७॥हैहया
नांकुलेजातःसुमित्रोमित्रनंदनः॥चरामिमृगयूथानिनिघ्नन्वाणैःसहस्रशः॥८॥बलेनमहतागुप्तःसामात्यःसावरोधनः॥मृगस्तु

स्वो मृत्युर्न संशयः ॥४॥ सो हताशो दुर्बुद्धिस्तु नस्तेन दुरात्मना ॥ धार्तराष्ट्रेण राजेन्द्र पश्य मंदात्मतां मम ॥५॥ आशां महत्तरां मन्ये पर्वतादपि स
द्रुमात् ॥ आकाशादपि वा राजन्नप्रमेयैव वा पुनः ॥६॥ एषा चैव कुरुश्रेष्ठ दुर्विविंत्या सुदुर्लभा ॥ दुर्लभत्वाच्च पश्यामि किमन्यद्दुर्लभं ततः ॥७॥
भीष्म उवाच ॥ अत्रैतद्वर्णयिष्यामि युधिष्ठिर निबोध तत् ॥ इतिहासं तु सुमित्रस्य निर्वृत्तमृषभस्य च ॥८॥ सुमित्रो नाम राजर्षिर्हैहयो मृगयां
न:४ गो ॥ स ससार मृगं विद्ध्वा बाणेन नतपर्वणा ॥९॥ स मृगो बाणमादाय प्रययावमितविक्रमः ॥ स च राजा बलात्तूर्णं ससार मृगयूथपं ॥१०॥ ततो
निम्नं स्थलं चैव स मृगो द्रुतवदाशुगः ॥ मुहूर्तमिव राजेन्द्र समेन पथ्यगमत्तदा ॥११॥ ततः स राजा ससरः प्राणैरेव बलेन च ॥ ससार बाणं दिस्त
ज्य सखड्गो हंसवत्तदा ॥१२॥ ततो नदांस्तडागांश्चैव नद्वलानि वनानि च ॥ अतिक्रम्याभ्यतिक्रम्य ससारैको वनेचरः ॥१३॥ स तु कामान्मृगो
राजन्नासाद्यासाद्य तं मृगं ॥ पुनरभ्येति व राजा वनेन महतान्वितम् ॥१४॥ स तस्य बाणैर्बहुभिः समभ्यस्तो वनेचरः ॥ प्रक्रीडन्निव राजेन्द्र मपर
भ्येति जवनोऽन्तिकं ॥१५॥ पुनश्च जवमास्थाय मृगयूथपयूथपः ॥ अभ्येत्याभ्येत्य राजेंद्र पुनरभ्येति चान्तिकं ॥१६॥ तस्य भयाद्दूरंतोन्नाशरात्रस्वा

पुरा हं रा जश्रा दृल्तीर्थान्यनुचरन्नभो॥ समासादितवान्दिव्यं नरनारायणाश्रमं॥४॥ यत्रासौ बदरी रम्या ह्रदो वैहायसस्तथा॥ यत्र चाश्रु
शिरा राजन्व्यासोध्यापितः शिष्यान॥३॥ तस्मिन्सरसि स्नात्वा हं विधिवत्तर्पयं पुरा॥ पितृन्देवतांश्चैव ततो आश्रममियां तदा॥४॥ रेमाते यत्र
तो नित्यं नरनारायणावृषी॥ अदूरादाश्रमं चापि वासार्थमगमं तदा॥५॥ ततश्चीराजिनधरं कृशमुच्चयतां वरं॥ अद्राक्षमृषिमायान्तं तनु
नामतपोधनं॥६॥ अन्यैर्नरैर्महाबाहो नयानयगुणान्वितं॥ कृशत्वेनापि राजर्षे न दृष्टा तादृशः क्वचित्॥७॥ शरीरमपि राजेन्द्र तस्य कानि
ष्ठिकासमं॥ ग्रीवा बाहू तथा पादौ केशाश्चाद्भुतदर्शनाः॥८॥ शिरः कायानुरूपं च कर्णौ नेत्रे तथैव च॥ पादेनस्याभवाद्याथ स्थितः प्रांज
लिरग्रतः॥९॥ निवेद्य नामगोत्रं च पितरं च नरर्षभ॥ प्रदिष्टे चासने तेन शनैरहमुपाविशं॥१०॥ ततः स कथयामास कथा धर्मार्थसंहिताः।
ऋषिमध्ये महाराज तनुर्धर्मभृतां वरः॥११॥ तस्मिंस्तु कथयत्येवं राजा राजीवलोचनः॥ उपायाज्जवनैरश्वैः सबलः सावरोधनः॥१२॥ स्म
रन्पुत्रमरण्ये वै नष्टं परमदुर्मनाः॥ भूरिद्युम्नपिता श्रीमान्वीरद्युम्नो महायशाः॥१३॥ इह द्रक्ष्यामि तं पुत्रं द्रक्ष्यामीहेति पार्थिव॥ एवमाशाहतो

विद्रो वा येन सर्वांस्मै विशन्याश्रमं ॥९॥ तं विशंतमनुप्राप्तो वनमेन यदृच्छया ॥ भवन्तकाशं नस्पृष्टीर्हनाशङ्कमन्यदर्शितः ॥१०॥ किंतु दुःख
मतोन्यदैयदस्यं श्रमकार्षीतः ॥ भवता माश्रमे यो स्य हताशो भ्यद्दलन्तरगः ॥११॥ न गतिर्लब्धा रगं त्यागो न मरणस्य न पोधनाः ॥ दुःखं करोति न
स्तीव्रं यथाशा विहता मम ॥१२॥ हिमवान्वा महाशैलः समुद्रो वा महोदधिः ॥ महत्त्वाद्वष्प्राप्यंते नाः सर्वे मनसा वा तपोधनाः ॥१३॥ आशा पि
भ्रयसी नेष्टा यस्या नांतमहं गतः ॥ भवतो विदितं सर्वं सर्वज्ञा हि तपोधनाः ॥१४॥ भवेन्तः सुमहाभागास्तस्मात्पृच्छामि संशयं ॥ आशावान्पुरुषो
यः स्यादंतरिक्षमथापि वा ॥१५॥ किंतु आपूरतरं लोके महत्त्वान्नाति भाति वा ॥ एतदिच्छामि तत्वेन श्रोतुं किमिह दुर्लभं ॥१६॥ यदि गुह्यं न वो नि
त्यं तदा प्रब्रूत मा चिरं ॥ न गुह्यं श्रोतुमिच्छामि युष्मभ्यो द्विजसत्तमाः ॥१७॥ भवत्तपो विघातो वा यदि स्याद्विरमेनतः ॥ यदि वास्ति कथा योगो योयं प्र
श्नो मयेरितः ॥१८॥ एतत्कारणसामर्थ्यं श्रोतुमिच्छामि तत्वतः ॥ भवंतोपि तपो नित्या कुर्युरेतत्समाहिताः ॥१९॥ इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि रा
जधर्मे ऋषभगीतासु ॥१२५॥ भीष्म उवाच ॥ ततस्तेषां समस्तानामृषीणामृषिसत्तमः ॥ ऋषभो नाम विप्रर्षिर्विस्मयादिदमब्रवीत् ॥१॥

राजोवाच ॥ वीरद्युम्न इति ख्यातो राजाहं दिक्षु विश्रुतः ॥ भूरिद्युम्नं सुतं नष्टमन्वेष्टुं वनमागतः ॥ १ ॥ एकः पुत्रः स दिष्टांगः बालः स्ववर्मेन नष्ट
नेदृश्यते वने वास्मिंस्तमन्वेष्टुं चराम्यहं ॥ २ ॥ ऋषभ उवाच ॥ इत्येवमुक्ते वचने राज्ञा मुनिरथोऽसुरवः ॥ तूष्णीमेवाभवत्तत्र न च प्रत्युक्त
वान्नृपं ॥ ३ ॥ यदि तेन पुरा विप्रो राज्ञा नात्यर्थमानितः ॥ आशाहेतुं तथा राजेंद्र तपो दीर्घं समास्थितः ॥ ४ ॥ ज्ञातेयह पदं राज्ञो न कदिष्य क
थंचन ॥ अन्येषां चैव वर्णानामिष्टत्वाधिपतेस्तथा ॥ ५ ॥ आशा हेतुरसंवालं उत्पादयति नित्यशः ॥ नामसंख्य परेष्यामिहमिह तापवास्थि
तः ॥ ६ ॥ वीरद्युम्नस्ततं भूयः पप्रच्छ मुनिसत्तमं ॥ राजोवाच ॥ आशायाः किं कृशत्वं वा किं चेत्स्यु विदुर्लभं ॥ ७ ॥ ब्रवीतु भगवांस्तत्त्वं
हि धर्मार्थदर्शिवान् ॥ ततः संस्मृत्य तत्सर्वं स्मारयिष्यन्निवाब्रवीत् ॥ ८ ॥ राजानं भगवान्विप्रस्तनुः कृशतनुस्तदा ॥ ऋषिरुवाच ॥ कृ
शत्वेन समं राजन्नाशाया विद्यते न्यये ॥ ९ ॥ तस्या वै दुर्लभत्वाद्धि प्रार्थिता प्रार्थिता मया ॥ राजोवाच ॥ कृशाकृशे मया ब्रह्मन् गृहीते तव    २२१
वचनाद्भव ॥ १० ॥ दुर्लभत्वं च तस्यैव वेदवाक्यमिव द्विज ॥ संशयस्तु महाप्राज्ञ संजातो हृदये मम ॥ ११ ॥ तन्ममतं समासेन वक्तुमर्हसि पृच्छतः ॥

आशायाः आशावतः स्मर्मं अन्यत् कृशत्वेन समं किमपि नास्ति २

कृशाकृशेषु आशा जितः सर्वं तः ॥
ते तया श्रितानां सुखं तर्षः २

२२१

राजावरन्वनमिदंपुरा॥१४॥दुर्लभःसमयाद्रष्टुंनूनंपरमधार्मिकः॥एकःपुत्रोमहारण्येनष्ट इत्यसकृत्तदा॥१५॥दुर्लभःसमयाद्रष्टुमा
शाचमहतीमम॥तयापरीतगात्रोहंमुमूर्षुर्नात्रसंशयः॥१६॥एतच्छ्रुत्वासभगवांस्तनुर्मुनिवरोत्तमः॥अवाक्शिराध्यानपरोमुहूर्त्तमिवतत्
स्थिवान्॥१७॥तमनुध्यानमालक्ष्यराजापरमदुर्मनाः॥उवाचवाक्यंदीनात्मामंदंमंदमिवासकृत्॥१८॥दुर्लभंकिन्नुदेवर्षेआशायाश्चै
वकिंमहत्॥ब्रवीतुभगवानेतद्यदिगुह्यंनतेमपि॥१९॥मुनिरुवाच॥महर्षिर्भगवांस्तेनपूर्वमासीद्विमानितः॥बालिशांबुद्धिमास्थायमं
दभाग्यतयात्मनः॥२०॥अर्थयन्कलशंराजन्कांचनंवल्कलानिच॥अवज्ञायर्षिकेनापिनसंपादितवांस्ततः॥२१॥निर्विण्णःसराजर्षिर्नि
राशःसमपद्यत॥एवमुक्त्वाभिवाद्याथतमृषिंलोकपूजितं॥२२॥श्रांतोन्यषीदद्धर्मात्मायथात्वंनरसत्तम॥अर्घ्यंततःसमानीयपाद्यंचैव
महानृषिः॥२३॥आरण्यकेनविधिनाराज्ञेसर्वंन्यवेदयत्॥ततस्तेमुनयःसर्वेपरिवार्यनरर्षभं॥२४॥उपाविशन्नरव्याघ्रंसप्तर्षय इवध्रुवं
अपृच्छंश्चैवतंतत्रराजानमपराजितं॥प्रयोजनमिदंसर्वमाश्रमस्यनिवेशने॥२६॥इतिश्रीमहाभारतेशांतौराजधर्मेऋषभगीतासु॥१२६

तत्रापनार्थं स्थापयित्वा १ धर्मस्व नृ नं १

वासवस्तु धर्मभृतां वरः ॥२४॥ पूजयामास नयन्निश्चितं तपसा च श्रुतेन च ॥ स समानीय तत्पुत्रं तमुपालभ्य पार्थिवं ॥२५॥ आत्मानं दर्शयामास स धर्मिष्ठ
धर्मभृतांवरः ॥ दर्शयित्वा त्वात्मानं दिव्यमद्भुतदर्शनं ॥२६॥ वियाध्या विगतक्रोधस्त्वा वारदनसंनिकाश ॥ एतद्दृष्टं मया राजन्नल्पाववृषनन्तु
नं२७॥ आशामपनयस्वाशु नतं स्वश्तरीमिमां ॥ भीष्म उवाच ॥ सन्तथोक्तस्तदा राजन्नृषभेण महात्मना ॥२८॥ तनुमिन्द्रोपनयच्छीघ्रमा
शां कृशतरीं ततः ॥ एवं त्वमपि कौन्तेय श्रुत्वा वारणीमिमां स्थिरां ॥२९॥ स्थिरो भव महाराज हिमवानिव पर्वतः ॥ त्वद्विधस्यावश्यं तावश्रुत्य
नुगन्तुं चिरं ॥३०॥ श्रुत्वा मम महाराज न सन्तप्तुमिहार्हसि ॥ इति शांतौ राजधर्मे ऋषभगीता समाप्ता ॥१२७॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ नामृतस्येव प
र्याप्तिर्ममास्ति ब्रुवति त्वयि ॥ यथा हि स्वात्मवृत्तिस्य नयात्रस्तोस्मि भारत ॥१॥ तस्मात्कथय भूयस्त्वं धर्ममेव पितामह ॥ न हि तृप्तिरसं श्रा
मि पिबन्धर्मामृतं हि ते ॥२॥ भीष्म उवाच ॥ अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनं ॥ गौतमस्य च संवादं यमस्य च महात्मनः ॥३॥ पारियात्रं
गिरिं प्राप्य गौतमस्याश्रमो महान् ॥ उवास गौतमो यत्र कालं तमपि मे शृणु ॥४॥ षष्टिं वर्षसहस्राणि सोतप्यद्गौतमस्तपः ॥ तमुग्रतपसं तु

नृ २

२२२

री नवतो
नता श स्य
न्न तं यं
दत्रो यते। पर्याप्तिरत्नंभावस्तृप्तिनिति
यावत् २

समाधिमुक्ते ने नामपि त्वद्वाग मते
नात्र प्रस्तुता थः २

222

दुर्लभं किं नृत्यस्पो ११

पावकः
शा २

त्वत्तः कुशनरं किंनु ब्रवीतु भगवानिदं ॥१२॥ यदि गुह्यं न ते किंचिद्विद्यते मुनिसत्तम ॥ कुश उवाच ॥ दुर्लभोप्यर्थवान्ना स्त्रियो यैर्ध्यातिमवाप्नु
यात् ॥१३॥ स दुर्लभनरस्तात ते योषितं नैनां वृणमन्यते ॥ स त्वत्यनोपकुरुते परं शक्त्या यथार्हतः ॥१४॥ या सक्ता सर्वभूतेषु सा शाकुशनरी मया ॥
यथा शक्त्यानकुर्याद्योध्वनामाशांगरीयसी ॥१५॥ पुरा मन्वन्तरे दानेन सोऽतं कुशो भुवि ॥ आयास्यति ते पुत्रस्तव विना निवर्तकः ॥१६॥ त्व
या विसर्जितेषु दयाकार्या नराधिप ॥ राजाप्यमुदितो भूत्वा जगाम स्वगृहं ततः ॥१७॥ अथवन उवाच ॥ शक्तान्नरांस्तेष्वलस्तेषु व
अपकारिषु वा शक्ता सा शाकुशनरी मया ॥१८॥ एकः पुत्रः पिता पुत्रं नष्टे वा विने पिवा ॥ योनज्ञाना ति सा शाकुशनरी मया ॥१९॥ ब्र
तवं वैवनारीरगां नां पुत्रकारिता ॥ तथा नरेंद्र धने प्याप्ता कुशनरी मया ॥२०॥ कन्यानां वयसि स्थिते ॥ श्रुत्वा कथा स्त
पा युक्ता सा शाकुशनरी मया ॥२१॥ एतच्छ्रुत्वा ततो राजन् स राजा सावरोधनः ॥ संस्पृश्य पादौ शिरसा नियया तद्विजर्षभे ॥२२॥ राजोवाच ॥ प्र
सादये त्वां भगवन्पुत्रे रोद्धामि संगमं ॥ यदैतदुक्तं भवता संप्रति द्विजसत्तम ॥२३॥ सत्यं मेनत्क्रसं देहे यदंतद्याहतंन्वया ॥ ततः प्रसन्नस्य भग

शा ३

दुःखेन नआदीयते ऽगी क्रियते ऽतस्व

रुस्यः। प्रजा पीडनसं तापात्समुद्भूतो हुताशः — अविदग्धो कष्टदेवस्माधर्म्मे भवति १

२२३

भो मेष्व युधिष्ठिर॥ धर्म्मो ह्युरणीयान्बन्धनाद्विश्वभरतर्षभ॥६॥ श्रुत्वोपास्य सदाचारैः साधुर्भवति सकृद्विन्॥ कर्म्मणाबुद्धियोगेन भवन्या कोनवापुनः॥७॥ यादृशो यस्तु प्रश्नः सव्यवस्य स्वयं धिया॥ उपायं धर्म्म बहुत्वं यात्रार्थं स्मृत्यमारत॥८॥ नाहमेतादृशं धर्म्मं बुभूषे धर्म्म कारणात्॥ दुःखादानं हृस्त्रैषःस्यात् नुपश्चात्तत्तपोयमः॥९॥ अभिगम्य मतीनां हि सर्वासामेव निश्चयः॥ यथायथा हि पुरुषो नित्यं शास्त्रमवेक्षते॥१०॥ तथा तथा विजानाति विज्ञानं परयरोचन॥ अभिज्ञानाद्योगो हि योगो भूतिकरः परः॥ अशंकमानो वचनमनुसूयुरिदं स्मरण॥ राज्ञः कोषक्षयादेव जायते बलसंक्षयः॥१२॥ कोशं वजनयेद्राजा निर्जलेभ्योयथाजलं॥ कालं प्राप्यानुगृह्णीयादेष धर्म्मोऽत्र नातनः॥१३॥ उपायं धर्म्मं प्राप्येमं पर्वैराचरितं जनैः॥ प्राकोशात्प्राप्यते धर्म्मो वृत्तिर्धर्म्माद्गरीयसी॥१४॥ धर्म्मं प्राप्य न्यायवृत्तिं न वलीयान्न विंदति॥ यस्माद्बलस्योपपत्तिरेकांतेन न विद्यते॥१५॥ तस्मादापद्यधर्म्मोपि श्रूयते धर्म्मलक्षणः॥ अधर्म्मो जायते तस्मिन्निति वै कवयो विदुः॥१६॥ अनंतरं क्षत्रियस्य तत्र किं विचिकित्सते॥ यथास्य धर्म्मो न ग्लायेन्नेयाच्छत्रुवशं यथा॥१७॥ तत्कर्तव्यमिहेत्याहुर्नात्मानमव

॥ष॥
राना द
बुद्धिनि
र्तद्गति।
भिगम्या
तामतय

अवलः ३

२२२

स्वताहासर्वासांप्रज्ञानामिनिश्चयः १७०। ४६ — राज्यनाशकः ५ — प्रजाकर्षनाद् २ धर्मो पाप

अमुरव्यं धर्मं लिखित मार्ग २ — चयं वा अकृत धर्म्म वस्त्र याधर्म इति

उपधर्म २ — १६ × २

वद्यमानानां मापद्धर्मीशांस्त्रभूतः॥ तत्र सर्वप्रकारैरापदि आगतायामधर्मेणापि प्रजापीडनेनापि कोशवृद्धिः क-
र्तव्या तेनैव सर्वा आपदस्तरतीति अध्यायार्थः ५

लंभावितं सुमहामुनिं॥ ५॥ उपयातो नरव्याघ्र लोकपालो यमस्तदा॥ तमपश्यत्सुनियतं समर्पितं वै गौतमं तदा॥ ६॥ स तं विदित्वा ब्रह्मर्षिर्यममागत-
मोजसा॥ प्रांजलिः प्रयतो भूत्वा उपविष्टस्तपोधनः॥ ७॥ तं धर्मराजो दृष्ट्वैव सत्कृत्यैव द्विजर्षभं॥ न्यमंत्रयत धर्मेण क्रियतां किमिति ब्रुवन्॥ ८॥
गौतम उवाच॥ मातापितृभ्यामानृण्यं किं कृत्वा समवाप्नुयात्॥ कथं च लोकानाप्नोति पुरुषो दुर्लभान्शुभान्॥ ९॥ यम उवाच॥ तपःशौचवता
नित्यं सत्यधर्मरतेन च॥ मातापित्रोरहरहः पूजनं कार्यमंजसा॥ १०॥ अश्वमेधैश्च यष्टव्यं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणैः॥ तेन लोकानवाप्नोति पुरु-
षोऽद्भुतदर्शनान्॥ ११॥ इति महाभारते शांतौ राजधर्मे॥ १२९॥ युधिष्ठिर उवाच॥ मित्रैः प्रहीयमानस्य बह्वमित्रस्य का गतिः॥ राज्ञः सन्क्षीण-
कोशस्य बलहीनस्य भारत॥ १॥ दुष्टामात्यसहायस्य च्युतमंत्रस्य सर्वशः॥ राज्यात्प्रच्यवमानस्य गतिमन्यामपश्यतः॥ २॥ परचक्राभियातस्य
पर रा ष्ट्राणि मर्दतः॥ विग्रहे वर्त्तमानस्य दुर्बलस्य बलीयसा॥ ३॥ असंविहितराष्ट्रस्य देशकालावजानतः॥ अप्राप्यं च भवेत्सान्त्वं भेदो वाप्य-
ति पीडनात् ॥ जीवितं त्वर्थहेतुर्वा न च किं सुकृतं भवेत्॥ भीष्म उवाच॥ गुह्यं धर्ममिमं मां त्वं पृच्छसि भरतर्षभ॥ अपृष्टो नोत्सहे वक्तुं ध-

असंविहितं सम्यग् रक्षितं राष्ट्रं येन तस्य। अतिपीडनात् परकीयामात्यादीनां भेदोपि अप्राप्यः।
तत्र अर्थहेतुं जीवितं वा सुकृतं तत्र अर्थे शस्त्रमार्गेणापि ग्राह्यः। तत्र अर्थं [illegible] परिसाद्देन प्रश्नः ४ ॥ १

परस्य बलेन
नाशे प्रति
अभियात
स्य बलीय
ता सार्द्धं

दौर्लभ्यं यथा भवति। एवं सत्यं च

...न्यर्थः। एतत्पूर्वं ह्युक्तं (कूतत ः२) दश।०।१२।१४।९





...ण्ण ग्ण शापादि॥३०॥ नित्यमेव हि कर्त्तव्याः स एष धर्म्मः सनातनः॥ राजा राष्ट्रं यथा पायात्तस्कराद्यैश्च चौरैरभिरक्षति॥ ३१॥ राष्ट्रेन राजा व्यसने रक्षि...
...तं तथा भवेत्॥ कोशं दंडं वलं मित्रं यदन्यदपि संचितं॥३२॥ न कुर्वीत ततं राष्ट्रे राजा परिगतं क्षुधा॥ बीजं भक्तेन संपाद्यमिति धर्म्मविदो विदुः॥३३॥ अत्रैतच्छ्रवरस्याहु महत्पापस्य दर्शनं॥ धिक् तस्य जीवितं राज्ञो राष्ट्रं यस्यावसीदति॥ ३४॥ अवस्माल्लमनुष्या पियोवदाशि...
...कश्चपि॥ राज्ञः कोशं वलं मूलं कोशमूलं पुनर्वलं॥३५॥ तन्मूलं सर्वधर्म्माणां धर्म्ममूलाः पुनः प्रजाः॥ न्यानपीडयित्वेतस्कोराः शक्यः कु...
...तो वलं॥३६॥ तदर्थं पीडयित्वा च दोषं प्राप्नं न सोऽर्हति॥ अकार्यमपि यज्ञार्थं क्रियते यज्ञकर्मसु॥३७॥ एतस्मात्कारणाद्राजा न दोषं प्राप्तुमर्ह...
...सि॥ अर्थार्थमन्यद्भवति विपरीतमथापरं॥३८॥ अनर्थार्थमथाप्यन्यत्तत्सर्वमर्थकारणं॥ एवं बुद्ध्या संप्रपश्येन्मेधावीकर्म निश्चयं॥
३९॥ यज्ञार्थमन्यद्भवति यज्ञो नार्थस्तथापरः॥ यज्ञस्यार्थार्थमेवान्यत्तत्सर्वं यज्ञसाधनं॥४०॥ उपमामत्र वक्ष्यामि धर्म्मजत्त्वप्रकाशिनीं
यूपं छिंदंति यज्ञार्थं भग्नये परिपंथिनः॥४१॥ द्रुमाः केवलसामंताद्ध्रुवं छिंदंति तानपि॥ ते चापि निपतंतोऽन्यान्निघ्नंत्येव वनस्पतीन्॥४२



दोषांर्थ ४

...नोपजी वी ३

ना ५

...ाया यदि प्रजापीडनं अप्यर्थार्थं भवति। एवं अपीडनं विपरीतं। अनर्थार्थं भवति। अन्यथा अर्थी... अर्थं कुर्वना
...२३९। यज्ञार्थमिति। यथा... ...दि... त्यर्थः। ...एवं अर्थार्थं
...र्थं भवति। एवं दंडकोशौ वलार्थं... ...भवार्थं। कोशो वलं जयश्चेति। त्र्यं... ...जिनि माः ४०४ २

संखे स्वलाराखे लिखितौ रत्नैः दिष्टमा त्रालंविनी ना ज्ञाजीवितुं न शक्यं ९

आत्मानमुद्धतुं मिच्छेदित्यर्थः १

स्वर्णे १ धर्म १

सादयेत्॥सर्वात्मनैवधर्मस्यनपरस्यनचात्मनः॥१९॥सर्वोपायैर्निरीहैर्वेदात्मानमितिनिश्चयः॥नचधर्म्मविदांनानानिश्चयोधर्म्मनैपुणं॥
२९॥उधर्मोनैपुणंज्ञात्वैवाकुर्वीयादितिश्रुतिः॥क्षत्रियोवृत्तिसंरोधेकस्यनादातुमर्हति॥२०॥अन्यत्रतापसस्वाद्यविप्रस्वाच्चसर्वतथा॥
यथावैब्राह्मणःसीदन्नयाज्यमपियाजयेत्॥२१॥अभोज्यान्नानिवाश्नीयात्तथेदंनात्रसंशयः॥पीडितस्यकिमद्वारमुत्पथोविधृतस्यच॥
२२॥अद्वारतःप्रद्रवतियदाभवतिपीडितः॥यस्यकोशबलग्लान्यासर्वलोकपराभवः॥२३॥भैक्ष्यचर्यानविहितानचविट्शूद्रजीविका॥स्व
धर्म्मानंतरावृत्तिर्जात्यानतुपजीवत॥२४॥वहतःप्रथमंकल्पमनुकल्पेनजीवनं॥आपद्गतेनधर्म्मोणमन्यायेनोपजीवनं॥२५॥अपिचे
द्ब्राह्मणोवृत्ततिपरिक्षये॥क्षत्रियेसंशयःकस्मादित्येवंनिश्चितंसदा॥२६॥आददीतविशिष्टेभ्योनावसीदेत्कथंचन॥हर्तारंरक्षितारंच
प्रजानांक्षत्रियंविदुः॥२७॥तस्मात्संरक्षनाकार्यमादानंक्षत्रबंधुना॥अन्यत्रराजन्हिंसायावृत्तिर्नेहास्तिकस्यचित्॥२८॥अप्यरण्यसमु
त्पन्नस्य कस्यचित्तोमुने॥नशंखलिखितांवृत्तिंशक्यमास्थायजीवितुं॥२९॥विशेषतःकुरुश्रेष्ठप्रजापालनमीप्सया॥परस्परंहिंसंरक्षा

आत्मानमुद्धतुंमिच्छेदित्यर्थः ४

अनंतरं ... विहितेन ... जात्या ...

संभाननत. प०
२
अन्यायेन वि
पर्ययेन तु प्र
क्षिततम्
...
तु ...
त्ति प्रतिमत...
नामेवात्र स्यचावे
यं विहितं ४

यथानास्त्यधनस्तथेति जीवन्नपि तत्त्वमधनस्पोऽसतं॥४४॥ आपदि द्रव्यापीडनं विहितं तदेवानापदि निषिद्धं २

२तौ च संग्रहत्यागौ शक्यस्मिन्पुरुषे न संभवतः। युगपत् तयोरेति निषिद्धयति। विना कुं ... संग्रहात् संभवति॥४६॥ २

२२५

एवंकोशस्यमहतोयेनराःपरिपंथिनः॥तानहत्वानपश्यामिसिद्धिमत्रपरंतप॥४३॥धनेनजयतेलोकावुभौपरमिमंतथा॥सत्यंचध
र्म्मंवचनंयथानास्त्यधनस्तथा॥४४॥सर्वोपायैरादद्गीतधनंयज्ञप्रयोजनं॥नतुल्यदोषःस्यादेवंकार्याकार्येषुभारत॥४५॥नैतौसंभव
तोराजन्कथंचिदपिपार्थिव॥नह्यरण्येषुपश्यामिधनवृद्धानहंक्वचित्॥४६॥यदिदंदृश्यतेवित्तंपृथिव्यामिहकिंचन॥ममेदंस्यान्ममे
दंस्यादित्येवकांक्षतेजनः॥४७॥नचराज्यसमोधर्म्मःकश्चिदस्तिपरंतप॥धर्म्मंसंशब्दितोराज्ञामापदर्थमतोन्यथा॥४८॥दानेनकर्मणा
चान्येतपसान्येतपस्विनः॥बुध्याद्क्ष्यैणचैवान्येविंदंतिधनसंचयान्॥४९॥अधनंदुर्बलंप्राहुर्धनेनबलवान्भवेत्॥सर्वंधनवताप्राप्यं
सर्वंतरतिकोशवान्॥५०॥कोशेनधर्म्मःकामश्चपरलोकस्तथाह्ययं॥सचधर्म्मेणलिप्सेतनाधर्म्मेणकदाचन॥५१॥इतिश्रीमहाभा
रतेशांतौराजधर्म्मःसमाप्तमिति॥१२९॥छ॥शुभंभूयात्॥सम्वत्१८१९॥शाके१६८४॥आश्विनवदि४चतुर्थीभौमेसालेषि॥शुभमस्तु

२२५



२२५ अस्याग्रे आपद्धर्म भा...

226